

Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na kninskom području

Gugo, Katarina

Doctoral thesis / Doktorski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:101534>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**



Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA



Katarina Gugo

**Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na
kninskom području**

Doktorski rad

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSILIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
ARHEOLOGIJA ISTOČNOG JADRANA

Katarina Gugo

**Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na kninskom
području**

Doktorski rad

izaberite

Izv. prof. dr.sc. Karla Gusar

Zadar, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Katarina Gugo

Naziv studijskog programa: Arheologija istočnog Jadrana

Mentor/Mentorica: izv. prof. dr.sc. Karla Gusar

Datum obrane: 18. srpnja 2023.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: srednjovjekovna arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na kninskom području

UDK oznaka: 904:725.96(497.58 zadar)“653/654

Broj stranica: 523

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. Doc. Dr. sc. Tomislav Fabijanić, predsjednik/predsjednica
2. Doc.dr. sc. Josip Višnjić, član/ica
3. Doc.dr. sc. Nina Čuljak, član/ica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. Doc. Dr. sc. Tomislav Fabijanić, predsjednik/predsjednica
2. Doc.dr. sc. Josip Višnjić, član/ica
3. Doc.dr. sc. Nina Čuljak, član/ica

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Katarina Gugo

Name of the study programme: Arheologija istočnog Jadrana

Mentor: izv. prof. dr.sc. Karla Gusar

Date of the defence: 18.th 2023

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Medieval archaeologie

II. Doctoral dissertation

Title: Medieval and Modern period fortifications in the area of Knin

UDC mark: 904:725.96(497.58 zadar)“653/654

Number of pages: 523

Language of the doctoral dissertation: Croation language

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Doc. Dr. sc. Tomislav Fabijanić, chair
2. Doc.dr. sc. Josip Višnjić, member
3. Doc.dr. sc. Nina Čuljak, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Doc. Dr. sc. Tomislav Fabijanić, chair
2. Doc.dr. sc. Josip Višnjić, member
3. Doc.dr. sc. Nina Čuljak, member



Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Katarina Gugo**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na kninskom području** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. ožujka 2024.

ZAHVALE

Osjećam potrebu zahvaliti kolegama koji su mi nesebično pružili pomoć prilikom pisanja rada. Ponajprije želim zahvaliti mentorici izv. prof. dr. sc. Karli Gusar na strpljivosti, pomoći s literaturom i savjetima prilikom pisanja rada. Zahvalnost dugujem prof. dr. sc. Anti Uglešiću, akademiku Željku Tomičiću, dr. sc. Janku Beloševiću, profesoru emeritusu koji su mi pomogli savjetima u samim počecima odabira teme, kao i Vijeću poslijediplomskog studija što su iskazali razumijevanje vezano uz rokove predaje doktorskog rada u vrijeme najveće pandemije COVID-a 19.

Hvala i kolegama dr. sc. Tatjani Bradara ispred Arheološkog muzeja Istre u Puli, dr. sc. Marku Sinobadu ispred Konzervatorskog odjela u Šibeniku, zatim Martini Miletić Koprivnjak i Vedranu Koprivnjaku ispred arheološke zadruge Arheo ko-op.

Velika hvala gospodinu Ivici Šimiću ispred Narodne knjižnice Knin, te djelatnicama knjižnice Vedrani Konjevoda, Ivani Bračanov i Ivanki Maričić. Za fotografije nalaza zahvalnost dugujem gospodinu Anti Šimiću, a za prijevod sažetka gospođi Slavici Šimić Čolić.

Za učinjene tlocrtne situacije zahvaljujem kolegici Aniti Sičić Nađander i bratu Zvonimiru Gugi, a za rekonstrukcije utvrda slikaru Dariju Šošiću iz Vukovara.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
I. POVIJEST ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNIH I NOVOVJEKOVNIH UTVRDA U HRVATSKOJ.....	7
I. 1. POVIJEST ISTRAŽIVANJA UTVRDA NA KNINSKOM PODRUČJU.....	21
II. SKICA POVIJESNIH ZBIVANJA NA KNINSKOM PODRUČJU U SREDNJEM I NOVOM VIJEKU.....	25
III. UTVRDE U SREDNJEM I NOVOM VIJEKU.....	33
III. 1. SREDNJOVJEKOVNO RATOVANJE I PROMJENE U UTVRDAMA.....	44
III. 2. NOVOVJEKOVNO RATOVANJE I PROMJENE U UTVRDAMA.....	52
IV. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA.....	55
V. NALAZIŠTA.....	57
1. BISKUPIJA – UTVRDA BRAČIĆ.....	57
2. BRIŠTANE – UTVRDA KAMIČAK.....	65
3. DRNIŠ – UTVRDA DRNIŠ.....	74
4. DRNIŠ – UTVRDA KLJUČICA.....	84
5. GORNJI BOGATIĆ – UTVRDA BOGOČIN.....	108
6. KIJEVO – UTVRDA GLAVAŠ.....	116
7. KISTANJE – UTVRDA TROŠENJ.....	158
8. KISTANJE – UTVRDA ZEČEVO.....	172
9. KNIN – KAPITUL.....	182
10. KNIN – KNINSKA TVRĐAVA.....	200
10A. KNINSKA TVRĐAVA – PODGRAĐE.....	242

11. MOKRO POLJE – KEGELJ	280
12. OKLAJ – UTVRDA NEČVEN.....	297
13. OTON – UTVRDA OTON.....	317
14. PALANKA – ZVONIGRAD.....	326
15. PLAVNO – UTVRDA TUKLEČ.....	341
16. RADUČIĆ – UTVRDA CUDATO.....	358
17. STRMICA – UTVRDA MATAS.....	365
18. TEPLJUH – UTVRDA PETROVAC.....	376
19. VRBNIK - TVRĐAVA VRBNIK.....	382
VI. ANALIZA SREDNJOVJEKOVNIH I NOVOVJEKOVNIH UTVRDA NA KNINSKOM PODRUČJU.....	385
VII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	465
LITERATURA.....	479
SAŽETAK.....	521
SUMMARY.....	523

UVOD

U razdoblju srednjeg i novog vijeka utvrde su bile osnovni ekonomski i strateški objekti na području Hrvatske. U političko-gospodarskom smislu nastajale su u blizini cesta, izvora voda, trgovišta i sl. Ovisno o tim elementima njihova je koncentracija različita. Njihov nastanak na kninskom području odraz je cjelokupne političko-gospodarske situacije tadašnje Hrvatske. U ovom radu obrađuje se geografski prostor nekadašnje Općine Knin, odnosno područje koje se u srednjem i novom vijeku nalazilo u sastavu Kninske, manjim dijelom Bribirske županije te Kotara Knin.

Razvoj trgovine, cestovnog prometa te jačanje plemstva samo su neki od ekonomskih čimbenika koji su utjecali na njihov nastanak. Drugi važan čimbenik bio je prirodno okruženje, odnosno konfiguracija terena. Ovaj čimbenik odredio je tlocrt, veličinu i bitne arhitektonske dijelove utvrde (kulu, obrambene i obodne zidove, stambene i gospodarske prostorije i sl.).

Tema „Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na kninskom području“ obrađuje se zbog njihova sve bržeg propadanja, a sve manje mogućnosti njihovog sustavnog arheološkog istraživanja, kao i i građevinske i konstruktivne sanacije i konzervacije. Svjedoci smo kako će kroz vrlo kratko vrijeme, ukoliko se na pojedinim utverdama ne učini adekvatna konzervatorska zaštita, pojedini dijelovi utvrda potpuno nestati. Takva situacija nažalost, dogodila se 2015. godine na utvrdi Tukleč u Plavnu kada se prilikom obilaska terena radi geodetskog snimanja i dokumentiranja utvrde, utvrdilo kako je kružna kula na utvrdi potpuno srušena, a sve do tada, dominirala je nad čitavim mjestom. Njenim rušenjem utvrda je izgubila i do tad svoj najsačuvaniji dio. Za najveći njihov broj danas, a s obzirom na njihovu sačuvanost, uopće nije bilo moguće zaključiti kakve su one zaista bile tek nakon što su bile izgrađene, jer su njihovi arhitektonski ostaci vrlo slabo sačuvani. Takav je slučaj sa sljedećim utverdama: Bogočinom, Kamičkom, Kapitulom, Kegeljem, Otonom, Petrovcem, utvrdom Matas i utvrdom Tukleč. Osim što su loše sačuvane, nisu ni arheološki istražene. Od ukupno njih devetnaest iz srednjeg i novog vijeka kninskog područja; kninske tvrđave, Bogočina, Kapitula, Petrovca, Zvonigrada, Ključice, Kamička, Kegelja, Matasa, Nečvena, Tukleča, Zečeva, Trošenja, Drniša, Glavaša, Otona, Bračića i tvrđave Vrbnik, jedino je utvrda Glavaš u cijelosti istražena. Na Kninskoj tvrđavi i njenom podgrađu provela su se manja zaštitna istraživanja kao i radovi konzervacije, građevinske i konstruktivne sanacije. Na dvije utvrde

kninskog područja, Ključici provela su se djelomična, a na Nečvenu još uvijek traju arheološko-konzervatorska istraživanja. U radu se obrađuje prostor nekadašnje općine Knin koji se u srednjem i novom vijeku nalazio u sastavu dviju županija. U sklopu Kninske županije nalazilo se najviše nalazišta, potom u Bribirskoj, a u novom vijeku i u Kotaru Knin.

Sam pojam utvrde prvenstveno označava mjesto koje je služilo za obranu, a onda i mjesto boravka. Kako se s vremenom usavršavao princip obrane, tako je i kvaliteta stanovanja postajala drugačija, neprekidno su se javljala i nova graditeljska dostignuća. Svima njima je ishodište u gradinskom načinu života koje karakteriziraju dominantni i izdvojeni položaji nad okolnim prostorom, okruženi zemljanim ili suhozidnim bedemom. Početkom 20. stoljeća Đuro Szabo navodi za utvrdu kako je to grad (*burg*) - sredovječni utvrđeni stan, koji je nastao kao potreba kako bi se njegov vlasnik zaštitio.¹

Sredinom 20. stoljeća Zdenko Vinski predložio je da se u hrvatskoj arheologiji za prapovijesna utvrđenja koristi pojam *gradina*, a za srednjovjekovna, odnosno prema njemu ranosrednjovjekovna, pojam *gradište*. Pri tome treba spomenuti kako se pojam *gradišta* odnosi na zemljana utvrđenja na brdima, u dolinama, ponekad okružena i vodom, te da se ta utvrđenja sastoje od povišenog središnjeg mjesta okruženog obrambenim jarkom i bedemom, ili više njih, a kao građevinski materijal korišteno je samo drvo za podizanje objekata.²

U današnjoj, kako općoj tako i stručnoj, terminologiji za utvrde se koristi i pojam *fortifikacija* koji je latinskog podrijetla, a u osnovi je sastavljen od riječi *fortis*, - e: jak, snažan, čvrst³ i *facio, feci, factum, facere*: činiti, tvoriti, stvarati, praviti, napraviti, graditi, sagraditi, načiniti, stvoriti, proizvesti.⁴ Zbog izravnih antičkih tradicija na talijanskom govornom području u stručnoj i znanstvenoj literaturi osobito je česta upotreba izvornih latinskih pojmova *castrum* i *castellum*.⁵

U Enciklopediji likovne umjetnosti za utvrdu se navodi pojam *grad*, a navode se i ostali pojmovi engl. *castle*, franc. *chateau – fort*, njem. *Burg*, tal. *Castello* u značenju osamljenog utvrđenog prebivališta na strateški istaknutom i redovito teže pristupačnom položaju posjeda, sjedište vlasnika namijenjeno boravku i obrani.⁶

¹ Đ. Szabo, 1920., 9.

² Z. Vinski, 1949., 224.

³ M. Divković, 1900., 428.

⁴ M. Divković, 1900., 396.

⁵ M. Divković, 1900., 170.

⁶ A. Mohorovičić, 1962., 435

U pojedinim stranim zemljama koriste se različiti pojmovi za ovakva nalazišta, odnosno postoje nedostaci te se za pojedine vrste lokaliteta upotrebljavaju opći pojmovi ili pak i po nekoliko oblika različitih pojmova. Tako mađarski znanstvenik, Gábor Virágos navodi preko sedamdeset naziva za pojam utvrde: *kastrum, castle, Burg, vár, castel, chateau, hrad, chastel, castello, castellum, Schloss, kastely, castellarium, hradek, curia, kúria, udvarház, mota, motta, motte, fortencia, fortalicium, fortenss, zamek, tvrz, haie, plessis, noche, dongio, donjon, bastida, bastille, turris, moushus, palatium, palota, aula, thalamus, terem, salle, hotel, domus, lapidea, firma, fontes, fortericia, fortificata, secura, defensiva, defensabilis, accasamento, maison fonte, maison de cense, maison manable, manoir, maneir, repaire, receptum, heubergamentum, blockehus, llys, liz, moated site, Wasserburg, Adelsitz, Festes Haus, manor house* i dr.⁷

Razmatrajući nazive za utvrde u Hrvatskoj, treba istaknuti problem njihove neujednačenosti u stručnoj literaturi, a nedovoljna istraženost ovakvih nalazišta razlog je kako u mnogim slučajevima i nije moguće donijeti preciznu determinaciju njihove funkcije te se opći pojam *utvrda* nameće kao prikladan pojam i u obradi utvrda kninskog područja.

Kad je u pitanju kontinentalni dio Hrvatske, najčešći nazivi su stari grad, feudalni tvrđi grad ili utvrđeni plemićki grad.⁸

Baveći se pitanjem naziva vezanim uz pojam utvrde kontinentalnog dijela Hrvatske, Drago Miletić ukazuje na svu složenost vezanu uz razradu te terminologije. Sam autor opredijelio se za uporabu pojma *plemićki grad*, ističući kako je razlog slabom poznavanju i razumijevanju pojedinih termina loša istraženost i nedostatak literature o utvrdama.⁹ Ipak, s obzirom na uporabu pojmova, isti autor na jednom mjestu navodi više naziva, poput *burg, kastrum, grad, gradina, gradina-burg, stari grad, feudalni grad, srednjovjekovni grad, utvrda, grad-utvrda, utvrđeni grad, vlastelinski grad, kaštel, dvorac, dvor i tvrđava*.¹⁰

Zorislav Horvat razmatrajući pojam utvrda govori o njima kao plemićkim utvrdama, tvrdim feudalnim gradovima koji nastaju kao rezultat znanja i materijalne mogućnosti njihovih vlasnika, u čijem nastanku važnu ulogu igra i geografsko okruženje.¹¹ *Burgovi*, plemićki gradovi, tvrđi gradovi, feudalni gradovi bili su utilitarni objekti podložni promjenama potpuno

⁷ G. Virágos, 2006., 19.

⁸ M. Kruhek, 1995., 27.

⁹ D. Miletić, 2012., 203.

¹⁰ D. Miletić, 2012., 203.

¹¹ Z. Horvat, 2014., 13.

praktične naravi. Oni su dozidavani, rušeni, povisivani i snižavani, ali i stradavali u ratovima i požarima.¹²

Milan Kruhek baveći se istom problematikom vidi evoluciju tih prvih oblika obrambenog graditeljstva *gradine ili gradišta* u nove oblike obrambenog graditeljstva koji se sad već nazivaju *feudalni tvrđi grad, utvrđeni grad, kaštel, tvrđava, kula, čardak i palanka*. Sve ove vrste arheoloških nalazišta obrambenoga karaktera mogu se svesti pod opći pojam *utvrda*.¹³ U njihovom razmatranju i obrani hrvatskog kraljevstva tijekom novog vijeka, Milan Kruhek navodi tvrđavu kao složen sustav s funkcijom obrane protiv mogućeg neprijateljskog napada vatrenim oružjem. Upućuje i na njenu složenost prilikom izgradnje jer je mogla biti i utvrđeni vojni grad sa sustavom renesansnih bedema, bastiona, tvrđavskih graba i drugih obrambenih objekata ili samo jaka tvrđava.¹⁴

Kako će se vidjeti iz budućih poglavlja rada, graditeljska dostignuća najviše su pokazali strani graditelji i arhitekti poput Talijana, Francuza, Španjolaca, Nijemaca ili Nizozemaca.¹⁵ Najčešći nazivi vezani uz pojam utvrde dolaze s područja Italije.¹⁶

Na obalnom dijelu Hrvatske u srednjem vijeku nalazile su se isprva slobodne komune koje su davale prednost nasljeđu stare latinske mediteranske kulture s romanskim arhaizmima. Petnaesto stoljeće bilo je prekretnica u uporabi talijanske terminologije koja je sve više prodirala u srednjovjekovni latinski jezik s obzirom na to da je učestala izgradnja utvrda dovodila talijanske vojne inženjere na našu obalu, ali i u kontinentalni dio Hrvatske.¹⁷

Ana Deanović baveći se ovom problematikom istaknula je da su arhaizmi poput *kastrum, castellum, castillerium, arx, rocca, fortalitiu*, i dr. teško ustupali mjesto talijanskim oblicima.¹⁸

Tako kad je riječ o fortifikaciji, misli se najprije na tvrđavu u kojoj je smještena vojna posada radi nadzora nekoga šireg prostora, a onda i kao zaklon stanovništvu, kakva je primjerice Kninska tvrđava.¹⁹

Andrej Žmegač navodi jedan vrlo čest naziv *castello* (kaštel). Za taj naziv kaže kako je nastao kao posljedica širenja graditelja s Apeninskog poluotoka. Takva graditeljska aktivnost

¹² Z. Horvat, 2014., 13.

¹³ M. Kruhek, 1994., 176.

¹⁴ M. Kruhek, 1995., 32.

¹⁵ M. Kruhek, 1995., 18.

¹⁶ M. Kruhek, 1995., 19.

¹⁷ A. Deanović, 1978., 37.

¹⁸ A. Deanović, 1978., 36.

¹⁹ K. Gugo Rumštajn, 2009., 130.

zabilježena je u srednjem vijeku i na prostoru Kninske županije, a povijesni izvori navode mletačkog graditelja domaćeg podrijetla Antuna Jančića na Kninskoj tvrđavi.²⁰

Kronološki gledano, zanimanje za utvrde na kninskom području započelo je još u 19. stoljeću, no tek početak 21. stoljeća označio je i početak prvih arheoloških istraživanja.

Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde nalaze se na poprilično nepristupačnom terenu i to je uz financijski, drugi glavni razlog zašto nije na najvećem broju provedeno zaštitno arheološko istraživanje, a kasnije i njihova građevinska zaštita. Njihov smještaj uvelike otežava njihovu aktivnu građevinsku zaštitu jer je potrebno dobro osmisliti dopremanje materijala i strojeva za obavljanje iste. Osim navedenog, na utvrdi Glavaš problem predstavljaju i neeksplodirane granate zabijene u njene zidove tijekom domovinskog rata, njihukupno četiri. Kako bi se obavili radovi konzervacije, potrebno je spomenute granate potpuno deaktivirati, a potom tijekom radova konzervacije pokušati ih i fizički ukloniti iz zidova.

U povijesnim se izvorima razvoj srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda na kninskom području može pratiti od vremena 10. stoljeća pa sve do prve polovice 19. stoljeća. Dio njih je nastao tijekom srednjeg vijeka, neke u novom vijeku, a dio srednjovjekovnih nastavlja se koristiti i u novom vijeku u kojem se, u prvoj polovici 19. stoljeća, gradi tvrđava Vrbnik.

Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde kninskog područja spominju se u povijesnim podacima koje donose stariji povjesničari. Osim tih podataka koji primjerice, spominju kninsku, odnosno Knin, postoje i sačuvani izvornici isprava hrvatskih narodnih vladara, kao i stariji prijepisi isprava hrvatske dvorske kancelarije, ispisanima upravo u Kninu, a koji se danas čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu i Samostanu sv. Marije u Zadru. Također, postoji i nekoliko izvora koji se danas čuvaju u Mađarskom državnom arhivu, a radi se o prijepisima koji spominju Knin. Postoje i mletačka izvješća objavljena u Mletačkim uputstvima i izvještajima. Osim navedenog, postoje i karte na kojima su ucrtane utvrde kninskog područja. Do spomenutih se karata dolazilo preko Digitalnih zbirki karata Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Arhiva mapa Hrvatske u Hrvatskom državnom arhivu, digitalnih karata Nacionalne i sveučilišne knjižnice Bosne i Hercegovine u Sarajevu te digitalnih karata iz Austrijskog i Mađarskog državnog arhiva, Musea Correr i Musea Civici iz Venecije. O svemu prethodno navedenom, više se donosi u poglavlju koje se bavi analizom nalazišta.

²⁰ A. Žmegač, 2013., 103

I. POVIJEST ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNIH I NOVOVJEKOVNIH UTVRDA U HRVATSKOJ

Brojne su utvrde (kašteli) koje postoje i danas, a diljem Europe ulažu se stalni naponi za obnovu. Obilaskom nekih zapuštenih, vide se razrušeni zidovi koji su bez krova nad glavnom dvoranom, a ponekad bi od njih ostali samo kameni temelji i zemljani radovi. Za neke se na prvi pogled čini kao da su netaknute, a zapravo su obnovljene. Veliku pomoć u analizi svake od njih donosi nam upravo arheologija, povijesna građa iz arhiva, ukoliko je ima i povijest umjetnosti.²¹

Prva proučavanja najprije su se dogodila prije više stoljeća u europskim zemljama. U 19. stoljeću u jeku romantizma započelo se s istraživanjem popriličnog broja utvrda na prostoru Njemačke, Austrije, Češke i Italije.²²

Tijekom 19. stoljeća publicirani su i prvi radovi koji obrađuju utvrde na području kontinentalne Hrvatske. Jedan od prvih radova članak je Ivana Kukuljevića Sakcinskoga iz 1854. koji se bavi pitanjem utvrde Medvedgrad, a isti autor 1856. objavljuje i izvješće na njemačkom jeziku o nekim hrvatskim spomenicima koji uključuju i one iz srednjeg i novog vijeka.²³ Poznat je tako njegov rad iz 1869. godine u kojem obrađuje utvrdu Brinje, a potom i Veliki Kalnik. Godine 1886. obrađuje povijest utvrda sjeverne Dalmacije, tj. Vrane, a 1887. je proučavao i Sokol - grad Brinjski.²⁴

Vrijeme 19. stoljeća obilježila su i najranija povijesna istraživanja povjesničara Emila Laszowskoga koji je obradio velik dio njih i u to vrijeme vijesti o njima objavljivao u tadašnjim povijesnim časopisima. Tako su poznati njegovi radovi u kojima donosi povijesne podatke o njima te te sliku svake koju obrađuje. Krajem 90-ih godina 19. stoljeća povijesno proučava utvrdu Brlog na rijeci Kupi²⁵ te obrađuje utvrde Ribnik, Lipovac i Modruš, frankopanski grad Brinje u Lici, Trakošćan, Hreljin, ponovno Ribnik, Greben, Turopoljski grad, Dubovac, Caprag kraj Siska, Kostel, Novigrad, Kamensko, stari grad u Krapini, utvrdu u Ogulinu, Cesargrad, Tounj, Okić grad, Želin-Čiče i Brezovicu.²⁶ Početkom 20. stoljeća

²¹ M. Stokstad, 2005., 47.

²² J. Zeune, 1996., 63.

²³ I. Kukuljević Sakcinski, 1854; I. Kukuljević Sakcinski, 1856.

²⁴ I. Kukuljević Sakcinski, 1886; I. Kukuljević Sakcinski, 1887.

²⁵ E. Laszowski, 1889.

²⁶ E. Laszowski, 1893a; E. Laszowski, 1893b; E. Laszowski, 1894; E. Laszowski, 1895c; E. Laszowski, 1895d; E. Laszowski, 1895e; E. Laszowski, 1895f; E. Laszowski, 1896a; E. Laszowski, 1896b; E. Laszowski, 1896c; E. Laszowski, 1896d; E. Laszowski, 1896e; E. Laszowski, 1896f; E. Laszowski, 1896g; E. Laszowski, 1897a; E.

nastavlja proučavati Veliki tabor, Gomirje, te utvrde Vinica i Brlog. U razdoblju 1903. - 1904. proučava povijest grada Bele u Varaždinskoj županiji²⁷, a 1906. godine objavljuje rad u kojem daje prijedloge za obnovu sačuvane arhitekture Dubovca i Zrinja²⁸. 1912. proučava Oštrc na Ivanščici, a iste godine objavljuje i dva rada o Zvonigradu.²⁹ Godine 1914. proučava povijest grada Beleca u Hrvatskom zagorju.³⁰

Osim Ivana Kukuljevića Sakcinskog te Emila Laszowskog i Đuro Szabo jedan je od prvih autora koji se pozabavio srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama Hrvatske i Slavonije. On se u vrijeme 1910. - 1911. bavi pitanjem povijesne topografije požeške kotline³¹, zatim pitanjima vezanima uz povijest utvrda u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, a 1913. - 1914. obrađuje utvrde Krapine i Zlatara, potom Medvedgrada.³²

U razdoblju 1915. - 1919. obrađivao je spomenike kotara Ivanca, a 1920. njegovo proučavanje srednjovjekovnih utvrda rezultiralo je cjelovitim radom o njima, gdje je registrirao njih dvjestotinjak.³³

20-ih godina 20. stoljeća njihove ostatke proučava i Stjepan Belošević, koji je obradio Varaždinsku županiju i grad Varaždin.³⁴ Dušan je Pribaković 1956. objavio rad o njihovoj povijesti na sjeverozapadu Hrvatske.³⁵ 70-ih godina 20. stoljeća objavljen je i rad Ive Maroevića koji govori o radovima zaštite na Garić gradu³⁶, a 1972. objavljuje prijedlog rekonstrukcije središnje kule.³⁷ 1971. Marija Devide bavila se arhitekturom utvrda u Slavoniji.³⁸ Tih 70-ih godina 20. stoljeća i Ivan Koščak bavi se povijesnim istraživanjem Grebengrada.³⁹ Krajem 70-ih godina 20. stoljeća Josip Adamček je obradio povijest vlastelinstva Greben, odnosno Grebengrada.⁴⁰ Anđela Horvat 1974. proučava arhitektonske ostatke utvrda.⁴¹

Laszowski, 1897b; E. Laszowski, 1897c; E. Laszowski, 1897d; E. Laszowski, 1897e; E. Laszowski, 1897f; E. Laszowski, 1897.

²⁷ E. Laszowski, 1902.; E. Laszowski, 1903. - 1904.

²⁸ E. Laszowski, 1906a; E. Laszowski, 1906b.

²⁹ E. Laszowski, 1912a; E. Laszowski, 1912b.

³⁰ E. Laszowski, 1912; E. Laszowski, 1914.

³¹ Đ. Szabo, 1910. - 1911.

³² Đ. Szabo, 1912.; Đ. Szabo, 1913. - 1914.; Đ. Szabo, 1914.

³³ Đ. Szabo, 1915. - 1919; Đ. Szabo, 1920.

³⁴ S. Belošević, 1926.

³⁵ D. Pribaković, 1956.

³⁶ I. Maroević, 1971.

³⁷ I. Maroević, 1972.

³⁸ M. Devide, 1971.

³⁹ I. Koščak, 1973.

⁴⁰ J. Adamček, 1977.

⁴¹ A. Horvat, 1974.

70-ih godina Milan Kruhek bavi se povijesnim proučavanjem izvora i problema istraživanja⁴², a 1974. Ivo Maroević pitanjima vezanim uz metodologiju ujednačavanja istraživanja utvrda srednjeg i novog vijeka u Hrvatskoj.⁴³

80-tih godina Milan Kruhek i Zorislav Horvat pišu o povijesnim i arhitektonskim proučavanjima novovjekovnog Barilović grada.⁴⁴

Tijekom 20. stoljeća Tomislav Đurić i Dragutin Feleter nastavljaju proučavanje povijesti kao i vidljivih ostataka arhitekture i srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda sjeverozapadne Hrvatske.⁴⁵ Godine 1981. Tomislav Đurić proučava srednjovjekovne ostatke utvrda slavonskog gorja,⁴⁶ a Zorislav Horvat proučava gotičku kulu srednjovjekovne varaždinske utvrde.⁴⁷ Te osamdesete godine 20. stoljeća bile su plodonosne za znanstveni rad Zorislava Horvata koji je proučavao više njija, među njima i onu u Brinju. Njegovo zanimanje se nastavlja i proučavanjem arhitektonskih detalja i kamenih dovratnika, a 1987. obrađuje i srednjovjekovne zidove na utverdama kontinentalne Hrvatske, te 1989. i gotičke ostatke.⁴⁸

Intenzivna aktivnost vezana uz njihovo proučavanje ukontinentalnoj Hrvatskoj nastavlja se i krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća. Povjesničarka Nada Klaić 1987. proučava povijest Medvedgrada,⁴⁹ a iste godine Milan Kruhek objavljuje rad u kojem se bavi pitanjem povijesti starih glinskih gradova.⁵⁰ Sljedeće, 1988. i 1988. - 1989. Zdenko Balog bavi se građevinskim razvojem i obnovom Trakošćana u 19. stoljeću,⁵¹ a 90-ih godina 20. stoljeća i njegovom poviješću.⁵²

Početkom 90-ih godina 20. stoljeća Mladen Obad Šćitaroci proučava utvrde Hrvatskog zagorja.⁵³ 1991. Tomislav Đurić i Dragutin Feletar objavili su rad koji se bavi utverdama sjeverozapadne Hrvatske,⁵⁴ a 1992. Andrej Žmegač proučava arhitektonske ostatke Velikog Tabora⁵⁵.

⁴² M. Kruhek, 1974.

⁴³ I. Maroević, 1974.

⁴⁴ M. Kruhek, Z. Horvat, 1983.

⁴⁵ T. Đurić, D. Feleter 1981.

⁴⁶ T. Đurić, 1981.

⁴⁷ Z. Horvat, 1981.

⁴⁸ Z. Horvat, 1985; Z. Horvat, 1987a; Z. Horvat, 1987b; Z. Horvat, 1989.

⁴⁹ N. Klaić, 1987.

⁵⁰ M. Kruhek, 1987.

⁵¹ Z. Balog, 1988; Z. Balog, 1988. - 1989.

⁵² Z. Balog, 1992.

⁵³ M. Obad Šćitaroci, 1991.

⁵⁴ T. Đurić, D. Feletar, 1991.

⁵⁵ A. Žmegač, 1992.

Tih devedesetih godina najveću aktivnost u njihovom proučavanju i dalje pokazuje Zorislav Horvat. Tako je 1992. obradio gotičke profilacije, a 1993. bavi se vidljivim arhitektonskim dijelovima i kružnim Branič-kulama u Hrvatskoj Kraljevini u 16. stoljeću. Njegovo se zanimanje proširuje se i na arhitektonske detalje 1992. - 1993. te se bavi proučavanjem polukružnog luka na utverdama kontinentalne Hrvatske, 1994. proučava grijanje u istima, a 1995. obrađuje pomoćne prostore. 1996. proučava zidine i braništa na utverdama srednjeg i novog vijeka, a 1997. objavljen je njegov rad o prozorima na srednjovjekovnim utverdama.⁵⁶

1993. Ana Bobovac bavi se pitanjem arheološkog istraživanja Moslavine.⁵⁷

Marijan Kraš 1994. i 1996. bavio se pitanjima vezanim uz povijest Ivaneca,⁵⁸ a 1994. Eduard Kušen obrađivao je arheološke vidljive ostatke⁵⁹ dok su je Mirjana Matijević i Vladimir Sokol 1997. povijesno obrađivali.⁶⁰ Više je radova iz 1994. Milan Kruhek publicirao je rad koji povijesno obrađuje utvrde srednjeg i novog vijeka Hrvatskog kraljevstva, a 1995. bavi se pitanjima vezanima uz povijest krajiških tijekom 16. stoljeća.⁶¹ Također, između ostaloga, povijesno obrađuje novovjekovnu utvrdu Karlovac,⁶² dok je krajem 20. stoljeća proučavao srednjovjekovnu i novovjekovnu utvrdu Dubovac,⁶³ kao i Cetin početkom 21. stoljeća⁶⁴.

2008. isti autor analizira srednjovjekovnu utvrdu Modruš,⁶⁵ a 2009. Drežnik.⁶⁶

1994. Andrej Žmegač obradio je biskupske i kaptolske utvrde kontinentalne Hrvatske. Te godine analizira i povijesni značaj sisačkog kaštela, a 1997. obrađuje utvrde u Koprivnici i okolici.⁶⁷

Neven Budak 1994. obrađuje povijesni prostor utvrda Varaždinske županije u srednjem i novom vijeku,⁶⁸ a iduće, 1995. Spomenka Težak bavi se pitanjima vezanim uz povijest Klenovnika.⁶⁹ Godine 1997. Zdenko Balog proučava ostatke utvrde Zrina, a 1999. bavi se

⁵⁶ Z. Horvat, 1992.; Z. Horvat, 1993.; Z. Horvat, 1992. – 1993.; Z. Horvat, 1994.; Z. Horvat, 1995.; Z. Horvat, 1996.; Z. Horvat, 1997.

⁵⁷ A. Bobovac, 1993.

⁵⁸ M. Kraš, 1994.; M. Kraš, 1996.

⁵⁹ E. Kušen, 1994.

⁶⁰ M. Matijević, V. Sokol, 1997.

⁶¹ M. Kruhek, 1994; M. Kruhek, 1995a.

⁶² M. Kruhek, 1995b.

⁶³ M. Kruhek, 1999.

⁶⁴ M. Kruhek, 2001.

⁶⁵ M. Kruhek, 2008.

⁶⁶ M. Kruhek, 2009.

⁶⁷ A. Žmegač, 1994a; A. Žmegač, 1994b; A. Žmegač, 1997.

⁶⁸ N. Budak, 1994.

⁶⁹ S. Težak, 1995.

urbanističkim razvojem Križevaca u srednjem vijeku,⁷⁰ te 2005. nastavlja proučavanje Trakošćana i Klenovnika.⁷¹

Krajem 90-ih godina 20. stoljeća Zorislav Horvat piše o ulazima u srednjovjekovne utvrde 12. - 15. stoljeća, a proučava i kapele u njima.⁷² Početkom 21. stoljeća analizira arhitektonske detalje kao dio istih, i to prozore, a 2002. objavljen je njegov rad koji se bavi vratima.⁷³ 2007. proučavao je ostatke Branič kula, a 2008. bavio se i njihovim položajem. Nedugo potom, 2009. proučava stambene prostore u srednjovjekovnim utverdama kontinentalne Hrvatske, a 2010. godine obrađuje i njihovu stratigrafiju.⁷⁴

Tatjana Radauš 1998. proučava povijest utvrde *Erdődy*.⁷⁵ 1999. Marina Šimek bavi se srednjovjekovnom topografijom, važnom i za utvrde.⁷⁶ Branko Nadilo 2003. proučava njihove ostatke iz srednjeg i novog vijeka na samoborskom i žumberačkom gorju, kao i ostatke sisačke i drugih utvrda u Donjem Pokuplju. Također se bavio i pitanjima vezanima uz povijesno istraživanje na sjeverozapadu Hrvatskog zagorja.⁷⁷ Aktivnost u proučavanju nastavlja i 2004. kada je objavio rad o očuvanim ostacima na jugoistočnim obroncima Ivanščice, o utvrdi središnjeg dijela Ivanščice, o podravskim u blizini Koprivnice, obrambenim građevinama u Križevcima i najbližoj okolici, o ostacima obrambenih građevina na području Moslavine, uz Savu i na zapadnim obroncima Psunja te o utverdama na južnim obroncima Psunja i Požeške gore.⁷⁸ Bavi se također tvrđavama i kaštelima Požeške kotline, obrambenim građevinama na sjevernim obroncima Krndije, utverdama u Slavonskom Brodu, nastankom i razvojem osječke Tvrđe, obrambenim građevinama uz obalu Dunava, na sjevernim obroncima Krndije.⁷⁹ 2008. Branko Nadilo proučava njihovu povijest uz Savu i na zapadnim obroncima Psunja, a 2012. povijesno obrađuje i utvrde Čepičkog polja.⁸⁰ 2002. Silvija Salajić govori o pitanjima vezanim uz arheološko istraživanje stare virovitičke utvrde.⁸¹ 2003. Romana Mačković bavi se istraživanjem srednjovjekovnog Zelingrada.⁸²

⁷⁰ Z. Balog, 1997. Z. Balog, 1999.

⁷¹ Z. Balog, 2005.

⁷² Z. Horvat, 1998; Z. Horvat, 1999.

⁷³ Z. Horvat, 2000; Z. Horvat, 2002.

⁷⁴ Z. Horvat, 2007; Z. Horvat, 2008; Z. Horvat, 2009; Z. Horvat, 2010.

⁷⁵ T. Radauš, 1998.

⁷⁶ M. Šimek, 1999.

⁷⁷ B. Nadilo, 2003a; B. Nadilo, 2003b; B. Nadilo, 2003c.

⁷⁸ B. Nadilo, 2004a; B. Nadilo, 2004b; B. Nadilo, 2004c; B. Nadilo, 2004d; B. Nadilo, 2004e; B. Nadilo, 2004f.; B. Nadilo, 2004g; B. Nadilo, 2004h.

⁷⁹ B. Nadilo, 2002. B. Nadilo, 2003a. B. Nadilo, 2003b; B. Nadilo, 2003c; B. Nadilo, 2004 a; B. Nadilo, 2004b; B. Nadilo, 2004c; B. Nadilo, 2005.

⁸⁰ B. Nadilo, 2008; B. Nadilo, 2012.

⁸¹ S. Salajić, 2002.

2004. Mladen Radić i Zvonko Bojčić rade na pitanjima vezanima uz istraživanje grada Ružice.⁸³

2008. objavljena je monografija o istraživanjima Čanjeva urednika Luke Bekića u kojem je više autora obrađivalo pojedine otkrivene ostatke.⁸⁴ Robert Čimin bavio se proučavanjem ostataka arhitekture,⁸⁵ kao i pronađenih metalnih,⁸⁶ keramičkih,⁸⁷ staklenih⁸⁸ i kamenih nalaza.⁸⁹ Mladen Mustaček konzervacijom i restauracijom keramičkih nalaza,⁹⁰ Janja Sekula obradila je njenu povijest,⁹¹ Luka Bekić obradio je glinene lule⁹² kao i numizmatičke nalaze⁹³. Tajana Trbojević Vukičević izradila je arheozoološku analiza kostiju,⁹⁴ Josip Višnjic obradio je koštane izrađevine,⁹⁵ a Vesna Zmaić bavila se rekonstrukcijom odjevnih predmeta i opreme s kraja 16. st.⁹⁶

Iste 2008. Tatjana Tkalčec proučava obrambeni sustav srednjovjekovne Slavonije, a 2010. bavi se pitanjima vezanima uz provedena arheološka istraživanja Vrbovca, utvrde srednjeg i novog vijeka.⁹⁷ 2011. Ivana Škiljan s obzirom na provedena istraživanja, proučava kasnogotičke pećnjake s Garić grada.⁹⁸ 2012. Marijana Korunek povijesno obrađuje utvrdu Grebengrad kod Novog Marofa, a 2015. bavi se pitanjima vezanim uz zaštitu i revitalizaciju utvrda Varaždinske županije.⁹⁹

Tatjana Pleše i Petar Sekulić 2013. rade na pitanjima vezanim uz istraživanja Jelengrada i Košutgrada s područja Moslavine, a 2014. nastavljaju vezano uz istraživanje Moslavačke i Zrinske gore.¹⁰⁰

Proučavanje istarskih utvrda započelo je tijekom druge polovice 20. stoljeća. 1969. Miroslav Bertoša bavi se poviješću dvigradskog područja.¹⁰¹ Krajem 20. stoljeća Ljubica Širec analizira

⁸² R. Mačković, 2003.

⁸³ M. Radić, Z. Bojčić, 2004.

⁸⁴ L. Bekić, 2008.

⁸⁵ R. Čimin, 2008a.

⁸⁶ R. Čimin, 2008b.

⁸⁷ R. Čimin, 2008c.

⁸⁸ R. Čimin, 2008d.

⁸⁹ R. Čimin, 2008e.

⁹⁰ M. Mustaček, 2008.

⁹¹ J. Sekula, 2008.

⁹² L. Bekić, 2008a.

⁹³ L. Bekić, 2008b.

⁹⁴ T. Trbojević Vukičević, 2008.

⁹⁵ J. Višnjic, 2008.

⁹⁶ V. Zmaić, 2008.

⁹⁷ T. Tkalčec, 2008; T. Tkalčec, 2010.

⁹⁸ I. Škiljan, 2011.

⁹⁹ M. Korunek, 2012.; M. Korunek, 2015.

¹⁰⁰ T. Pleše, P. Sekulić, 2013. T. Pleše, P. Sekulić, 2014.

¹⁰¹ M. Bertoša, 1969.

graviranu renesansnu keramiku iste utvrde,¹⁰² a početkom 21. stoljeća, Fina Juroš Monfardin nastavlja ju povijesno i arheološki obrađivati¹⁰³ dok 2004. Lisa Cervigni, Chiara Malaguti i Pietro Riavez proučavaju arhitektonske ostatake.¹⁰⁴ 2009. Chiara Malaguti i Pietro Riavez obrađuju pitanja vezana uz arheološka istraživanja Dvigrada koja su provedena u razdoblju 2001. - 2005.¹⁰⁵ Nekoliko godina kasnije, 2012. Pietro Riavez nastavlja se baviti arheološkim istraživanjima,¹⁰⁶ a Martina Barada radi na radovima konzervacije spomenute utvrde.¹⁰⁷ 2014. Saša Vitale objavljuje rezultate zaštitnih arheoloških istraživanja.¹⁰⁸

1977. Danilo Klen bavi se prošlošću Kostela Petrapilosa.¹⁰⁹ 80-ih godina 20. stoljeća utvrde je proučavao i Branko Marušić koji se bavio pitanjima vezanima uz istraživanje Rima kod Roča te Rašporom na području Bužeštine.¹¹⁰ Tatjana Bradara 2007. obradila je ukrasne motive na keramičkim nalazima iz Kaštela Rašpora.¹¹¹ Radmila Matejčić 1982. obrađivala je granične srednjovjekovne i novovjekovne utvrde i gradove u sjevernoj Istri.¹¹² Milan Prelog 1983. bavio se pitanjima vezanima uz povijest Buzeta.¹¹³ 1984. Đurđica Cvitanović objavljuje rad vezan uz spomenike Roča,¹¹⁴ a njime se u više navrata od 1986. do 2005. bavio i Zdenko Balog.¹¹⁵

80-ih godina 20. stoljeća Katarina Horvat Levaj radi na pitanjima vezanim uz nastanak i razvoj srednjovjekovnog Huma u razdoblju 11. - 12. stoljeća, a iste je godine obrađivala cjelokupan razvoj utvrde Hum.¹¹⁶ Također, 1988. proučavala je povijest građevinskog razvoja i revitalizacije utvrda sjeveroistočne Istre,¹¹⁷ a krajem 80-ih godina 20. stoljeća Danuta Misiuda bavila se pitanjima vezanima uz povijesni razvoj utvrde (kaštela) Sovinjaka¹¹⁸. Početkom 21. stoljeća Katarina Horvat Levaj proučava povijest Huma.¹¹⁹

¹⁰² Lj. Širec, 1997.

¹⁰³ F. Juroš Monfardin, 2001.

¹⁰⁴ L. Cervigni, C. Malaguti, P. Riavez, 2004.

¹⁰⁵ C. Malaguti, P. Riavez, 2009.

¹⁰⁶ P. Riavez, 2012.

¹⁰⁷ M. Barada, 2012.

¹⁰⁸ S. Vitale, 2014.

¹⁰⁹ D. Klen, 1977.

¹¹⁰ B. Marušić, 1981.; B. Marušić, 1983.

¹¹¹ T. Bradara, 2007.

¹¹² R. Matejčić, 1982.

¹¹³ M. Prelog, 1983.

¹¹⁴ Đ. Cvitanović, 1984c.

¹¹⁵ Z. Balog, 1986.; Z. Balog, 1992; Z. Balog, 1993.; Z. Balog, 2005.

¹¹⁶ K. Horvat, 1986a.; K. Horvat, 1986b.

¹¹⁷ K. Horvat Levaj, 1988.

¹¹⁸ D. Misiuda, 1987.

¹¹⁹ K. Horvat Levaj, 2001.

2005. Tatjana Bradara interesira se za pitanja vezana uz arheološka istraživanja na utvrdi Kostel Petrapilosa, a 2006. nastavila je proučavati keramičko posuđe pronađeno prethodnim istraživanjem istoj lokaciji.¹²⁰

Josip Višnjić 2010. proučavao je arhitektonski razvoj Petrapilosa, a 2012. - 2014. bavio se i pitanjima vezanima uz arheološka istraživanja i radove konzervacije koji su tu provedeni.¹²¹

Nataša Nefat 2012. objavila je rad o konzervatorskim radovima na Petrapilosu od 2010. - 2011.¹²² Josip Višnjić 2012. i 2013. bavio se i pitanjima vezanima uz arheološka istraživanja i konzervatorske zahvate utvrde Possert,¹²³ a 2015. objavljuje rad koji govori o istraživanju kaštela Morosini-Grimani.¹²⁴ 2019. povijesno i arhitektonski obrađuje Petrapilos i San Vincenat.¹²⁵

Dražen Vlahov 2008. proučava povijest Huma.¹²⁶ Dragica Čeč i Darko Darovec 2009. rade na pitanjima vezanima uz utvrde uz mletačko-habsburšku granicu.¹²⁷ 2011. Josip Višnjić, Tihomir Percan i Ivica Pleština bave se pitanjima vezanima uz arheološku topografiju Buja.¹²⁸

Na području Hrvatskog primorja utvrde se počinju proučavati tek 70-ih godina 20. stoljeća radom Melite Viličić iz 1973. koja govori o povijesti i arhitektonskim ostacima senjskog kaštela i fazama njegove izgradnje,¹²⁹ a 90-ih godina 20. stoljeća proučava arhitektonske ostatke i urbanizam Senja¹³⁰. 1990. Milan Kruhek proučava povijesne i arhitektonske ostatke novovjekovnih utvrda senjske kapetanije.¹³¹ Početkom 21. stoljeća nastaje rad Ante Glavičića vezan uz prijedloge obnove starih zidina i kule grada Senja,¹³² a iduće, 2001. Andrej Žmegač izlaže se pitanjima vezanim uz povijest Nehaja.¹³³ 2001. Branko Nadilo povijesno proučava utvrdnu na Trsatu.¹³⁴ Ante Ravlić 2014. bavi se pitanjima arhitektonske obnove srednjovjekovne utvrde Badanj u Vinodolu.¹³⁵ Iste godine Andrej Žmegač povijesno proučava

¹²⁰ T. Bradara, 2005; T. Bradara, 2006.

¹²¹ J. Višnjić, 2010; J. Višnjić, 2012a; J. Višnjić, 2013c; J. Višnjić, 2014a; J. Višnjić, 2014b; J. Višnjić, 2013b.

¹²² N. Nefat, 2012.

¹²³ J. Višnjić, 2012b; J. Višnjić, 2013a; J. Višnjić, 2013b.

¹²⁴ J. Višnjić, 2015.

¹²⁵ J. Višnjić, 2019.

¹²⁶ D. Vlahov, 2008.

¹²⁷ D. Čeč, D. Darovec, 2009.

¹²⁸ J. Višnjić, 2011.

¹²⁹ M. Viličić, 1973.

¹³⁰ M. Viličić, 1990.

¹³¹ M. Kruhek, 1990.

¹³² A. Glavičić, 2000.

¹³³ A. Žmegač, 2001.

¹³⁴ B. Nadilo, 2001.

¹³⁵ A. Ravlić, 2014.

novovjekovni kaštel sv. Petar kraj Lošinja, a objavljuje i rad na talijanskom jeziku u kojem analizira sve venecijanske utvrde u Dalmaciji.¹³⁶

Intenzivnije proučavanje utvrda Like započelo je krajem 20. stoljeća. 1990. Milan Kruhek i Zorislav Horvat usmjeravaju se na povijesne i arhitektonske ostatke Tržana i Modruša.¹³⁷ 2002. Branko Nadilo proučava povijest utvrde iznad Brinja, te sjeverno od Ogulina, zatim na ličkom području, kao i onu u Ogulinu i utvrde južnog Korduna i ruševine Cetingrada. Isti autor bavi se i neistraženim ostacima modruške utvrde i naselja, te zamkovima sjeverno od Ogulina i neobičnoj sudbini dvorca Bosiljevo.¹³⁸

Desetljeće kasnije, 2013. Zorislav Horvat povijesno proučava novovjekovne, osmanlijske utvrde Like i Krbave,¹³⁹ a iste se godine i Milan Kruhek bavi tom temom i to od 1527. do 1689.¹⁴⁰

Prvi objavljeni rad koji obrađuje srednjovjekovne utvrde sjeverne Dalmacije rad je iz 50-ih godina 20. stoljeća Ive Petriciollija, koji povijesno i arhitektonski proučava ostatke srednjovjekovnog kaštela u Zadru, a 1955. bavi se arhitektonskim ostacima crkve srednjeg i novog vijeka „Kulina“ kod Petrčana. Krajem 50-ih godina i početkom 60-ih 20. stoljeća Ivo Petricioli proučava arhitektonske ostatke „Bablje“ ili „Srednjovjekovne“ kule, srednjovjekovne citadele i mletačke utvrde u srednjovjekovnom Zadru,¹⁴¹ a 1965. zadarske srednjovjekovne fortifikacije.¹⁴² 1976. isti autor bavi se pitanjima vezanim uz gradske utvrde u romanici.¹⁴³

Krajem 80-ih godina 20. stoljeća objavljuje srednjovjekovne dokumente o gradnji kaštela Svetog Mihovila na Ugljanu, a 1989. povijesno i arhitektonski proučava srednjovjekovni Zadar.¹⁴⁴ Iduće, 1990. Pavuša Vežić donosi rezultate arheoloških istraživanja i konzervatorskih radova na prostoru Citadele u Zadru,¹⁴⁵ a 2009. Karla Gusar i Dario Vujević objavljuju rad vezan uz nova arheološka istraživanja.¹⁴⁶ Početkom 21. stoljeća Andrej Žmegač bavi se arhitektonskim ostacima novovjekovnih zadarskih utvrda 16. stoljeća, točnije

¹³⁶ A. Žmegač, 2014a.

¹³⁷ M. Kruhek, Z. Horvat, 1990.

¹³⁸ B. Nadilo, 2002a; b. Nadilo, 2002b; B. Nadilo, 2002c; B. Nadilo, 2002c; B. Nadilo, 2002d; B. Nailo, 2002e; B. Nadilo, 2002f; B. Nadilo, 2002g.

¹³⁹ Z. Horvat, 2013.

¹⁴⁰ M. Kruhek, 2013.

¹⁴¹ I. Petricioli, 1953. I. Petricioli, 1954. I. Petricioli, 1955 I. Petricioli; I. Petricioli, 1955; I. Petricioli, 1959; I. Petricioli, 1959; I. Petricioli, 1962.

¹⁴² I. Petricioli, 1965a.

¹⁴³ I. Petricioli, 1976.

¹⁴⁴ I. Petricioli, 1987. I. Petricioli, 1989.

¹⁴⁵ P. Vežić, 1990.

¹⁴⁶ K. Gusar, D. Vujević, 2009.

uvođenjem središnjeg bastiona na njima.¹⁴⁷ Karla Gusar i Marin Ćurković 2011. obradili su rezultate arheološkog istraživanja na srednjovjekovnoj i novovjekovnoj utvrdi Kličevici.¹⁴⁸ Iste, 2011. Emil Hilje bavi se povijesnim i arhitektonskim proučavanjem ostataka mletačkog kaštela u Zadru.¹⁴⁹ 2015. David Štrmelj proučava arheološke ostatke kaštela Svetog Mihovila na Ugljanu.¹⁵⁰

Početkom 70-ih godina 20. stoljeća tiskan je zbornik „Povijest Vrane” urednika Grge Novaka i Vjekoslava Maštrovića¹⁵¹ u kojem Josip Kolanović povijesno proučava Vranu i templarski red,¹⁵² Lucijan Kos bavi se između ostaloga i pitanjima vezanim uz priora vranskog¹⁵³ kao i Eduard Peričić,¹⁵⁴ a Seid M. Traljić obrađuje Vranu u doba turske vladavine.¹⁵⁵ 2017. tiskan je zbornik „Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti” urednika Bože Došena¹⁵⁶ u kojem je Krešimir Regan obradio utvrdnu Vrana,¹⁵⁷ Mato Ilkić i Marko Meštrov analizirali su novac iz srednjeg i novog vijeka s područja Vrane i šireg njenog područja,¹⁵⁸ a Juraj Balić povijesno je obradio templarski red.¹⁵⁹ Milko Brković obradio je tadašnji bosanski kraljevski dvor u odnosu na dalmatinske gradove,¹⁶⁰ a Filip Novosel između ostaloga bavio se i opsadom Vrane u vrijeme Kandijuskog rata (1645. - 1669.).¹⁶¹

Krajem 80-ih godina dvadesetog stoljeća počinje i intenzivnije povijesno proučavanje utvrda Šibenika. Najraniji rad je iz 1987. Katarine Horvat-Levaj koja proučava sjeveroistočni dio jezgre Šibenika.¹⁶² Iste godine zajedno s njom, Biserka Tadić i Jagoda Marković bave se arhitektonskom analizom sjeveroistočnog dijela povijesne jezgre Šibenika.¹⁶³ 1999. Danko Zelić povijesno proučava templarski castrum u Šibeniku,¹⁶⁴ te se bavi povijesnim i urbanističkim razvojem Šibenika u srednjem vijeku.¹⁶⁵

¹⁴⁷ A. Žmegač, 2003.

¹⁴⁸ K. Gusar, M. Ćurković, 2011.

¹⁴⁹ E. Hilje, 2011.

¹⁵⁰ D. Štrmelj 2015.

¹⁵¹ G. Novak, V. Maštrović, 1971.

¹⁵² J. Kolanović, 1971.

¹⁵³ L. Kos, 1971.

¹⁵⁴ E. Peričić, 1971.

¹⁵⁵ S. M. Traljić, 1971.

¹⁵⁶ B. Došen, 2017.

¹⁵⁷ K. Regan, 2017.

¹⁵⁸ M. Ilkić, M. Meštrov, 2017.

¹⁵⁹ J. Balić, 2017.

¹⁶⁰ M. Brković, 2017.

¹⁶¹ F. Novosel, 2017.

¹⁶² K. Horvat- Levaj, 1987.

¹⁶³ B. Tadić, J. Marković, K. Horvat - Levaj, 1987.

¹⁶⁴ D. Zelić, 1999a.

¹⁶⁵ D. Zelić, 1999b.

2001. Andrej Žmegač osvrće se na pitanja uz povijest Tvrđave svetog Nikole pred Šibenikom,¹⁶⁶ a 2009. razmatra i njen kartografski prikaz.¹⁶⁷ Isti autor 2005. proučava kartografske prikaze vezane uz osuvremenjavanje graničnih utvrda s osmanlijskim carstvom,¹⁶⁸ a Joško Čuzela objavljuje rad o arhitektonskim ostacima šibenskog fortifikacijskog sustava.¹⁶⁹ 2015. Ivo Glavaš ponovno povijesno obrađuje novovjekovnu Tvrđavu svetog Nikole kod Šibenika,¹⁷⁰ a potom objavljuje i rad koji obrađuje kaštel Andreis u Zamurvi (Jadrtovcu).¹⁷¹

Najranija proučavanja utvrda srednje Dalmacije vezana su uz rad iz 1984. Bosiljke Bezić u kojem se bavi provedenim zaštitnim radovima konzervacije 1978. i 1979. na imotskoj tvrđavi Topani.¹⁷² 1992. Vanja Kovačić proučava arhitektonske ostatke fortifikacija grada Omiša,¹⁷³ a krajem 20-og stoljeća Katja Marasović bavi se povijesnim proučavanjem srednjovjekovnog i novovjekovnog Kaštela Sućurca.¹⁷⁴ Početak 21. stoljeća označio je početak intenzivnijeg bavljenja utvrdama na prostoru srednje i južne Dalmacije, a među prvima je rad Ljube Gudelja iz 2000. koji je govorio o pitanjima vezanima uz arheološka istraživanja srednjovjekovne i novovjekovne utvrde Čačvina.¹⁷⁵ 2001. - 2002. Andrej Žmegač objavio je rad koji proučava stonski fortifikacijski kompleks, a 2004. obradio je utvrdu franjevačkog samostana na Lopudu.¹⁷⁶ Početkom 21. stoljeća Katarina Horvat-Levaj bavi se arhitektonskim ostacima kula, kuća i palača Visa,¹⁷⁷ a Dunja Pivac 2003. arhitektonskim ostacima utvrda splitsko-trogirskog područja.¹⁷⁸ 2011. Vanja Kovačić povijesno i arheološki proučava gradski kaštel u Trogiru,¹⁷⁹ a 2012. Katja Marasović proučava arhitektonske ostatke mletačkog kaštela u Splitu.¹⁸⁰

Ivan Alduk 2005. proučavao je povijest srednjovjekovne i novovjekovne utvrde Zadvarje,¹⁸¹ a iduće godine bavio se pitanjima vezanim uz rezultate arheoloških istraživanja.¹⁸² Anita

¹⁶⁶ A. Žmegač, 2001.

¹⁶⁷; A. Žmegač, 2009.

¹⁶⁸ A. Žmegač, 2005.

¹⁶⁹ J. Čuzela, 2005.

¹⁷⁰ I. Glavaš, 2015.

¹⁷¹ I. Glavaš, 2015.

¹⁷² B. Bezić, 1984.

¹⁷³ V. Kovačić, 1992.

¹⁷⁴ K. Marasović, 1999.

¹⁷⁵ Lj. Gudelj, 2000.

¹⁷⁶ A. Žmegač, 2001. - 2002.; A. Žmegač, 2004.

¹⁷⁷ K. Horvat Levaj, 2002.

¹⁷⁸ D. Pivac, 2003.

¹⁷⁹ V. Kovačić, 2011.

¹⁸⁰ K. Marsović, 2012.

¹⁸¹ I. Alduk, 2005.

Librenjak, Dubravka Čerina i Branimir Župić 2006. bavili su se temama vezanim uz arheološka istraživanja i konzervaciju utvrde srednjeg i novog vijeka u Sinju,¹⁸³ a 2007. Anita Librenjak i Dubravka Čerina nastavljaju s proučavanjem istog položaja.¹⁸⁴ Iste, 2007., Goran Skelac objavljuje rad o geofizičkim istraživanjima na tvrđavi u Sinju.¹⁸⁵ 2009. Anita Librenjak, Darija Brković i Dubravka Čerina nastavljaju se baviti temama vezanim uz arheološka istraživanja i konzervaciju utvrde u Sinju.¹⁸⁶ 2008. Nikolina Uroda bavi se pitanjima vezanim uz sustavna istraživanja utvrde Prozor u Vrlici.¹⁸⁷ Ivan Alduk 2009. govori o temama vezanim uz vrijeme gradnje srednjovjekovne tvrđave Kuk iznad Kučina, a 2010. o arheološkim, topografskim i toponomastičnim istraživanjima srednjovjekovnih utvrda uz rijeku Cetinu.¹⁸⁸ 2013. Ivan Alduk povijesno proučava i novovjekovne solinske utvrde.¹⁸⁹ Sredinom 20-og stoljeća započelo je istraživanje utvrda južne Dalmacije. 1955. Lukša Beritić povijesno analizira arhitektonske ostatke utvrda grada Dubrovnika.¹⁹⁰ 1986. Nada Grujić bavi se povijesnim i rezultatima arheoloških istraživanja jednog dijela povijesnog tkiva Dubrovnika,¹⁹¹ a 2013. Jelica Perković arhitektonskim razvojem obrambenog sustava Pustijerne u Dubrovniku do 16. stoljeća.¹⁹² 1988. - 1989. Alena Fazinić govori o povijesnom i arhitektonskom proučavanju srednjovjekovnih zidina grada Korčule,¹⁹³ a jedno desetljeće kasnije, 2001. i novovjekovnim korčulanskim predgrađem *Borgo*.¹⁹⁴ Također, posebno treba istaknuti nekoliko sinteznih radova koji obrađuju utvrde srednjeg i novog vijeka na području Hrvatske. To su monografija Drage Miletića, *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske* iz 2013.,¹⁹⁵ te *Burgologija* Zorislava Horvata iz 2014.¹⁹⁶ Andrej Žmegač objavio je dvije knjige na temu novovjekovnih utvrda, a to su *Bastioni kontinentalne Hrvatske* i *Bastioni jadranske Hrvatske*.¹⁹⁷

¹⁸² I. Alduk, 2006.

¹⁸³ A. Librenjak, D. Čerina, B. Župić 2006.

¹⁸⁴ A. Librenjak, D. Čerina, 2007.

¹⁸⁵ G. Skelac, 2007.

¹⁸⁶ A. Librenjak, D. Brković, D. Čerina, 2009.

¹⁸⁷ N. Uroda, 2008.

¹⁸⁸ I. Alduk, 2010.

¹⁸⁹ I. Alduk, 2015.

¹⁹⁰ L. Beritić, 1955.

¹⁹¹ N. Grujić, 1986.

¹⁹² J. Perković, 2013.

¹⁹³ A. Fazinić, 1988. - 1989.

¹⁹⁴ A. Fazinić, 2001.

¹⁹⁵ D. Miletić, 2013.

¹⁹⁶ Z. Horvat, 2014; Z. Horvat, 2014.

¹⁹⁷ A. Žmegač, 2000; A. Žmegač, 2009.

I. 1. POVIJEST ISTRAŽIVANJA UTVRDA NA KNINSKOM PODRUČJU

Među prvim radovima s kninskog područja je rad Grgura Urlića Ivanovića iz 1880. koji govori o pitanjima vezanima uz povijest Ključice.¹⁹⁸ Franjo Rački 1882. bavi se poviješću srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda Nečvena, Zečeva i Tukleča.¹⁹⁹ Jedan od prvih radova Šime Ljubića iz 1885. obrađuje Oton i Tukleč.²⁰⁰ Grgur Urlić Ivanović 1889. povijesno obrađuje Bogočin i Nečven, a 1892. utvrdu Trošenj.²⁰¹ Petar Stanić 1891. analizira ostatke arhitekture utvrde Glavaš.²⁰² 90-ih godina 19. stoljeća Urlić Ivanović proučava povijest Ključice i Nečvena.²⁰³ 1895. Stjepan Zlatović obradio je srednjovjekovni i novovjekovni grad Tenen - Knin, a iste godine bavio se pitanjima vezanim uz povijest Ključice, Kegelja i Zvonigrada.²⁰⁴ Stjepan Zlatović 1896. povijesno je proučavao i utvrde Čučevo, Zečevo, Kninsku tvrđavu, Oton, Tuklac - Tukleč - Plavno, utvrdu Bračić, Petrovac, Drniš, Ključicu, Nečven i utvrdu Glavaš, a 1897. nastavio je s proučavanjem utvrde Glavaš.²⁰⁵ Početkom 20. tog stoljeća Ferdo Šišić proučava utvrdu Kamičak,²⁰⁶ a 1907. Vincenzo Miagostovich utvrdu Bogočin,²⁰⁷ dok Lajos Thalloczy 1910. proučava povijest srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda tadašnje kninske županije.²⁰⁸ 1917. Vjekoslav Klaić bavi se utvrdom Kegelj i genezom njenih gospodara.²⁰⁹ Početkom 20-ih godina 20. stoljeća i Petar Bačić povijesno obrađuje Kamičak, a isto se nastavlja i 1929.²¹⁰ Krajem 20-ih godina 20. stoljeća Frano Radić proučava Kapitul,²¹¹ a 1927. njegovo djelovanje između ostaloga nastavlja i Ćiril Iveković.²¹² Ferdo Šišić 1938. nastavlja povijesno obrađivati Kamičak.²¹³ 40-ih godina 20. stoljeća nastaje rad Krste Stošića u kojem obrađuje više utvrda.²¹⁴

¹⁹⁸ G. Urlić Ivanović, 1880.

¹⁹⁹ F. Radić, 1882.

²⁰⁰ Š. Ljubić, 1885.

²⁰¹ G. Urlić Ivanović, 1889a; G. Urlić Ivanović, 1889b; G. Urlić Ivanović, 1892.

²⁰² P. Stanić, 1891.

²⁰³ G. Urlić Ivanović, 1895a; G. Urlić Ivanović, 1895b; G. Urlić Ivanović, 1895c.

²⁰⁴ S. Zlatović, 1895a; S. Zlatović, 1895b; S. Zlatović, 1895c.

²⁰⁵ S. Zlatović, 1896b; S. Zlatović, 1896c; S. Zlatović, 1897a.

²⁰⁶ F. Šišić, 1905.

²⁰⁷ V. Miagostovich, 1907.

²⁰⁸ L. Thalloczy, 1910.

²⁰⁹ Vj. Klaić, 1917.

²¹⁰ P. Bačić, 1923; P. Bačić, 1929.

²¹¹ F. Radić, 1927.

²¹² Ć. Iveković, 1927.

²¹³ F. Šišić, 1938.

²¹⁴ K. Stošić, 1941.

Tomislav Marasović 1952. analizira utvrdu Glavaš.²¹⁵ Krajem 50-ih godina 20. stoljeća Stjepan Gunjača bavi se pitanjima vezanim uz povijest i arheološke ostatke na kninskom području dotičući se srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda,²¹⁶ a istim pitanjima nastavlja se zanimati i 1960.²¹⁷ 70-ih godina 20. stoljeća isti autor analizira i povijesni prostor kninskog Kosova.²¹⁸ Grga Novak 1966. proučava mletačke izvore koji govore o kninskoj utvrdi,²¹⁹ a nastavlja s radom 1970. i 1972.²²⁰

Sjegan Antoljak 1971. - 1972. proučava povijesna pitanja vezana uz isprave izdane na kninskoj utvrdi,²²¹ a Nikola Jakšić 1982. ona vezana uz srednjovjekovnu topografiju Knina, te 1985. obrađuje srednjovjekovnu cestovnu komunikaciju koja je povezivala kninsku utvrdu sa zaleđem.²²² Ponovo otvara pitanje kninske utvrde 1995., a nastavlja njeno proučavanje i 1996.²²³

Vedrana Delonga 1985. bavila se povijesnim i arheološkim pitanjima vezanima uz utvrdu Kegelj u Mokrom polju,²²⁴ a Franjo Smiljanić iste godine obrađuje nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina. 1988. nastavlja s obradom granica tadašnje Kninske županije, te 1990. proučava i topografiju kninsko - drniškog kraja.²²⁵ Petar Živković 1993. bavi se pitanjima vezanim uz povijest i oblikovanje kninske tvrđave i grada do 1918.,²²⁶ a iste godine Šime Peračić proučava povijest Knina za vrijeme Mlečana.²²⁷

90-ih godina 20. stoljeća Milojko Budimir se kroz arheološku topografiju bavi, između ostaloga, i pitanjima srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda.²²⁸ 1993. Zdravko Dizdar proučava povijest utvrda uz rijeku Krku,²²⁹ a Maja Petrinec 1998. priređuje za tisak Starinarske dnevnik fra Luje Maruna u kojima se Marun između ostaloga bavi srednjovjekovnim i novovjekovnim utvrdama tadašnje kninske županije.²³⁰

²¹⁵ T. Marasović, 1952.

²¹⁶ S. Gunjača, 1958.

²¹⁷ S. Gunjača, 1960a.

²¹⁸ S. Gunjača, 1975.

²¹⁹ G. Novak, 1966.

²²⁰ G. Novak, 1970.; G. Novak, 1972.

²²¹ S. Antoljak, 1971.- 1972.

²²² N. Jakšić, 1982; N. Jakšić, 1985.

²²³ N. Jakšić, 1995; N. Jakšić, 1996.

²²⁴ V. Delonga, 1985.

²²⁵ F. Smiljanić, 1985; F. Smiljanić, 1988; F. Smiljanić, 1990.

²²⁶ P. Živković, 1993.

²²⁷ Š. Peračić, 1993.

²²⁸ M. Budimir, 1990.

²²⁹ Z. Dizdar, 1993.

²³⁰ M. Petrinec, 1998.

Paško Paić 1998. analizira pitanja vezana uz povijest kninske tvrđave²³¹ čime se također bavila i Manda Zelić koja 1999. i 2003. obrađuje njenu povijest. 2002. proučava kninsko područje na starim zemljovidima, a 2006. obrađuje srednjovjekovne isprave Knina i kninskog Kaptola.²³² 2001. Branko Nadilo povijesno analizira kninsku tvrđavu kao vrata Dalmacije i ključ Hrvatske,²³³ a Joško Ćuzela 2007. njenu prošlost s obzirom na arhitektonske elemente na njoj.²³⁴

Katarina Gugo 2002. i 2003. bavi se pitanjima vezanim uz arheološka istraživanja na položaju Podgrađa kninske tvrđave,²³⁵ a 2009. proučavala je vidljive ostatke arhitekture manjeg broja srednjovjekovnih i novovjekovne utvrda kninskog područja.²³⁶ Iste godine, Gugo Rumštajn zajedno s Anom Štilinović te Tajanom Trbojević Vukičević obrađuje rezultate arheozoološke analize koštanog materijala s položaja Podgrađa kninske tvrđave. Godinu dana kasnije, 2010. Gugo Rumštajn obradila je ulomke crkvenog namještaja pronađene na radovima konzervacije na Kaštel Tninu.²³⁷ 2011., 2012. i 2014. bavila se pitanjima vezanima uz provedeno zaštitno iskopavanje utvrde Glavaš, a 2013. arheološkim istraživanjima provedenim na položaju Podgrađa.²³⁸

Mirela Slukan Altić obradila je 2007. kartografske izvore za povijest Pokrčja,²³⁹ a iste godine Mate Zekan bavi se povijesnim istraživanjem utvrda na rijeci Krki.²⁴⁰ Ante Birin 2008. proučava Nelipićeve utvrde,²⁴¹ a sljedeće, 2009. Ante Juric povijesno obrađuje utvrde uz Krku i Čikolu.²⁴² 2012. Marina Ninić, Bojana Obad Šćitaroci i Damir Krajnik proučavaju utvrde uz Krku.²⁴³

Joško Zaninović 2006. i 2007. bavi se pitanjima vezanim uz arheološka istraživanja i konzervaciju Ključice.²⁴⁴ Iduće, 2008. zajedno s Davorom Gaurinom povijesno obrađuje srednjovjekovne i novovjekovne utvrde uz Krku i Čikolu,²⁴⁵ a 2012. zanima se za pitanja

²³¹ P. Paić, 1998.

²³² M. Zelić, 1999; M. Zelić, 2002; M. Zelić, 2003a; M. Zelić, 2003b; M. Zelić, 2006.

²³³ B. Nadilo, 2001.

²³⁴ J. Ćuzela, 2007.

²³⁵ K. Gugo, 2002.; K. Gugo Rumštajn, 2003.

²³⁶ K. Gugo Rumštajn, 2006.

²³⁷ K. Gugo Rumštajn, A. Štilinović, T. Trbojević, 2009.; K. Gugo Rumštajn, 2010.

²³⁸ K. Gugo Rumštajn, 2011.; K. Gugo Rumštajn, 2012.; K. Gugo Rumštajn, 2013.; K. Gugo, 2014a; K. Gugo, 2014b.

²³⁹ M. Slukan Altić, 2007.

²⁴⁰ M. Zekan, 2007.

²⁴¹ A. Birin, 2008.

²⁴² A. Juric, 2009.

²⁴³ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012.

²⁴⁴ J. Zaninović, 2006. J. Zaninović, 2007.

²⁴⁵ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008.

vezana uz arheološka istraživanja i radove konzervacije na Ključici.²⁴⁶ Iste godine Nataša Zaninović analizira pitanja konzervacije, građevinske i konstruktivne sanacije na Nečvenu.²⁴⁷

II. SKICA POVIJESNIH ZBIVANJA NA KNINSKOM PODRUČJU U SREDNJEM I NOVOM VIJEKU

U povijesnim izvorima najraniji grad Knin činila je utvrda koja se prvi put spominje kod Konstantina Porfirogeneta sredinom 10. stoljeća.²⁴⁸ O Kninskoj tvrđavi govori se kao o „jednom od devet gradova krštene Hrvatske.” Poticaj za gradnju utvrde bili su franačko-hrvatski ratovi u 8. i 9. stoljeću.²⁴⁹ Knin se izgrađuje kao tvrdi grad koji je bio povremena prijestolnica hrvatskih vladara: Trpimira, Muncimira, Svetoslava, Držislava, Zvonimira, a i posljednjeg kralja hrvatske krvi Petra Svačića.²⁵⁰

Kninska utvrda svoj najveći procvat doživljava za vrijeme kralja Dmitra Zvonimira (1074. - 1088.). Dok su hrvatski kraljevi prije njega stolovali u Ninu, Biogradu i Bijaćima, Zvonimir svoju prijestolnicu, poslije krunjenja za hrvatskog kralja 4. listopada 1075. u Solinu u crkvi sv. Petra, prenosi u Knin. Ujedinió je sve državne dijelove, dalmatinske gradove, Panonsku i Dalmatinsku Hrvatsku. To je ujedno poslije Tomislava i Petra Krešimira IV. posljednje razdoblje jedinstvenog državno-pravnog kraljevstva, koje je bilo i međunarodno priznato.²⁵¹

Kako Zvonimir nije imao svog izravnog nasljednika, u Hrvatskoj su izbili politički nemiri. Jedna je politička struja bila za Stjepana II (1088. - 1090.), te druga koja se priklonila Zvonimirovoj udovici Jeleni. Stjepan ubrzo umire i ponovo se pojavljuju stranačke borbe iz kojih su kao pobjednici izašli pripadnici Jelenine stranke.²⁵²

Od 1102. Knin gubi status prijestolnog grada, što će se odraziti na njegov daljnji razvoj. Razdoblje razvijenoga srednjeg vijeka, od 12. do kraja 13. stoljeća obilježeno je vladavinom Arpadovića, za vrijeme kojih se prvi put javlja i društvo velikaša, doduše u skromnom obujmu.²⁵³ I intenzitet izgradnje utvrda na prostoru sjeverne Dalmacije pojačava se tek u

²⁴⁶ J. Zaninović, 2012.

²⁴⁷ N. Zaninović, 2012.

²⁴⁸ P. Živković 1993., 99.

²⁴⁹ M. Kruhek, 1994., 184.

²⁵⁰ M. Kruhek 1994., 185.

²⁵¹ P. Paić, 1998., 13.

²⁵² P. Paić, 1998., 13.

²⁵³ N. Klaić, I. Petricioli, 1976., 5.

vrijeme uspostave vlasti Arpadovića. Prvi uspjeh iz te loze bilježi Koloman koji 1098. osvaja Biograd.²⁵⁴ Preostali dio Hrvatske, područje oko Knina nalazi se u vlasti Petra Svačića. Konačnim ulaskom Hrvatske 1102. u personalnu uniju s Ugarskom, taj je grad zauvijek izgubio ulogu prijestolnog grada kakvu je imao do tada.²⁵⁵ Političku vlast nakon Kolomana na prostoru srednjovjekovne Hrvatske preuzima njegov sin Stjepan II., koji je morao braniti Dalmaciju od koalicije Bizanta i Venecije. Nakon njega, upravu nad Hrvatskom i Dalmacijom preuzima Gejza (1141.-1162.). Od njegova vremena uveden je običaj da kraljev brat ili sin preuzme upravu nad Hrvatskom i Dalmacijom kao herceg.²⁵⁶ Nakon njega je Bela, brat Stjepana III. koji je vladao od 1163. do 1172., dobio u baštinu zemlje južno od Velebita. Zbog jednog mirovnog ugovora, nakon kojega je imenovan i prijestolonasljednikom Bizanta, morao je predati i upravu nad tim zemljama. Izbio je uskoro i rat u kojemu je Bizantu uspjelo vratiti vlast nad dijelom Hrvatske i Dalmacije.²⁵⁷ Bela III. preuzima vlast nad dijelom Dalmacije, kojim je vladao Bizant i nad Zadrom koji je često u to vrijeme bio pod Venecijom. U njegovo vrijeme Bele kraljevska se vlast izrazitije osjetila u Slavoniji, dok su u Hrvatskoj jačali velikaški rodovi. Arpadovići uvode promjenu u razvojnom kontinuitetu Hrvatskog kraljevstva. Svoju politiku usmjeravaju prema problemu Dalmacije i uključivanja dalmatinskih gradova u opseg hrvatske države.²⁵⁸

Prva društvena promjena koja je bila preduvjet za pojavu plemstva bila je širenje feudalizma i obilježena je pojavom veleposjeda dalmatinskog patricijata.²⁵⁹ Te promjene najviše su se osjećale u okolici Splita i Zadra. To je vrijeme prije druge polovice 11. st.²⁶⁰ Često je isticano kako je feudalizam u Hrvatsku ušao "na mala vrata."²⁶¹

Za vrijeme Zvonimira, slobodni seljaci su bili u oba društva: prvom, tradicionalnom zasnovanom na rodbinskim vezama i drugom, feudalnom. Ubrzo, krajem 11. stoljeća, počinje se javljati i kategorija neslobodnih seljaka, kasnije nazvanih *kmetovima*. U vrijeme bijega pred Tatarima 1242. kralj Bela IV. uspio se približiti podanicima u Hrvatskoj i u Dalmaciji. Ipak, 1260. godinu obilježile su reforme kojima je kralj dao veću važnost Slavoniji nad Hrvatskom i Dalmacijom.²⁶² Slabljenjem centralne državne vlasti (Arpadovića) i na ovom

²⁵⁴ N. Budak, T. Raukar, 2006., 172.

²⁵⁵ P. Živković, 1993, 101.

²⁵⁶ N. Budak, T. Raukar, 2006., 173.

²⁵⁷ N. Budak, Raukar, 2006., 173.

²⁵⁸ F. Šanjek, 2003., 191.

²⁵⁹ N. Budak, T. Raukar, 2006., 211 - 223.

²⁶⁰ N. Budak, T. Raukar, 2006., 168.

²⁶¹ N. Budak, T. Raukar, 2006., 169.

²⁶² N. Budak, T. Raukar, 2006., 176.

području jača moć hrvatskog plemstva. Kao posljedica jačanja plemstva dolazi do sukoba među domaćim velikašima.²⁶³ Ugarska i Hrvatska su posebne političko-teritorijalne jedinice (kraljevine). Kralj u Hrvatskoj ne vlada izravno, već preko hercega koji ima svoju dvorsku kancelariju, te ovlasti postavljanja banova, vođenja vojske, dijeljenja privilegija i sazivanje sabora. Najčešće stoluje u Zagrebu, Kninu, Zadru i Bihaću. Od 1260. sastaju se odvojeno; Slavonski sabor u Zagrebu, Čazmi i Križevcima, a Hrvatski sabor u Kninu, Ninu i Bihaću. Kad nema hercega, onda zemljom upravlja ban iz redova domaćeg plemstva koji redovito ima i posjede u kraljevstvu.²⁶⁴

Za sagledavanje povijesnih činjenica ovog prostora osobito su nam važni brojni izvorni pisani podaci o knezovima bibrskim, odnosno kasnije o rodu Šubića. Bribir kao njihov najvažniji centar daje nam najveći broj izvornih povijesnih podataka o počecima, uzdizanju te kasnije o konačnoj propasti ovog plemenskog i velikaškog roda. Tomu u prilog idu i istraživanja koja se zadnjih desetljeća provode na Bibrskoj glavici, koja je bila centar njihove moći.²⁶⁵ Pored Šubića, bilo je i drugih poznatih obitelji: Nelipića, Draškovića, Perušića, Benkovića, Kurjakovića, Kožula, Martinuševića, Karlovića, Utješinovića, Benkovića, Vukčić-Hrvatinića, Paližna, Berislavića, Kegljevića i Talovaca.

Kasnije, ugarska kraljevska vlast nastojala je i Knin pretvoriti u jedan od jačih gradova kao centara županije.²⁶⁶ Kninska županija u vrijeme 12. stoljeća, koliko je danas poznato, obuhvaća znatno manje područje jer nisu pronađeni pisani izvori o razgraničenju.²⁶⁷ Pretpostavlja se da je zauzimala granična područja sljedećih položaja: Pađena, Otona, Bendera, Plavna, Golubića, Strmice na sjeveru, Ervenika, Mokrog polja, Radučića na zapadu, Vrpolja, Kninskog polja, Kovačića, Kapitula, Biskupije na istoku, te Gradca, Kadine glavice i Mirilović polja na jugu.²⁶⁸

Pisani izvori o razgraničenju odnose se uglavnom na 15. stoljeće, kad je Kninska županija obuhvaćala prostor od Strmice na sjeveru, Ervenika i rijeke Krke nizvodno do Visovca na zapadu, Drniša i Dinare na sjeveroistoku, zahvaćajući prostor Kninskog i Petrovog polja, miljevačkog platoa, Promine, dijela porječja Zrmanje i drniške Zagore. Graničila je s Lukom i

²⁶³ P. Paić, 1998., 14.

²⁶⁴ P. Paić, 1998., 14.

²⁶⁵ I. Pedišić, 2006., 363.

²⁶⁶ P. Živković, 1993., 101.

²⁶⁷ F. Smiljanić, 1988., 138.

²⁶⁸ F. Smiljanić, 1988., 137.

Bribirom na zapadu, Likom i Psetom na sjeveru, Primorjem (Klisom) na jugu, te Cetinom na istoku.²⁶⁹

Nastanku srednjovjekovnih županija puno je doprinijela i cestovna povezanost. Koristile su se stare rimske komunikacije poput *via Magne*,²⁷⁰ potom Pounjski put, koji je išao preko Pečuha, Koprivnice, Zagreba i Topuskog do Knina.²⁷¹ Početkom 13. stoljeća prestaje i zasebno krunjenje ugarskog kralja za hrvatskog vladara. U hrvatskim zemljama od mora do Drave upravljaju hercezi koji su ujedno i kraljevi namjesnici.²⁷²

Društveni razvoj u tadašnjoj Slavoniji razlikuje se od onog u Hrvatskoj, sjeverno i južno od Velebita. Ugarski kralj sve do sredine 14. stoljeća nije mogao znatnije utjecati na društveni razvoj u Hrvatskoj.²⁷³ Tek od sredine 14. stoljeća Hrvatska ulazi u čvršći odnos s ugarskim vladarima.²⁷⁴ Politička situacija u to vrijeme je takva da se hrvatsko kraljevstvo dijelilo na Kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju na jednoj strani i Kraljevinu Slavoniju na drugoj strani. U teritorijalnom smislu, u drugoj polovici 14. stoljeća kraljevina Hrvatska obuhvaćala je svu zemlju južno od Gvozda na jug sve do Neretve.

U prvim godinama kraljevanja Ludovika I Velikoga kao i Karla I., u Dalmaciji se nakon slabljenja Bribiraca među pripadnicima feudalne elite isticao knez Nelipić s uporištem u Kninu.²⁷⁵

Ivan Nelipić bio je dužan predati kralju četiri utvrde i to: Počitelj, Srb, Ostrog i Unac, a Knin i Brečevo zadržava dok mu kralj ne preda Cetinu i Klis.²⁷⁶

On proširuje svoj teritorij i taktizira s dalmatinskim gradovima, a 1324. - 1345. Nelipići vladaju Kninom.²⁷⁷ Godine 1322. kralj Karlo Robert na saboru u Kninu svrgava Mladena Šubića s banske časti, baca ga u kninsku tamnicu, a zatim pod oružanom pratnjom odvodi u Zagreb, a odatle u Mađarsku.²⁷⁸

Ugovorom između Nelipićeva sina Ivaniša i Ludovika I. Velikoga, koji je potpisan krajem 1345., mladi je knez vratio Knin, Počitelj, Srb i Unac sa svojim županijama (*supanatibus*). Ludovik I. Veliki vraća mu i tobože svoju utvrdu Sinj s Cetinom i Brečevo s Poljem i svim

²⁶⁹ F. Smiljanić, 1988., 138.

²⁷⁰ N. Jakšić 1985., 325.

²⁷¹ P. Živković, 1993., 102.

²⁷² P. Živković, 1993., 102.

²⁷³ T. Raukar, 1997., 72.

²⁷⁴ T. Raukar, 1997., 72.

²⁷⁵ F. Šanjek, 2003., 223.

²⁷⁶ F. Šanjek, 2003., 224.

²⁷⁷ P. Paić, 1998., 15.

²⁷⁸ P. Paić, 1998., 14.

pripadnostima, pravima, stanovnicima, bilo da su Hrvati ili Vlasi.²⁷⁹ U isto vrijeme Ludovik je ušao u rat s Venecijom i pod Zadrom doživio poraz.²⁸⁰ Pokazalo se kako je bio uspješan ugovor koji je sklopio s Bribircima - knezom Grgurom II i njegovim sinovcem Jurjem III. Njime čitava Bribirska županija potpada pod vlast hrvatsko-slavonskih banova.²⁸¹

1358. kada je sklopljen i Zadarski mir, započinje prema Hrvatskoj i Dalmaciji novi odnos. Dalmaciji je vraćen opseg i položaj kakav nije imala već stoljećima. Sada je prvi put sjedinjena s kopnom u veliku političku cjelinu od Istre do Drača.²⁸² Od svih gradova na obali jedino je Zadar imao političko vodstvo na Jadranu u trenutku kada se Ludovik pojavljuje na jadranskoj obali.²⁸³ Ludovik u svim gradovima na obali, bez obzira na različit odnos prema komunama, primjenjuje isto političko postupanje postavljajući knezove ili načelnike koji su prethodno izabrani između njegovih ljudi i pristaša.²⁸⁴ Njegova smrt 1382. dala je priliku Tvrtku I. Kotromaniću da se otvorenije miješa u političke odnose Hrvatske i Dalmacije.²⁸⁵ Nakon njegove smrti, napuljski kralj Ladislav pokazivao je zanimanje za Hrvatsku i Dalmaciju. 1391. imenovao je bosanskog velikaša Hrvoja Vukčića i njegova brata Vuka za banove Hrvatske i Slavonije.²⁸⁶ Veliki utjecaj bosanski velikaš Hrvoje Vukčić dobio je brakom s Jelenom Nelipić, sestrom cetinskog kneza Ivana Nelipića.²⁸⁷ Na taj su način porasle i želje bosanskih vladara za zaposjedanje kninskog područja, ali i šire.²⁸⁸

Vukčićeva osvajanja Vukčića bila su usklađena s akcijama Ladislava Napuljskoga, Ivaniša Nelipića i drugih koji su bili nezadovoljni među hrvatskom vlastelom.²⁸⁹

1401. Knin je pao u njegove ruke, a 1402. njegovu vrhovnu vlast priznaju gotovo svi primorski krajevi u priobalnom dijelu između Zadra i Trogira, kao i oni u unutrašnjosti, u koje spada i Knin.²⁹⁰ Tijekom 1403. Vukčić provodi sve više vremena u Hrvatskoj i Dalmaciji, a sve manje u Bosni. Tek kad su zaprijetile velike opasnosti po njegove posjede u Bosni, morao se povući. Njegova vlast u Hrvatskoj i Dalmaciji osjećala se još neko vrijeme, a onda je

²⁷⁹ N. Klaić, 1976., 600.

²⁸⁰ N. Klaić, 1976., 601.

²⁸¹ N. Klaić, 1976., 601.

²⁸² N. Klaić, 1976., 625.

²⁸³ N. Klaić, 1976., 629.

²⁸⁴ N. Klaić, 1976., 631.

²⁸⁵ P. Živković, 1993., 125.

²⁸⁶ P. Živković, 1993., 127.

²⁸⁷ P. Živković, 1993., 128.

²⁸⁸ P. Živković, 1993., 128.

²⁸⁹ P. Živković, 1993., 128.

²⁹⁰ P. Živković, 1993., 129.

zamijenjena ugarskom.²⁹¹ Padom Bosne 1463. počinju i sve učestaliji prodori Osmanlija na kninsko područje. Knin gubi svoje značenje i stanovnike što će osobito kulminirati poslije Krbavskog boja 1493.²⁹² Knin 29. svibnja 1522. osvajaju Osmanlije. Njihovim dolaskom ruše se katoličke crkve, samostan franjevac i na tom mjestu grade džamije, a grad ulazi u sastav Osmanlijskog carstva i to kao nahija u sastav bosanskog sandžaka do 1537.²⁹³

Na taj način nastaju važne promjene u dotadašnjim teritorijalnim odnosima između mletačkog, hrvatsko-ugarskog i osmanlijskog posjeda na kninskom području unutar dalmatinskog zaleđa.²⁹⁴

Tijekom 16. stoljeća bivša jezgra hrvatske države s utvrđenim gradovima Klisom, Kninom, Ostrovičom, Skradinom i ostalim gradovima, odvajala je mletačke posjede od države hrvatsko-ugarskih, odnosno habsburških vladara, od Bosne te od osmanlijskih stečevina u dubini Hrvatskog kraljevstva.²⁹⁵

I tijekom osmanlijskih osvajanja u Dalmaciji i Hrvatskoj južno od Gvozda još su se uvijek nalazile četiri županije: Lička, Lučka, Kninska i Poljička. Od te četiri županije, jedino su dvije, Lučka i Kninska, ostale još neko vrijeme, dok i one nisu sasvim ili djelomice došle pod osmanlijsku vlast u prvoj četvrtini 16. stoljeća. Uz njih, opstale su u to vrijeme u staroj Hrvatskoj brojna kneštva i grofovije kojima su gospodarili nasljedni knezovi ili grofovi: Frankopani, Kurjakovići, Nelipići, Talovci i drugi. Tijekom Kandijskog rata (1645. - 1669.) Venecija je 1648. nakratko osvojila Knin koji su nešto ranije napustili Turci. Ona ga u tom ratu nije namjeravala zadržati te ga nakon pola godine napušta. Iz tog vremena postoje podaci kako je Venecija demontirala i odvezla osam topova koje je zatekla na tvrđavi, te je spalila ostatak kula, a tvrđavu je odlučila razoriti, što je jednim dijelom i učinjeno.²⁹⁶

U vrijeme Morejskog rata (1684. - 1699.), poslije dugih i opsežnih priprema, mletačka je vojska 1688. opsjela grad s 10 000 vojnika pod zapovjedništvom generalnog providura Jerolima Kornara.²⁹⁷ Kninska posada na čijem je čelu bio Mehmed paša Atlagić predala se nakon 14 dana borbe, 11. rujna 1688.²⁹⁸

²⁹¹ P. Živković, 1993., 130.

²⁹² P. Živković, 1993., 105.

²⁹³ P. Živković, 1993., 105.

²⁹⁴ M. Valentić, L. Čoralić, 2005., 42.

²⁹⁵ M. Valentić, L. Čoralić 2005., 67.

²⁹⁶ P. Živković 1993., 106.

²⁹⁷ P. Živković, 1993., 108.

²⁹⁸ P. Živković 1993., 108.

U vrijeme venecijanske uprave kninska tvrđava je postala bastionska utvrda. Iz odluke generalnog providura Anđela Dioda iz 1790. kninska satnija brojila je 36 ljudi.²⁹⁹ Zbog velikog značaja tvrđave nasuprot osmanlijskoj granici, Mlečani joj pridaju primjerenu pozornost. Strah od osmanlijskih napada bio je opravdan i Mlečani grade kvartire i bastione, kako se navodi pod nadzorom serdara Sinobada i Nakića.³⁰⁰

Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. utvrđena je granična linija između Mletačke Republike i Osmanlijskog Carstva, a novim ratom 1716. - 1718. ta je linija pomaknuta na novu liniju nazvanu *Linea Mocenigo*, koja je i danas službeni granični prijelaz između Hrvatske i Bosne.³⁰¹

Mlečani su zadobivene zemlje od Osmanlija proglasili državnim vlasništvom, te su potom dijeljene na uživanje doseljenicima i „zaslužnima“ pod uvjetom davanja „točne desetine“.

Kampoformijskim mirom 1797. između Napoleona i Austrije prestaje postojati Mletačka Republika, a Knin dolazi pod prvu vladavinu Austrije (1797. - 1805.).³⁰² U vrijeme prve austrijske uprave imao je prvenstveno obrambeni značaj, a vlast nad gradom njegovim područjem bila je kratka. Požunskim mirom 26. prosinca 1805. Austrija je prepustila Dalmaciju Napoleonu.³⁰³ Knin je za francuske vlasti bio sjedište „kantona“ - kotara u šibenskom okrugu. Kotar Knin ima jednu općinu i to samo grad Knin.³⁰⁴

Napoleonovi gubici u Rusiji 1812. poraz kod Leipziga 1813. pospješili su i ubrzali propast francuske vlasti u Dalmaciji, pa i Kninu. 1813. general Tomašić ulazi s vojskom u grad i ostavlja zapovjednika Danesa. To je ujedno početak drugoga razdoblja austrijske vlasti u Dalmaciji koja će trajati do 1918.³⁰⁵

Za vrijeme druge austrijske uprave u tom području, politička zbivanja slavenskih naroda u austrijskoj carevini odrazila su se i na području Knina. Tu se 60-ih godina formiraju dvije političke stranke: narodna i autonomaška. Narodna stranka bila je izraz volje naroda da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom i da se hrvatski jezik uvede u upravni i javni život, na čelu s kninskim odvjetnikom dr. Lovrom Montijem. Autonomaška stranka pak, tražila je posebnu autonomiju za Dalmaciju u okviru Austrijske Monarhije.³⁰⁶

²⁹⁹ P. Živković 1993., 114.

³⁰⁰ Š. Peračić 1993., 133.

³⁰¹ P. Živković, 1993., 108.

³⁰² P. Paić, 1998., 21.

³⁰³ P. Paić, 1998., 21.

³⁰⁴ P. Paić, 1998., 22.

³⁰⁵ P. Paić, 1998., 22.

³⁰⁶ P. Paić, 1998., 23.

Iako je Knin s obzirom na svoj položaj imao sve uvjete za ekonomski razvitak, to se nije dogodilo jer mu vojno strateški karakteri i privredni sukob Austrije i Mađarske to nije omogućio. Tek nakon austrijske okupacije Bosne i Hercegovine i pomicanjem austrijsko-turske granice na Drinu 1878., on gubi strateški značaj.³⁰⁷

Učestali su i sukobi između Austrije i Mađarske koji su bili ekonomske i političke prirode.³⁰⁸ Tadašnji zastupnici u austrijskom parlamentu, od kojih se posebno isticao narodnjački zastupnik dr. Lovro Monti, ukazivali su na potrebu ekonomskog povezivanja Hrvatske i Dalmacije željeznicom preko Knina. Izgradnjom pruge 1886. Knin - Siverić, Knin se povezuje s jadranskim lukama Splitom i Šibenikom. Godine 1907. gradi se i uskotračna pruga koja povezuje Knin s Drvarom. Postojeće stanje moglo se zadržati sve do 1912., ali ne i dalje. Zahtjevi Dalmacije za ujedinjenjem postajali su sve jači i glasniji.³⁰⁹

Prvi svjetski rat koji je trajao od 1914. - 1918., nametnuo je kninskom području velike žrtve i težak život.³¹⁰ U Kninu kao i na čitavom kninskom području pokret za ujedinjenje Dalmacije i Hrvatske, nakon raspada Austro-ugarske dinastije, bio je poprilično jak.³¹¹ U Dalmaciji tako nastaje "Zemaljska vlada za Dalmaciju" koja je pozvala sve općine u Dalmaciji da do 10. prosinca 1918. sazovu općinska vijeća i da priznaju "Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu kao vrhovnu vlast. Na zboru predstavnika 28 sela osnovan je u Kninu 7. studenoga 1918. "Odbor narodnog vijeća" od šest članova s predsjednikom na čelu. Taj odbor je pružio bezrezervnu podršku "Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba" u Zagrebu i "Zemaljskoj vladi u Dalmaciji."³¹² Londonskim ugovorom iz 1915. Italija je dobila pravo da u ime saveznika okupira sjeverne dijelove Dalmacije. Slijedom navedenog ugovora, Italija je 19. prosinca 1918. okupirala grad. Neposredno po dolasku talijanske vlasti raspustile su "Odbor narodnog vijeća" i zabranile svako političko djelovanje, a godinu dana kasnije 31. ožujka 1919. uspostavile "prijeki vojni sud." Počela su uhićenja i deportacije nepoćudnih građana, a među njima je bio i fra Lujo Marun, tadašnji ravnatelj Muzeja hrvatskih spomenika u Kninu.³¹³

³⁰⁷ P. Paić, 1998., 24.

³⁰⁸ P. Paić, 1998., 24.

³⁰⁹ P. Paić, 1998., 24.

³¹⁰ P. Paić, 1998., 28.

³¹¹ P. Paić, 1998., 28.

³¹² P. Paić, 1998., 28.

³¹³ P. Paić, 1998., 28.

III. UTVRDE U SREDNJEM I NOVOM VIJEKU

Utvrde kninskog područja odjek su graditeljskog postignuća koji se širio iz ostatka Europe. U ostatku europskih država takve utvrde (kašteli) razvijenije su, s više arhitektonskih sklopova i s vremenom su postale gradovi u punom smislu te riječi. Na kninskom su području puno jednostavnije gradnje i arhitektonski siromašnije. Njihovo je spominjanje u povijesnim izvorima vrlo šturo, spominju se u mletačkim pod dva naziva; *castello* kao veća utvrda, a *casteletto* manja. Za neke poput Kninske tvrđave, postoje i sačuvani izvornici isprava hrvatskih narodnih vladara, kao i stariji prijepisi isprava hrvatske dvorske kancelarije, ispisanih upravo u Kninu. Podaci o svim utvrdama kninskog područja nešto su brojniji kad su u pitanju karte s prikazima. Ipak, za veliku većinu, malo toga doznajemo prema povijesnim izvorima i ostacima arhitekture prije samih arheoloških istraživanja. Zato se u njihovom proučavanju treba poslužiti analogijama s drugim utvrdama diljem Europe.

Utvrde su se pojavile kao dio europskog feudalizma, vjerojatno u vrijeme 9. stoljeća kao simbol gospodstva u svijetu, svjedočeći o propasti karolinškog kraljevstva i nadolasku Vikinga, Mađara i muslimana.³¹⁴ Vrijeme 9. - 10. stoljeća bilo je vrijeme dominacije sile i nasilja kada su utvrde postajale odraz moći svojih velikaša. U prvo vrijeme bilo je moguće razlikovati dva tipa fortifikacija: urbane i ruralne. Urbane često nastaju na inicijativu lokalnog biskupa koji je organizirao ljude za samoobranu. Puno značajnije su ruralne utvrde koje su nastajale na keltskim, rimskim i germanskim tradicijama,³¹⁵ a bile su oblici jednostavnih zaklona koji su dobili i različite nazive: *boroug* u Britaniji, *burg* u Njemačkoj, *burcht* u Nizuzemskoj, *ferte*, *plessis* i *bourg* u Francuskoj. Ovi termini žive i danas u imenima brojnih sela i gradova.³¹⁶

Utvrde su nastajale kako bi ljudi zaštitili sebe i svoju imovinu. Krajem ranog srednjeg vijeka postaju administrativni centri i centri moći u kojima vlada plemić, koji vlada u ime kralja koji tako kontrolira neki teritorij. U njima su živjeli njihovi gospodari koji su mogli biti kraljevi ili pripadnici velikaša.

Uloga istaknutog plemstva odražavala je ne samo njihov položaj kao zapovjednika u društvu, nego i u dubokom prožimanju s hijerarhijskim vrijednostima. Važnost je plemstva bila, kao

³¹⁴ Ch. Gravett, 2008., 4.

³¹⁵ J.-D. Lepage, 2002., 28.

³¹⁶ J.-D. Lepage, 2002., 28.

zapovjednika, u podizanju vojske, bez obzira na to je li vlast bila „javna“ (npr. plemić kao provincijski upravitelj, guverner) ili „privatna“ (plemić kao zemljoposjednik i istaknuta osoba u društvu). Ova sposobnost podizanja vojske odrazila se na snagu i širinu društvenoga sloja. To se ogledalo kroz srodstvo, društvenost, različitost i kulturu beneficija te poštovanja koje je povežalo zemljoposjedničko društvo unutar tog sustava. Sposobnost vođenja obitelji prema povećanju bogatstva i utjecaja u 16. i 17. stoljeću, uključujući vojne zapovijedi, osiguravalo im je stjecanje značajne vlasti.³¹⁷

Dolaskom Normana u ranom srednjem vijeku na prostor današnje zapadne Europe događa se značajna promjena u izgradnji fortifikacije jer tada započinje gradnja utvrda koje se sastoje od umjetno nasutog brežuljka s kulom (*motte*) i ograđenog dvorišta s gospodarskim zgradama (*bailey*) s palisadama. Takva izgradnja bila je česta u Francuskoj i Engleskoj u 11. i 12. stoljeću.³¹⁸ U prvo vrijeme zakloni načinjeni od zemlje i drva karakteristični za sjevernu Europu postaju česti i na zapadu europskog kontinenta.

Tako na zapadu europskog kontinenta, u Engleskoj, gdje su Normani osvajali pojedina područja, nastajali su u prvo vrijeme zakloni načinjeni od zemlje i drva karakteristični za sjevernu Europu. S vremenom su se te drvene konstrukcije raspale, ali su ponegdje njihovi zemljani humci ostali na brežuljcima kao slikoviti elementi u krajoliku. Takvi zakloni od zemlje i drva imali su tu prednost što su se vrlo brzo gradili, a bili su i relativno jeftini. Nisu bili potrebni specijalizirani klesari ni skupi kamen. Glavne kule su postajale obrambena mjesta, ali i rezidencije. Primjerice, William Osvajač i njegovi ljudi osiguravali su svoje kampove s jednostavnom obranom zemljom i drvom, karakterističnima za sjevernu Europu.³¹⁹ Ispod kule bilo je ograđeno dvorište s gospodarskim zgradama (*bailey*), okruženo palisadama i jarkom koji ga je visećim mostom spajao s kulom.³²⁰ Tako su najranije konstrukcije utvrda bile od zemlje i drva (9. stoljeće),³²¹ a potom ih većinom zamjenjuju kamene, iako su od 10. do 12. stoljeće obje u upotrebi.³²²

Utvrde Doue-la-Fontaine (iz 10. stoljeća) i Langeais (kasno 10. – rano 11. stoljeće) u sjevernoj Francuskoj vjerojatno su najstariji preživjeli primjerci kamenih utvrda.³²³

³¹⁷ J. Black, 2005., 9.

³¹⁸ Ch. Gravett, 2000., 5.

³¹⁹ M. Stokstad, 2005., 2.

³²⁰ Ch. Gravett, 2000., 5.

³²¹ Ch. Gravett, 2008., 8.

³²² J.-D. Lepage, 2002., 52.

³²³ Ch. Gravett, 2000., 14.

Kako je opsada kao ratna vještina evoluirala, tako se mijenjao i dizajn utvrda. U većini slučajeva moguće je povezati velike promjene u vojnoj arhitekturi viđene između 800. i 1450. uz dostupne tehnike opsade, uvođenje novih opsadnih sprava ili na izloženost različitim obrambenim idejama, od kojih su mnoge došle s Istoka.

Većina velikih utvrda 11. i 12. stoljeća bile su kasnije okružene zidom s flankiranim kulama.³²⁴ Tijekom 11. i 12. stoljeća zidovi su postali viši i deblji.³²⁵ Od 11. do prve polovice 12. stoljeća velike glavne kule omogućavale su dobra rješenja vezana za sigurnost utvrda, koje su zbog jednostavnosti opsadnih metoda u to vrijeme bile još uvijek jednostavne.³²⁶

Za Normane je karakteristična i gradnja kamenih kaštela najčešće pravokutnog tlocrta koji su imali glavnu obrambenu kulu ili *Donjon*. U prvo vrijeme su pravokutne, a kasnije se grade kružne i poligonalne shodno promjeni u naoružanju. Pravokutne kule se tako javljaju od 10. i 11. st. u Francuskoj, a onda i na širem području.³²⁷ Velika kamena glavna kula, postala je glavni obrambeni i stambeni objekt utvrde.³²⁸

Ulaz u glavnu kulu bio je najslabija točka. Iz toga razloga postojao je samo jedan ulaz, smješten na prvom katu, a do vrata se moglo doći samo pokretnim ljestvama, spiralnim stepenicama i uskim pokretnim mostom.³²⁹ Kula je sadržavala spiralne stepenice koje su vodile do svih katova. U nekim slučajevima uzdizala bi se iznad utvrde kako bi postala mali okrugli vidikovac, a straža se mogla smjestiti unutar njega kako bi oglasili uzbunu zvonom ili rogom u slučaju opasnosti.³³⁰ Vidikovac je bio opremljen jarbolom na koji se stavljala plemićka zastava.³³¹

Općenito, u vrijeme 11. - 12. stoljeća u Europi, unutrašnje prostorije glavne kule bile su opremljene različitim domaćim sadržajima kao što su zahodi, zidni ormarići, ostave, cisterna za vodu i kamin. Katovi su bili izgrađeni od masivnog drva,³³² a na prvom se nalazio ulaz kojemu se moglo pristupiti drvenim mostom ili ljestvama.³³³

Dnevni život provodio se u velikim dvoranama,³³⁴ poznatima kao *palatium*, *aula*, *palais*, *palast* ili *phalz* gdje su kraljevi, prinčevi i vojvode primali svoje goste. U njima su održavane

³²⁴ Ch. Gravett, 2008., 18.

³²⁵ M. Stokstad, 2005., 26.

³²⁶ J. - D. Lepage, 2002., 54.

³²⁷ J. - D. Lepage, 2002., 52.

³²⁸ Ch. Gravett, 2008., 10.

³²⁹ J.- D. Lepage, 2002., 52.

³³⁰ J.- D. Lepage, 2002., 53.

³³¹ J.- D. Lepage, 2002., 53.

³³² J.- D. Lepage, 2002., 52.

³³³ J.- D. Lepage, 2002., 32.

³³⁴ J.- D. Lepage, 2002., 54.

gozbe, banketi, ceremonijalni sastanci, prijemi, službena vojna vijeća i saslušanja suda pravde.³³⁵ Neke kraljevske dvorane sagrađene su po uzoru na crkve s brodom, s prolazima i arkadama. Dimenzije su značajno varirale, ali su uglavnom bile 15 do 20 metara duge i 5 do 10 metara široke.³³⁶

Za vrijeme 11. i 12. stoljeća, zbog troškova izgradnje utvrda, u njihovoj evoluciji nije došlo do značajnih promjena.³³⁷ Model je ostao poprilično isti. Glavna kula, *Donjon* bio je pravokutni, visine između 20 i 30 metara. Ulaz u utvrdu smješten je na prvom katu, a mogla je imati tri ili četiri kata s nekoliko otvora. S vremenom su se neka arhitektonska rješenja u gradnji glavnih kula pokazala nepraktična, bilo da je riječ o stanovanju ili borbi. Prema kraju 12. stoljeća dogodile su se važne promjene u planovima.³³⁸ Tijekom opsade, za one koji žive u glavnoj kuli, svakodnevni život znao je biti vrlo složen. Obrana koja je u prvo vrijeme bila koncentrirana u jednoj kuli, pokazala je svoje nedostatke, a to je loša pokretljivost prilikom opsade i ravni zidovi glavne pravokutne kule zbog kojega branitelji nisu mogli vidjeti razvoj situacije u njenom podnožju, zbog slijepih točaka. Dodatak kula sagrađenih ispred zida i galerija riješio je problem izravnog izlaganja branitelja neprijateljskoj vatri.³³⁹ Pokazalo se da su problem i prozori. Oni su bili neophodni zbog svjetla i zraka, ali su slabili na taj način zid. Često su prozorima smanjivani otvori s vanjske strane, a tada otvori nisu omogućavali strijelcima vidjeti prema dolje.³⁴⁰ Krajem 12. stoljeća graditelji utvrda u Pembrokeu i Kenilworthu usavršili su gradnju otvora za strijele koji su bili strmi i na taj način omogućavali strijelcima ispaljivati strijele na neprijatelja koji se nalazio u podnožju.³⁴¹

U Njemačkom Carstvu u ranom 12. stoljeću većina plemstva nije još stanovala u utverdama, međutim došlo je do preokreta i to se mijenja.³⁴² Na prostoru Njemačke mnogi prinčevi i plemići živjeli su pod ingerencijom cara. Kad se središnja vlast raspala u 13. stoljeću, većina nižeg plemstva također je gradila utvrde kao baze za pljačku. Njemački dizajn često je bio pod utjecajem konfiguracije terena. Duž obala Rajne i u nizinama gradile su se vodene utvrde koje su bile zaštićene širokim jarcima ispunjenim vodom.³⁴³

³³⁵ J. - D. Lepage, 2002., 123.

³³⁶ J. - D. Lepage, 2002., 123.

³³⁷ J. - D. Lepage, 2002., 59.

³³⁸ J. - D. Lepage, 2002., 59.

³³⁹ M. Stokstad, 2005., 27.

³⁴⁰ M. Stokstad, 2005., 17.

³⁴¹ M. Stokstad, 2005., 17.

³⁴² Ch. Gravett, 2000., 12.

³⁴³ Ch. Gravett, 2008., 18.

U Španjolskoj, utvrda Guadamur smještena je nekih 15 kilometara zapadno od Toleda u Castilli. Kad su je kršćani preuzeli u 11. stoljeću, uspostavila je strateški položaj tako što je nadgledala rijeku Fago, a 30 metara visok Torre del Homenaje oblikovao je središnji prostor utvrde kojoj su bili dodani i koncentrični zidovi.³⁴⁴

Dakle, velik utjecaj na navedene promjene u njihovom razvoju imali su križarski ratovi koji se javljaju u 11. stoljeću na istoku, potaknuti idejom o obnovi kršćanske vlasti u Palestini.³⁴⁵ Zapadni vojni inženjeri prvi su put stekli blisko poznavanje kulture Bliskog istoka i moćnih utvrda Bizantskog Carstva.³⁴⁶ Križari po prvi put neke od elemenata islamske fortifikacijske arhitekture prenose na svoje utvrde u Europi. Muslimanski vojni inženjeri bili su skloni građenju kompleksnih utvrđenih vrata, a križari su od njih naučili i razvili svoj vlastiti sustav utvrđenih vrata.³⁴⁷ Sam ulaz imao je teška drvena vrata, često ojačana metalnom i jednom ili više drvenih ili metalnih rešetki, koje su se zvale *porticullises* (*port-* vrata, *coulis-* pomična vrata).³⁴⁸

Najznačajnija promjena bila je opće napuštanje pravokutnog zidanja u korist kružne gradnje kule.³⁴⁹ Pravokutna kula imala je nedostatak što je ravni zid bilo teško braniti zbog slijepih točaka. Kruništa na zidovima šetnica nisu bila dovoljna. Kasnije, do kraja 13. stoljeća one su zamijenjene trajno zidanim mašikulama.³⁵⁰ Osim u gradnji utvrda križari počinju primjenjivati i različite oblike opsadnog ratovanja, kao i obrambene tehnike.³⁵¹

Razvoj utvrdnog graditeljstva povezan je sa srednjovjekovnim ratovanjem u cjelini. Kako se priroda ratovanja mijenjala, tako su se i one razvijale, pa se može govoriti o utvrdom ratovanju, posebno u 12., a potom i u 13. stoljeću, kada se događaju velike promjene u arhitekturi.³⁵² Primjerice, u Francuskoj krajem 12. i početkom 13. stoljeća Francuzi proširuju utvrde, posebice za vrijeme Filipa Augusta (1180. - 1223.). Sada su one okružene moćnim kružnim kulama i kulama „na kljun“ na kojima je vanjska strana zida izgledala kao pramac

³⁴⁴ Sadašnji izgled Guadamura je rezultat radova iz 15. i 16. stoljeća koje je poduzela obitelj Lopez de Alaya. Danas je u privatnom vlasništvu, a oštećen je za vrijeme Španjolskog građanskog rata. J. - D. Lepage, 2002., 172.

³⁴⁵ I. Goldstein – B.Grgin, 2006., 246.

³⁴⁶ J. - D. Lepage, 2002., 59.

³⁴⁷ M. Stokstad, 2005., 27.

³⁴⁸ M. Stokstad, 2005., 27.

³⁴⁹ J. - D. Lepage, 2002., 59.

³⁵⁰ Mašikula je dio obrambenog zida i obrambene kule koji s konzolama vire iznad glavnog dijela zida.

³⁵¹ J.-D. Lepage, 2002., 72.

³⁵² Ch. Gravett, 2000., 6.

broda.³⁵³ Male viseće kule stršale su na zidovima bez spuštanja do dna i često su bile visoke, koničnih krovova.

U 13. stoljeću, možda djelomično pod utjecajem bizantskog utvrdnog graditeljstva, graditelji počinju povećavati čvrstoću glavnih zidova koji okružuju dvorište. Na njima su postojale i flankirane kule koje su stršale izvan zida, dajući strijelcima polje vatre duž lica obodnog zida.³⁵⁴ Kašteli su bili često građeni s jakim stražarnicama i dvije koncentrične linije zidina.³⁵⁵ Kod takvih koncentričnih utvrda unutrašnji zid je često bio viši i gledao je preko vanjskoga. Ovaj koncentrični dizajn prisutan je širom Engleske, Welsa, Francuske i Španjolske.³⁵⁶ U posljednjim desetljećima 13. stoljeća veliko doba feudalnih utvrda se primicalo kraju. Pod vodstvom kraljeva Francuske i Engleske vođe su konsolidirale svoju snagu i stvorile nacionalne države dozvoljavajući samo kraljevske utvrde ili one u rukama odanih pristaša.³⁵⁷

U 14. i 15. stoljeću njihova se uloga se promijenila gotovo u potpunosti i one su bile zamijenjene onima dizajniranim za topništvo.

Postupno dolazi do izmjena i u standardima društvenog života koji su imali tendenciju da favoriziraju udobnost u odnosu na obranu. To se odrazilo na povremene preinake u pravokutne kule, a i veće otvore na prozorima kroz vanjske zidove, osim u Španjolskoj, gdje to nije bio slučaj.³⁵⁸

U Španjolskoj u 15. stoljeću utvrda Manzanares del Real imala je uobičajeni tlocrt s kutnim kulama, poligonalnom velikom čvrstom kulom koja je sagrađena kao dio stare utvrde, kod koje su stražarnica i niski vanjski pristupni zid bili prilagođeni oružju.³⁵⁹

Završetkom srednjeg vijeka u političkom, crkvenom, gospodarskom i kulturnom smislu nastupilo je razdoblje novog vijeka.³⁶⁰ Kraj 15. stoljeća označio je u europskim zemljama brojne političke i društvene promjene koje su rezultirale novim ratovima. U Europi tijekom 16. pa sve do sredine 17. stoljeća kraljevi i knezovi preuzimaju vlast tako što su nastojali podčiniti sebi plemstvo.³⁶¹ To je vrijeme i Tridesetogodišnjeg rata na europskom kontinentu koji traje od 1618. do 1648.³⁶²

³⁵³ Ch. Gravett, 2008.,14.

³⁵⁴ Ch. Gravett, 2000., 6.

³⁵⁵ Ch. Gravett, 2000., 6-7.

³⁵⁶ Ch. Gravett, 2000., 7.

³⁵⁷ M. Stokstad, 2005., 46.

³⁵⁸ Ch. Gravett, 2000., 7.

³⁵⁹ J. - D. Lepage, 2002., 225.

³⁶⁰ J. Bleicken et. al, 2005., 381.

³⁶¹ J. M. Roberts, 2002., 303.

³⁶² J. M. Roberts, 2002., 303.

Osim Tridesetogodišnjeg rata novi vijek obilježila je i Francuska revolucija i Napoleonova vladavina. Vrijeme je to i nastajanja građanskog društva i porasta stanovništva u Europi, ali i u posljednjoj trećini 18. stoljeća i slom starog režima u Europi.³⁶³ Vrijeme 18. i 19 stoljeća obilježile su revolucije i ratovi.³⁶⁴ U 19. stoljeću budi se i nacionalna svijest kod europskih naroda.³⁶⁵ Dvadeseto stoljeće obilježile su velike društvene i gospodarske promjene koje su uzrokovale Prvi svjetski rat.³⁶⁶

Političke i društvene promjene koje se događaju u novom vijeku, odrazile su se i u arhitekturi utvrda. Tada cjelokupno plemstvo osuvremenjuje staru feudalnu arhitekturu, a gradi se u 16. stoljeću i niz novih utvrda.³⁶⁷ Na brojnim utverdama srednjeg vijeka vrše se pregradnje, o čemu govore pojedini arhitektonski detalji. Uz osnovne dijelove koje sada čine kružne kule okružene bedemima, javljaju se i renesansni oblikovani detalji poput bifora, kamina, a na arkadama su nađeni tragovi sgrafita.³⁶⁸ Na pojedinim iznovog vijeka očuvali su se i neki kasnogotički detalji.³⁶⁹ Oni se odnose prvenstveno na neke pomoćne prostore poput zahoda, stubišta i pretprostora, prozore s nišama za rad, svetišta dvorskih kapela i niše s kamenim klupama za sjedenje.³⁷⁰

U 16. stoljeću javljaju se i one prilagođene zahtjevnijoj i složenijoj obrani od vatrenog oružja.³⁷¹ Glavni arhitektonski dijelovi dotadašnjih utvrda, primjerice visoke kule, u vrijeme renesanse postaju niže. Prilagođavaju se zahtjevima nove obrane vatrenim oružjem. Kule su niže i postaju jednake visine kao bedemi, a gube i krovnište te se umjesto njega na taj način dobivaju otvorene platforme za smještaj vatrenog oružja.³⁷²

Na taj način kule se pretvaraju u rondel. Novovjekovno ratovanje je tako odredilo i razvoj utvrda. Stara talijanska vojna graditeljska škola 15. stoljeća koju karakterizira oblik utvrde s četiri i više bastiona,³⁷³ u vrijeme 16. stoljeća zamjenjuje stara njemačka vojna graditeljska škola koja je uključivala upotrebu rondela koji su zamijenili kule.³⁷⁴ Pokazalo se i da takvi rondeli imaju mrtve kutove zbog kojih branitelji nisu u cijelosti uspjeli obraniti utvrdu. To je

³⁶³ J. Bleicken et. al, 2005., 548.

³⁶⁴ J. M. Roberts, 2002., 347.

³⁶⁵ J. Bleicken et. al, 2005., 561.

³⁶⁶ J. M. Roberts, 2002., 516.

³⁶⁷ A. Horvat, 1974., 27.

³⁶⁸ A. Horvat, 1974., 27.

³⁶⁹ A. Horvat, 1974., 28.

³⁷⁰ A. Horvat, 1974., 30.

³⁷¹ M. Kruhek, 1995., 32.

³⁷² M. Kruhek, 1995., 25.

³⁷³ J. Kljajić, 2003., 68.

³⁷⁴ J. Kljajić, 2003., 70.

bio razlog da se tlocrt te nove kule u cijelosti mijenja na način da se kružni tlocrt mijenja u pet obrambenih linija zida, od kojih četiri postaju otvorenom artiljerijskom obrambenom linijom, a peta je okrenuta prema unutrašnjosti branjenog prostora.³⁷⁵ Na taj način je nastao bastionski obrambeni sustav.³⁷⁶ Takav sustav bio je i osnova obrane sada obrambenih tvrđava.³⁷⁷ Ne samo da se mijenja tlocrt rondela u korist bastiona, nego se mijenjaju i drugi glavni arhitektonski dijelovi poput zidova utvrde. Zidovi koji su povezivali takve bastione postaju niži, širi i deblji i na taj način otporniji. Oni postaju ukopani što dublje u zemlju, a brani ih snaga vatrenog topničkog oružja. Ono što se na njima znatnije mijenja je način unutrašnje obrane.³⁷⁸

Prvi oblici bastiona prve polovice 16. stoljeća bili su vrlo kratkih bočnih stranica, a kasnije u drugoj polovici bočne stranice se povećavaju, te tako omogućuju smještaj većeg broja branitelja na njima, kao i vatrenog oružja, ali i se unutar njih izgrađuju utvrđeni i presvođeni topnički položaji (kazamati), ukopani ili prekriveni zemljom.³⁷⁹ Uz već spomenutu staronjemačku graditeljsku školu 16. stoljeća postojala je i staronizozemska vojna graditeljska škola, koju karakterizira gradnja utvrda s dvostruko ojačanim bedemima, a pred bastione postavljali su se manji arhitektonski elementi poput *hornwerka*, jednako kao i unutrašnji (*kavaliri* i *kazamati*).³⁸⁰

Kao zadnja u 17. stoljeću javlja se starofrancuska vojna graditeljska škola koju utemeljuje Erard de Barle-Duc, čiji su nasljednici bili De Vile i Blaise-Françoise Pagan (1604. - 1665.).³⁸¹ Pod utjecajem francuske škole bastioni se povezuju nizom bedema (kurtina), a daje se prednost izgradnji predbedema koji dodatno štite prostor između dva bastiona u obliku kliješta (tenalje) i zvijezde.³⁸²

Razdoblje 17. i 18. stoljeća u Europi obilježilo je razvoj utvrda kroz aktivnost dvojice inženjera, Nizozemca Menno van Coehoorna (1641. - 1704.) i Francuza, Sebastien le Prestre de Vaubana (1633. - 1707.).³⁸³

Navedeni inženjeri smatraju se najvećim vojnim majstorima u izgradnji vojnih utvrda.³⁸⁴ Poput drugih njegovih suvremenika Coehoorn je bio oduševljen skrivenom venecijanskom

³⁷⁵ M. Kruhek, 1995., 25.

³⁷⁶ M. Kruhek, 1995., 32.

³⁷⁷ M. Kruhek, 1995., 32.

³⁷⁸ M. Kruhek, 1995., 25.

³⁷⁹ M. Kruhek, 1995., 25.

³⁸⁰ J. Kljajić, 2003., 71.

³⁸¹ J. Kljajić, 2003., 72.

³⁸² J. Kljajić, 2003., 72.

³⁸³ Ch. Duffy, 1985., 63.

artiljerijom, stoga je tražio način kako reproducirati slične uvjete i na nizozemskom terenu, podvrgavajući napadače učestalim zonama flankirane paljbe.³⁸⁵ To je ujedno bio Coehoornov prvi princip obrane kad je vatra ispaljivana iz velikih zaštićenih otvora i dugih, uvučenih i pridodanih dvostrukih bastiona.³⁸⁶ Takve bastione karakterizirali su visoki profili, a imali su kao dodatak jedan arhitektonski element zvan *orilion* koji je imao oblik uha, a služio je kao zaštita za topove.³⁸⁷

Drugi Coehoornov princip obrane odnosio se na obranu utvrda aktivnim pješastvom i konjicom, prilikom čega je omogućen nastavak kretanja na zaštićenim putevima i prostranim mjestima za naoružanje.³⁸⁸

Njegov treći princip obrane uključivao je kopanje jaraka da bi se zaštitili bastioni bilo da je riječ o suhim ili vlažnim jarcima.³⁸⁹

Kao zadnji, četvrti princip, bio je ekonomična konstrukcija Coehoorna. Tvrdio kako je njegova utvrda trebala samo dvije trećine zidarskog materijala koji je bio potreban za francuske konstrukcije.³⁹⁰

U vrijeme 17. stoljeća u Francuskoj general Vauban (1633. - 1707.), postaje autor nekoliko bastionskih sustava koji su po njemu dobili ime.³⁹¹ On je više učinio za napad snaga na utvrdu, nego za njenu obranu.³⁹² Da bi razumjeli vrijednost Vaubanovog prvog sustava, neophodno je poznavati metodu napada na utvrdu s koje se mora pružiti otpor.³⁹³

Vauban je tako stavio redutu³⁹⁴ u revelin,³⁹⁵ umjesto da ga konstruira s palisadama. Vaubanov učenik Cormontaigne dodao je i vrlo strmi nagib i jarak, a lice ovog zaklona bilo je paralelno s licem revelina.³⁹⁶ Vaubanov tzv. „prvi sustav“ koji je zapravo koristio u svim normalnim slučajevima uključivao je oblikovanje bastiona koji je imao tako prirodan oblik kojem su bočne stranice bile ravne, uvučene ili izbočene, a pokrivene su *orilionima* (arhitektonskim

³⁸⁴ Ch. Duffy, 1985., 63.

³⁸⁵ Ch. Duffy, 1985., 67.

³⁸⁶ Ch. Duffy, 1985., 67.

³⁸⁷ Ch. Duffy, 1985., 67.

³⁸⁸ Ch. Duffy, 1985., 68.

³⁸⁹ C. Duffy, 1985., 68.

³⁹⁰ Ch. Duffy, 1985., 68.

³⁹¹ A. F. Lendy, 1857., 95.

³⁹² A. F. Lendy, 1857., 95.

³⁹³ A. F. Lendy, 1857., 106.

³⁹⁴ Reduta, (franc. *redoute*, njem. *Redoute*, tal. *ridotta*) 1. U fortifikacijskoj arhitekturi, vrsta utvrđenja namijenjena obrani u povlačenju. Razvojni oblici redute ovise o svrsi zaklona koji trebaju pružiti. Ona može biti pokretna (za smještaj oružja), poljska (improvizirana na bojnopolju) ili stalna kada je kao zgrada uklopljena u obrambeni sustav. Tlocrt stalne redute je trokutast ili poligonalan, prema prilikama terena ili potrebama trupa. A. Mohorovićić, 1966., 66.

³⁹⁵ Revelin, -ina, tal. (rivelino) bedem, utvrda u obliku polumjeseca. B. Klaić, 1974., 1138.

³⁹⁶ A. F. Lendy, 1857., 149.

dijelom utvrde koji je služio kao zaštita za topove, a imao je oblik uha).³⁹⁷ U važnijim utvrdama tog vremena u Francuskoj, poput Ypresa i Lillea, Vauban upotrebljava još jedan arhitektonski element, a to je da je lice utvrda dodatno učvršćeno gustim nizom istaka u obliku rogova. Oni su se koristili u velikom broju, a bili su smješteni jedan blizu drugoga.³⁹⁸ To je bio način na koji se htjelo prestrašiti neprijatelja većim brojem bastiona.³⁹⁹ Vauban je bio i prvi inženjer koji je izgled utvrde prilagođavao terenu, a također uzimao u obzir i vremenski element.⁴⁰⁰ Na pojedinim vitalnim položajima postavljao je moćnu *citadelu* izvan starog obodnog zida koji zatvara obrambeno područje.⁴⁰¹ Uvođenjem tih arhitektonskih dijelova u tzv. Vaubanovom „drugom sustavu“ povećao je obrambenu sposobnost po dubini.⁴⁰² Takav primjer imamo u Lileu i Arrasu.⁴⁰³

S vremenom bastioni postaju veliki, a njihove platforme razvedene te izgledaju kao da niču iz zemlje od koje su i načinjeni, a sve više ukopani u zemlju tako da im se i visina zidova smanjuje.⁴⁰⁴ Posebice u 18. stoljeću utvrde dobivaju zanimljive oblike ovisno o vanjskom izgledu; mogli su biti poligonalni, lepezasti i zvjezdoliki.⁴⁰⁵ Vanjska strana tih zidova često je činila kosinu, obzidanu kamenom ili opekom.⁴⁰⁶

Posebno je takva bastionska gradnja povijesno zabilježena na Kninskoj tvrđavi na kojoj su Mlečani angažirali vrsnog hrvatskog graditelja i inženjera Antuna Jančića. On je 1709. dobio zadatak da ocijeni projekt za dogradnju tvrđave.⁴⁰⁷ Pristupilo se osuvremenjivanju na postojećim pravcima, jer je prema opisu iz 1688. prilikom osvajanja Knina, kninska utvrda imala kružnih i četverokutnih kula ispunjenih zemljom. Odlukom mletačkih vlasti od 19. ožujka 1710., tvrđava je tad ušla u red tvrđava prve kategorije u koju su spadale još Verona, Brescia, Palmanova, Zadar, Krf i Nauplij.⁴⁰⁸

Bastionski sustav postojao je i na drniškoj utvrdi, ali nažalost danas nije sačuvan. Venecija je nakon zauzimanja Drniša u siječnju 1688. započela izgradnju bastionske utvrde, a gradnju je

³⁹⁷ Ch. Duffy, 1985., 81.

³⁹⁸ Ch. Duffy, 1985., 81.

³⁹⁹ Ch. Duffy, 1985., 82.

⁴⁰⁰ Ch. Duffy, 1985., 82.

⁴⁰¹ Ch. Duffy, 1985., 82.

⁴⁰² J. Kljajić, 2003., 74.

⁴⁰³ Ch. Duffy, 1985., 82.

⁴⁰⁴ M. Kruhek, 1995., 32.

⁴⁰⁵ M. Kruhek, 1995., 32.

⁴⁰⁶ M. Kruhek, 1995., 33.

⁴⁰⁷ A. Žmegač, 2013., 103.

⁴⁰⁸ A. Žmegač, 2009., 121.

zapovijedio generalni providur Girolamo Cornaro.⁴⁰⁹ Tlocrt iz 1716. donosi najviše podataka o tome te se spominje jarak i pred njim skriveni put. Na tlocrtu su vidljivi i kavaliri na bastionima,⁴¹⁰ a na karti iz 19. stoljeća i njeni obrisi građevine, no danas nema njezinih vidljivih ostataka.⁴¹¹

⁴⁰⁹ A. Žmegač, 2009., 165.

⁴¹⁰ A. Žmegač, 2009., 165.

⁴¹¹ A. Žmegač, 2009., 165.

III. 1. SREDNJOVJEKOVNO RATOVANJE I PROMJENE U UTVRDAMA

O srednjovjekovnom ratovanju doznajemo iz povijesnih izvora koji su različito sačuvani diljem Europe. Kad je u pitanju kninsko područje, podaci su vrlo manjkavi i tiču se prvenstveno citiranih mletačkih izvora koji se odnose na pojedine bitke vezane uz osvajanje pojedinih utvrda (kaštela). Ti su izvori relevantni, ali i prilično šturi i oskudni da bi se više toga doznalo o karakteru samog ratovanja. Često se tako navode samo godine kada se vodio rat, utvrde koje su se opsjedale, godišnje doba te poteškoće s kojima su se opsadnici susretali. Povijesni podaci o širem europskom prostoru ipak su potpuniji i mogu dati posredno uvid u karakter srednjovjekovnog ratovanja i na kninskom području. Iz toga razloga moramo uzeti u obzir i saznanja i sa šireg europskog prostora.

Tijekom povijesti ratovanja, vojska je odražavala prirodu društva, a njeni postupci su bili primjer stavova prema ljudskom životu. Tako je, primjerice, ubojstvo prihvaćeno kao nužno, kako unutar građanskog društva tako i na međunarodnoj razini. Zato se rat smatrao nužnim. Unutar takvog, izuzetno ratobornog društva, uloga velikaša bila je uloga zapovjednika, čije je djelovanje imalo hijerarhijsku vrijednost kao i značaj u odgoju vojske.⁴¹² U to su vrijeme vladari nastojali prenijeti neke troškove rata na velikaše koji su bili izravno uključeni u politički život tadašnjeg društva.⁴¹³ Vladari su bili vođe u društvenom i političkom smislu. U međunarodnom sukobu igrali su ključnu ulogu, bilo da se radilo o suzbijanju sukoba ili o pobuni.⁴¹⁴

Kako je opsada kao ratna vještina evoluirala, tako se mijenjao i dizajn utvrda. U većini slučajeva, dakle, moguće je povezati velike promjene u vojnoj arhitekturi viđene između 800. i 1450. vezano uz dostupne tehnike opsade, uvođenjem novih opsadnih sprava ili na izloženost različitim obrambenim idejama, od kojih su mnoge došle s Istoka.

S vremenom su se neka arhitektonska rješenja u gradnji glavnih (velikih) kula pokazala nepraktična, bilo da je riječ o stanovanju ili borbi. Tijekom opsade, za one koji žive u glavnoj kuli, svakodnevni život znao je biti vrlo složen. Obrana koja je u prvo vrijeme bila koncentrirana na jednu kulu pokazala je svoje nedostatke, a to je loša pokretljivost prilikom opsade i ravni zidovi glavne pravokutne kule zbog kojega branitelji nisu mogli vidjeti razvoj situacije u podnožju, zbog slijepih točaka. Kruništa na zidovima šetnica nisu bila dovoljna za

⁴¹² J. Black, 2005., 9.

⁴¹³ J. Black, 2005., 9.

⁴¹⁴ J. Black, 2005., 9.

obranu, a morale su biti sagrađene i drvene galerije na samom vrhu kule.⁴¹⁵ Pokazalo se da su problem i prozori na utverdama. Oni su bili potrebni za svjetlo i zrak, ali su slabili zid na taj način. U 12. stoljeću na njima se, u Engleskoj, grade otvori za strijele koji su smišljeno nagnuti kako bi se strijele lakše ispaljivale i neprijatelj ugrozio.⁴¹⁶

Opsijedanje utvrde bio je spor proces, jer su napadači morali ići preko, kroz, ili pod zidine i onda bi se uključili u izravnu borbu, prsa u prsa. Za prelazak preko zida bile su uključene u početku najjednostavnije opsadne tehnike i opsadne sprave: tehnika korištenja ovna, ljestvi i opsadnog tornja, potom opsadna tehnika kopanja tunela, a za konačno probijanje zidova napadači su se koristili bacačkim (balističkim) spravama kao i pirotehnikom.

Da bi probili zidove, vojska je koristila ovnove, razne vrste projektila i tunele. Drugim riječima, pokušali su proći iznad i ispod zidova.⁴¹⁷

Najjednostavnija opsadna tehnika bila je tehnika korištenja drvenog ovna. Za ovakav način opsade pripremala se drvena greda ili trupac opremljen(a) šiljatim željeznim vrhom kojim se udaralo u zid.⁴¹⁸ Drvena greda se u ritmu ljuljala prema istom dijelu zida dok ga nije srušila ili napukla, a isto tako mogla se koristiti za razbijanje vrata. Bila je usmjerena posebno prema oštrim kutovima.⁴¹⁹ Ponekad ju je i do 60 ljudi držalo i bilo zaposleno u ritmičkom njihanju kako bi je usmjerili konačno prema ulaznim vratima ili u zid utvrde. Ukoliko je bilo potrebno, čak ju je i stotinjak ljudi moglo zaljuljati i usmjeriti ju prema cilju. Postojali su i manji ovnovi predviđeni za desetak ljudi koji su se koristili u skućenim prostorima kao što su stražarnice kod ulaznih vrata. Kad bi ovan udario o zid, branitelji bi pokušali apsorbirati udarac vješanjem snopova vune ili slame ispred zida. Također bi ga pokušali uloviti kukama i podignuti u okomiti položaj.⁴²⁰ Postojala je još jedna jednostavna metoda probijanja zida, a to je bila drvena greda sa svrdlom. Ono se guralo prema građevini i okretalo se ručicama ili kukom dok glava nije probila rupu u zidu. Taj postupak je toj metodi dao naziv *musculus*, zbog toga što je greda sa svrdlom „grickala“ poput miša.⁴²¹ Oboje i greda sa svrdlom i „ovan,“ sakrili bi se unutar drvenog oklopa. Ponekad je zbog toga oklopa ovan nazivan

⁴¹⁵ M. Stokstad, 2005., 16-17.

⁴¹⁶ M. Stokstad, 2005., 17.

⁴¹⁷ M. Stokstad, 2005., 28.

⁴¹⁸ M. Nikolić, 1973., 420.

⁴¹⁹ Ch. Gravett, 2000., 47.

⁴²⁰ M. Stokstad, 2005., 28.

⁴²¹ Ch. Gravett, 2000., 47.

testudo, kornjača, iz razloga što je imao oblik kornjače kojoj se glava kretala izvan i unutar oklopa.⁴²²

U 11 i 12. stoljeću zidine su postale više i deblje i često su imale kosinu pri dnu, što je pokazalo jako dobru otpornost prilikom opsade drvenim ovnom. Tako bi se sprječavala upotreba ovna ili kopanja tunela.⁴²³

Opsada ljestvama bila je također jednostavna tehnika, ali i najrizičniji način zauzimanja uporišta. Također ova tehnika ljestvama (*escalade*) bila je najopasnija po život opsadnika koji su se s pomoću njih penjali na zidine. Ljestve su često bile jednostavne, drvene, kojima bi se željeznim kukama na vrhu uhvatile za parapet (rub) zida.⁴²⁴ Na taj način su se opsadnici susretali s brojnim projektilima koji su ispaljivani sa zidova utvrde. Često je posljednji napad na utvrdu ovisio o rušenju zidina, ali mogao se postići i jednostavnim penjanjem uz zid. Tom prilikom korištene su ljestve i užad. Povremeno su opsadnici koristili i prijenosne drvene mostove, koji su korišteni kako bi podigli ljestve na zid, ali njih bi branitelji odgurnuli i prije nego su opsadnici preko kruništa mogli stupiti na utvrdu.⁴²⁵ Tehnika *escalade* podrazumijevala je, osim penjanja preko zidova, probijanje putem otvora koje su napravili kopači rovova i tunela, ovnom ili artiljerijom.⁴²⁶ Postojalo je više vrsti ljestvi, primjerice, one za noćne napade od remenja i kopči.⁴²⁷ One s remenjem su kasnije prešle u verziju ljestvi na kotačićima.⁴²⁸ Tijekom povijesti, nisu se sve pokazale korisnima. Tako su tijekom prvog križarskog rata čak i pucale pod teretom ljudi.⁴²⁹

Za opsadu utvrda koristio se i opsadni toranj. On je bio pokretan i nekoliko jurišnih timova istodobno je moglo opsijedati dva ili tri odabrana dijela. Bio je podijeljen na nekoliko katova povezanih ljestvama, a mogao je biti opremljen i rupama u drvenim zidovima za strijelce.⁴³⁰ Koristio se tijekom engleskog građanskog rata sve do 1645.,⁴³¹ a bio je najprestižniji i najspektakularniji opsadni stroj,⁴³² te ujedno od velike pomoći. Neki napadi bili su uspješni bez dodatnog napora. Toranj bi se sagradio samo u onim situacijama kada se ne bi uspjelo s

⁴²² Ch. Gravett, 2000., 47.

⁴²³ M. Stokstad, 2005., 44

⁴²⁴ Ch. Gravett, 2000., 30.

⁴²⁵ Ch. Gravett, 2000., 31.

⁴²⁶ Ch. Gravett, 2000., 30.

⁴²⁷ Ch. Gravett, 2000., 30.

⁴²⁸ Ch. Gravett, 2000., 31.

⁴²⁹ Ch. Gravett, 2000., 31.

⁴³⁰ Ch. Gravett, 2000., 31.

⁴³¹ Ch. Gravett, 2000., 32.

⁴³² M. Stokstad, 2005., 31.

ljestvama, a budući da je bio ogromna i skupa građevina, morao je biti dovoljno visok da bi opsadnici na višem katu mogli vidjeti sve što se događa unutar utvrde.⁴³³

Opsadni, pokretni tornjevi služili su za zaštitu vojnika pri prilaženju zidinama, ali i za njihovo nadvisivanje radi lakšeg gađanja protivnika.⁴³⁴ Bili su opremljeni i pokretnim mostovima koji su se spuštali kad bi se dovoljno blizu približili zidovima utvrde.⁴³⁵ Uglavnom su postajali mete braniteljima jer su se polako približavali utvrdi, a njihova veličina i visina ovisili su o visini zidova utvrde koja se opsjeda.⁴³⁶ Često su bili pokriveni sirovim kožama kako bi ih zaštitile od požara u najvećoj opasnosti.⁴³⁷ Prva prepreka na koju bi toranj naišao bio bi jarak ili rov preko kojeg je bio pokretni most ispred vrata.⁴³⁸

Sporija od tornja, ali i učinkovitija, bila je tehnika potkopavanja zidova. Ta tehnika pokazala se učinkovitom jer su u većini slučajeva utvrde koje nisu izgrađene na kamenoj podlozi ili okružene vodenim jarcima, dopuštale napadačima pristupiti i potkopavati vanjsku obranu.⁴³⁹ Još učinkovitija bila je tehnika izgradnje sustava tunela (*mining*) koji bi uzrokovali naglo slabljenje obrane. Tunel je vjerojatno bio najsmrtonosnija tehnika koja je bila na raspolaganju opsadnicima; provlačio se ispod zida, a prostor je podupiran deblima. Nakon što bi se debla drva zapalila, tuneli i zidovi iznad njih bi se urušavali.⁴⁴⁰

Zidovi utvrda imali su i kruništa s istakama – merlonima iza kojih su se branitelji zaklanjali od napada. Iza spomenutih kruništa nalazila i šetnica. Takvi zidovi nisu dopuštali primjereno promatranje ili obranu cijelog zida, pa su se branitelji morali naginjati ako su htjeli vidjeti dno zida, no onda bi lako postajali meta neprijatelju. U tom slučaju, dodatak tornjeva sagrađenih ispred zida i galerije na vrhu zida rješavale bi ovaj problem.⁴⁴¹

Bacačke sprave razvijaju se značajnije tek od 13. stoljeća. Opisi takvih sprava srednjovjekovnih autora nisu bili dovoljno precizni, a niti njihove ilustracije točne (precizne) da bi omogućile detaljnu rekonstrukciju. Da stvar bude složenija, koristili su brojne nazive za takve sprave, a u tome nisu bili ustrajni.⁴⁴² Tako se spominju *petrarie*, *mangon*, *trebuchet*, *mate-griffon*, *bricolle*, *bengle*, *bible*, *matafunda*, *malvoisin*, *war wolf* i *engin a verge*. Sva ta

⁴³³ Ch. Gravett, 2000., 31.

⁴³⁴ M. Nikolić, 1973., 420.

⁴³⁵ M. Nikolić, 1973., 420.

⁴³⁶ M. Nikolić, 1973., 420.

⁴³⁷ Ch. Gravett, 2000., 32.

⁴³⁸ Ch. Gravett, 2008., 11.

⁴³⁹ M. Keen, 1999., 171.

⁴⁴⁰ Gravett, 2000., 45.

⁴⁴¹ M. Stokstad, 2005., 27

⁴⁴² Ch. Gravett, 2000., 47

ratna oprema mogla se, s obzirom na princip rada, podijeliti u tri kategorije: one koje su radile na principu zategnuća, potom okretanja, posebno jednog kraja, dok je drugi bio fiksiran i na principu protuteže. Artiljerija koja je radila na principu zategnuća uključivala je bacače koji su imali oblik ogromnog samostrijela, kojega je sila vodila prema naprijed i bila potpomognuta horizontalnim lukom. Ovakvo oružje obično je ispaljivalo velike drvene i kratke teške strijele.⁴⁴³ Potonje su bile obložene željeznim glavama i bile su tako moćne da su mogle prodrijeti kroz nekoliko osoba iz istog hitca. Također, često je na strijele stavljano perje radi aerodinamike, a učvršćeno drvom ili mjedom.⁴⁴⁴

S vremenom se koriste i bacačke sprave koje su se bolje prilagodile obrani utvrde budući da kameni zidovi nisu mogli biti probijeni kratkim metalnim strijelama. Sastojale su se od tri vrste strojeva za bacanje kamenja, *petraria*. Prvi od njih je *balista* (koji je radio na principu pračke ili katapulte), drugi je *mangonel* (koji je radio na principu zategnuća), a treći *trebuchet* (trupac koji se sastojao od vreće s kamenom i protuteže). Ovi su strojevi bacali kamenje različitih veličina i na taj način stvarali od municije obnovljiv izvor.⁴⁴⁵

Artiljerija koja je radila na principu zategnuća uključivala je *balistu* - katapult, koji je poprimio oblik ogromnog samostrijela, a u kojemu je sila ili snaga omogućena velikim horizontalnim lukom.⁴⁴⁶

Da bi projektili bili izbačeni iz katapulte te kako bi bili precizni i mogli pogoditi više puta na isto mjesto, provjeravane su dimenzije i težina kamena, a bili su angažirani i stručnjaci kako bi točno proračunali putanju projektila. Zapošljavali su se također stručnjaci izvan vojnih sukoba koji su usavršavali opsadne sprave ovisno o intenzivnom razvoju vojne arhitekture. Opsadne sprave bile su dobro poznate, ali zapravo gradnja im je bila teška i podložna čestim kvarovima. Nadalje, bacačka sprava je zahtijevala manje mjesta za rad. Najraniji katapult koji su radili na principu zategnuća, poznati su još iz rimskog vremena, a zvali su se *mangon* ili *mangonel*.⁴⁴⁷ *Mangoneli* su postizali domet od nekoliko stotina metara i pokazali su se uspješnim u borbi protiv neprijateljskog ljudstva i uništavanju zaklona izrađenih od slabijih materijala. Zbog svoje male mase često su postavljeni na bedeme i služili za obranu utvrda, dok su im napadači dodavali kotače i tako povećavali pokretljivost. *Mangonel* se sastojao od dugačke drvene poluge na čijem se kraju nalazila kožnata ili pletena vreća, a nešto kasnije

⁴⁴³ Ch. Gravett, 2000., 47

⁴⁴⁴ Ch. Gravett, 2000., 49.

⁴⁴⁵ M. Stokstad, 2005., 29.

⁴⁴⁶ Ch. Gravett, 2000., 47.

⁴⁴⁷ Ch. Gravett, 2000., 49.

drvena košara u koju se stavljao kamen manje težine.⁴⁴⁸ Kasnije u srednjem vijeku nastaje nova bacačka sprava koja je radila na principu protuteže, a zvala se *trebuchet*. Ova verzija nije potjecala od rimskih i grčkih protutipova.⁴⁴⁹ Arapi su je vjerojatno prihvatili krajem 7. stoljeća, a pojavila se na zapadu u ranom 12. stoljeću, točnije 1147. Ovo oružje koristili su križari u opsadi Lisabona, a u kasnom 12. stoljeću koristili su ga i baruni u Engleskoj protiv kralja Johna 1215. - 1216.⁴⁵⁰ Taj novi oblik bacačkog oružja bio je na povlačenje, a sastojao se od dugog stupa ili skupine stupova, vezanih zajedno. Konopi su bili pričvršćeni na jedan kraj stupa, a košara na drugi kraj. Kamen je stavljan u košaru, a grupa muškaraca bila je protuteža na drugom kraju stupa i usmjeravala košaru s kamenom.⁴⁵¹ *Trebuchet* koji je koristio protutežu bio je krupniji i snažniji od svojih prethodnika, ali i točniji. Promjenom veličine projektila i ključnim mijenjanjem duljine bilo je moguće odrediti posebno odabrane ciljeve.⁴⁵² Spomenuti *trebucheti* bili su najmoćnije oružje srednjeg vijeka do pojave baruta. Izgledali su poput velikih klackalica oslonjenih na dva nosiva elementa u obliku slova A, spojenih slobodno rotirajućom gredom na koju je bila oslonjena drvena poluga čiji su krakovi visjeli naprijed i natrag.⁴⁵³ *Trebuchet* je zahtijevao skoro pola sata kako bi se napunio i ispalio.

Treba reći kako su bacačke sprave u konačnici ovisile o ljudskoj snazi i naporima kako bi izbacile projektele.

Prilikom opsade koristilo se i oružje na daljinu. Osim dugim lukom dužine između 1,50 – 1,82 metra i strijelama, opsadnici su se koristili i samostrijelom. Samostrijel je postao vitalno važan, a vješti strijelac mogao je ispaliti između dvanaest i petnaest strelica u minuti na udaljenost veću od 274 metra.⁴⁵⁴ Samostreličari su mogli ispaliti samo jednu strijelu u usporedbi sa strijalcima dugog luka koji su mogli ispaliti 5 - 6 strijela. Samostrijel je imao domet 338 – 347 metara, premda je prema mnogima tvrdnjama mogao ispaljivati i na udaljenost od 411 metara.⁴⁵⁵

U opsadama se koristila i vatra, a bila je posebno rizična za utvrdu pa čak i ako su zidine bile od kamena, a kuće iznutra zbijene po uskim ulicama i uglavnom sagrađene od drveta i slame. Često su se koristile vatrene strijele koje su bile jednostavno napravljene okretanjem i

⁴⁴⁸ Z. Trzun, 2013., 68 - 69.

⁴⁴⁹ Ch. Gravett, 2000., 49.

⁴⁵⁰ Stokstad, 2005., 29.

⁴⁵¹ Ch. Gravett, 2000., 49.

⁴⁵² M. Keen, 1999., 174.

⁴⁵³ Z. Trzun, 2013., 71.

⁴⁵⁴ M. Stokstad, 2005., 32.

⁴⁵⁵ M. Stokstad, 2005., 32.

namotavanjem konopa, premazivanim katranom (crnom ljepljivom smjesom) oko njenog užeg dijela s te bi na taj način bila zapaljena.⁴⁵⁶

Prilikom opsada koristila se i *grčka vatra*. Ona jebila proizvod kojega su se ljudi jako bojali.⁴⁵⁷ Vjerojatno je potekla od Bizantinaca u 7. stoljeću i stigla s križarima.⁴⁵⁸ Smjesa koja je bila potrebna sastojala se od sumpora, kamenca, perzijskog zimzelenog drva, crne ljepljive smjese od nafte ili ugljena (katrana), prokuhane soli, petroleja i običnog ulja. Vjerojatno je bilo više verzija grčke vatre koja se bazirala na tekućini, pasti i čvrstim mješavinama. Plamteća se tekućina također ispaljivala iz cijevi poput pumpe. Ukoliko bi se zajedno koristila tekućina, pasta i čvrste mješavine, pasta bi se najčešće zalijepila za metu dok bi se barut mogao zapaliti prije ispuštanja i omogućiti sporo sagorijevanje. Grčku vatru se moglo baciti i na brodove poput drugih zapaljivih materijala. Pokazalo se da ju je bilo teško ugasiti s obzirom da je voda bila beskorisna. Kroničar Geoffrey de Vinsanf vjerovao je da ju samo ocat može ugasiti, a pijesak smanjiti njezin intenzitet. Muslimani iz Acre koristili su je na način da su bacali tegle sa smjesom na zvonike i druge građevine blizu zidova i tako bi se sve zapalilo. Francuski križar Jonville živopisno opisuje buku koju su uzrokovali vatra i vatreni rep, dužine velikoga koplja koji je ostavila za sobom, a izgleda kao da je letjela kroz zrak, lansirana s katapultu Saracena tijekom petog križarskog rata 1250. Kako bi se obranili od opasnosti, i branitelji i opsadnici stavljali su pokrivače preko izloženih drvenih dijelova same utvrde.⁴⁵⁹ Pijesak, pepeo ili zemlja korišteni su za gašenje vatre.⁴⁶⁰ Kamene utvrde i utvrde od opeke postale su uobičajena meta opsadnika, a osobito drvene ograde ili građevine izgrađene od drva unutar utvrda. Izvori 15. stoljeća puni su strojeva za dovođenje vatre.⁴⁶¹ U izvorima se povremeno spominju i štetni plinove koji su korišteni za vrijeme opsade Beaucairea tijekom Albigenškog rata u Francuskoj. Branitelji su ispuštali vreće sa sumporom i usijanom žeravicom što je uzrokovalo da sumpor ispusti dimove koji zagušuju, a koji su odvrćali opsadnike od podnožja zidova.⁴⁶²

Pojava baruta bila je osnova za pojavu vatrene oružja. Izum se pripisuje Kinezima, a vjerojatno je stigao u Europu preko Arapa koji su imali trgovačke veze i s Dalekim istokom i

⁴⁵⁶ Ch. Gravett, 2000., 28.

⁴⁵⁷ Ch. Gravett, 2000., 29.

⁴⁵⁸ Ch. Gravett, 2000., 29.

⁴⁵⁹ Ch. Gravett, 2000., 29.

⁴⁶⁰ Ch. Gravett, 2000., 30.

⁴⁶¹ Ch. Gravett, 2000., 30.

⁴⁶² Ch. Gravett, 2000., 30.

zapadom.⁴⁶³ Formula baruta ili crnog praha prvi je put spomenuta u Europi u knjizi pod nazivom *De Mirabili Potestate Autis et Naturae*.⁴⁶⁴

Sastoji od 10% sumpora, 15% drvenog ugljena i 75% kalijeva nitrata.⁴⁶⁵ Uz njegovu pojavu veže se i pojava topa. Najranije spominjanje topova je u firentinsko doba i to 1326., koje spominje mjedeni top, koplje i željezne kugle. Kasnije, kroničari se referiraju na onaj u opsadi Metza iz 1324.⁴⁶⁶ Poznata je i prva ilustracija u rukopisu Waltera de Milemeta od oko 1326. u kojem je oružje u obliku vaze postavljeno na nosače i ispaljuje koplje. Odatle i nazivi „*vasi*“ i „*pots de fer*“ za rani top. Naziv „*bombard*“, nije viđen do sredine 14. stoljeća, a u to vrijeme odnosio se na nekoliko veličina oružja.⁴⁶⁷ Do kraja 14. stoljeća počeo je označavati veće opsadne topove. Najraniji su bili izrađeni od bakra i mijedi, ali nakon 1370. počeo se izrađivati od željeznih manjih tubusa međusobno spojenih obručima. Ova metoda rada, odnosno izrade, postala je uobičajena za veliki top.⁴⁶⁸

⁴⁶³J.- D. Lepage, 2005., 248.

⁴⁶⁴J.- D. Lepage, 2005., 248.

⁴⁶⁵J.- D. Lepage, 2005., 248.

⁴⁶⁶Ch. Gravett, 2000., 52.

⁴⁶⁷Ch. Gravett, 2000., 52.

⁴⁶⁸Ch. Gravett, 2000., 52.

III. 2. NOVOVJEKOVNO RATOVANJE I PROMJENE U UTVRDAMA

O novovjekovnom ratovanju također doznajemo iz povijesnih izvora koji su puno više sačuvani kako u Europi, tako i u Hrvatskoj, nego što je to slučaj sa srednjovjekovnim. S kninskog područja situacija je po pitanju povijesnih izvora vezanih uz novovjekovno ratovanje također puno bolja, kako po pitanju mletačkih izvora za pojedine bitke vođene oko kninske utvrde i tadašnji prostor Kninske županije, tako jednako i po pitanju kartografskih prikaza za isto područje. Ti se kartografski prikazi prvi put javljaju u 16. - 19. stoljeća.

Novovjekovno ratovanje postaje odgovor europskih zemalja na osmanlijski imperij, a jednako je tako i rezultat stalnih društvenih promjena koje su obilježile kasni srednji vijek.⁴⁶⁹ S rastom državne vlasti općenito su se ratovi vodili za važne teritorije.⁴⁷⁰ Tijekom novog vijeka razvoj gospodarstva i općenito tehnologije, diktirao je uz klimu i ljudski faktor ciljeve i strategiju ratovanja.⁴⁷¹ Nakon velike smrtnosti zbog epidemije kuge tijekom 14. stoljeća diljem Europe dolazi do postupnog ekonomskog oporavka i društvenog razvoja, ali i razvoja tehnologije tijekom 15. stoljeća.⁴⁷²

U razdoblju 1450. - 1650. ratovanja se vode na kontinentalnom dijelu zapadne i sjeverne Europe.⁴⁷³ Takva ratovanja postaju izuzetno skupa, osobito od 16 do kraja 18. stoljeća.⁴⁷⁴ Pripreme i pregovori znali su trajati dugo jer su napadi bili pomno planirani, a vodilo se računa o najpovoljnijem godišnjem dobu, kao i to da ratovi traju što kraće.⁴⁷⁵

Ratovanje vojske 15. stoljeća temeljilo se na povećanoj uporabi oružja,⁴⁷⁶ takvi su i talijanski ratovi 1494. - 1559. koji su postali okosnica u organizaciji i sofisticiranom pristupu kombiniranog naoružavanja vojski 15. stoljeća.⁴⁷⁷

Šesnaesto stoljeće obilježeno je i razvojem artiljerije koja tako postaje treći rod vojske,⁴⁷⁸ a oružje postaje različito po obliku i kalibru, od kojih naoružanje teškog kalibra postaje sastavni dio opsadne utvrдне artiljerije.⁴⁷⁹

⁴⁶⁹ J. Black, 2002., 69.

⁴⁷⁰ J. Black, 2002., 26.

⁴⁷¹ J. Black, 2002., 31.

⁴⁷² J. Black, 2002., 69.

⁴⁷³ J. Black, 2002., 34.

⁴⁷⁴ J. Kljajić, 2003., 66.

⁴⁷⁵ J. Kljajić, 2003., 66.

⁴⁷⁶ J. Black, 2002., 69.

⁴⁷⁷ J. Black, 2002., 70.

⁴⁷⁸ P. Tomac, 1959., 550.

⁴⁷⁹ P. Tomac, 1959., 560.

Iz tog razloga, u razdoblju novog vijeka, utvrde u Europi doživljavaju brojne promjene u gradnji, odnosno svojim dogradnjama, a pogotovo su imale važnu ulogu u trinaestogodišnjem ratu (1593.- 1606.).⁴⁸⁰

Novi vijek obilježio je i Tridesetogodišnji rat koji je trajao 1618. – 1648. između katolika i protestanata svetog Rimskog i Njemačkog carstva.⁴⁸¹ To razdoblje obilježilo je ratove koji su utjecali izravno na stvaranje nacionalnih država.⁴⁸² Primjer za to je Francuska koja postaje rezultat spoja rata, vojne ekspanzije i državne moći.⁴⁸³ Francuzi su pak, prvi od europskih naroda zapadne Europe imali stalnu vojsku.⁴⁸⁴ Sredinom 17. stoljeća izvršene su krupnije reforme u organizaciji oružanih snaga pojedinih država.⁴⁸⁵ Tako osnovna taktička jedinica pješništva postaje bojna koju čini 500 - 700 ljudi, a koja se mogla za specijalne svrhe dijeliti na satnije.⁴⁸⁶ U velikom broju vojske tadašnjih europskih zemalja vodi se i pukovnijska artiljerija, a njeni zapovjednici dobivaju činove.⁴⁸⁷ Prilikom napada, artiljerija se grupirala po baterijama, a jedan njen dio uključivao se i u pukovnije.⁴⁸⁸

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća nastaju velike profesionalne vojske.⁴⁸⁹ U vrijeme 1877. - 1905. države ostvaruju samo svoje sebične interese. Dugi ratovi postali su stvar prošlosti, a javljaju se kraći i brutalniji ratovi koji nastoje postići brze političke rezultate uz male troškove.⁴⁹⁰

U ovom razdoblju kopnenog ratovanja koristi se lakša i pokretnija artiljerija koja nije gubila na dometu i preciznosti.⁴⁹¹ Javljaju se i poboljšanja u streljivu i barutu. Barut je postajao lakši s jednakim dometom na metu kao i ranije.⁴⁹² To je vrijeme kada su izvršene krupnije reforme u organizaciji oružane sile pojedinih europskih država, a uvedene su novine kod pojedinih rodova vojske.⁴⁹³ Francuzi postaju vodeća nacija koja razvija artiljerijsku doktrinu za borbu njihovog topništva.⁴⁹⁴ Paralelno s razvojem artiljerijske doktrine razvijaju i zapovjedničku

⁴⁸⁰ J. Black, 2002., 199.

⁴⁸¹ J. Black, 2002., 129.

⁴⁸² J. Black, 2002., 163.

⁴⁸³ J. Black, 2002., 164.

⁴⁸⁴ J. Black, 2002., 69.

⁴⁸⁵ M. Stanković, 1958., 47.

⁴⁸⁶ M. Stanković, 1958., 47.

⁴⁸⁷ M. Stanković, 1958., 48.

⁴⁸⁸ M. Stanković, 1958., 49.

⁴⁸⁹ J. Kljajić, 2003., 67.

⁴⁹⁰ K. F. Kiley, 2004., 124.

⁴⁹¹ K. F. Kiley, 2004., 29.

⁴⁹² K. F. Kiley, 2004., 29.

⁴⁹³ M. Stanković, 1958., 47.

⁴⁹⁴ K. F. Kiley, 2004., 29.

strukturu koja se odražavala u razvoju taktike u pješastvu i konjici. Jednom rječju, imali su u to vrijeme najrazvijeniju artiljerijsku strukturu.⁴⁹⁵

U tome im je pomogla industrijska revolucija, osobito u vrijeme francuskih revolucija i Napoleonovih ratova.⁴⁹⁶ Industrijska revolucija bila je jedan od razloga zbog kojih su velike vojske mogle biti učinkovite tijekom tog razdoblja.⁴⁹⁷ Vojske su se mogle brzo opremiti i onda kad se trebalo ponovo opskrbiti na način koji do tada nije bio viđen u Europi, posebno u naoružanju, nakon katastrofalnih gubitaka u Rusiji 1812.⁴⁹⁸ Takvo naoružanje bilo je moguće uz pomoć konja, a obilježilo je razdoblje prije uporabe parnog stroja.⁴⁹⁹ U vrijeme 18. stoljeća topovi su se masovno proizvodili.⁵⁰⁰ Njihovo uvođenje, poboljšano barutno punjenje, potom upotreba čvrstih dijelova opreme za lako punjenje, skladištenje, te izum novijih sofisticiranijih alata (vezanih uz mehaniku), doprinijelo je češćem izlasku vojski na bojište.⁵⁰¹

Početkom 19. i 20. stoljeća razvojem topničkog naoružanja i sve češćim njegovim usavršavanjem, mijenja se i način ratovanja koje nije više koncentrirano samo na utvrde, već se otvaraju bojišnice, a osnovni cilj napada postaje ljudstvo.⁵⁰²

S obzirom na prethodno rečeno, još jednom treba istaknuti nekoliko činjenica vezanih uz novovjekovno ratovanje. Francuzi su bili uzor u korištenju pratećeg naoružanja i oni su ga razvijali ubrzanije od svih drugih.⁵⁰³ Krajem 18. stoljeća znanost vezana uz naoružanje dosegla je svoje širenje, a unutar nje osobito je bio važan rad na unutrašnjoj balistici, koja postaje njena zasebna disciplina.⁵⁰⁴ Stoljeće kasnije, u 19. stoljeću, nastaju profesionalne vojske potaknute velikim promjenama uslijed industrijske revolucije, a početkom 20-og stoljeća događa se i razvoj teške ratne tehnologije.⁵⁰⁵

⁴⁹⁵ K. F. Kiley, 2004., 29.

⁴⁹⁶ K. F. Kiley, 2004., 257.

⁴⁹⁷ K. F. Kiley, 2004., 257.

⁴⁹⁸ K. F. Kiley, 2004., 257.

⁴⁹⁹ K. F. Kiley, 2004., 257.

⁵⁰⁰ K. F. Kiley, 2004., 257.

⁵⁰¹ K. F. Kiley, 2004., 257.

⁵⁰² K. F. Kiley, 2004., 258.

⁵⁰³ M. Stanković, 1958., 265.

⁵⁰⁴ M. Stanković, 1958., 69.

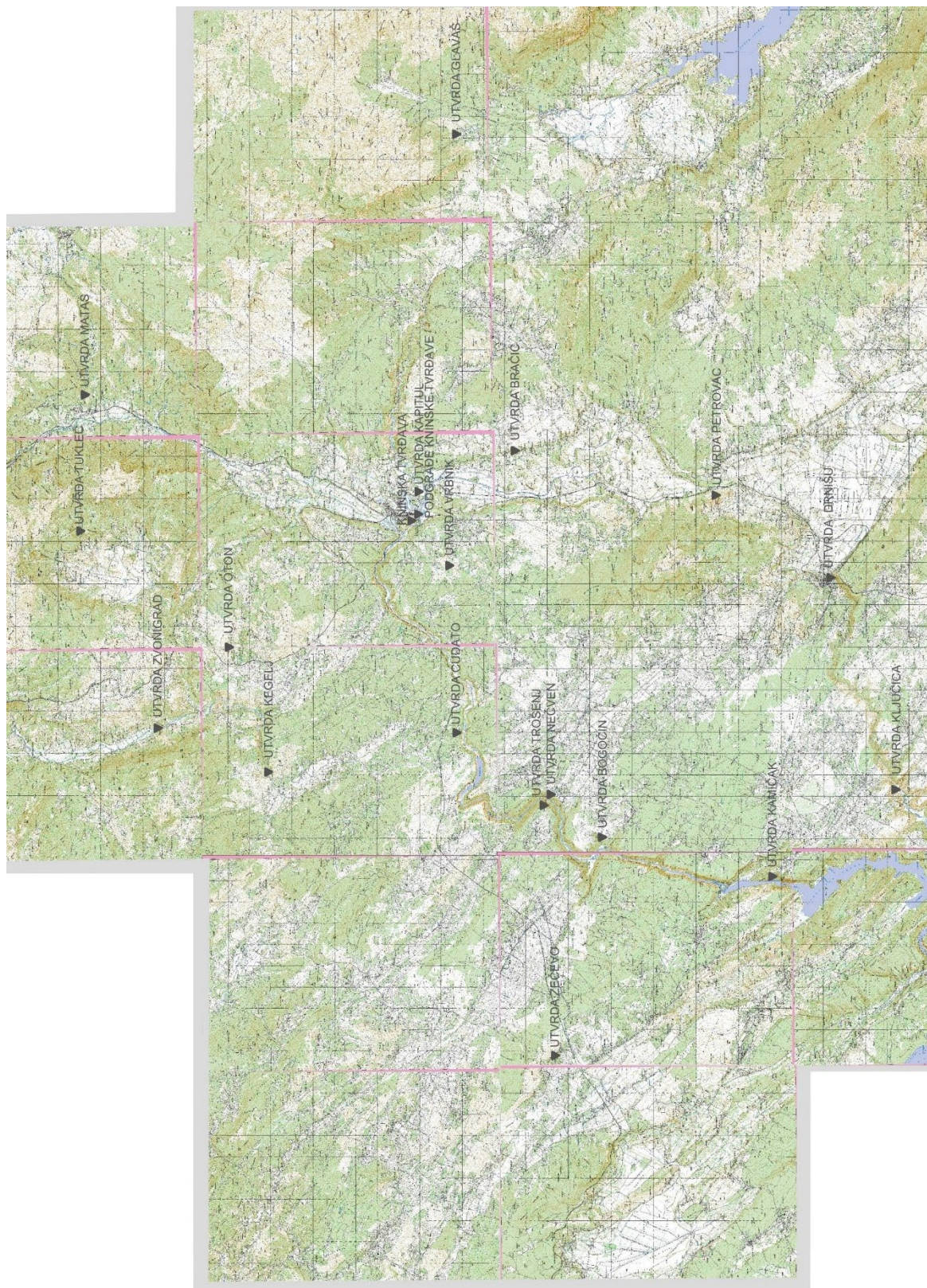
⁵⁰⁵ K. F. Kiley, 2004., 257.

IV. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Prilikom istraživanja utvrda srednjeg i novog vijeka kninskog područja korišteno je više znanstvenih i stručnih metoda. Nalazišta su tako obrađena metodom deskripcije, analizirani su pisani povijesni i kartografski izvori, potom su izrađene geodetske snimke te provedena analiza arhitektonskih ostataka i rezultata arheoloških istraživanja na lokalitetima na kojima je to bilo moguće, tj. gdje su provedena istraživanja. Korištena metoda je i metoda daljinske interpretacije za ona nalazišta kojima se nije moglo prići, a donesene su i analize konzervatorskih istraživanja. U obradi nalaza primijenjena je i komparativna metoda, a u obradi nalazišta s utverdama korišten je abecedni poredak.

Cilj je rada sustavno znanstveno-stručna obrada i analiza utvrda srednjeg i novog vijeka kninskog područja, kao i analiza provedenih arheoloških istraživanja na onim utverdama na kojima su ona obavljena. Tijekom posljednjih nekoliko godina, upravo zahvaljujući provedenim arheološkim istraživanjima na manjem broju njih, dobio se bolji uvid u kontinuitet života na njima s obzirom na pronađene nalaze i otkrivenu arhitekturu.

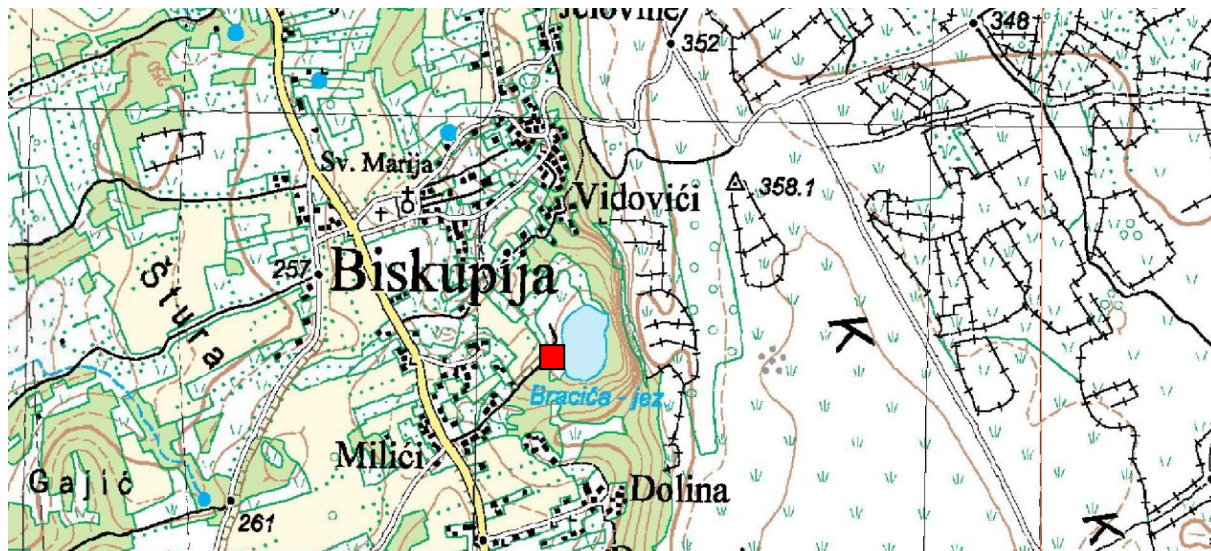
U radu se koriste i rezultati povijesnih izvora, potom starijih spoznaja nastalih isključivo na temelju njihove deskripcije. Sve to prethodno navedeno pružilo je osnovu za potpunije tumačenje utvrda srednjeg i novog vijeka kninskog područja (sl. 1.). Takvi rezultati vrednovanja postali su iznimno važni jer smo svjedoci njihova sve većeg propadanja, uslijed čega se mijenja i njihov izvorni arhitektonski sklop. Provedena arheološka i konzervatorska istraživanja na manjem broju utvrda obavljena su doslovno u zadnji tren, ali nažalost za većinu pitanje je kad će se to dogoditi i hoće li uopće to biti moguće s obzirom na njihovo ruševno stanje.



Sl. 1. Karta s označenim položajem obradenih utvrda

V. NALAZIŠTA

1. BISKUPIJA - UTVRDA BRAČIĆ



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-4-1-2 Siverić, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Biskupija, Šibensko-kninska

Koordinate: Y= 5599324 X= 4872557

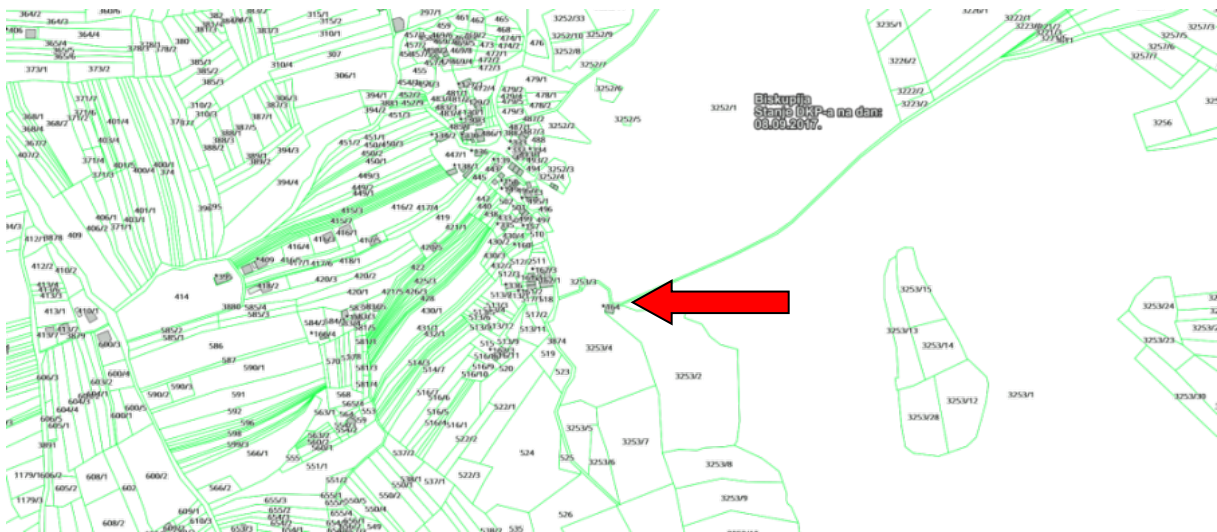
Položaj: Utrda Bračić smještena je na sjevernom kraju Kosova polja, na vrhu strme stijene iznad istoimenog Bračić jezera. Položaj ove utvrde je iznad zaseoka Bračići na 310 metara n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: U teritorijalnom smislu pripadala je kotaru Knin. Naziv je dobila po mještanima s prezimenom Bračić, koji su se doselili u Biskupiju iz Promine i to u 18. stoljeću.⁵⁰⁶

Toponimi: *kula Berljacina, kula Berljačina, casteletto Bracich, utvrda Bračić.*

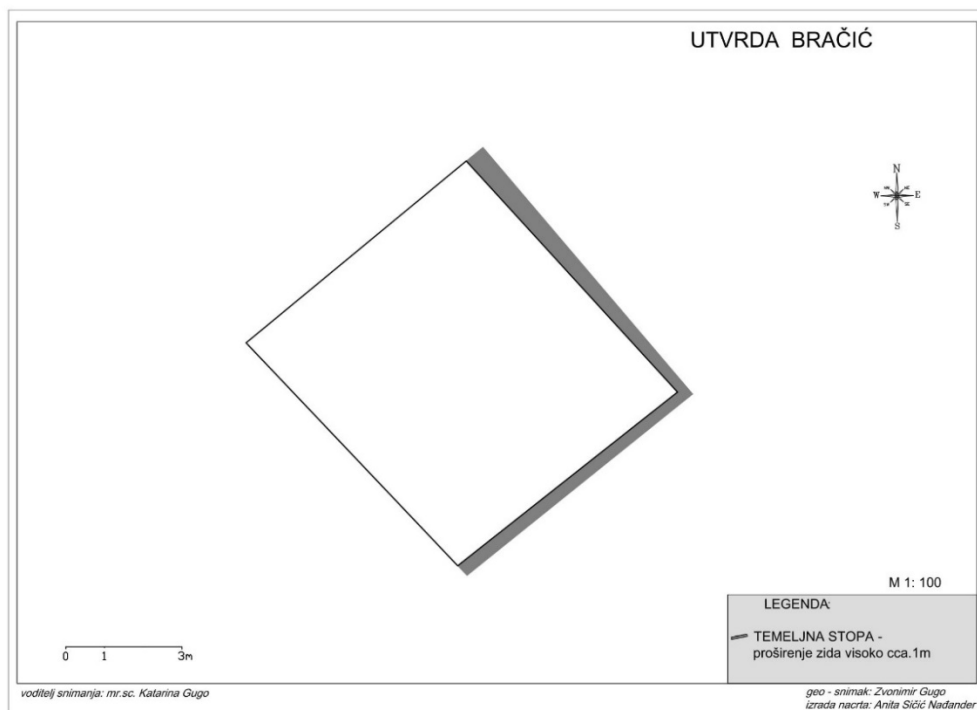
⁵⁰⁶ F. Rački, 1882., 184; S. Gunjača, 1975., 146.

1. Današnji izgled



Katastarski plan, utvrda Bračić, k.č.zgr. 164 k.o. Biskupija, M 1: 5000

Utvrda Bračić ima orijentaciju sjeverozapad – jugoistok (sl. 2.), a smještena je na litici u blizini istoimenog jezera (sl. 3.). Građena je od priklesanog kamena, a danas je čini samo kvadratična kula kod koje su vidljiva manja odstupanja u dužini obrambenih zidova zbog konfiguracije terena. Dužina obrambenog zida na sjeverozapadu iznosi 7,366 metara, a njegova debljina je 0,556 metara (sl. 4.). Na sjeveroistoku dužina zida iznosi 8,0761 metar. Očuvano mu je i ojačanje temeljne stope debljine 0,556 (sl. 5.), a ukupna dužina s ojačanjem iznosi 8,357 metara. Na jugozapadu je riječ o 7,926 metara, a na jugoistoku 7,226 metara (sl. 6.). Na jugoistoku kvadratne kule nalazi se i ojačanje temeljne stope obrambenog zida (sl. 7.). Dužina s ojačanjem temeljne stope iznosi 7,472 metra, a debljina stope je 0,350 metara. Ukupna površina kvadratične kule je 62,37 m². Kula nema danas vidljivih otvora.



Sl. 2. Tlocrt utvrde Bračić



Sl. 3. Pogled iz zraka na utvrdu Bračić (prema: Zoran Alajbeg, 2001.)



Sl. 4. Pogled na sjeverozapadni zid utvrde



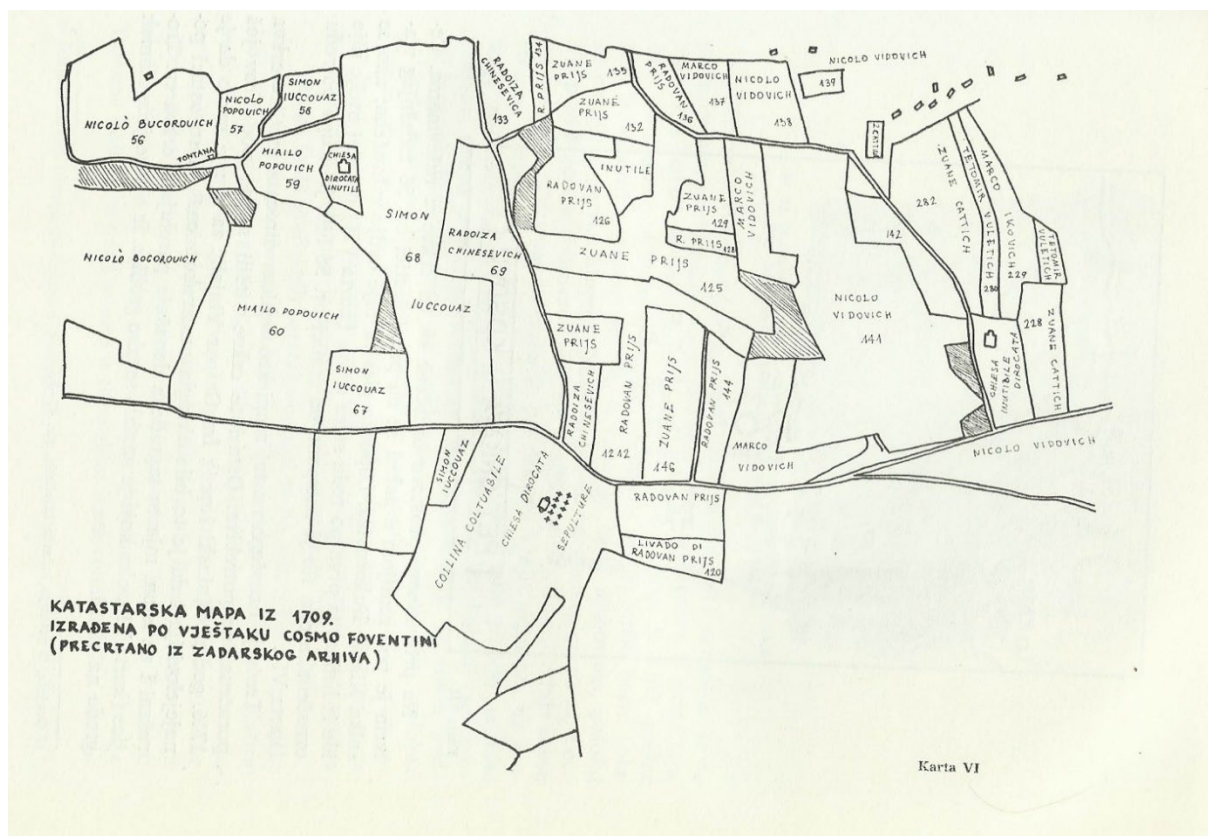
Sl. 5. Pogled na sjeveroistočni zid i ojačanje temeljne stope utvrde



Sl. 6. Pogled na jugozapadni zid utvrde



Sl. 7. Pogled na jugoistočni zid i ojačanje temeljne stope utvrde



Sl. 8. Katastarska mapa prema C. Foventini iz 1709. (prema Stjepan Gunjača, 1975, str. 153)

2. Povijesni podaci

Prve podatke o utvrdi Bračić donosi Stjepan Gunjača, spominjući kako je smještena iznad istoimenog jezera, izdvojena na litici, a nedaleko obližnjih Bračić kuća.⁵⁰⁷ Tako dovodi u vezu današnji toponim ove utvrde s mještanima istoimenog prezimena, za koje navodi kako su se doselili u Biskupiju iz Promine u 18. stoljeću.⁵⁰⁸ Potvrdu o tom doseljenju imamo i na katastarskoj mapi iz 1709. autora Cosima Foventina gdje se navode katastarske čestice posjednika biskupijskih obitelji, a položaj utvrde označen je katastarskim brojem 139 (sl. 8.).⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ S. Gunjača, 1975., 151.

⁵⁰⁸ S. Gunjača, 1975., 146.

⁵⁰⁹ S. Gunjača, 1975., 153.

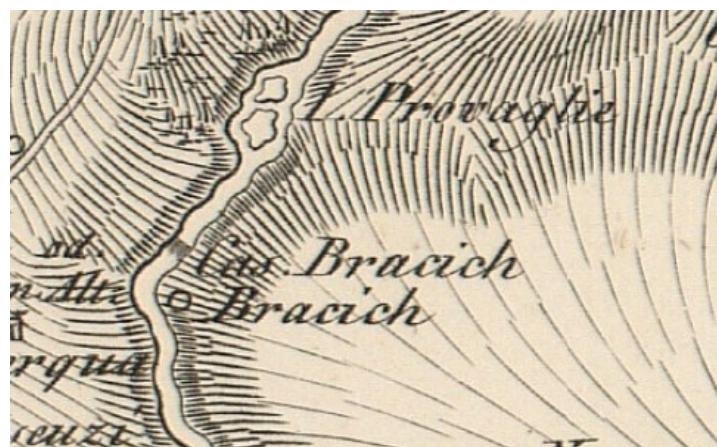
3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

O utvrđi postoji svega nekoliko izvora iz 19. stoljeća pohranjenih u Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu i Austrijskom državnom arhivu u Beču. Najstariji prikaz je na karti Habsburškog Carstva iz početka 19. stoljeća, točnije iz vremena Druge vojne izmjere 1806. - 1869., na kojoj se navodi toponimom *Kula Berljacina* (sl. 9.).



Sl. 9. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806 - 1869) (preuzeto s: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

Negdje u isto vrijeme, odnosno 1810. na karti autora Maximilian de Traux i Carla Steina utvrda Bračić navodi se toponimom *Casteletto Bracich* (sl. 10.).



Sl. 10. Maximilian de Traux, Carl Stein, Carte von Dalmatien und dem Gebieth von Ragusa aus ächten Quellen iz 1810., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11114>)

Najmlađa karta koja spominje utvrdu je karta Habsburškog Carstva s kraja 19. stoljeća, iz vremena treće vojne izmjere 1869. - 1887., na kojoj se imenuje toponimom *Kula Berljčina* (sl. 11.).



Sl. 11. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869-1887)

(preuzeto s:

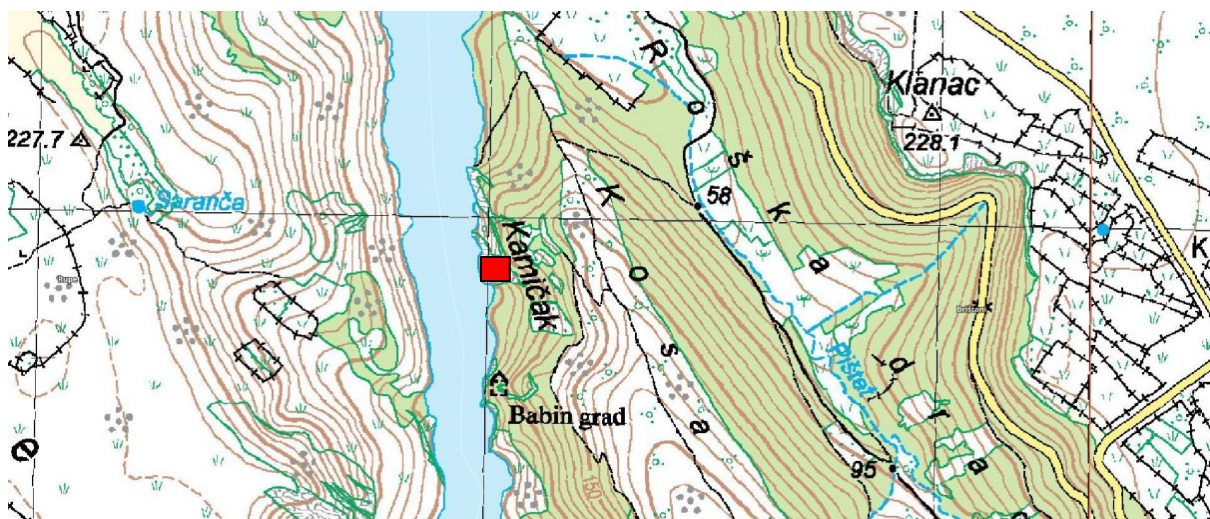
<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

Malo je autora koji su se bavili ovom utvrdom. Stjepan Gunjača prvi donosi povijesne podatke spominjući kako je dobila naziv po mještanima prezimena Bračić u istoimenom zaseoku, u mjestu Biskupija.⁵¹⁰ Zadnje desetljeće autorica ovih redova propituje arhitektonski sklop, navodeći kako utvrda nema danas vidljiv ulaz, već se vjerojatno u nju ulazilo drvenim stepenicama u razini kata. Na njoj su očuvana ojačanja temeljne stope i otvori za odvod vode,⁵¹¹ a danas su vidljiva velika oštećenja na sjeverozapadnom i jugozapadnom zidu ove građevine.

⁵¹⁰ S. Gunjača, 1975., 151, 152.

⁵¹¹ K. Gugo Rumštajn 2009., 105.

2. BRIŠTANE - UTVRDA KAMIČAK



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-3-2-2 Kistanje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Drniš, Šibensko-kninska županija

Koordinate: Y = 5579027 X = 4860605

Položaj: Utvrda Kamičak nalazi se na lijevoj obali rijeke Krke, u tjesnacu između Roškoga slapa i Visovačkog jezera, pri kraju sela Brištana na 126 metara n/m. Put do nje vodi od sela Brištane najprije kroz polje koje čini niska makija i ograde, a zatim se nastavlja spuštanjem prema visovačkom jezeru.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je pripadala Kninskoj županiji, a bio je u posjedu obitelji Svačića, potom Nelipića, a kasnije se u 15. stoljeću kao posjednici spominju Frankopani, Utješinovići Martinušići i Utješinovići Mišljenovići.

Toponimi: *Camichach, castrum Camizat, Kamen-grada,*⁵¹² *Kamičak grad,*⁵¹³ *Kanichakk*⁵¹⁴, *Kamichach, Kamizács, Kamichac, Kamichack, Zamišten,*⁵¹⁵ *Kamičak,*⁵¹⁶ *Ramica,*⁵¹⁷ *Kamenčić,*⁵¹⁸ *Ramica Kamichech,*⁵¹⁹ *Gaminach, Ramine, Kamičak, Kamičac, Utješinovića grad i Utešinovića Kamičak grad.*

⁵¹² G. Urlić Ivanović, 1880., 44.

⁵¹³ G. Urlić Ivanović, 1880., 46.

⁵¹⁴ F. Šišić, 1905., 170.

⁵¹⁵ P. Bačić, 1923., 2; A. Juric, 2009., 117.

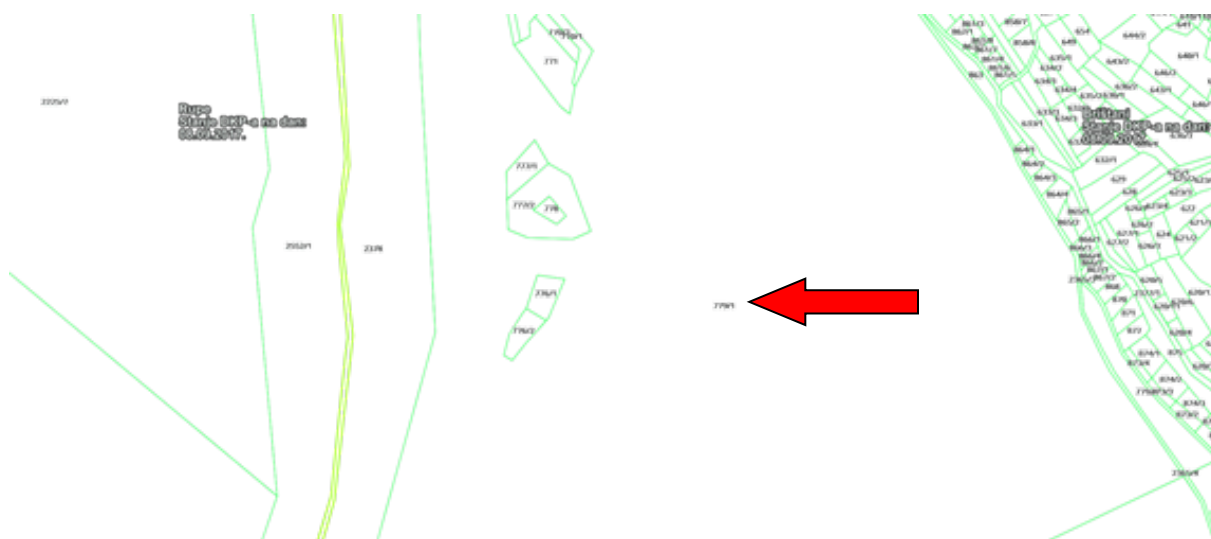
⁵¹⁶ I. Petricioli, 1969., 527.

⁵¹⁷ M. Slukan Altić, 2007., 121.sl.1.

⁵¹⁸ A. Juric, 2009., 117.

⁵¹⁹ A. Juric, 2009., 120.

1. Današnji izgled



Katastarski plan, Kamičak, dio 779/1 k.o. Rupe

Utvrda Kamičak nalazi se na lijevoj obali rijeke Krke, u neposrednoj blizini Visovca, između tjesnaca Među gredama i Roškog slapa (sl. 12.). Vrlo joj je teško pristupiti s kopna, a njeni ostaci arhitekture odnose se na polukružni obrambeni zid na istoku i ostatke pravokutne kule na jugozapadu utvrde.⁵²⁰



Sl. 12. Utvrda Kamičak iz zraka (preuzeto s:

https://www.google.hr/travel/entity/key/ChgII MnSy_3UivF2GgwwZy8xMmgyc3RzZH oQBA?ved=0CAAQ 5JsGahcKEwiAmeO08ZX9AhUAAAAAHQAAAAAQAw&ts=CAESABoECgIaACoECgAaAA

⁵²⁰ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

2. Povijesni podaci

Nema pouzdanih podataka o vremenu gradnje ove utvrde. Prema Petru Bačiću Kamičak je podiglo pleme Svačić, nakon doseljenja Hrvata u područje rijeke Krke,⁵²¹ a isti autor navodi podatak i o Petru Svačiću iz velikaške kraljevske obitelji podrijetlom upravo iz ove utvrde.⁵²² Navodi se kako je za vrijeme boravka Svačića u Kamičku ona izgledala kao tvrđava, *arx*, a u njenoj neposrednoj blizini nalazio se *suburbium*, podgrađe.⁵²³

Mate Zekan navodi kako je ju je kralj Bela IV. poklonio plemiću Nelipiću za zaštitu i usluge prilikom tatarske provale, sklonivši se tada u Trogir.⁵²⁴ Prema Zekanu bila je opasana kružnim bedemom.⁵²⁵

Kamičak se 1333. spominje u sastavu distrikta Oprominje, odnosno kotara Promina.⁵²⁶ Godine 1345. navodi se u mirovnom ugovoru između kralja Ludovika i Ivana Nelipića.⁵²⁷ Po tom ugovoru Ludovik ostavlja Nelipiću utvrdu koja se tad spominje pod nazivom *Kamichech*.⁵²⁸ Petar Bačić navodi i kako je Ivan II. Nelipić bio rodnom otuda⁵²⁹ te da se u neposrednoj blizini utvrde nalazilo njeno podgrađe s crkvom.⁵³⁰ Isti autor navodi kako Ivan III. Nelipić nije imao muškog nasljednika, nego dvije kćeri, Katarinu i Margaritu. Prilikom udaje kćeri Margarite za krbavskog kneza Kurjakovića navode se posjedi koje je Margarita dobila u miraz, a među njima je i Kamičak.⁵³¹

Utvrdu spominje više povijesnih izvora tijekom 15. stoljeća.⁵³² Ivan knez Cetine, Klisa i Rame brakom svoje kćeri Katarine posinio je Ivana najstarijeg sina Nikole Vegla kneza Modruša i Senja te im dao svoja dobra Cetinu i Ramu, utvrde Klis, Prozor, Kamičak, Ključ, Čačvinu i Zvonigrad.⁵³³

⁵²¹ P. Bačić, 1929., 105.

⁵²² P. Bačić, 1929., 118.⁵²³ P. Bačić, 1929., 185.

⁵²³ P. Bačić, 1929., 185.

⁵²⁴ M. Zekan, 2007., 638.

⁵²⁵ M. Zekan, 1997., 399.

⁵²⁶ F. Smiljanić, 1988, 145,146, 147; Š. Pilić, 2005., 237.

⁵²⁷ F. Šišić, 1905., 145, 146, 147; M. Slukan Altić, 2007., 29; M Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 395; M. Zekan, 1997., 399; K. Stošić, 1927., 48; M. Slukan Altić, 2007., 29; A. Birin, 2008., 125

⁵²⁸ F. Šišić, 1905., 205; Š. Pilić, 2015., 237.

⁵²⁹ P. Bačić, 1929., 105.

⁵³⁰ P. Bačić, 1929., 105,106.

⁵³¹ P. Bačić, 1929, 184.

⁵³² F. Šišić, 1905., 170; P. Bačić, 1929., 184.

⁵³³ F. Šišić, 1905., 170; P. Bačić, 1929., 184.

Dokument iz 20. lipnja 1411., govori kako je Ivan Nelipić dao kćeri Katarini, udanoj za Frankopana, u miraz sav svoj posjed županije Cetinu i Ramu te među utverdama i Kamičak koja se u izvoru navodi kao *castrum Camizat*.⁵³⁴

1411. spominje se zaruka Nelipićeve kćeri Katarine s Ivanom Frankopanom, sinom kneza Nikole. Tad joj je poveljom sam kralj Žigmund dao uz Kamičak i ostale svoje utvrde, Sinj, Travnik, Knin, Čačvinu, Omiš, Visuć i Ključ s kotarom Perovo polje kao i Zvonigrad sa župom Odozje.⁵³⁵

Prema dokumentu iz 1412. utvrda se navodi kao *Kamichach*⁵³⁶, a doznaje se kako Ivaniš Nelipić nastoji zaobići feudalni zakon koji nije dopuštao nasljeđivanje po ženskoj lozi, te navodno posuđuje od kćeri Katarine i zeta Frankopana 50 000 dukata, a u zamjenu im ostavlja Sinj, Travnik u župi Cetina i Zvonigrad s pripadajućim župama, te Čačvinu s kotarom Posušjem, utvrde Omiš, Visuć, Klis, Kamičak i Ključ.⁵³⁷

1421. spominje se kako Ivaniš Nelipić posinjuje sina Ivana Frankopana, sina Nikole kneza Vegla, Modruša i Senja, ostavljajući mu Klis, Omiš, Visuć, Čačvinu, Sinj, Travnik, Ključ, Kamičak i Zvonigrad.⁵³⁸ Dokument iz 1434. utvrdu spominje kao *Camichach*,⁵³⁹ a kao njeni stanovnici spominju se Utješinovići.⁵⁴⁰

1445. kao gospodari Kamička navodi se obitelj Utješinović Martinušić⁵⁴¹, a drugi naziv za Kamičakje i *Utješinovića grad*.⁵⁴² Također spominje se ime i *Kamičak grad*.⁵⁴³ Obitelji Utješinovića Martinušića je među zadnjim gospodarima,⁵⁴⁴ a osim njih spominju se i Mišljenovići⁵⁴⁵ i to kao obitelj Utješinović Mišljenović, koji podrijetlo vuku od starog hrvatskog plemena Lapčana.⁵⁴⁶

Smatra se kako su Osmanlije osvojile ovu utvrdu 1522.⁵⁴⁷ ili 1523.⁵⁴⁸ i kako se nalazila u sastavu nahije Nečven. U 16. stoljeću nalazila se u sastavu Krčko-ličkog sandžaka.⁵⁴⁹ Kako za

⁵³⁴ L. Thallóczy Barabás Samu, 1910., 167; M. Zekan, 1997., 400; A. Birin, 2008., 125.

⁵³⁵ E. Laszowski, 1912a, 466; E. Laszowski, 1912b, 162.

⁵³⁶ F. Šišić, 1905., 170; P. Bačić, 1929., 184; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 148.

⁵³⁷ F. Šišić, 1905., 170.

⁵³⁸ F. Šišić, 1905., 170; E. Laszowski, 1912a, 466; E. Laszowski, 1912b, 162.

⁵³⁹ F. Šišić, 1905., 170.

⁵⁴⁰ P. Bačić, 1929., 185.

⁵⁴¹ M. Zekan, 1997., 400, 401; M. Zekan, 2007, 639; A. Juric, 2009., 122;

⁵⁴² K. Stošić, 1927., 48; M. Zekan, 1997., 400; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 148; M. Zekan, 2007., 638.

⁵⁴³ G. Urlić Ivanović, 1880., 46.

⁵⁴⁴ G. Urlić Ivanović, 1880., 50; K. Stošić, 1927., 48,49; S. Zlatović, 1896c, 151.

⁵⁴⁵ M. Zekan, 1997., 401; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 148.

⁵⁴⁶ E. Laszowski, 1937., 153; M. Zekan, 1997., 401.

⁵⁴⁷ A. Juric, 2004., 121; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 148;

⁵⁴⁸ M. Slukan Altić, 2007., 29; M. Zekan, 2007., 638.

⁵⁴⁹ Š. Pilić, 2015., 240.

Osmanlije nije imala osobiti značaj, niti svojim položajem, niti svojom ulogom u društvenim zbivanjima, to je bio razlog za njeno propadanje.⁵⁵⁰ 1688. poput ostalih utvrda dotadašnje Kninske županije nalazi se u sastavu Mletačke Republike.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Za Kamičak postoje kartografski prikazi od 16. do 17. stoljeća koji svjedoče arhitektonskom sklopu i širenju, a pohranjeni su u Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Najstariji prikaz je na karti Matea Pagana iz 1530. (sl. 13.), a najmlađi se odnosi na kartu Giacoma Cantellija iz 1690. (sl. 15.).

Mateo Pagano utvrdu navodi kao *Ramica*, a prikazana je s jednom kulom i ulazom s kruništima i obrambenim zidom s kruništem (sl. 13.).



Sl. 13. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

⁵⁵⁰A. Juric, 2004., 121; K. Jurin Starčević, 2006., 118.

1647. na karti Matheusa Meriana utvrda Kamičak naziva se *Gaminach*. Prikazana je s jednom kvadratičnom kulom sa šatorastim krovom, više zgrada i obrambenim zidom (sl. 14.).



Sl. 14. Matthaeus Merian, *Tafel der Stätte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen*, 1647. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647>)

1690. na karti autora Giacoma Cantellija naziva se *Ramine* (sl. 15.).



Sl. 15. Giacomo Cantelli, *La Croatia e Contea di Zara / descritte da Giacomo Cantelli da Vignola*, 1690. g. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11142>)

Stjepan Zlatović navodi joj položaj između Visovačkog jezera i Roškoga slapa, na mjestu gdje rijeka Krka čini tjesnac.⁵⁵¹ Isti autor govori i o arhitektonskom sklopu utvrde koja je tijekom autorove posjete bila u prilično dobrom stanju te navodi kako joj je u potpunosti vidljiv obrambeni zid kao i kvadratična kula s jugozapadne strane.⁵⁵²

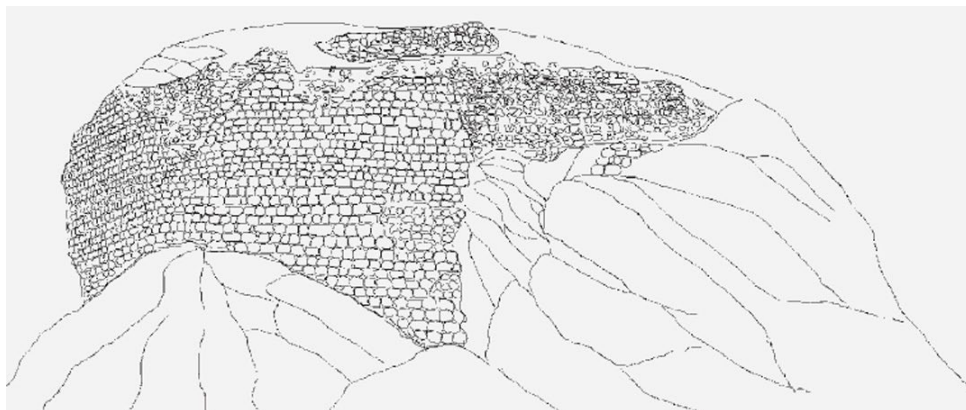
⁵⁵¹ S. Zlatović, 1896c, 151; M. Zekan, 1997., 339; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 147; A. Birin, 2008., 125;

⁵⁵² S. Zlatović, 1896c, 151.

Prema opisu Petra Bačića iz 1923. obrambeni zidovi s istočne strane utvrde bili su sačuvani u visini i do 30 metara.⁵⁵³

Utvrda je bila vidljiva sve do 19. stoljeća kada više nije mogla odolijevati zubu vremena, a danas su vidljivi vrlo mali njeni ostaci,⁵⁵⁴ koji se odnose na polukružni obrambeni zid na istočnoj strani i ostaci pravokutne kule na jugozapadnoj strani.⁵⁵⁵

Prema opisu iz 2012. građevina je dimenzija 50 x 20 metara.⁵⁵⁶ Tom prilikom donosi se i arhitektonski snimak sačuvanog obrambenog zida (sl. 16.).⁵⁵⁷ Također se navodi da joj je pristup prilično zahtjevan i težak te ga čini izrazito uzak prolaz između stijena. Najvjerojatnije je kako se pred ulazom nalazio i drveni most koji se po potrebi dizao i spuštao, a povezivao je Kamičak s utvrdom Rog.⁵⁵⁸



Sl. 16. Arhitektonski snimak utvrde Kamičak iz 2001. - 2002. (prema M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., sl. 6)

⁵⁵³ P. Bačić, 1923., 2.

⁵⁵⁴ M. Slukan Altić, 2007, 29.

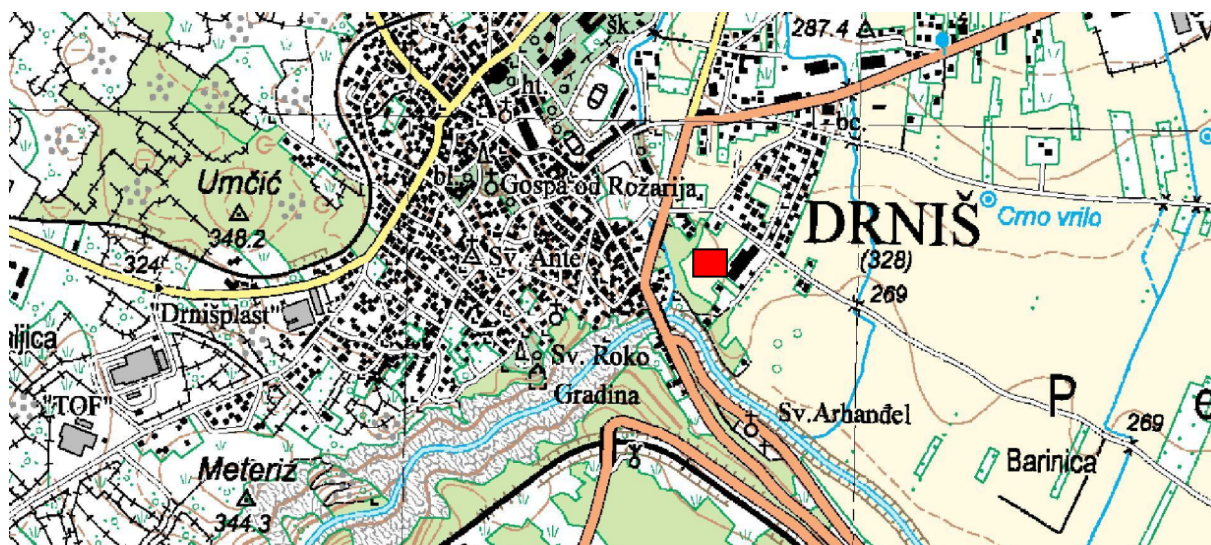
⁵⁵⁵ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

⁵⁵⁶ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroc, D. Krajnik, 2012., 395.

⁵⁵⁷ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroc, D. Krajnik, 2012., 396. Izrađen je snimak obrambenog zida, ali ne i pravokutne kule. Na žalost za utvrdu nije izrađen projekt sanacije niti su izvedeni bilo kakvi radovi, a veliki problem predstavlja nekontrolirani rast vegetacije koja uzrokuju znatna oštećenja.

⁵⁵⁸ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroc, D. Krajnik, 2012., 396.

3. DRNIŠ – UTVRDA DRNIŠ



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-4-1-4 Drniš, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Drniš, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: RST – 0147 (22.6. 1963.)

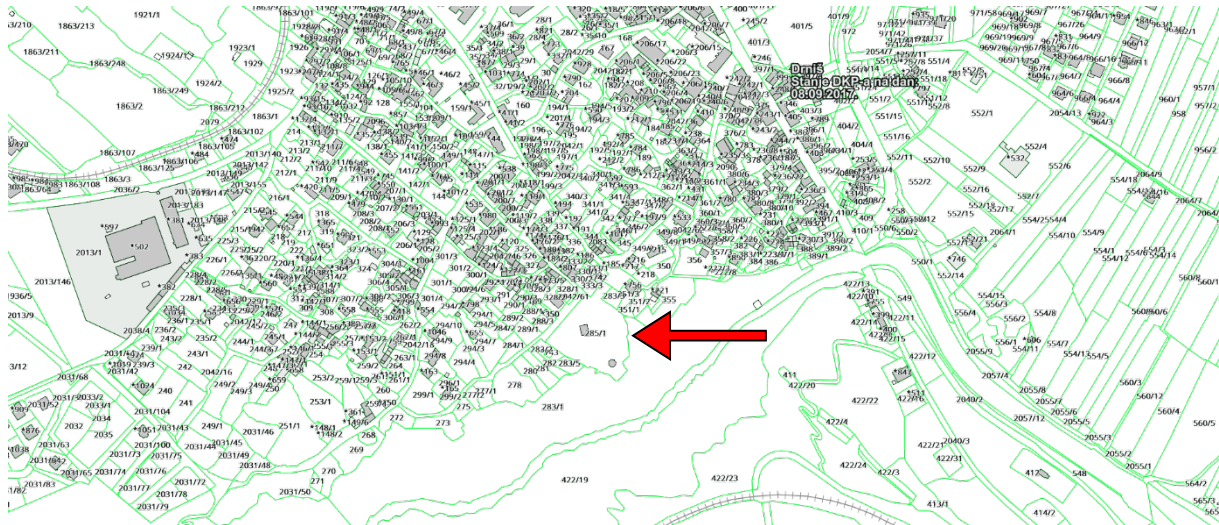
Koordinate: Y= 5593303 X = 4857440

Položaj: Utvrdica Drniš smještena je s desne strane kanjona rijeke Čikole, na 294 metra n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je pripadala kninskoj županiji, a bila je u posjedu Nelipića.

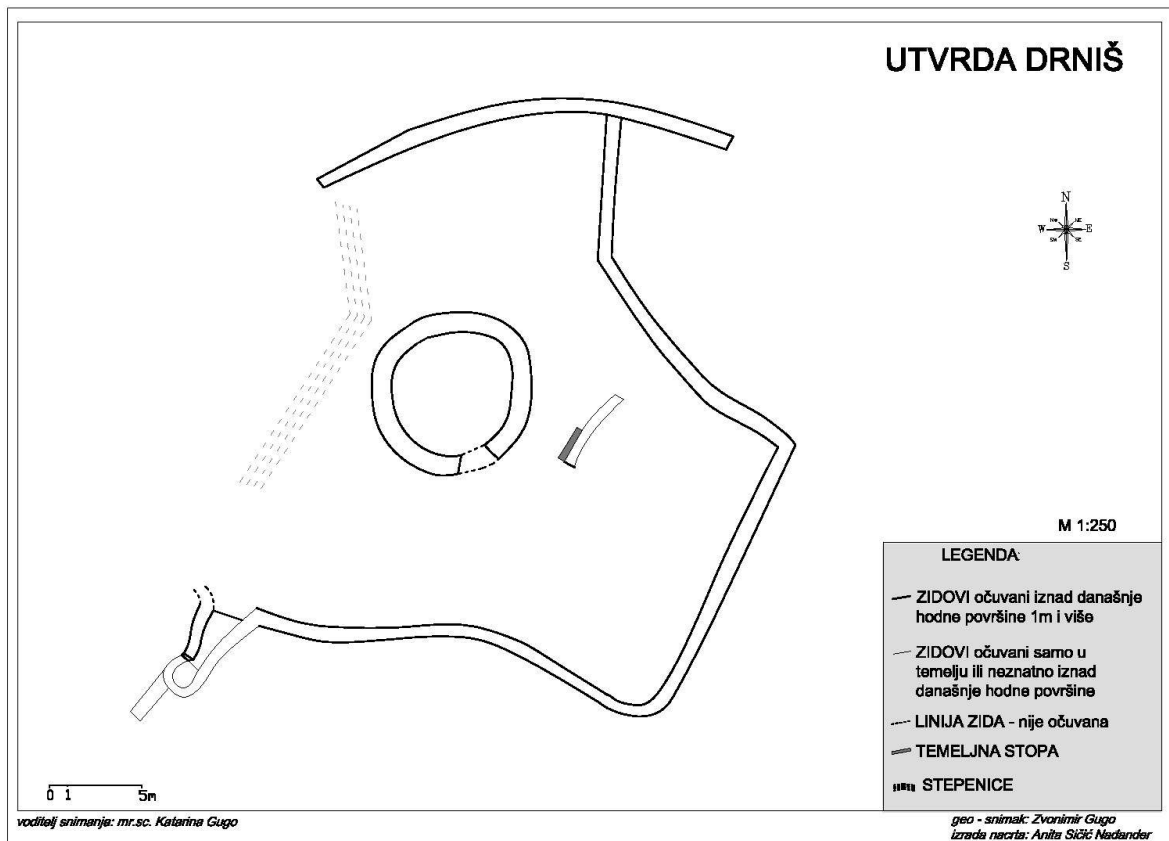
Toponimi: Postoji i mogućnost dosadašnjeg tumačenja postanka imena perz. *Dernis* = vrata u polje (na perzijskom jeziku), *Darnis*, *Defertum*, *Dernisi*, *Dèrniš*, *Dernifchi*, *Dernifi*, *Dernife*, *Ternifchi*, *Dernich* i *Gradina*.

1. Današnji izgled



Katastarski plan Utvrda u Drnišu, k.č.z. 285/1 k.o. Drniš, M 1: 5000

Utvrda u Drnišu orijentacije je sjever – jug (sl. 17.). Čini je kružna kula u središtu, unutrašnjeg promjera 6,792 metara i vanjskog promjera 8,924 metara. Zapadno od nje nalaze se stepenice u četiri reda, koje čine poluobrađene kamene ploče. Debljina zida kule iznosi 1,086 metara. Na sjeveru utvrde nalazi se ostatak polukružnog obrambenog zida ukupne dužine 22,641 metar (sl. 18.). Na taj zid prislonjen je drugi obrambeni zid koji se pruža prema istoku u dužini od 22, 145 metara, a potom se gotovo pod pravim kutom lomi i nastavlja prema jugu u dužini od 16, 782 metra, a debljine je 0,927 metara (sl. 19.). Isti se zid nastavlja se pružati prema jugozapadu i zapadu u dužini od 21, 440 metara, a debljini 0,661 metara (sl. 20.), a potom se na zapadu lomi pod ostrim kutem u dužini od 3,727 metara, čineći manji vidikovac dužine 5, 698 metara, širine 1,143 metra i debljine zida od 0,653 metra (sl. 21.). Vidikovac na krajnjem zapadu zatvara manji zid dužine 3,1 metar, a debljine 0,653 metra (sl. 22.). Ispred vidikovca, u temeljnoj stopi utvrde pruža se manji obrambeni zid dužine 2,941 metar, širine 2,121 metar i debljine 0,739 metara (sl. 23.). Ukupna površina utvrde Drniš iznosi 715 m².



Sl. 17. Tlocrt utvrde Drniš



Sl. 18. Pogled iz zraka na utvrdu Drniš (preuzeto s:

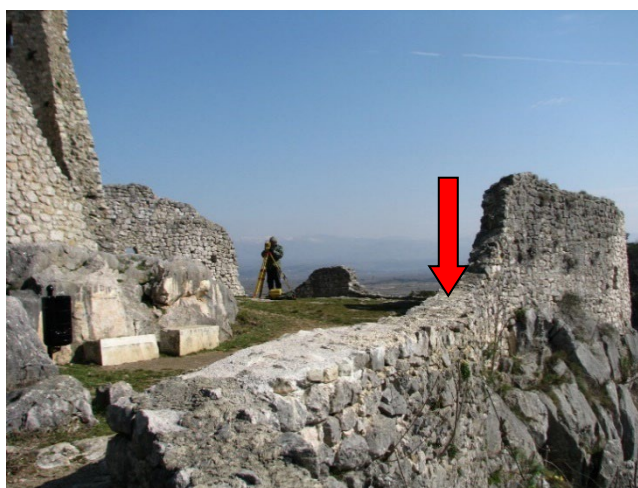
<https://wettransfer.com/downloads/e1d92cd4e2f27ddbaaf383c9a97cb3cc20230217091516/2d7464f0da94efa649dec8ed97970b1120230217091535/15a807>



Sl. 19. Ostatak obrambenog zida na sjeveroistoku i jugu utvrde



Sl. 20. Orambeni zid na istoku i jugu utvrde



Sl. 21. Ostatak obrambenog zida na jugozapadu utvrde



Sl. 22. Vidikovac na zapadu utvrde



Sl. 23. Ostatak obrambenog zida u temeljnoj stopi

2. Povijesni podaci

Koncem 15. stoljeća javljaju se prvi povijesni podaci o utvrdi Drniš, a vežu se uz jedan kupoprodajni ugovor iz ožujka 1494., u kojem se kao kupac spominje neki Šibenčanin, sin pokojnog Tomasa Vulodolovića iz drniškog podgrađa. Tom prilikom se spominje Petrovo polje pod Drnišem *de Campo Petri sub Dernis*.⁵⁵⁹ Osmanlije zauzimaju Drniš tijekom 1522. kad i Knin i Skradin.⁵⁶⁰ On tad ima veliku prometno gospodarsku važnost zbog svog položaja prema unutrašnjosti tadašnjeg Osmanlijskog Carstva,⁵⁶¹ postaje *kasaba*, a to je značilo kako je tad morao imati jednu džamiju i biti trgovačko obrtni centar.⁵⁶²

Više podataka ima iz 17. stoljeća zbog ratova koje su Mlečani vodili s Osmanlijama.⁵⁶³ U prvoj polovici 17. stoljeća nalazi se u sklopu kliškog sandžaka i bosanskog pašaluka.⁵⁶⁴ 1626. osvaja ga general Foscolo, koji je ubrzo i napušta.⁵⁶⁵ Bio je okružen obrambenim zidinama dužine nešto manje od kilometra, unutar kojega se nalazilo nenastanjeno naselje.⁵⁶⁶ Više je dokumenata koji se vežu uz osvajanja generalnog providura Leonarda Foscola u Dalmaciji iz 1647. i 1648. Jedno od njih navodi kako je Drniš osvojen 1648. s 6000 vojnika. Mlečani su prešli Čikolu i pustili Morlake s namjerom da zapale sve što je bilo u polju, a utvrdu su tada napustili i oni koji su je branili kao i stanovništvo. Mlečani su je zapalili i porušili.⁵⁶⁷

Još jedan mletački izvor iz 1647. opisuje mjesta koja je osvojio generalni providur Foscolo. Među osvojenim mjestima spominje se i Drniš, za koji se kaže kako je bio “glava kliškog sandžaka“ koji se bez otpora predao generalnom providuru Foscolu, a u mletački posjed dolazi i okolno područje.⁵⁶⁸ Utvrda se spominje i kao mjesto stolovanja dizdara, odnosno gradskog kaštelana, kojem su bili podređeni osmanlijski niži zapovjednici.⁵⁶⁹ U više navrata Mlečani je zauzimaju, prvi put se to dogodilo 1664., ali se zadržavaju vrlo kratko i napuštaju je 1670., da bi je konačno zauzeli 1683.⁵⁷⁰ Mletačka vlast se dodatno proširuje i učvršćuje mirovnim sporazumom iz 1699. kada je utvrđena i nova linija razgraničenja, koja je dobila i

⁵⁵⁹ S. M. Traljić, 1972., 343; S. Gunjača, 1975., 146. K. Jurin Starčević, 2007., 127.

⁵⁶⁰ M. Slukan Altić, 2007., 150; Š. Pilić, 2015., 239.

⁵⁶¹ K. Jurin Starčević, 2007., 119.

⁵⁶² K. Jurin Starčević, 2007., 119.

⁵⁶³ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 153; A. Žmegač, 2009., 118.

⁵⁶⁴ F. Rački, 1882., 180.

⁵⁶⁵ F. Rački, 1882., 116;

⁵⁶⁶ F. Rački, 1882., 116; S. Zlatović, 1896c, 150.

⁵⁶⁷ G. Novak, 1970., 71.

⁵⁶⁸ G. Novak, 1972., 249; Z. Dizdar, 1993., 13.

⁵⁶⁹ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 153

⁵⁷⁰ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 153; A. Žmegač, 2009., 118.

naziv po tadašnjem pograničnom povjereniku Giovanniju Grimaniju (1652. - 1702.). Tad je ta linija razgraničenja mletačkih i osmanlijskih posjeda obuhvatila između ostalih utvrda i utvrdu Drniš,⁵⁷¹ a veliki značaj se pridaje izgradnji njihovog obrambenog sustava za sve one koje su bile u sastavu Mletačke Republike.⁵⁷² 1708. prema Justerovom planu na utvrdu započinje i bastionska izgradnja koja se sastojala od izgradnje dva rubna polubastiona i bastiona između njih.⁵⁷³ 1786. nastaje potpuno nova izgradnja, koju je činio sustav “palazzina” i “kvartira” Taj sustav je najavio izgradnju i njeno širenje te nastanak današnjeg grada Drniša.⁵⁷⁴

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Najstariji kartografski prikaz je onaj autora Lazarusa Secretariusa *Tabula Hungariae* iz 1528., gdje se Drniš navodi samo nazivom i to kao *Defertum* (sl. 24.).



Sl. 24. Lazarus Secretarius, *Tabula Hungariae*, Ingolstadt 1528.
(preuzeto s: https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Hungariae)

⁵⁷¹ E. Concina, E. Molteni, 2001., 255.

⁵⁷² E. Concina, E. Molteni, 2001., 158.

⁵⁷³ A. Žmegač, 2009., 118.

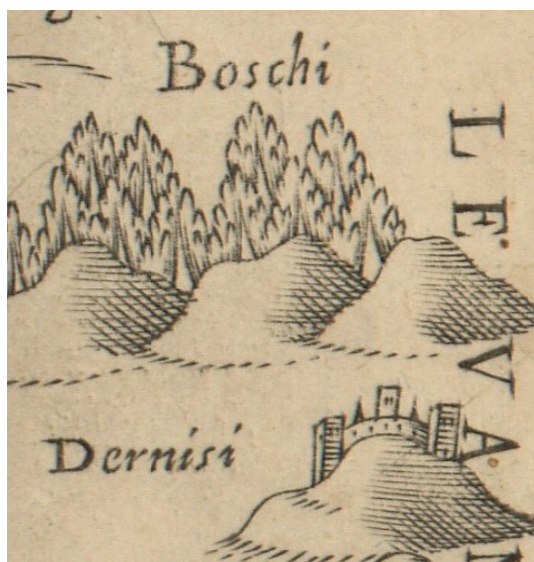
⁵⁷⁴ J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 153.

Karta Matea Pagana iz 1530. prikazuje utvrdu pod nazivom *Dernifi*. Sastoji se od kule s kruništem i vratima, a vidljiv je i obrambeni zid također s kruništem (sl. 25.).



Sl. 25. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

Četrdesetak godina kasnije, 1570. nastaje kartografski prikaz autora Paola Forlanija koji prikazuje utvrdu nazivom *Dernisi*. Čini je visoka kružna kula u središtu, dva manja krova, možda minareti, obrambeni zid i dvije kvadratične kule sa svake strane obrambenog zida (sl. 26.).



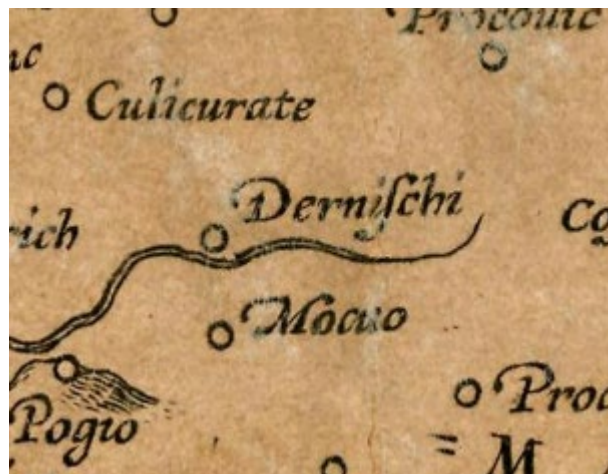
Sl. 26. Paolo de Forlani, La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>>)

1572. nastaje kartografski prikaz autora Johannes Sambucusa koji prikazuje Drniš nazivom *Ternifchi* (sl. 27.).



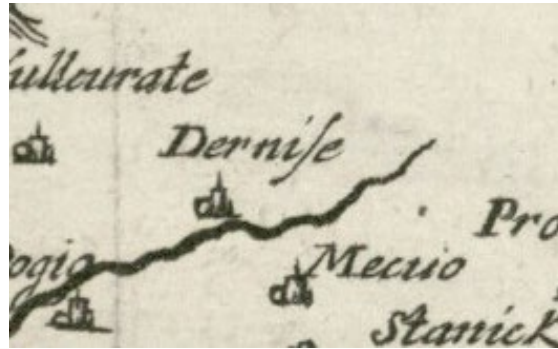
Sl. 27. Johannes Sambucus, *Illyricvm* 1572.
(preuzeto s: <http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/573/2619316524/>)

Iz 1590. potječe karta autora Gerharda Mercatora na kojoj se navodi nazivom *Dernifchi* (sl. 28.).

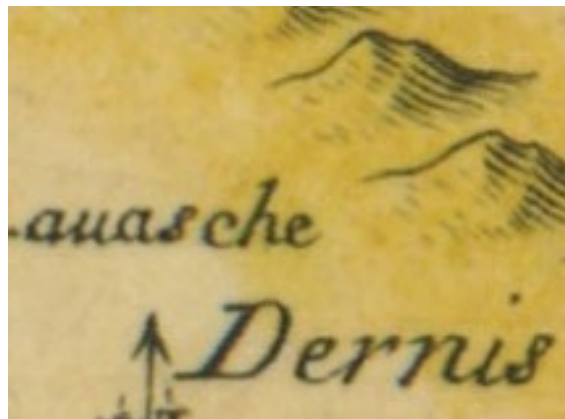


Sl. 28. Gerhard Mercator, *Slavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

Na karti Martina Stiera iz 1684. utvrđa Drniš se navodi nazivom *Dernife* (sl. 29.), a karta Giacoma Cantellija 1690. navodi naziv *Dernis* (sl. 30.). Na karti Maximiliana Schimeka iz 1788. je označena kao *Dernich* (sl. 31.).



Sl. 29. Martin Stier, *Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn* 1684. (preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/199/2619316484/>)



30. Giacomo Cantelli, *La Croatia e Contea di Zara / descritte da Giacomo Cantelli da Vignola*, 1690. (preuzeto s: <http://digitalna.nsk.hr/?object=info&id=11213>)



Sl. 31. Maximilian Schimek, *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina [Rama]* 1788. (preuzeto s: <https://www.mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/608/2619316504/>)

Iz vremena 1806. - 1869. potječe karta Habsburškog Carstva na kojoj se samo nalazi naziv utvrde kao *Dèrnis* (sl. 32.).



Sl. 32. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806 - 1869)
(preuzeto sa:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

Prve podatke o arhitektonskom sklopu utvrde donosi Stjepan Zlatović, navodeći od arhitektonskih elemenata kružnu kulu, dvostruki obrambeni zid, a spominje kako postoje i drugi objekti u njenom sklopu.⁵⁷⁵ O Drnišu kasnog srednjeg vijeka podatke donose u novije vrijeme Joško Zaninović i Davor Gaurina, spominjući arhitektonske ostatke na jugu.⁵⁷⁶

4. Arheološka istraživanja

U razdoblju 1998. - 1999. na drniškoj utvrdi provedeni su arheološko-konzervatorski radovi. Povod radova bila je sanacija ratnih oštećenja, a unutar utvrde provedena su i arheološka istraživanja (sl. 33. – 34.). Istraživanjem se utvrdio kontinuitet života od srednjeg brončanog doba pa sve do početka 19. stoljeća, kada se napušta.⁵⁷⁷ Arheološko istraživanje nastavljeno je 2017. na prostoru od skoro 1000 metara, unutar devet sondi, a od pokretnih nalaza pronađena je brončanodobna keramika.⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ S. Zlatović, 1896c, 150.

⁵⁷⁶ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 153.

⁵⁷⁷ J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 146.

⁵⁷⁸ www.radiodmis.hr, 16. rujna 2017. godine.



Sl. 33. Pogled sa sjevera na otkriveni dio obrambenog zida (preuzeto s: www.radiodrnis.hr/im/index.php/aktualno/4349-zapocelo-arheolosko-istrzivanje-na-gradini)



Sl. 34. Pogled s istoka na otkriveni dio obrambenog zida (preuzeto s: www.radiodrnis.hr/im/index.php/aktualno/4349-zapocelo-arheolosko-istrzivanje-na-gradini)

4. DRNIŠ – UTVRDA KLJUČICA



Izvadak: TK 1:25 000, 5-13-4-116-9 Pakovo selo, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Driš, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: Z – 2062 (27. svibnja 2005.)

Koordinate: Y= 5583251 X= 4854608

Nadmorska visina: 135 m n/m

Položaj: Utvrda Ključica ili Ključ nalazi se na desnoj strani kanjona Čikole, a na najizbočenijem dijelu Miljevačke grede na 135 metara n/m, koja se okomito obrušava stotinjak metara iznad korita rijeke Čikole.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je bila u sastavu Kninske županije, a bila je u posjedu Nelipića i Frankopana.

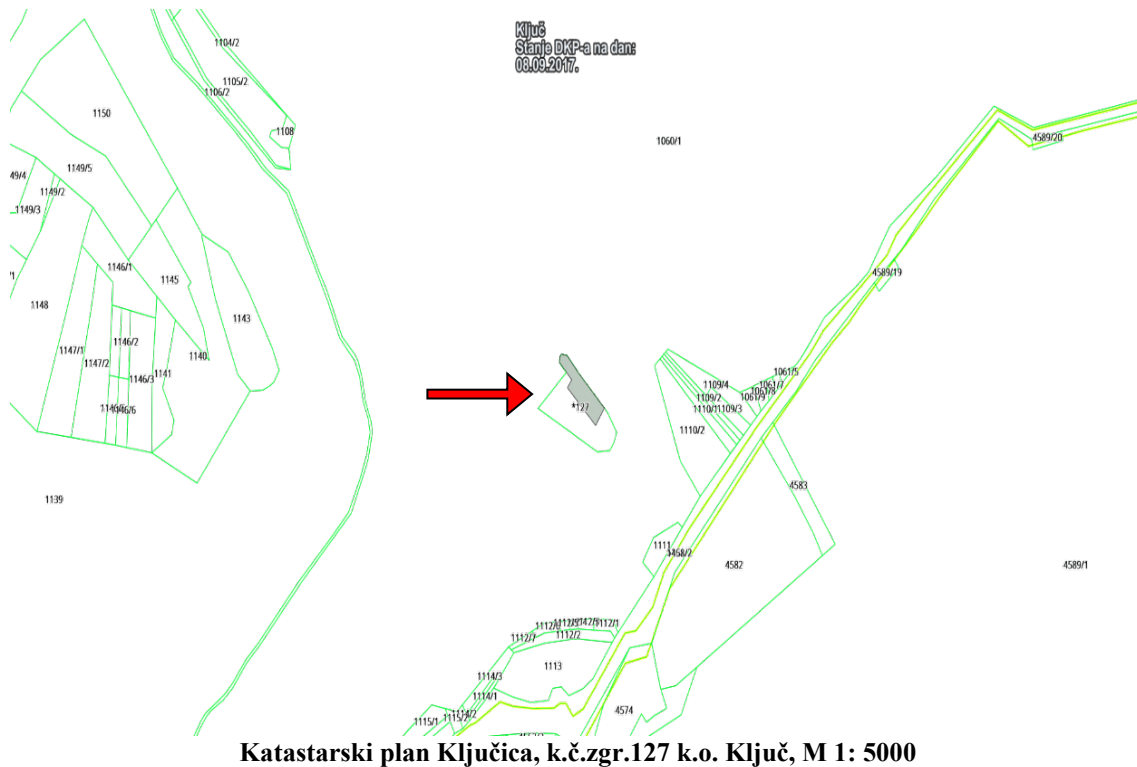
Toponimi: *Clavi, Kluch ili Cluch, Chgliuc, Chglucic castrum Cleuz, Klucitsch, Castillo Ključ, Cluc, Gradina Ključica, Ključica, Ključ, Ključ-grad, Ključi, Ključić,⁵⁷⁹ *Puničin-baničin grad Ključ*⁵⁸⁰ i *Zvoničac.*⁵⁸¹*

⁵⁷⁹ G. Urlić Ivanović, 1880., 47.

⁵⁸⁰ G. Urlić Ivanović, 1880., 49; G. Urlić Ivanović, 1892c, 45.

⁵⁸¹ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 149.

1. Današnji izgled



Utvrda Ključica ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok. Izgrađena je od priklesanog kamena s obilnom uporabom žbuke, a čini je kružna kula, obrambeni zid, četiri prostorije i jedna cisterna (sl. 35. - 36). Kula se nalazi na krajnjoj sjeverozapadnoj strani utvrde i promjera je 6,135 metara, a sačuvan je tek njen ostatak zida u dužini od 5,202 metra (sl. 37. – 38.). Izvorno bila kružna, ali su joj se zidovi srušili, osim jednoga koji je ostao inkorporiran u palas utvrde. Na kulu je s jugozapadne strane inkorporiran obrambeni zid dužine 19,431 metara s vanjske strane, a s unutrašnje strane dužine 18,959 metara (sl. 39. a - c). Taj zid je zatvarao i veću prostoriju do same kružne kule (sl. 40). Na njemu se nalazi više otvora koji se odnose na utore za grede, prozore ili otvore nastale njegovim uništavanjem, a o tome će biti više riječi u poglavlju koje slijedi (tiče se analize utvrde). Sa sjeveroistočne strane te prostorije zid nije sačuvan u cijelosti, već samo u dužini od 6, 628 metara (sl. 41). U tu prostoriju se pristupalo kamenim stepenicama smještenim također na sjeveroistočnoj strani utvrde u dužini od 4, 239 metara, a paralelno su postavljene s većom prostorijom koja se nastavlja na kružnu kulu (sl. 42.a). Njihova širina na početku stepenica iznosi 0,7520 metara, a pri dnu 0,954 metara. Obrambeni zid se i dalje nastavlja od kružne kule, prema istoku. Na manjem dijelu paralelan je s kamenim stepenicama, a na njemu se nalazi i ulaz u utvrdu (sl. 42. b) koji je smješten nešto istočnije od stepenica, a u širini od 1,214 metra i debljine 0,788 metara (sl. 42. c).

Nasuprot njih i južnije nalazi se cisterna (sl. 43.) koju sa sjeverozapadne strane zatvara zid dužine 2,020 metara, sa sjeveroistočne strane zid utvrde ujedno je i zid cisterne u dužini od 5,121 metar, s jugoistočne strane zatvorena je u u dužini od 4,200 metara i jugozapadne u dužini od 5,032 metra.

Zid cisterne s jugozapadne strane ujedno je i dio koji zatvara prostoriju smještenu u središnjem dijelu utvrde, a u produžetku kružne kule. Sačuvan je u dužini od 6,628 metara i nastavlja se dalje prema jugu, do drugog ulaza, a koji vodi prema manjem dvorištu (sl. 43.). Na istom obrambenom zidu nalazi se i konzola kao arhitektonski detalj (sl. 44.).

Širina ulaza iznosi 1,450 metara, a debljina zida je 0,683 metara. S vanjske strane dužina lijevo od ulaza iznosi 4,318 metara, a desno 2,402 metra (sl. 45.).

Jugozapadno od njega nalazi se još jedan (sl. 46.), kroz kojega se ulazilo iz podgrađa u utvrdu. Širina mu je od 1,470 metara, a debljina zida iznosi 1,071 metara. Ukupna unutrašnja dužina zida između ulaza iznosi 6,019 metara. Lijeva strana do tog ulaza ima dužinu 3,788 metara, a s desne strane iznosi 2,231 metar. Vanjska ukupna dužina obrambenog zida kod tog drugog ulaza iznosi 5,182 metara. Sjeveroistočni zid ima 1,603, a jugozapadni zid iznosi 3,579 metara.

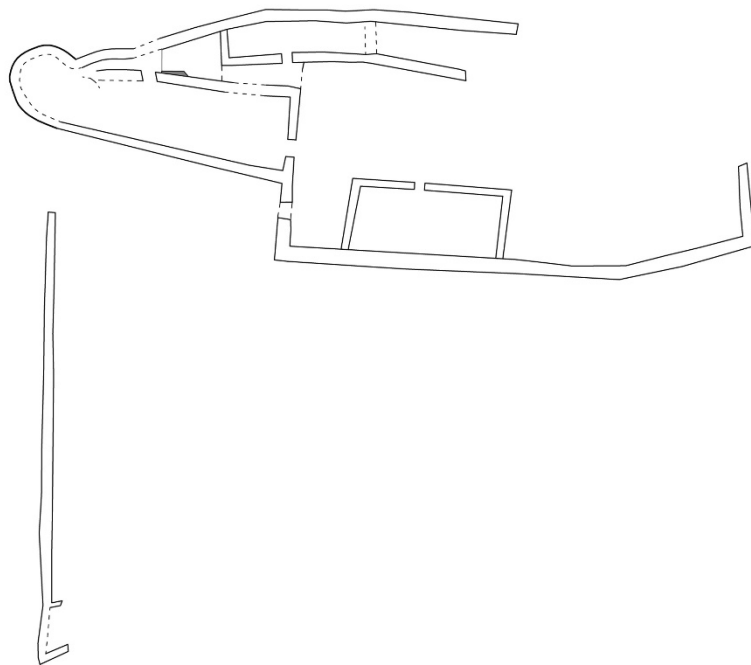
Južno od spomenutih ulaza, nalazi se druga prostorija utvrde (sl. 47.). Udaljenost te prostorije od najbližeg ulaza koji vodi iz podgrađa iznosi 4,305 metara. Jugozapadni i istočni zid prostorije ima dužinu 11,882 metara. Dimenzije sjevernog i južnog zida prostorije iznose 5,439 metara. Na istočnom se nalazi i ulaz širine 0,850 metara čija debljina zida iznosi 0,579 metara. Obrambeni zid koji s jugozapadne strane zatvara prostoriju nastavlja se i dalje prema jugu ne baš pravocrtno (sl. 48.), već s dva blaga loma (sl. 49.). Jedan pod blagim lomom u dužini od 10,304 metra, a drugi od 10,075 metara. Obrambeni zid utvrde pod gotovo pravim kutom nastavlja se dalje prema istoku i to u dužini od 5,867 metara. Dalje ga nije moguće pratiti. Ostaci su mu vidljivi tek na istočnoj strani utvrde u dužini od 11,812 metra. Najvjerojatnije kako je i na tom mjestu zatvarao prostoriju s istočne strane (sl. 50.). Južnije se nalaze ostaci drugoga zida iste prostorije u dužini od 7,583 metara. Sa sjeverne strane sačuvan je u temeljnoj stopi dužine 2,770 metara, dok ga na jugu uopće nema (sl. 51.). Zatim se nastavlja dalje prema istoku i sjeveroistoku, i osim ove prostorije, zatvara još jednu prostoriju kao i već spomenutu cisternu. Prema istoku obrambeni zid utvrde ujedno je i zid prostorije sačuvan u dužini od 11,666 metara (sl. 52. i 53.), a zapadni zid iste prostorije ima ukupnu dužinu 11,437 metra. Po sredini se nalazi ulaz širine 0,869 metara, a debljina zida iznosi 0,832 metra (sl. 54.). Sjeverni i južni zid prostorije imaju dužinu 2,770 metara. Na južnoj

strani prostorije sačuvan je samo u temeljnoj stopi. Njegova ukupna dužina sa sjeveroistočne i istočne strane utvrde iznosi 30,646 metara, a debljina iznosi 0,900 metara.

Na krajnjoj zapadnoj strani većeg dvorišta podno utvrde, nalazi se ostatak u dužini od 38,046 metara i debljine od 0,60 metara na samom početku te na jednom manjem dijelu pri kraju 0,88 metara (sl. 55.). Lomi se kratko pod oštrim kutom u dužini od 2,610 metara i debljini od 0,600 metara.⁵⁸² U podgrađu utvrde udaljen je 7,090 metara od onog inkorporiranog u kružnu kulu, a 18,530 metara od obrambenog s ulazom iz podgrađa koji vodi u utvrdu (sl. 56.). Njena trenutno vidljiva ukupna površina iznosi 920 m².

⁵⁸² Na starijem tlocrtu koji donosi Grgur Urlić Ivanović s kraja 19. stoljeća, vidljivo je kako je obrambeni zid podgrađa utvrde Ključice bio puno veći i nedostajao je samo s istočne strane zid kako bi podgrađe bilo potpuno ograđeno (G. Urlić Ivanović, 1895b., 110). Nažalost, danas je sačuvan ostatak obrambenog zida podgrađa dužine 38,046 metara samo na sjeverozapadnoj strani, a vrlo mali dio toga istoga zida dužine 2,610 metara sačuvan je prema jugu.

UTVRDA KLJUČICA



M 1:500

LEGENDA:

- ZIDOVI očuvani iznad današnje hodne površine 1m i više
- - - tlocrt ZIDOVA vidljivi na današnjoj hodnoj površini

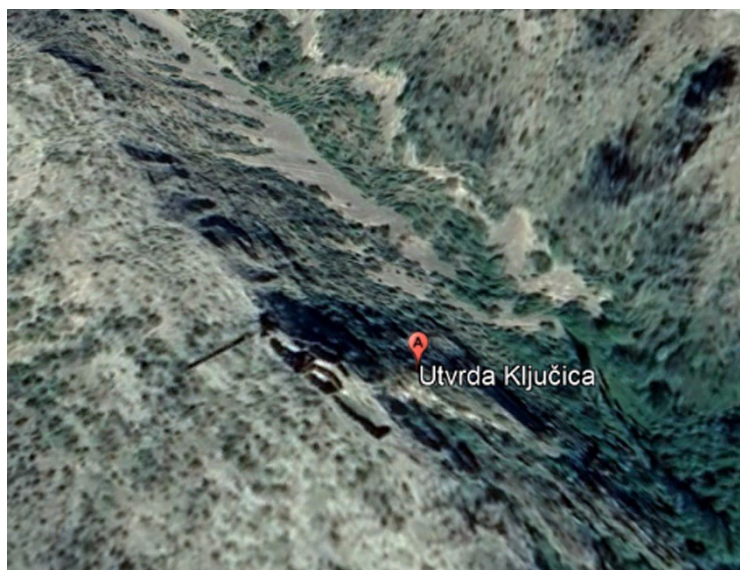
0 1 5m 10m

siječanj, 2019.

voditelj snimanja: mr.sc. Katarina Gugo

geo - snimak: Zvonimir Gugo
izrada nacrt: Anita Sičić Nadander

Sl. 35. Tlocrt utvrde Ključica



Sl. 36. Satelitski snimak utvrde (prema Google Earth 22. siječnja 2019.)



**Sl. 37. Pogled na Ključicu iz zraka (preuzeto s:
<http://www.npkrka.hr/stranice/kljucica/100.html>)**



Sl. 38. Ostatak kružne kule



Sl. 39.a Orambeni zid s jugozapadne strane utvrde koji je ujedno i zid jedne od prostorija



**Sl. 39.b Orambeni zid s jugozapadne strane utvrde
koi je ujedno i zid jedne od prostorija**



**Sl. 39.c Orambeni zid s jugozapadne strane utvrde
koi je ujedno i zid jedne od prostorija**



Sl. 40. Pogled na obrambeni zid i prostoriju sa zapadne strane utvrde



Sl. 41. Zid sa sjeverozapadne strane prostorije



Sl. 42a. Kamene stepenice kojima se pristupalo u utvrdu iz pravca kružne kule



Sl. 42b. Ulaz u utvrdu Ključica



Sl. 42c. Ulaz u utvrdu Ključica



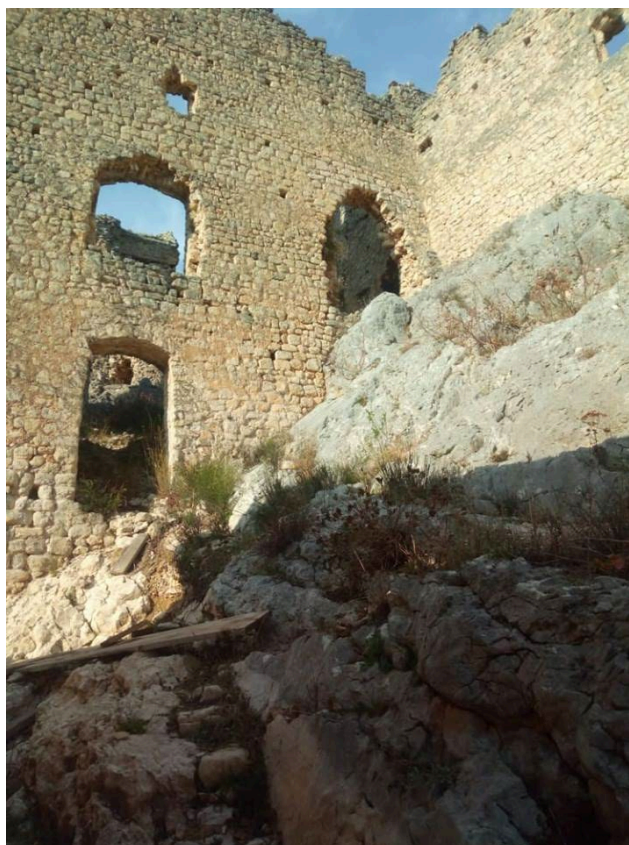
Sl. 43. Pogled na cisternu utvrde



Sl. 44. Pogled iz prostorije na ulaz s južne strane



Sl. 45. Konzola, detalj



Sl. 46. Pogled na ulaz u prostoriju s vanjske strane iz manjeg dvorišta



Sl. 47. Ulaz na jugozapadnoj strani utvrde



Sl. 48. Jedna od četiri prostorije koja se nalazi na jugozapadnoj strani utvrde



Sl. 49. Orambeni zid utvrde na jugozapadnoj strani utvrde



Sl. 50. Obrambeni zid na jugozapadnoj i južnoj strani utvrde



Sl. 51. Obrambeni zid na istočnoj strani utvrde



Sl. 52. Pogled na sjeveroistočnu i dijelom istočnu stranu utvrde



Sl. 53. Horizontalno mjerenje obrambenog zida na sjeveroistočnoj strani prostorije



Sl. 54. Zid na sjeveroistočnoj strani prostorije s ulazom



Sl. 55. Ulaz na sjeveroistočnoj strani utvrde



Sl. 56. Obrambeni zid podgrada utvrde Ključica

2. Povijesni podaci

Mate Zekan Ključicu datira u 13. stoljeće, kada je njen gospodar bio Isan Nelipić.⁵⁸³

Grgur Urlić Ivanović i Krsto Stošić spominju je kao Nelipićevu, koja je osnovana kako bi spriječila prodor Mlečana i zaustavila širenje Šubića.⁵⁸⁴ Urlić Ivanović spominje je zajedno s Konstantinom Nelipićem koji je u razdoblju 1330. – 1337. pored nje zadržavao šibensku trgovinu, što se navodi i kasnije, kada je povjesničari spominju kao važnu utvrdu Nelipića u kontroli trgovine grada Šibenika.⁵⁸⁵ Kod autora koji su se bavili utvrdom, često se susreće opis Ključice, odnosno njezin položaj u neposrednoj blizini rijeke Čikole, odnosno Poljščice, preko koje se nalazio most koji je vodio za Knin i dalje za Bosnu.⁵⁸⁶ Doznaje se i kako se tu naplaćivala i carina za robu koja je iz mletačke Dalmacije išla prema Kninu i dalje u unutrašnjost.⁵⁸⁷

Povijesni podaci navode kako je godina 1322. obilježila prekretnicu u odnosu između dviju velikaških obitelji, Šubića i Nelipića. Nelipići nisu bili samo u sukobu sa Šubićima, nego su imali loše odnose i sa Šibenčanima i Mlečanima. Takvi odnosi prema svima njima doveli su

⁵⁸³ M. Zekan, 1997., 403; M. Zekan, 2007., 640; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 395;

⁵⁸⁴ G. Urlić, Ivanović, 1880., 52; K. Stošić, 1927., 57.

⁵⁸⁵ K. Stošić, 1941., 110; M. Zekan, 2007., 640; A. Birin, 2008., 120; A. Juric, 2009., 205.

⁵⁸⁶ G. Urlić Ivanović, 1880., 48; S. Zlatović, 1885., 102; G. Urlić Ivanović, 1895., 109; K. Stošić, 1941., 110; A. Juric, 2004., 203, 205; J. Zaninović- D. Gaurina, 2008., 149.

⁵⁸⁷ J. Zaninović- D. Gaurina, 2008., 149.

do gradnje ove utvrde.⁵⁸⁸ Prema povijesnim izvorima Ključica ili Ključ spominje se prvi put 1333. pod nazivom *Clavi*.⁵⁸⁹ Tijekom 14. i 15. stoljeća navodi se kao posjed obitelji Nelipića.⁵⁹⁰ Česti su bili sukobi Nelipića s Mlečanima, ali i sa susjednim Šibenikom. 1343. sklopljen je mir,⁵⁹¹ no uvjeti mira nisu bili povoljni za Ivana (Ivaniša) Nelipića. Osim što nije smio ometati Šibenčane, morao je u roku od šest mjeseci srušiti Ključicu i nije je smio ponovo sagraditi.⁵⁹² Kanije ga nasljeđuje Konstantin. Neki povjesničari navode podatak kako je to bilo 1344.⁵⁹³ Iste dao je porušiti srednjovjekovni grad, te je potom i preminuo.⁵⁹⁴ Prije svoje smrti obvezao se srušiti utvrdu do početka ožujka 1345.⁵⁹⁵ 1347. spominje se već Ugrinić kao kaštelan.⁵⁹⁶

Osim navedenih i Lajos Thallóczy Barabás Samu spominje jedan izvor od 20. lipnja 1411., gdje se između ostalih spominje Ključica. U ispravi se ona spominje pod nazivom *castrum Cleuz*.⁵⁹⁷ Ivan Nelipić dao je kćeri Katarini udanog za Frankopana u miraz sav svoj posjed županije, Cetinu i Ramu, te se među navedenim utverdama nalazi i ova koja se navodi kao *castrum Cleuz*.⁵⁹⁸ Ferdo Šišić navodi dokument iz iste 1411. u kojemu se spominje kako je Ivan knez Cetine, Klisa i Rame, brakom njegove kćeri Katarine posinio Ivana najstarijeg sina Nikole Vegla kneza Modruša i Senja te im dao svoja dobra Cetinu i Ramu, utvrde Klis, Prozor, Kamičak, Ključ, Čačvinu i Zvonigrad.⁵⁹⁹ Iz 1412. potječe još jedan dokument koji spominje kako Ivaniš Nelipić nastojeći zaobići feudalni zakon koji nije dopuštao nasljeđivanje po ženskoj lozi, tobože posuđuje od kćeri Katarine i zeta Frankopana 50 000 dukata, a u zamjenu im ostavlja Sinj, Travnik u župi Cetina, Zvonigrad s pripadajućim župama, Čačvinu s kotarom Posušjem te utvrde Omiš, Visuć, Klis, Kamičak i Ključ.⁶⁰⁰ Utvrda se spominje i 1421. gdje se također navodi kako Ivaniš Nelipić posinjuje sina Ivana Frankopana, sina

⁵⁸⁸ M. Zekan, 1997., 403; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 149; A. Juric, 2009., 205.

⁵⁸⁹ Š. Ljubić, 1870., 207, 237. F. Smiljanić, 1992., 59; A. Juric, 2009., 203; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 395

⁵⁹⁰ S. Zlatović, 1885., 104; K. Stošić, 1927., 57; S. Gunjača, 1937., 11; F. Smiljanić, 1992., 59.

⁵⁹¹ K. Stošić, 1927., 58; K. Stošić, 1941., 111; J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 149; J. A. Soldo, 1982., 25; A. Juric, 2004., 206, 207;

⁵⁹² K. Stošić, 1927., 57, 58; K. Stošić, 1941., 110, 111; A. Juric, 2004., 206; M. Slukan Altić, 2007., 28, 29; A. Birin, 2008., 123; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 149.

⁵⁹³ M. Zekan, 1997., 404; A. Juric, 2009., 206;

⁵⁹⁴ A. Juric, 2004., 206.

⁵⁹⁵ Š. Ljubić, 1870., 237.

⁵⁹⁶ Grgur Urlić, Ivanović, 1880., 68; K. Stošić, 1927., 58; J. A. Soldo, 1982., 25; A. Juric, 2004., 207.

⁵⁹⁷ L. Thallóczy Barabás Samu, 1910., 167; M. Zekan, 1997., 405; M. Zekan, 2007.; M. Slukan Altić, 2007.; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 150; 29; A. Birin, 2008., 125; A. Birin, 2008., 125.

⁵⁹⁸ L. Thallóczy Barabás Samu, 1910., 167.

⁵⁹⁹ F. Šišić, 1905., 170.

⁶⁰⁰ F. Šišić, 1905., 170.

Nikole kneza Vegla, Modruša i Senja, ostavljajući mu Klis, Omiš, Visuć, Čačvinu, Sinj, Travnik, Ključ, Kamičak i Zvonigrad.⁶⁰¹

Stjepan Zlatović navodi kako se Ključica tijekom 15. stoljeća spominje kao *Clavi*.⁶⁰²

Krsto Stošić isto je spominje, navodeći podatke o njenom smještaju kao i podatke o arhitektonskom sklopu kojega između ostaloga čini i kružna kula visine 18 metara.⁶⁰³ Kod kasnijih autora navodi se pod nazivom *Cluch* ili *Kluch*.⁶⁰⁴ 1421. kao vlasnik Ključice spominje se Ivan III (Ivaniš) Nelipić, ali se već 1433. u mirovnom sporazumu između Žigmunda i Mlečana utvrda Ključica više ne javlja.⁶⁰⁵ Nakon pada Knina i Skradina osvajaju je Osmanlije 1546. i ostaju u njoj sve do Kandijskog rata, odnosno do 1648., a Ključica se poput utvrde Kamičak nalazi u sastavu Kliškog sandžaka koji je osnovan 1537.⁶⁰⁶ Kasnije tijekom Morejskog rata, točnije 1688. kada zauzimaju Knin,⁶⁰⁷ Mlečani trajno osvajaju čitav prostor nekadašnje Kninske županije, koji drže sve do 1797. kada odlaze.⁶⁰⁸

⁶⁰¹ F. Šišić, 1905., 170; E. Laszowski, 1912a, 466; E. Laszowski, 1912b, 162.

⁶⁰² S. Zlatović, 1885., 104.

⁶⁰³ K. Stošić, 1927., 57.

⁶⁰⁴ F. Smiljanić, 1992., 59.

⁶⁰⁵ S. Zlatović, 1885., 106.

⁶⁰⁶ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 395; Š. Pilić, 2015., 240.

⁶⁰⁷ P. Živković, 1993., 108; Š. Peričić, 1993., 132.

⁶⁰⁸ P. Živković, 1993., 115.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Osim povijesnih podataka koji spominju u Ključicu, postoje i kartografski prikazi utvrde koji potječu iz 18. i 19. stoljeća. Pohranjeni su u Austrijskom državnom arhivu u Beču i Mađarskom državnom arhivu u Pečuhu.

Najstariji prikaz je na karti autora Maximilian Schimeka iz 1788. (sl. 57.), a najmlađi se odnosi na kartu Habsburške Monarhije iz 1869. - 1887. (sl. 60.).

Na Schimekovoju karti Ključica se navodi nazivom *Cluc*, a prikaz je, čini se, općenit za još neke utvrde poput Knina i Drniša. Čini ga veliko kvadratično dvorište, na čija se sva četiri kraja nalaze kružne kule. Unutar dvorišta nalaze se dvije zgrade označene križem (sl. 57.).



Sl. 57. Maximilian Schimek, *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina [Rama] 1788.* (preuzeto s: <https://www.mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/608/2619316504/>)

Najvjerojatnije je kako je, u trenutku kada nastaje kartografski prikaz, jedna od tih prikazanih zgrada imala funkciju crkve, a nekad je u vrijeme Osmanlija bila i džamija. Druga zgrada s oznakom križa mogla bi biti oznaka za položaj naselja, sada već s kršćanskim stanovništvom.

Iz 1789. potječe i kartografski prikaz Johanna Wenzela Engelmanna na kojem se utvrda naziva *Klucitsch* (sl. 58).



Sl. 58. Johann Wenzel Engelmann, Westlicher Theil von Dalmatien 1789.
(preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/065/306/2610352441/>)

Na karti Habsburškog Carstva 2. izmjere (1806. - 1869.) utvrda se navodi nazivom *Castillo Kljuc* (sl. 59.), a treća karta Habsburškog Carstva iz 1869. – 1887. samo je navodi pod nazivom *Ključ* (sl. 60.).



Sl. 59. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. - 1869.)
(preuzeto

s: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)



Sl. 60. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. - 1887.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

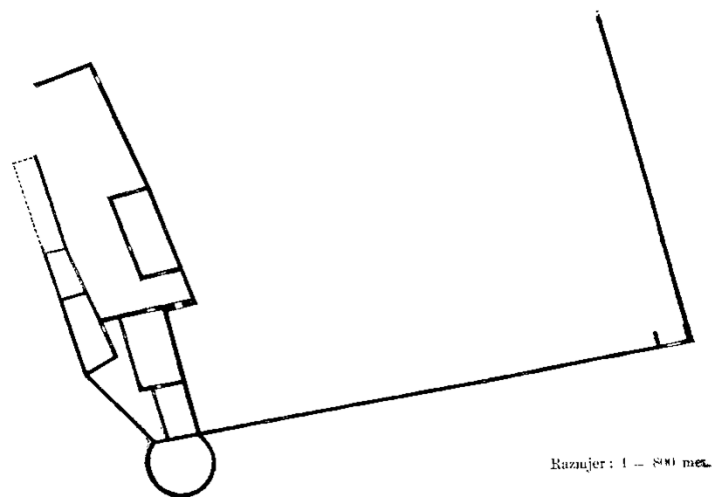
O njoj podatke donosi i Grgur Urlić Ivanović gdje je navodi kao jednu od devet podžupanskih gradova,⁶⁰⁹ opisuje njen položaj,⁶¹⁰ a spominje je i kao jednu od Nelipićevih utvrda, odnosno „palača“ i tom prilikom donosi i njen tlocrt.⁶¹¹ Po tlocrtu je vidljivo kako se sastoji od kružne kule, koja je ovdje prikazana flankirana obrambenim zidom utvrde i obrambenim zidom podgrađa, a ne inkorporirana u obrambeni zid utvrde kako je to u stvarnosti. Na starijem tlocrtu, na sjeveroistočnoj strani, jasno su prikazane dvije prostorije. Duži zid druge prostorije koji se nalazi na tom dijelu, kao i onaj na istočnoj strani te iste prostorije, prikazani su iscertano. Može se zaključiti kako Urlić Ivanović spomenute zidove nije vidio. Danas je duži zid druge prostorije (sa sjeveroistočne strane utvrde) još uvijek vidljiv i sačuvan djelomično i to u temeljnoj stopi, a s istočne strane više ga nema, čak ni u temeljnoj stopi. Može se vidjeti sa starijeg tlocrta kako je na jugozapadnoj strani iste prostorije u potpunosti sačuvan, dok je danas situacija drugačija, jer je djelomično sačuvan. Obrambeni zid na sjeverozapadnoj strani utvrde koji se širi od kružne kule prikazan je pravocrtno, dok je danas vidljivo kako ga ipak čini blagi luk i nastavlja se dalje prema istočnoj na kojoj se nalazi prikazana današnja cisterna i jasno se vidi ulaz. Na nju se istočnije nastavljaju još dvije prostorije, a svi zidovi su jasno vidljivi, pa i onaj na južnoj strani, koji je prema današnjem tlocrtu vidljiv samo u temeljnoj

⁶⁰⁹ G. Urlić, Ivanović, 1880., 47.

⁶¹⁰ G. Urlić Ivanović, 1892c, 45.

⁶¹¹ G. Urlić Ivanović, 1895b, 110.

stopi. Južnije od prve prostorije s istočne strane Ključice nalazi se druga, a prema starijem tlocrtu nedostaje zid s istočne i južne strane prostorije dok sa sjeverne i jugozapadne postoji. Prema današnjem tlocrtu druga prostorija na istočnoj strani utvrde ima sačuvan zid samo sa sjeverne strane i to u temeljnoj stopi, dok sa istočne i jugozapadne u cjelosti postoji, ali potpuno nedostaje s južne (sl. 32.). Na jugozapadnoj i južnoj strani utvrde prema tlocrtu nalazi se ulaz u dvorišni dio. U tom dijelu nalazi se zgrada koju s južne strane zatvara obrambeni zid utvrde koji se nastavlja pod gotovo pravim kutom i prema istoku. S obzirom na navedene arhitektonske elemente prikazane na starijem tlocrtu, vidljivo je kako je na njemu prikazano šest prostorija i pet ulaza. Jedna je od tih šest prostorija, kako su novija istraživanja pokazala, cisterna. Na tom tlocrtu nedostaje ulaz sa sjeverne strane koji je vidljiv na današnjem tlocrtu. Također, na starijem se nalazi prostorija pridodana u kružnu kulu i ulaz kojih više nema na terenu, a nalazili su se južno od kule. Jednako tako moguće je vidjeti kako su se nalazila i dva glavna ulaza u utvrdu. Jedan u obrambenom zidu podgrađa na krajnjoj jugozapadnoj strani i jedan na južnoj strani obrambenog zida (sl. 61.). Krajnje sjeverozapadno prikazan je obrambeni zid podgrađa koji okomito pada na kružnu kulu. Na njegovom kraju nalaze se vrata, a zid je prikazan kako se pod pravim kutom nastavlja prema jugu. Prve opise iste utvrde nalazimo i kod Stjepana Zlatovića.⁶¹²



Razmjjer: 1 – 800 met.

Sl. 61. Stariji tlocrt utvrde Ključica, (prema: Grgur Urlić Ivanović, 1895b., str. 110)

⁶¹² S. Zlatović, 1885., 102.

4. Arheološko istraživanje

Sustavna arheološko-konzervatorska istraživanja provode se na Ključici 2005. - 2008., a nakon stanke nastavljaju se 2011. Provedbom ovih istraživanja definirale su se arhitektonske cjeline i izvršeno je otkopavanje arheološkog sloja.⁶¹³ Unutar zidova nalaze se još dijelom sačuvani zidovi trokatne palače (palasa). Uz nju su sa sjeverne strane prislonjene pomoćne gospodarske prostorije i kuće za stražu. Od osnovnih dijelova na utvrđi istraživanjem je otkrivena cisterna i tamnica.⁶¹⁴

Joško Zaninović i Davor Gaurina Ključicu su najprije datirali u 14. stoljeće,⁶¹⁵ no provedeno istraživanje i pronađeni materijal uvjerio ih je kako datiranje jasno upućuje na 13. stoljeće kao donju granicu nastanka.⁶¹⁶ Gornja granica života utvrde prema rezultatima provedenog istraživanja je 17. stoljeće, kada je i napuštena.⁶¹⁷

5. Pokretni nalazi

Među sitnim arheološkim nalazima otkriveni su ulomci keramičkih posuda, željezni čavli raznih veličina i stakleni predmeti. U cisterni su pronađeni ulomci grube i glazirane oslikane keramike, a pronađena su i dva arhitektonska detalja: kameni ulomak kružnog otvora kroz koji se grabila voda iz cisterne i jedna kamena istaka za gredu tavanice.⁶¹⁸ Keramički materijal zastupljen je najvećim dijelom nalazima majolike.⁶¹⁹

⁶¹³ Sustavno arheološko - konzervatorsko istraživanje provodio je Joško Zaninović ispred Gradskog muzeja Drniša.

⁶¹⁴ J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 149.

⁶¹⁵ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 149.

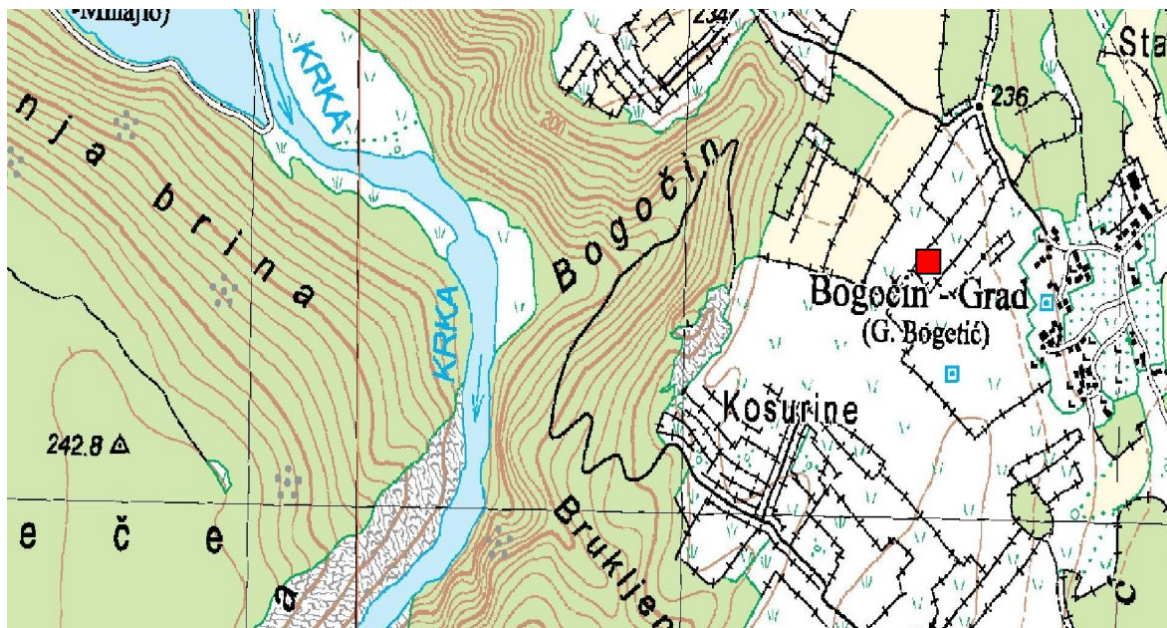
⁶¹⁶ J. Zaninović, 2012., 595.

⁶¹⁷ J. Zaninović, 2012., 595.

⁶¹⁸ J. Zaninović, 2005., 334.

⁶¹⁹ J. Zaninović, 2006., 374.

5. GORNJI BOGATIĆ – UTVRDA BOGOČIN



Izvadak: TK 1: 25 000, 521-1-1 Oklaj, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Oklaj, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: Z – 2607 (17. ožujka 2006.)

Koordinate: Y = 5581014 X = 4868371

Položaj: Utrda Bogočin nalazi se 2 kilometra istočno od Gornjeg Bogatića. Smještena je na lijevoj obali Krke na 219 metara n/m, nekoliko kilometara uzvodno od Roškog slapa, a u blizini sela Bogatića na izdvojenoj stijeni.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Utrda Bogočin teritorijalno je pripadala Kninskoj županiji, obitelji Ivana Martinušića i obitelji Bogatića.

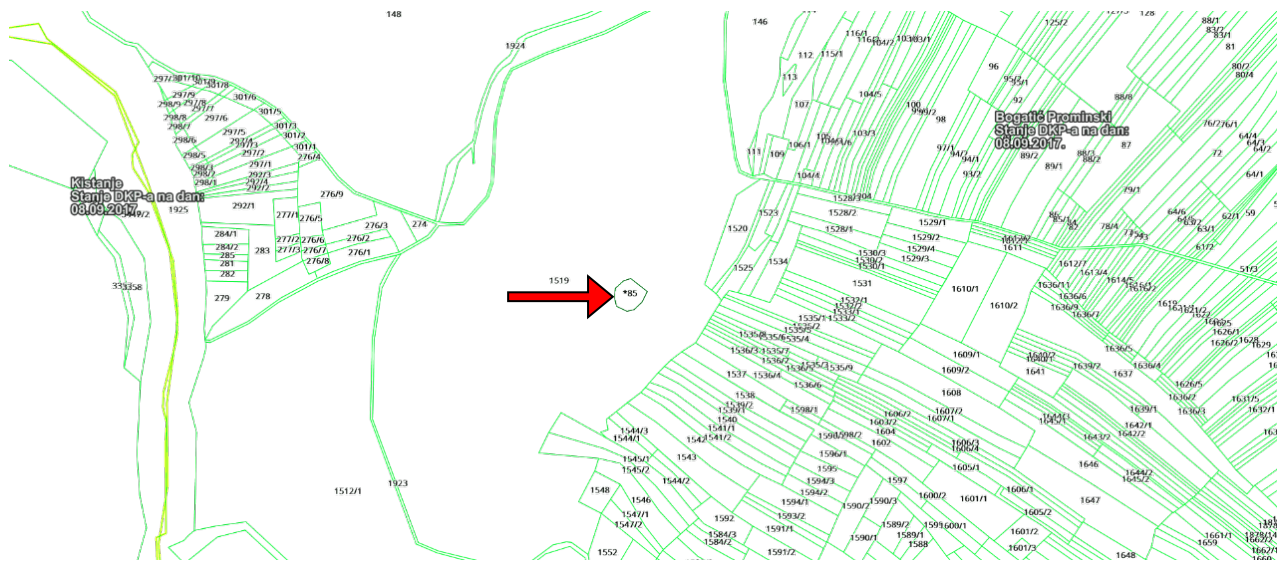
Toponimi: *Bugucine, Bucucine, Bugucic, Bugucinc,*⁶²⁰ *Bogachijn, Bogocine, Bogochin,*⁶²¹ *Buguncic,*⁶²² *Bogieci, Castello Boghocim, Grad Bogočin, Bogočin-Grad, Bogočinić ili mali Bogočin i Vilin grad.*

⁶²⁰ M. Slukan Altić, 2007., 29.

⁶²¹ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152.

⁶²² J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152.

1. Današnji izgled



Katastarski plan utvrde Bogočin, k.č. zgr. 85 k.o. Bogatić Prominski, M 1: 5000

Utvrda Bogočin smještena je na lijevoj strani kanjona rijeke Krke, južnije od utvrde Nečven. Pristup joj je moguć jedino preko naselja Bogočin. Gradnja upućuje na upotrebu pravilno klesanog i obrađenog kamena za gradnju, dok se prilikom gradnje detalja, poput nadvratnika na ulazu, koristio i pločasti kamen (sl. 62. – 63.). Od arhitektonskih dijelova zamjećuju se jedva vidljivi ostaci kružne kule u središtu utvrde, a vidljiv je i ostatak obrambenog zida sa sjeveroistočne strane unutar kojega se nalazio i ulaz. Sudeći prema starom katastarskom planu, imala je izgled nepravilnog kruga unutar kojega se nalazila i kružna kula.⁶²³ Moguće je govoriti približno i o njenoj površini od oko 900 m,² s obzirom na to kako nije bilo moguće izmjeriti točno njenu površinu zbog teške pristupačnosti.⁶²⁴

⁶²³ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

⁶²⁴ Površina je rezultat terenskog obilaska obavljenoga 2009.



Sl. 62. Pogled iz središnjeg dijela utvrde na ostatak obrambenog zida utvrde s ulazom u nju



Sl. 63. Pogled na ulaz utvrde Bogočin s njegove vanjske strane

2. Povijesni podaci

Prema podacima koje navodi Krsto Stošić, utvrda Bogočin je u 9. stoljeću bila sjedište hrvatske županije.⁶²⁵ Na raniji postanak upućuje neizravno i podatak s karte autora Franje Smiljanića na kojoj se nalaze ucrtane granice i područje koje zauzima tadašnja Kninska županija do 12. stoljeća, gdje se među mjestima nalazi i Bogočin.⁶²⁶ Zanimanje za utvrdu

⁶²⁵ K. Stošić, 1927., 38; Z. Dizdar, 1993., 13; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152; A. Juric, 2009., 111.

⁶²⁶ F. Smiljanić, 1988., 137; A. Juric, 2009., 111.

pokazuje Lujo Marun koji u svojim izviješćima utvrdu spominje kao *Bogočinić* ili *mali Bogočin* i da su ostaci zidova iz 13. ili početka 14. stoljeća.⁶²⁷

Kasnije postaje sjedište hrvatskih plemićkih obitelji, najprije Martinušića iz 15. stoljeća,⁶²⁸ koji se spominju kao prvi gospodari Bogočina,⁶²⁹ a tek onda i obitelj Bogatići.⁶³⁰ Poslije obitelji Martinušića, Bogatići su zadnjih njeni gospodari koji je pred dolazak Osmanlija napuštaju.⁶³¹ Prema nekim autorima pristup do ulaza bio je preko dubokog kanala u kojem se nalazio pokretni most.⁶³² U dokumentu iz 1486. doznaje se kako je prilikom vraćanja posjeda Brdara, Bahtića i Konjščice braći Ivanu i Petru Kegleviću, koje su Vlasi nezaknito preuzeli,⁶³³ jedan od svjedoka bio i Jakov Martinušić iz Bogočina (*Bogochina*).⁶³⁴ 1522. Bogočin osvajaju Osmanlije,⁶³⁵ a iste je godine i ruše.⁶³⁶ Zapravo ona nije bila zanimljiva Osmanlijama zbog svog prirodnog položaja, jer nije mogla zadovoljiti novonastale potrebe, kako političke, tako i ekonomske.⁶³⁷ Arhitektura je poznata jedino prema karti Paola Forlanija iz 1570.,⁶³⁸ o kojemu će kasnije biti nešto više riječi.

Prema mletačkom izviješću generalnog providura Dalmacije i Albanije, Antonija Barbara, koji bilježi dolazak Venecije u ovaj dio Dalmacije poslije Kandijskog rata (1645. - 1669.).⁶³⁹ 1671. spominju se i nova osvojena područja koja su do tad bila pod Osmanlijama.⁶⁴⁰

Doduše, izričito se ne spominje utvrda Bogočin, ali se navodi kako čitav prostor oko Zadra i Splita pripada Osmanlijama, a među tim mjestima nalaze se i pojedine utvrde uz Krku. Za pretpostaviti je kako se tad na kratko zauzima i Bogočin.⁶⁴¹ Već u vrijeme dolaska Osmanlija, je srušena, a kasnije niti jedan povijesni podatak ne navodi njenu obnovu. Konačno

⁶²⁷ L. Marun, 1887., 83; M. Petrinc, 2008., 61; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

⁶²⁸ Vj. Klaić, 1917., 28; A. Juric, 2009., 110.

⁶²⁹ M. Slukan Altić, 2007., 29.

⁶³⁰ G. Urlić Ivanović, 1889b, 89; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152.

⁶³¹ S. Zlatović, 1896c, 151.

⁶³² M. Zekan, 1997., 398; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

⁶³³ Vj. Klaić, 1917., 29; F. Smiljanić, 1992., 59; A. Juric, 2009., 110,111; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

⁶³⁴ Vj. Klaić, 1917., 29; F. Smiljanić, 1992., 59; A. Juric, 2009., 110,111; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

⁶³⁵ M. Slukan Altić, 2007., 29; A. Juric, 2009., 112.

⁶³⁶ I. Petricioli, 1969., 527; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152.

⁶³⁷ K. Jurin, Starčević, 2006., 118.

⁶³⁸ I. Petricioli, 1969., 524; S. Gunjača, 1978., 196; M. Zekan, 1997., 399.

⁶³⁹ P. Živković, 1993., 106.

⁶⁴⁰ G. Novak, 1972., 279.

⁶⁴¹ G. Novak, 1972., 279.

zauzimanje Bogočina bilo je najvjerojatnije tijekom trajanja Morejskog rata (1684.-1699.),⁶⁴² točnije 1688., kada Mlečani osvajaju i Knin⁶⁴³ gdje vladaju sve do 1797.⁶⁴⁴

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Za ovu utvrdu postoje kartografski izvori od 16. do 19. stoljeća koji svjedoče o njenom postojanju, a pohranjeni su u zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Austrijskom državnom arhivu u Beču, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti te Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Najstariji prikaz nastao je polovicom 16. stoljeća (sl. 64.), a najmlađi se odnosi na kartu Habsburške Monarhije iz 1869. - 1887. (sl. 70.).

Na karti Matea Pagana iz 1530. javlja se i prvi kartografski prikaz Bogočina gdje je prikazan pod nazivom *Bugucine* (sl. 64.). Na prikazu se vide tri kule, jedna kružna krajnje lijeva i dvije kvadratične kule s kruništima i otvorima, od kojih se prva nalazi pridodana obrambenom zidu, a druga po svemu sudeći u središtu utvrde. Prostor je zatvoren obrambenim zidom s kruništem.



Sl. 64. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

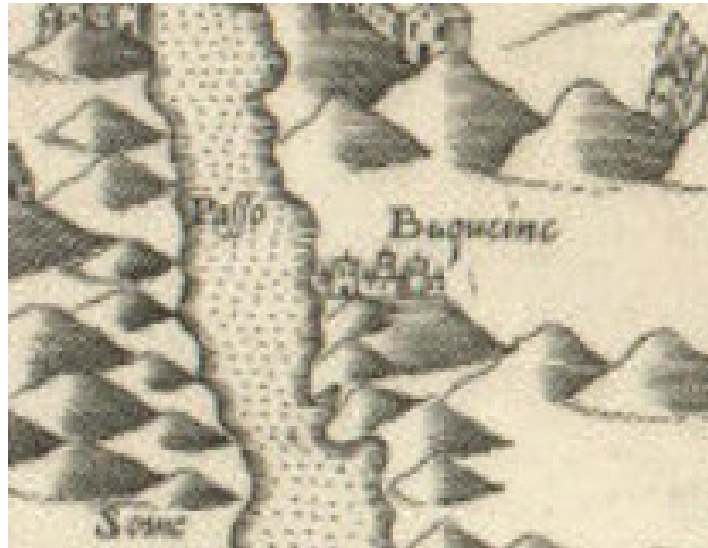
Četrdesetak godina kasnije od kartografskog prikaza Matea Pagana, javlja se karta Paola Forlanija, odnosno, 1570. spominje se toponim *Bugucine*. Bogočin čine na tom prikazu četiri

⁶⁴² P. Živković, 1993., 108; Š. Peričić, 1993., 132, 133.

⁶⁴³ P. Živković, 1993., 108; Š. Peričić, 1993., 132, 133.

⁶⁴⁴ P. Živković, 1993., 115.

kružne kule s otvorima i šatorastim krovom, a vide se na prikazu još tri šatorasta krova bez kula kao i obrambeni zid utvrde (sl. 65.).



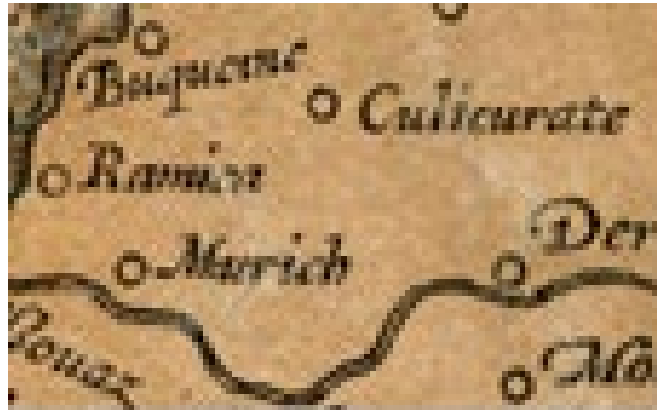
Sl. 65. Paolo de Forlani, *La vera et fidele descrizione di tutto il Contado di Zara et Sebenico* 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928>)

Krajem 16. stoljeća, točnije 1570. - 1606., shematski se prikazuje na karti Wolfganga Laziusa iz pod nazivom *Bucucine*, a čini je kula i obrambeni zid (sl. 66.).



Sl. 66. Wolfgang Lazius, *Zarae, Et Sebenici Descriptio* 1570. - 1606. (preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

1590., javlja se prikaz pod nazivom *Bugucine* autora Gerharda Mercatora koji prikazuje Bogočin samo kao toponim na karti Slavonije, Hrvatske i Dalmacije, bez dodatnih prikaza (sl. 67.).



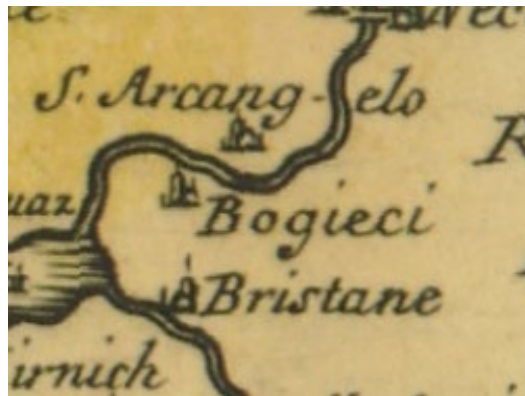
Sl. 67. Gerhard Mercator, *Slavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*, 1590. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

1647. na karti Matheusa Meriana utvrda je prikazana nazivom *Bugucine* (sl. 68.).



Sl. 68. Mattheus Merian, *Tafel der Stätte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen*, 1647. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647>)

Na karti Giacoma Cantellija iz 1690. postoji još jedan prikaz nazivom *Bogieci* (sl. 69.).



Sl. 69. Giacomo Cantelli, *La Croatia e Contea di Zara / descritte da Giacomo Cantelli da Vignola*, 1690. g. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11142>)

Zadnji kartografski prikaz Bogočina je na karti Habsburškog Carstva iz vremena treće vojne izmjere 1869. - 1887. Utvrda se spominje kao *Grad Bogačin*, označen na karti samo oznakom za utvrde (sl. 70.).

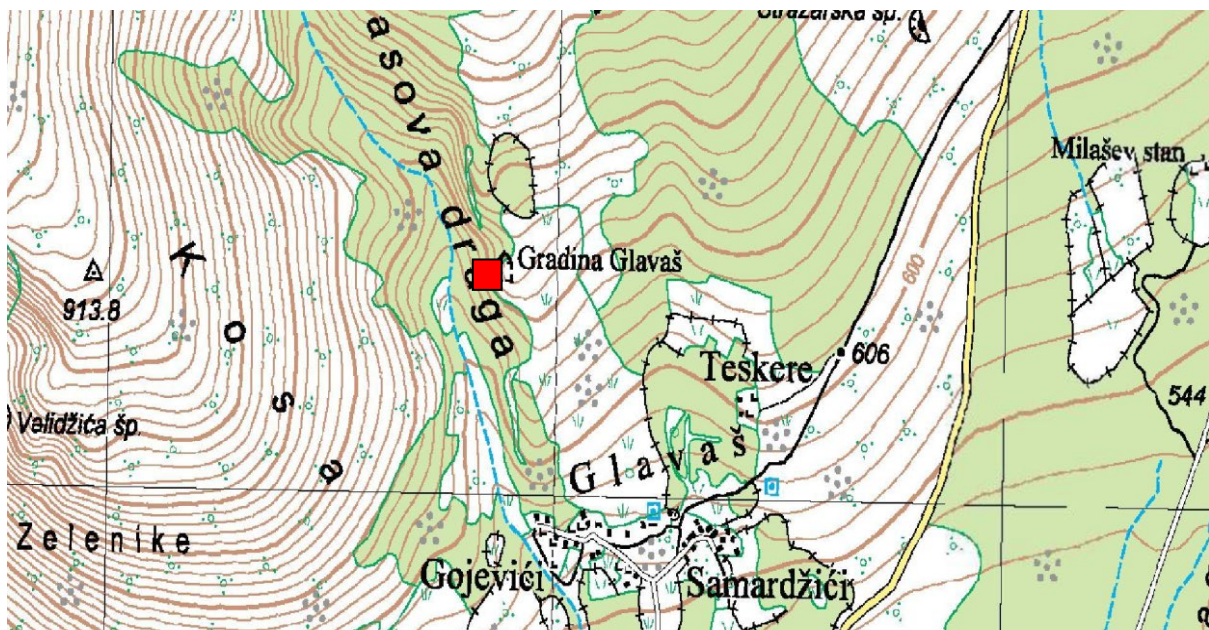


Sl. 70. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. – 1887.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

O posjedu Bogatića govori i karta s popisom sela kninskog područja između rijeka Radljeva, Krčića i donje Čikole. Među selima našli su se Gornji i Donji Bogatić. Početkom 18. stoljeća u tim naseljima živjelo je ukupno 173 stanovnika.⁶⁴⁵ Utvrda Bogočin nije arheološki istražena.⁶⁴⁶

6. KIJEVO - UTVRDA GLAVAŠ



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-2-4-4 Dinara (Zapad), Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Kijevo, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: Z -5910

Koordinate: Y = 5613892 X = 4875400

Položaj: Utvrda Glavaš nalazi se šest kilometara udaljena od izvora rijeke Cetine, na 670 metara n/m, u blizini mjesta Podglavaš.

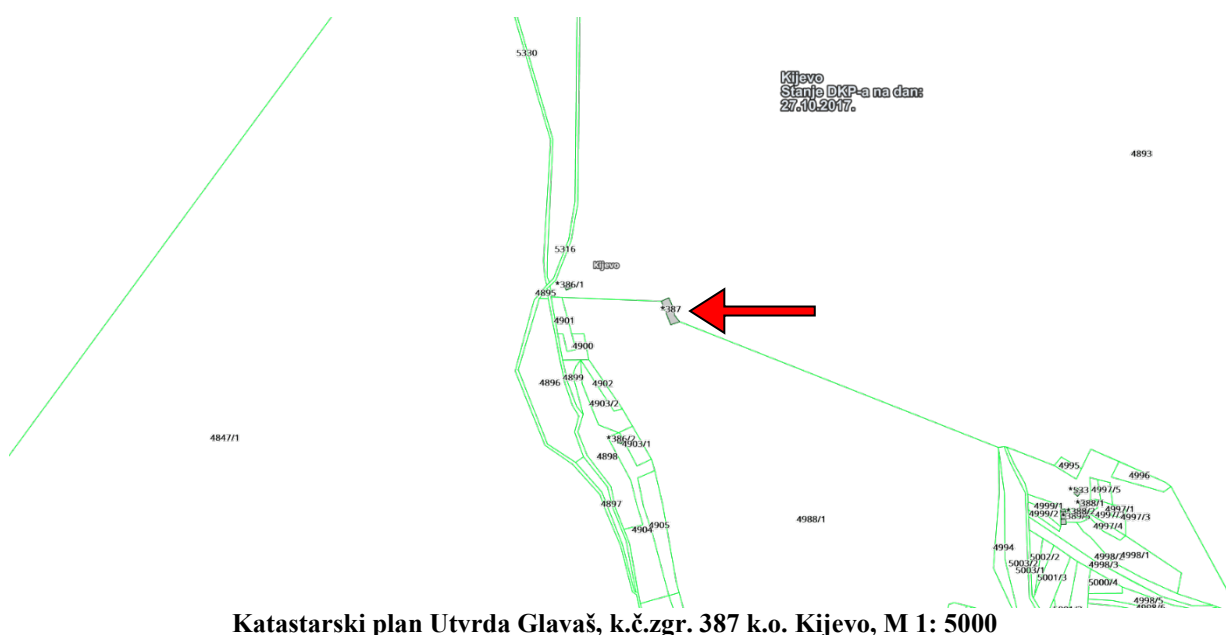
Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno utvrda je pripadala Kninskoj županiji, a bila je u posjedu Nelipića i Frankopana.

⁶⁴⁵ S. Gunjača, 1975., 157.

⁶⁴⁶ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396, 397.

Toponimi: *Cetina, Cettina, piazza, Ceth, Chetina, Czetina,*⁶⁴⁷ *Cetinj, Cetin, castello, Cetin - grad, Cetingrad, Castro, grad Lab, grad Thwlen, ili kastrum Thelen, Bg. Dinaria (Burg Dinaria), Torre Glavaz, Fort Glavaz, F.Glavaz, Dinaric, Dinarich, Dinarith, Gradina Glavac, Glavac gradina, Tvrđava i Gradina.*

1. Današnji izgled



Utvrda Glavaš smještena je na obroncima planine Dinare, a ima orijentaciju sjever-jug (sl. 71. – 72.). Na sjeveru se nalazi Prostorija 2 (sl. 73.) koju sa zapada zatvara zid SJ 16 u dužini od 16, 428 metara, a debljina mu iznosi 1,119 metara (sl. 74. a - b). Unutar istoga zida nalazi se i veći otvor širine 1,110 metara, a unutrašnje širine 2,360 metara. Debljina s lijeve strane iznosi 1, 418 metara, a s desne strane otvora 1,227 metara. Na istoku Prostoriju 2 zatvara obrambeni zid utvrde SJ 09 u dužini od 11, 597 metara, a debljine 1,366 metara (sl. 75.), a na jugu SJ 15 u dužini od 5,191 metara (sl. 76.). Unutar toga zida SJ 15 nalazi se i ulaz širine 2,161 metara (sl. 77.). Površina Prostorije 2 iznosi 63,51 metara. Na krajnjem sjeveru utvrde, neposredno uz Prostoriju 2 nalazi se i manja pravokutna kula prislonjena uz obrambeni zid SJ 09 (sl. 78.). Dimenzija sjevernog zida pravokutne kule i manjeg obrambenog zida koji se nastavlja na nju

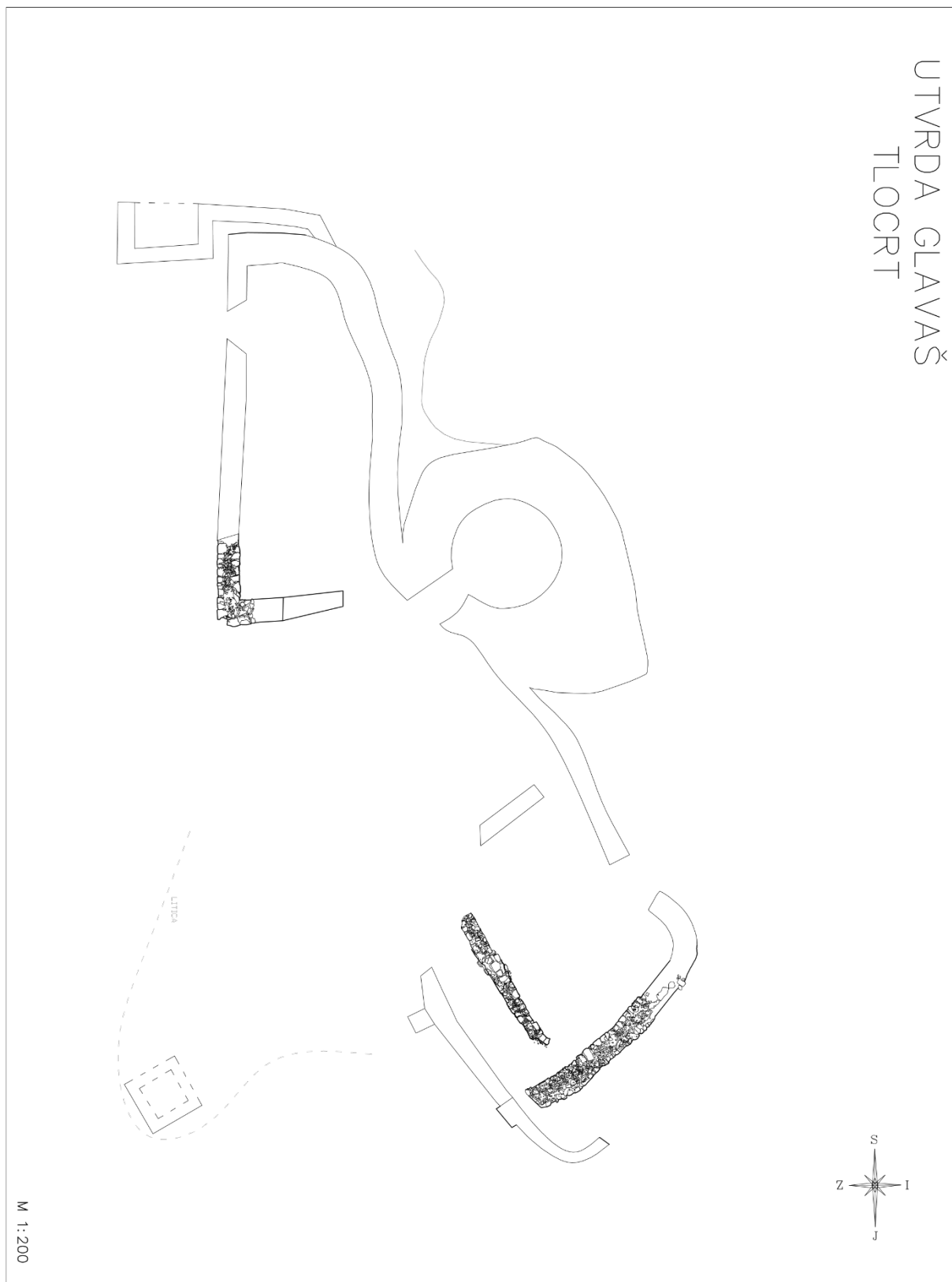
⁶⁴⁷ L. Thallóczy Barabás Samu, 1910., 166.

iznosi 9,041 metar, a dužina na zapadu iznosi 3,190 metara. Površina pravokutne kule na sjeveru utvrde iznosi 46 m². Udaljenost između pravokutne kule i obrambenog zida utvrde SJ 09 iznosi 0,610 metara, a između pravokutne kule na sjeveru i kvadratne kule na jugozapadu 32, 571 metar. Na istoku utvrde u obrambenom zidu SJ 09 nalazi se flankirana kružna kula SJ 2 (sl. 79.) čiji je unutarnji promjer 4,414 metra, a vanjski promjer kule iznosi 8,092 metra. Ulaz u kružnu kulu probijen je na zapadnoj strani obrambenog zidu SJ 09 u širini od 1,605 metara (sl. 80.). Širina ulaza iznosi 1,350 metara, debljina obrambenog zida lijevo od ulaza iznosi 0,812 metara, a desno 0, 685 metara. Površina kružne kule je 16 m². Ukupna debljina zida SJ 09 i kružne kule na mjestu ulaza iznosi 1,665 metara. Od kule koja je smještena na istoku utvrde, nastavlja se na nju zid SJ 09 i širi sve do nekadašnjeg ulaza u utvrdu, koji je još uvijek na istoku (sl. 81.). Tu se prekida u dužini od 2,134 metra i to je ujedno glavni ulaz (sl. 82., 83.). Obrambeni zid SJ 09 na tom mjestu ima debljinu 0,914 metara, a potom se nastavlja na istoku novi SJ 10 u dužini od 1, 095 metara, koji se „lomeći u blagom luku“, pruža prema jugu i na jugu utvrde u dužini od 6, 238 metara, a debljina zida SJ 10 tu iznosi 0, 910 metara. Sa sjevera Prostoriju 1 zatvara zid SJ 14 u dužini od 2,762 metra i debljine 0,842 metra (sl. 84.). Oba zida SJ 14 i SJ 10 zatvaraju Prostoriju 1, kojina jugu osim onog SJ 10, zatvara dijelom i polukružna kula SJ 11 u dužini od 1,756 metar i debljini zida od 0,487 metara (sl. 85.). Polukružna kula zatvara Prostoriju 1 i na zapadu utvrde u dužini od 2,737 metara i debljini zida polukružne kule od 1,004 metara. Na zapadu Prostoriju 1 zatvaraju obrambeni zidovi SJ 12 i SJ 13 (sl. 86.). Prvi SJ 12 dužine 4,284 metara i debljine od 0,618 metara (sl. 87.), a drugi SJ 13 dužine 0,749 metara, a debljine 0,848 metara. U obrambenom SJ 12 nalazi se i strijelnica (sl. 88.).

Unutar Prostorije 1 istraživanjem je otkriven zid SJ 25 u dužini od 6,249 metara, a debljine 0,621 metara (sl. 89.). Udaljenost između toga otkrivenog SJ 25 i obrambenog zida SJ 12 iznosi 2,099 metara. Površina Prostorije 1 između obrambenog na zapadu Prostorije 1 SJ 12 i novootkrivenog SJ 25 u centralnom dijelu Prostorije 1 iznosi 27,49 m², a površina između zida SJ 25 i obrambenog na istoku prostorije SJ 09 iznosi 61,22 m². Ukupna površina Prostorije 1 iznosi 88,64 m².

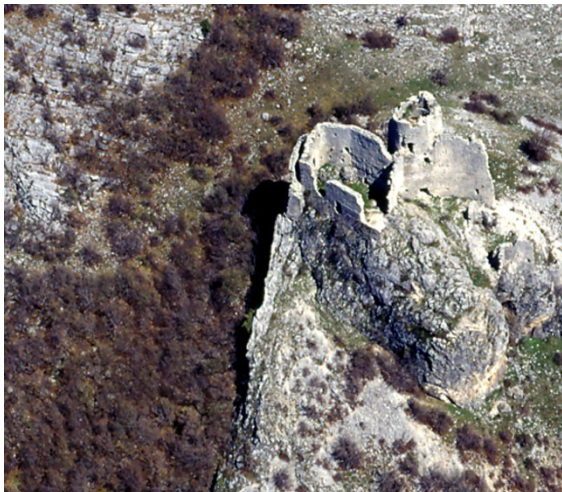
Izdvojena na litici, na jugozapadu utvrde postoji kvadratična kula kojoj dimenzije stranica iznose 2,304 metara (sl. 90.). Nalazi se na udaljenosti od 10,046 metara od utvrde, a površina kule iznosi 2,12 m². Ukupna površina čitave utvrde iznosi 464, 47 m².

UTVRDA GLAVAŠ
TLOCRT



tlocrt izradila: Anita Šišić Nalander

Sl. 71. Tlocrt utvrde Glavaš



Sl. 72. Pogled iz zraka na utvrdu Glavaš



Sl. 73. Prostorija 2 na sjeveru utvrde prije zaštitnog istraživanja



Sl. 74.a Prvi dio zida SJ 16 na zapadu Prostorije 2



Sl. 74.b Drugi dio zida SJ 16 na zapadu Prostorije 2



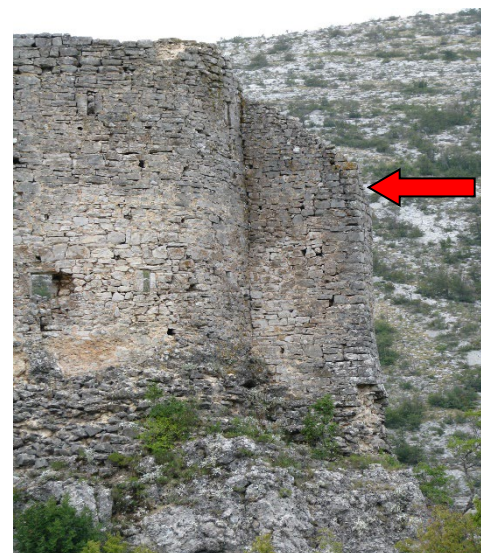
Sl. 75. Pogled na istočni zid SJ 09 Prostorije 2



Sl. 76. Južni zid SJ 15 Prostorije 2



Sl. 77. Pogled na ulaz u Prostoriju 2



Sl. 78. Kula uz obrambeni zid SJ 09 na sjeveru utvrde



Sl. 79. Pogled na istočni zid SJ 09 Prostorije 2 i kružnu kulu



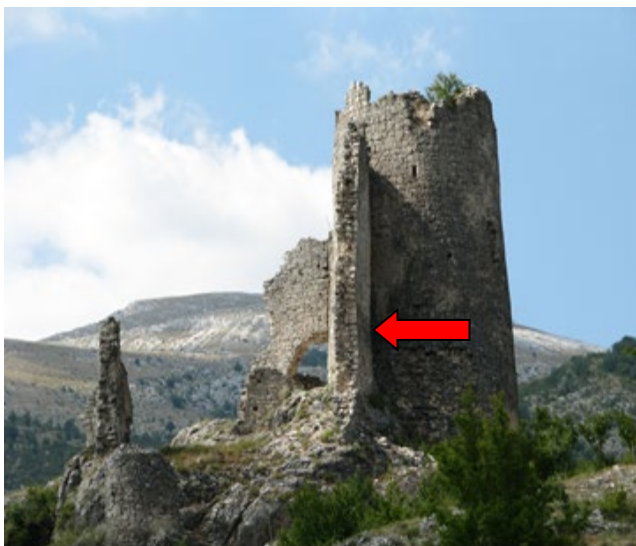
Sl. 80. Ulaz u kružnu kulu na zapadu



Sl. 81. Pogled sa zapada na dio zida SJ 09 na istoku utvrde



Sl. 82. Pogled s istoka na ulaz u utvrdu



83. Pogled s juga na ulaz u utvrdu



Sl. 84. Sjeverni zid SJ 14 Prostorije 1



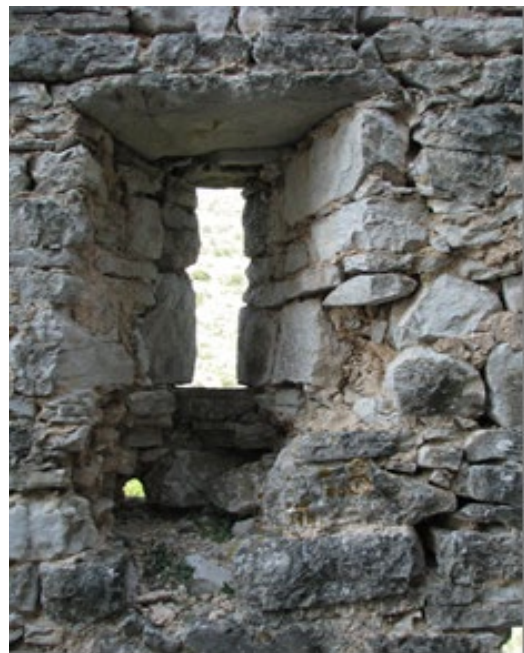
Sl. 85. Polukružna kula i zid SJ 11 Prostorije 1



Sl. 86. Orambeni zidovi SJ 12 i SJ 13 Prostorije 1



Sl. 87. Zid SJ 12 Prostorije 1 na zapadu utvrde



Sl. 88. Strijelnica na obrambenom zidu SJ 12



Sl. 89. Zid SJ 25 u Prostoriji 1



Sl. 90. Ostaci kule na litici izvan utvrde

2. Povijesni podaci

Najraniji spomen utvrde Glavaš pod imenom *Cethina* nalazimo u dokumentu iz 1345. u kojem bosanski ban Stjepan Kotromanić sklapa mir s cetinskim knezom Ivanom Nelipićem i njegovom majkom Belislavom.⁶⁴⁸ Osim spomenutog imena, kroz povijesne dokumente se javlja i naziv *Lab*,⁶⁴⁹ a 1402. za vrijeme Ivana III Nelipića utvrda se spominje kao *Cetingrad*⁶⁵⁰ i bila je stolni grad svih župana Cetinske županije.⁶⁵¹ Na taj način su Nelipići htjeli zaštititi svoje posjede te su je sagradili pod Dinarom.⁶⁵² Navodi se tom prilikom kako se sin Isana Nelipića, Konstantin, potpisivao kao Konstantin od Glavaša.⁶⁵³

1402., 1411. i 1420. javljaju se i drugi nazivi za utvrdu *Cetina* i *Castro*,⁶⁵⁴ a iz povijesnih podataka doznajemo kako su je Hasburgovci izabrali za hrvatsko prijestolje⁶⁵⁵ navodeći je toponimom *Cetingrad*.⁶⁵⁶

1411. se među utvrdama Klis, Prozor, Kamičak, Ključ, Čačvina, Zvonigrad navodi i utvrda Glavaš pod imenom *Cetina*, koju Ivan knez Cetine, Klisa i Rame daje u miraz kćeri Katarini i

⁶⁴⁸ F. Šišić, 1905., 143, 144.

⁶⁴⁹ F. Šišić, 1924., 581, 582, 583, 584, 585.

⁶⁵⁰ P. Bačić, 1929., 152.

⁶⁵¹ P. Bačić, 1929., 152.

⁶⁵² P. Bačić, 1929., 167.

⁶⁵³ P. Bačić, 1929., 167.

⁶⁵⁴ S. Zlatović, 1884c, 98.

⁶⁵⁵ S. Zlatović, 1884d, 97.

⁶⁵⁶ S. Zlatović, 1884d, 97.

Ivanu Frankopan, najstarijem sinu Nikole Vegla, kneza Modruša i Senja.⁶⁵⁷ 1420. spominje se nazivom *Cetin*,⁶⁵⁸ dok 1423. toponimom *Chetina*.⁶⁵⁹

U razdoblju 1513. - 1515. Osmanlije osvajaju brojne utvrde među kojima se nalazila i utvrda Glavaš.⁶⁶⁰ Prema dokumentu iz 1517. doznaje se kako su Osmanlije oduzele Hrvatima neku tvrđavu na zadarskoj granici, a potom osvojili Klis, popalili njegovu podgrađe, te utvrdili *Cetin* i još neko mjesto na granici.⁶⁶¹

1520. spominje se livanjski vojvoda Makmet - beg koji okuplja sve ljude blizu Cetina.⁶⁶²

U razdoblju između 1683. - 1699 navodi se *Cetin*, znamenita tvrđava u primorskoj Hrvatskoj koja je srušena⁶⁶³ te se prema mletačkom izvješću od 10. lipnja 1684. Glavaš naziva *Cettina* i *piazza*.⁶⁶⁴ Još jedno mletačko izvješće Marina Sanuda spominje kako je šibenski knez Francesco Tapiera bio zapovjednik velikog broja konjanika i pješaka, sve do bosanskog sandžaka u kojemu se na granici nalazio i *Cetin*, pa sve do blizu Skradina koji je bio luka. Ovdje se spominje kako se *Cetin* utvrda (*castello*) nalazila na granici u Osmanlijskim rukama.⁶⁶⁵

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Kartografski izvori koji prikazuju utvrdu Glavaš datiraju se od 16. stoljeća do kraja 19. stoljeća. Danas se čuvaju u Mađarskom državnom arhivu u Pečuhu, Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu i Austrijskom državnom arhivu u Beču.

⁶⁵⁷ F. Šišić, 1905., 170.

⁶⁵⁸ Š. Ljubić, 1872., 271.

⁶⁵⁹ F. Šišić, 1905., 170.

⁶⁶⁰ P. Bačić, 1923., 2.

⁶⁶¹ Š. Ljubić, 1869., 113.

⁶⁶² L. Marun, 1895d, 225.

⁶⁶³ Š. Ljubić, 1869., 133.

⁶⁶⁴ S. Zlatović, 1884d, 97.

⁶⁶⁵ L. Marun, 1895d, 227.

Prvi kartografski izvor koji donosi prikaz je karta iz 1528. autora Lazarusa Secretariususa na kojemu se Glavaš naziva *Dinarith*. Utvrda je prikazana stilizirano s jednom većom kulom sa šatorastim krovom, jednom manjom kulom sa šatorastim krovom i obrambenim zidom oko njih. Na većoj kuli je vidljiv i ulaz (sl. 91.).



Sl. 91. Lazarus Secretarius, *Tabula Hungariae*, Ingolstadt 1528. (preuzeto s: https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Hungariae)

Drugi kartografski prikaz odnosi se na kartu iz 1530., autora Matea Pagana, na kojemu se Glavaš navodi kao *Dinaric* (sl. 92.). Prikazana je s tri kule s kruništima, a samo na jednoj kuli vidljiv je šatorasti krov. Između kula se pruža obrambeni zid na kojemu je vidljivo krunište.



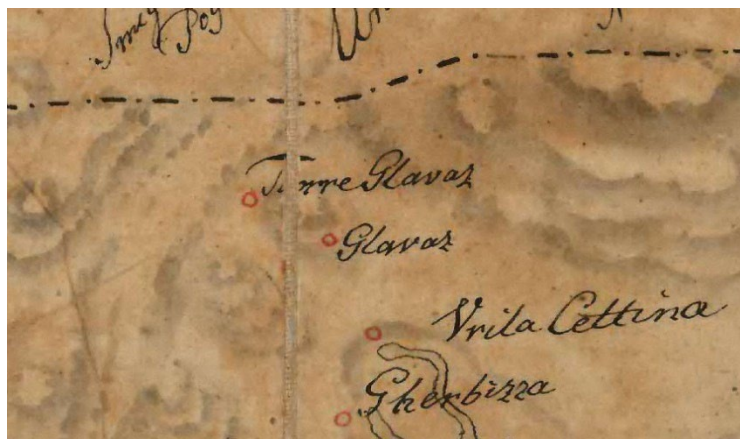
Sl. 92. Mateo Pagano, *TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO*, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=TVto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenich0>)

Nešto kasniji je prikaz iz 1570. autora Paola Forlanija na kojemu se utvrda Glavaš navodi kao *Dinarich* (sl. 93.). Čine je tri kule s kruništima, a vide se i tri zgrade sa šatorastim krovom. Sve je ograđeno obrambenim zidom s kruništem. Po prvi put u 18. stoljeću javlja se toponimom Glavaš i to kao *Glavaz*, a koji je i do danas najčešći naziv koji se koristi za tu utvrdu.



Sl. 93. Paolo de Forlani, *La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico* 1570. (preuzeto s:a) <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>>

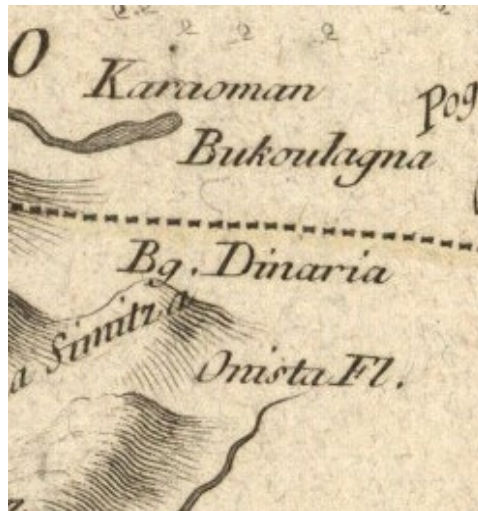
Na karti Dalmacije 1770. utvrda je označena samo topografskim znakom kao *Torre Glavaz* (sl. 94.).



Sl. 94. Karta Dalmacije, *Dalmácia térképe* 1770. [TK 1210/1-4], (preuzeto s:

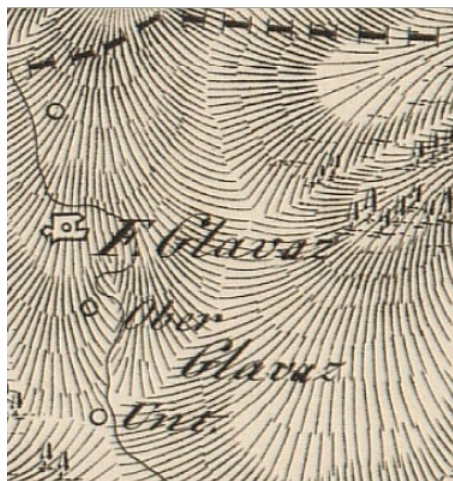
<https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1206/?list=eyJxdWVyeSI6ICJEYWxtXHUwMGUxY2lhIHRcdTAwZTlya1x1MDBlOXBIIDE3NzAuIFtUSyAxMjEwLzE0sICJ9>)

1789. nastaje karta autora Johanna Wenzela Engelmana na kojoj se Glavaš navodi kao *Bg Dinarica* (*Burg Dinarica*), a prikazana je samo kao topografski položaj (sl. 95).



Sl. 95. Johann Wenzel Engelmann, *Westlicher Theil von Dalmatien* 1789.
(preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/065/306/2610352441/>)

Na karti Maximiliana de Trauxa i Carla Steina iz 1810. utvrda se Maximiliana de Trauxa i Carla Steina navodi nazivom F. Glavaz tj. *Fort Glavaz* (sl. 96.), a u njegovoj blizini je i istoimeno selo označeno pod nazivom Ober, Unt. Glavaz (*Ober, Unter Glavaz*), Gornji i Donji Glavaš.



Sl. 96. Maximilian de Traux, Carl Stein, *Carte von Dalmatien : und dem Gebieth von Ragusa aus ächten Quellen* iz 1810., (preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/199/2619316484/>)

Habsburško Carstvo iz vremena druge (1806. - 1869.) i treće izmjere (1869. - 1887.) navodi je kao *Gradina Glavac* (sl. 97., sl. 98.), s time kako je na ovoj kasnijoj u njenom podnožju označen i zaselak Podglavaš nazivom *Glavac*.



Sl. 97. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806 - 1869)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)



Sl. 98. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869 - 1887)

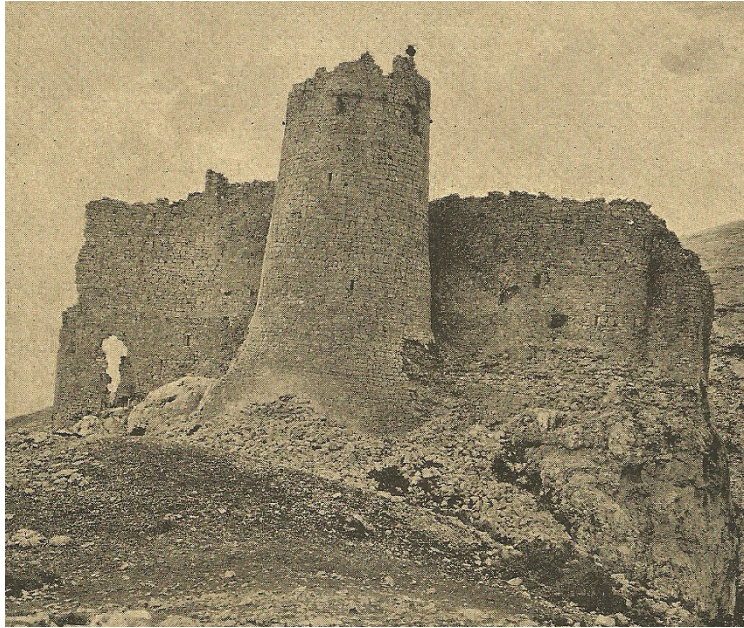
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

Petar Stanić navodi ovu utvrdu kao jednu od većih utvrđenja u Dalmatinskoj zagori.⁶⁶⁶ Lujo Marun naziva je *Gradinom*, a po prvi put donosi i dvije fotografije te tlocrt (sl. 99., 100. i 101.).⁶⁶⁷

⁶⁶⁶ P. Stanić, 1891.,12.

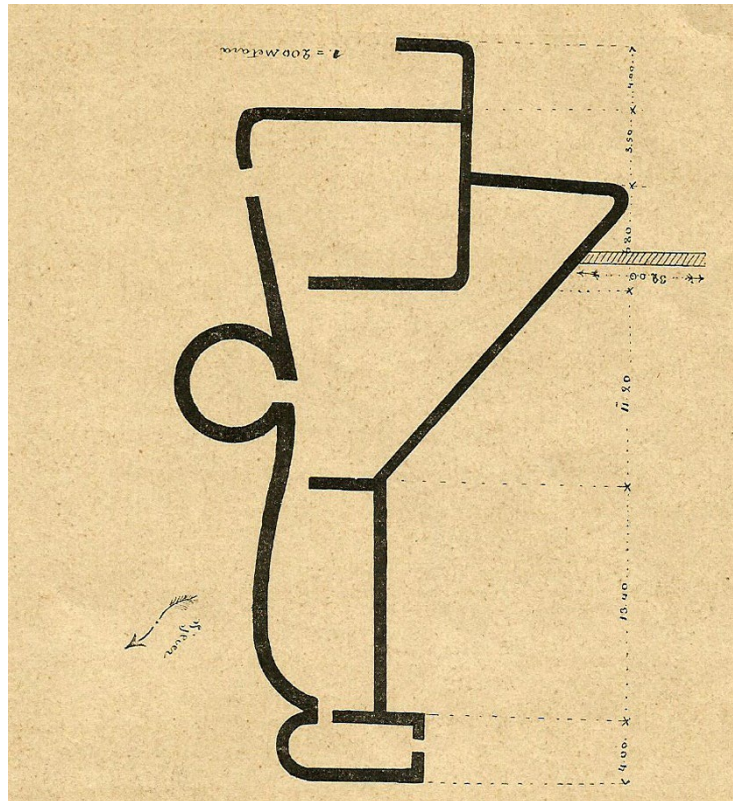
⁶⁶⁷ L. Marun, 1895d, 228.



**Sl. 99. Najranija fotografija utvrde Glavaš, pogled s istoka
(prema: Lujo Marun, 1985d, str. 226)**



**Sl. 100. Najranija fotografija utvrde Glavaš, pogled sa zapada
(prema: Lujo Marun, 1985d, str. 227)**



Sl. 101. Arhitektonski snimak utvrde Glavaš iz 1895d,
(prema: Lujo Marun, 1895d, str. 228)

Stjepan Gunjača kratko se osvrnuo na utvrdu Glavaš, no navodi i zaselak Podglavaš u njevoj neposrednoj blizini kao dva položaja vremenski vezana jedan za drugi.⁶⁶⁸ Njome su se bavili se i drugi autori pa tako Tomislav Marasović ističe važnost arheoloških istraživanja za točno datiranje, jer sama analiza arhitektonskog sklopa utvrde za to nije dovoljna,⁶⁶⁹ dok Ante Milošević ipak uzima u obzir graditeljske značajke i pretpostavlja kako njena gradnja upućuje na vrijeme tijekom 15. stoljeća.⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ S. Gunjača, 1949., 283.

⁶⁶⁹ T. Marasović, 1952., 196, 197.

⁶⁷⁰ A. Milošević, 2005., 56.

4. Arheološka istraživanja

Inicijativa za istraživanje potakla je od udruge „Tvrđava Čačvina“ iz Splita i njezina predsjednika mr. sc. Zdeslava Boškovića,⁶⁷¹ a 2009. - 2012. Kninski muzej je provodio zaštitno istraživanje.⁶⁷² Time je najprije obuhvaćena kula utvrde Glavaš, potom Prostorija 1 na jugu i na kraju Prostorija 2 na sjeveru. Istražena je u najvećoj mjeri, a međuprostor između prostorija, kao i triju kula vidljivih na tlocrtu, nije istražen, jer litica u cijelosti ispunjava taj prostor.

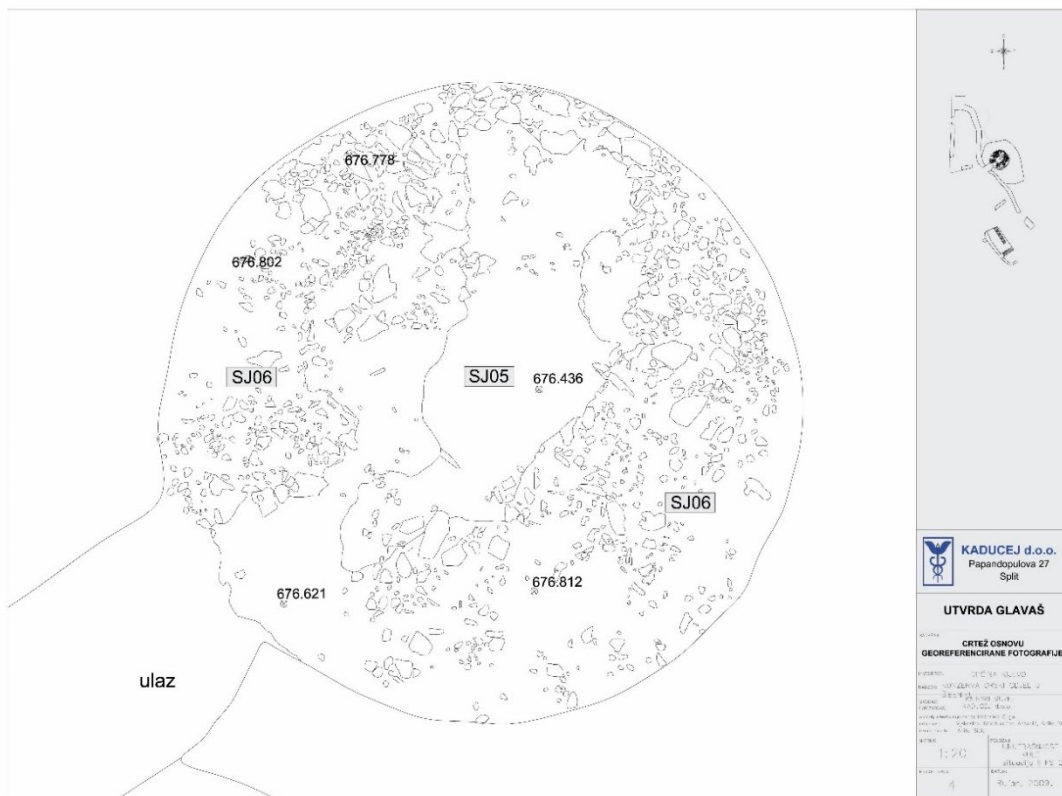
Kula

Prvi arheološki radovi provedeni su unutar kule.⁶⁷³ Tijekom istraživanja evidentirano je osam stratigrafskih slojeva. Prvi sloj (SJ 001) činio je sloj šute u čijem sastavu se nalazio kamen, pjeskovita glina, žbuka, keramika, kosti, željezo, gorenj kamen, drvo i ugljen. Apsolutna dubina mu je iznosila je 1,19 metara, anastao je urušenjem zida kule (SJ 002). Ovom prilikom izdvajam samo one stratigrafske slojeve u kojima je pronađena veća količina nalaza, kao i onaj koji je obilježio vrijeme napuštanja kule. Upravo je takav sloj SJ 005, koji je promjera 4,35 metara, a činila ga je smeđa pjeskovita glina. Sljedeći (SJ 006) čini podnica u kuli, promjera je 4,35 metara, a dubine 50 - 60 centimetara. SJ 006/1 je naknadni prokop podnice koji se širio u smjeru istok – zapad, promjera 4,35 metara, širine 60 - 100 centimetara, a dubine cca. 60 - 70 centimetara. Nepravilnog je oblika, a dubina mu varira 30 - 70 centimetara, a najvjerojatnije nije nastao kao posljedica urušavanja stropa i zida kule, već je nastao ljudskom intervencijom. Sve stratigrafske jedinice su dokumentirane (sl. 102., 103., 104.).

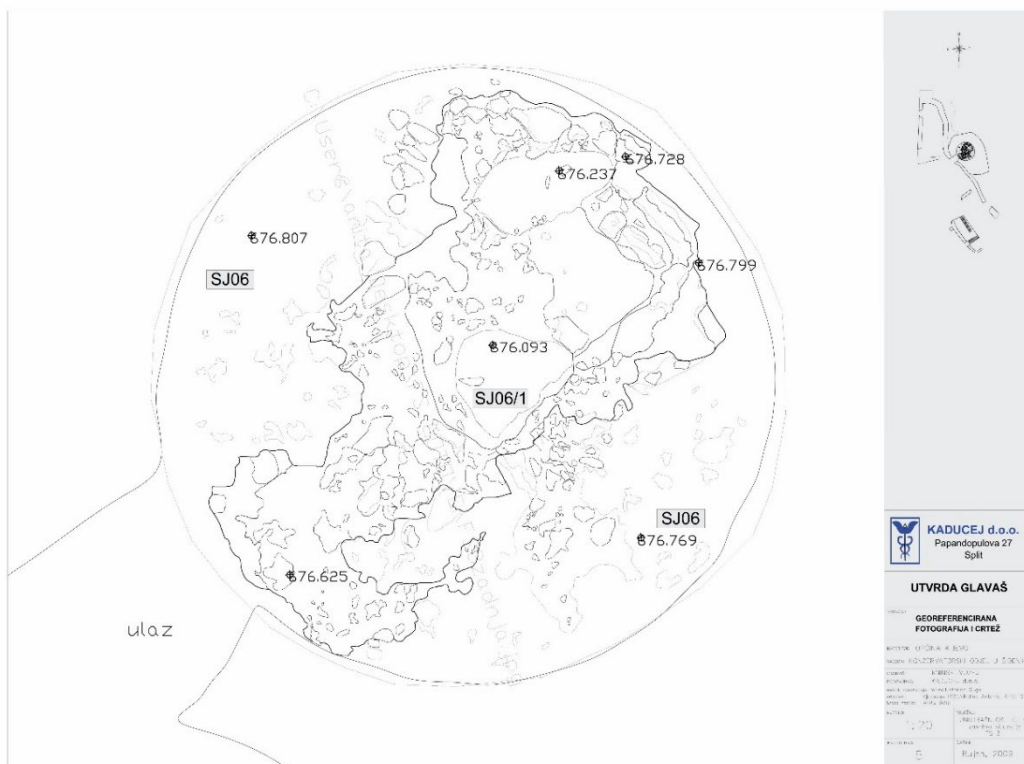
⁶⁷¹ A. Juras, 2008., 53.

⁶⁷² K. Gugo, 2014a; K. Gugo, 2014b.

⁶⁷³ K. Gugo Rumštajn, 2012., 595.



Sl. 102. Tlocrt kule sa stratigrafskim jedinicama



Sl. 103. Tlocrt kule s prokopom podnice i stratigrafskim jedinicama



Sl. 104. Unutrašnjost kule sa stratigrafskim jedinicama

Prostorija 1

Prostorija 1 smještena je na jugu. Na istoku je zatvara obrambeni zid oznake SJ 09, na jugu zid SJ 10, na jugozapadu SJ11 koji se odnosi na ostatak polukružne kule, a na zapadu više obrambenih zidova utvrde oznaka (SJ 11, SJ 12 i SJ 13). Na sjeveru je zatvara manji zid SJ 14, a unutar nje istraživanjem je otkriven SJ 25 koji okomito dijeli prostoriju na dva dijela.

Zaštitno istraživanje u ovoj prostoriji nastavljeno je 2009. i tom prilikom je evidentirano sedamnaest novih stratigrafskih jedinica. Ovom prigodom obrađujem samo one koje su dale značajne nalaze, a jedan od njih je stratigrafski sloj SJ 21 koji je nastao uslijed urušavanja prostorije u kojem se miješaju srednjovjekovni i recentni materijal. Teren blago pada i prosječna apsolutna visina negdje po sredini sloja iznosi 672,68 metara nadmorske visine, a sloj se u konačnici, proteže u dužini od 9,10 metara, širini 8,30 metara i relativnoj dubini cca 50 centimetara.

Tu je pronađeno više nalaza među kojima se ističu nalazi grube i glazirane keramike, više kamenih projektila i keramičke lule. U Prostoriji 1 u (SJ 0222 i SJ 023) pronađeno je i arheozooloških nalaza (sl. 105.), potom stepenice kao arhitektonski detalj na krajnjem

jugozapadu utvrde (sl. 106.), kao i tragovi gorenja SJ 039 (sl. 107.), urušenja zidova iste prostorije SJ 040 (sl. 108.) i popločenja SJ 029 (sl. 109.). Također je djelomično bilo moguće istražiti i profil novootkrivenog zida SJ 025 (sl. 110., 111.).



Sl. 105. Nalaz životinjskih kostiju



Sl. 106. Stepenice SJ 047 na jugozapadu utvrde



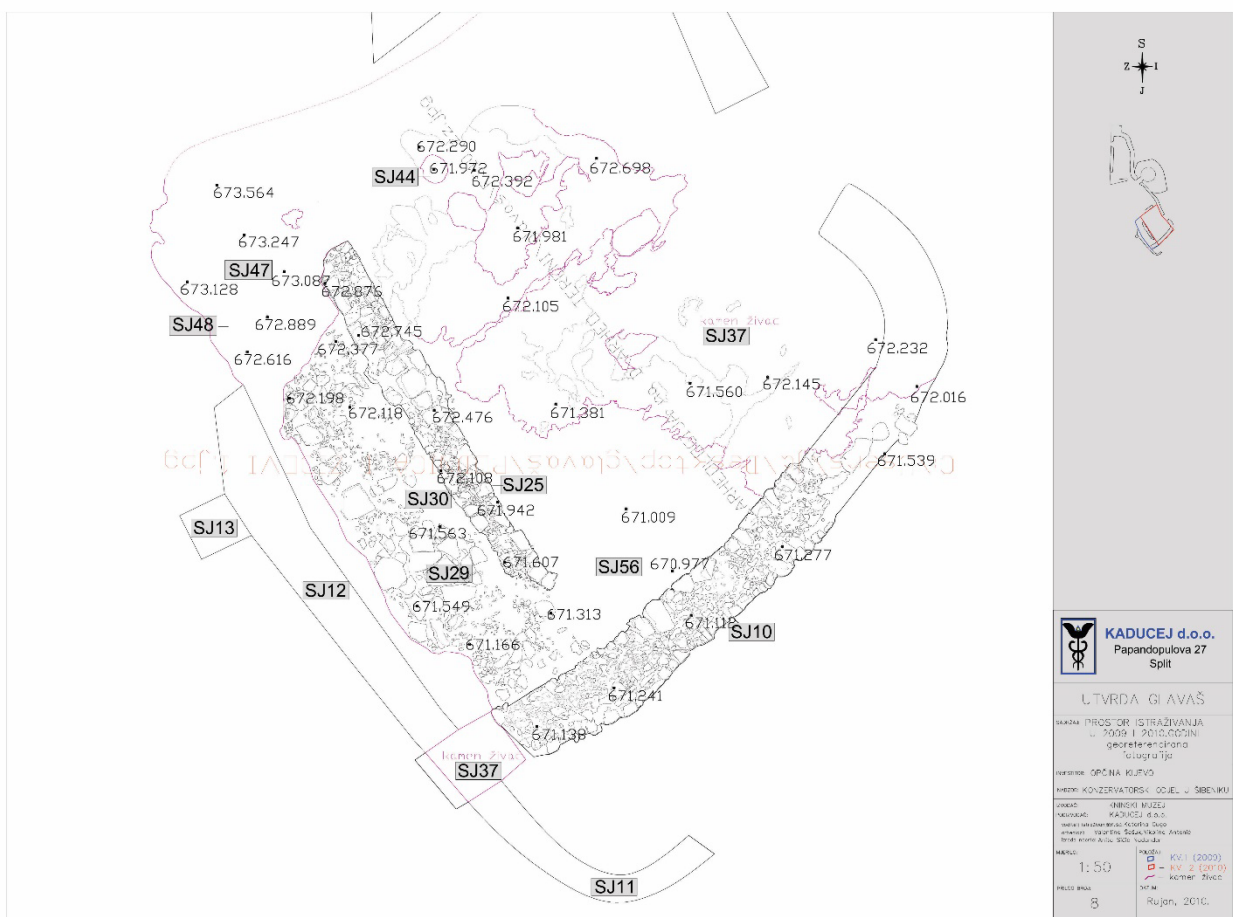
Sl. 107. Sloj gorenja SJ039



Sl. 108. Sloj urušenja Prostorije 1 SJ 040



Sl. 109. Popločenje Prostorije 1 SJ 029



Sl. 110. Tlocrt Prostorije 1



Sl. 111. Fotoskica Prostorije 1 i zida SJ 10

Prostorija 2

2011. započelo je istraživanje Prostorije 2 koja se nalazi na sjevernom dijelu utvrde. Na jugu je zatvara obrambeni zid SJ 15, na zapadu SJ 16 i na istoku SJ 09. Tom prilikom je evidentirano 10 novih stratigrafskih jedinica, među kojima je sloj SJ 60 kojeg čini rahla tamnosmeđa zemlja pomiješana s manjim kamenjem, unutar koje je pronađeno više keramičkih ulomaka (sl. 112.).



Sl. 112. Keramički nalazi iz SJ 60

Stratigrafski sloj SJ 65 omogućio je određivanje gornje granice života na utvrdi (sl. 113., 114., 115.). Činila ga je smeđa zemlja pomiješana s krupnim i sitnim lomljenim kamenjem i

ostacima građevinskog materijala i žbuke. U ovom sloju pronađena su dva venecijanska novca iz prve polovice 18. stoljeća, tačnije iz 1710.



Sl. 113. Tlocrt Prostorije 2 sa stratigrafskim jedinicama



Sl. 114. Profil Prostorije 2



97Sl. 115. Fotoskica profila Prostorije 2

5. Pokretni nalazi

Na položaju utvrde Glavaš pronađena su ukupno 252 metalna nalaza, 2 primjerka novca, 6 kamenih projektila, 15 koštanih predmeta, 7 staklenih ulomaka posuda, 45 ulomaka grube keramike, 44 ulomka glazirane keramike i 2 keramičke lule za duhan. Zadnja skupina nalaza odnosi se na arheozoološki materijal koji svjedoči o svakodnevnoj ishrani njenih stanovnika .

Metalni nalazi

S položaja ove utvrde potječu ukupno 252 metalna nalaza pronađena u razdoblju 2009. - 2012. u slojevima kule, Prostorije 1 i Prostorije 2. Analizom je cjelokupan materijal podijeljen na: vojnu opremu i oružje (strjelice i puščana kugla), konjsku opremu (karika žvala, fragmenti potkova), dijelove nošnje i nakit (kopča i prsten), predmete različite namjene u kućanstvu (britva i nož), predmete građevinske namjene (obujmica, čavli i klinovi), okove (zatvarač), predmeti nepoznate namjene i novac (mletački novac).

Skupini vojne opreme pripada vrh strelice za samostrijel (sl. 116.a).⁶⁷⁴ Analogne primjerke nalazimo u utverdama Nutjak,⁶⁷⁵ Čačvina,⁶⁷⁶ Kličevica,⁶⁷⁷ Zemunik,⁶⁷⁸ u gradu Ružica,⁶⁷⁹ u utvrđi Vrbovec,⁶⁸⁰ Čanjevu⁶⁸¹ i u Opatovini.⁶⁸² Istoj skupini nalaza pripada i više vrhova strelica koničnog oblika (sl. 116.b), kojima analogije nalazimo u kasnosrednjovjekovnom naselju Baba Lokve,⁶⁸³ utvrđi Čačvina,⁶⁸⁴ utvrđi Vrbovec⁶⁸⁵ i u gradu Ružica.⁶⁸⁶ Prema navedenim analogijama ovakve vrhove strijelica možemo šire datirati u vrijeme od kraja 14. do početka 17. stoljeća.⁶⁸⁷

⁶⁷⁴ Vrh strijelice je trokutastog, a tuljac kružnoga presjeka.

⁶⁷⁵ A. Tabak, 2009., 652.

⁶⁷⁶ Lj. Gudelj, 2000., 169, 170.

⁶⁷⁷ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 28, kat. 48.

⁶⁷⁸ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 93, T. 32/3.

⁶⁷⁹ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 146, kat. 255.

⁶⁸⁰ T. Tkalčec, 2010., 98, T. 33/517 - 520.

⁶⁸¹ R. Čimin, 2008., 198, kat. 3.

⁶⁸² Ž. Demo, 2007., 45, sl. 89.

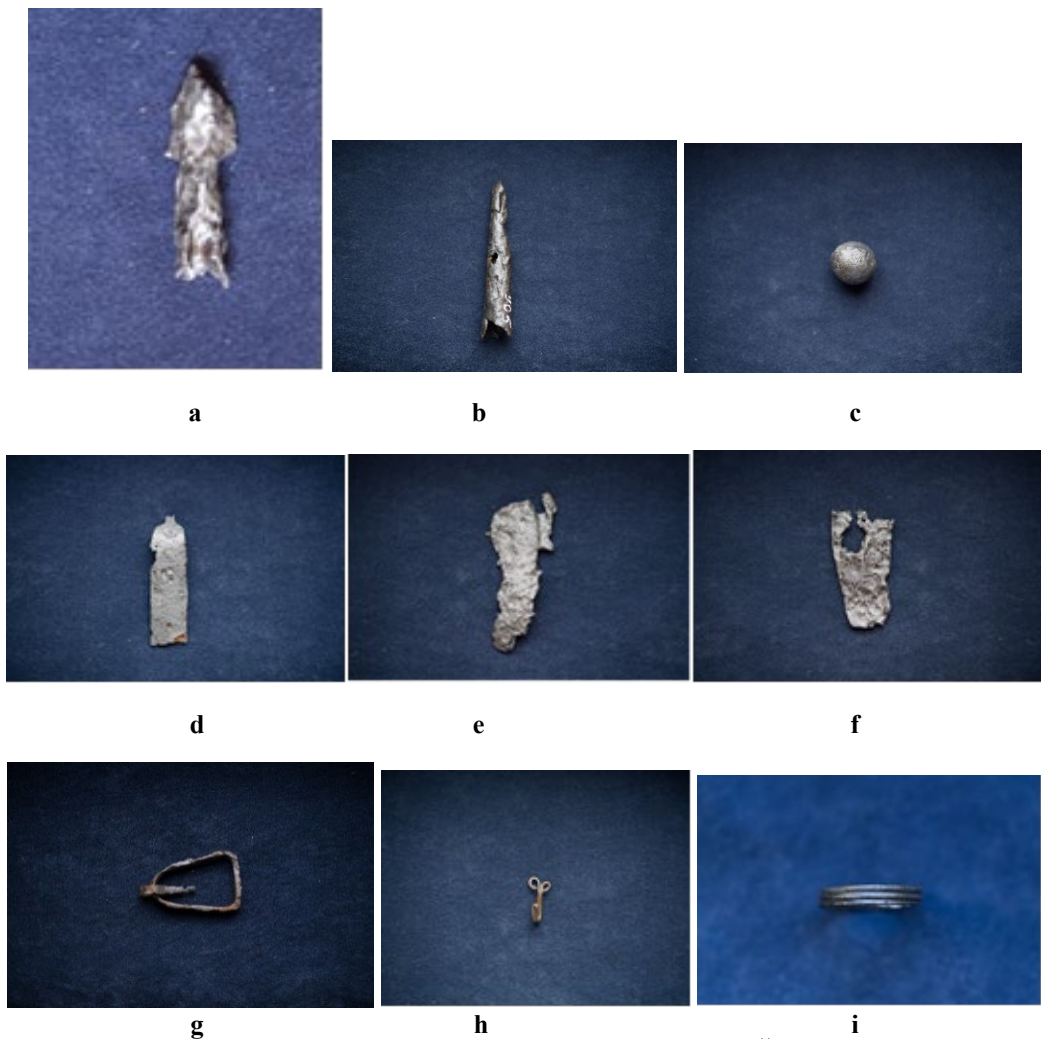
⁶⁸³ M. Milić, 2013., 25, kat.36, 37.

⁶⁸⁴ Lj. Gudelj, 2000., 169, 170.

⁶⁸⁵ T. Tkalčec, 2010., 97, T/33, kat. 514 - 516.

⁶⁸⁶ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 148, kat. 257; 149, kat. 258 - 260.

⁶⁸⁷ T. Burić, 2013., 5.



Sl. 116.a-i Metalni nalazi iz utvrde Glavaš (foto: Ante Šimić, 2021.)

Vojnoj opremi pripada i jedna puščana kugla (sl. 116.c). Analogije joj nalazimo u utvrdi Kličevica,⁶⁸⁸ Zemunik,⁶⁸⁹ Čanjevo,⁶⁹⁰ Vrbovcu,⁶⁹¹ gradu Ružica⁶⁹² i oko crkve svetog Nikole u Zadru,⁶⁹³ prema kojima je možemo datirati u vrijeme od 15. do 17. stoljeća.⁶⁹⁴

U sastavni dio konjske opreme pripada i raskovana željezna ploča s kukicom na jednom kraju (sl. 116.d). To je povezna karika unutrašnjeg dijela žvala koja se smješta u usnu šupljinu konja. Slični primjerci iz vremena 15. - 16. stoljeća potječu iz utvrde Čanjevo⁶⁹⁵ i iz grada

⁶⁸⁸ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 29, 51.

⁶⁸⁹ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 93, T. 32/3.

⁶⁹⁰ R. Čimin, 2008., 199, T.2/1-8.

⁶⁹¹ T. Tkalčec, 2010., 191, T.33/521 - 523.

⁶⁹² M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 153, 282.

⁶⁹³ L. Bekić, 2017., 195, sl. 9.

⁶⁹⁴ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 40.

⁶⁹⁵ R. Čimin, 2008., 223, T.4/6.

Ružica.⁶⁹⁶ Među konjskom opremom ističe se fragmentarno sačuvan desni krak konjske potkove s ostatkom žlijeba, koji prati rub dviju dosta oštećenih pravokutnih rupica (sl. 116.e). Dio potkove iz utvrde Glavaš prema analogijama upućuje na vrijeme 16. - 17. stoljeća. Najvjerojatnije kako se radi o fragmentarno pronađenoj zimskoj potkovi sa žlijebom i rampinom, kojoj najbliže analogije nalazimo u utvrdi Kličevica,⁶⁹⁷ Podbočju u Sloveniji⁶⁹⁸ te na području Njemačke.⁶⁹⁹ U Prostoriji 2 pronađen je i primjerak potkove kojoj je djelomično sačuvan lijevi krak papučaste potkove ili okruglo - ovalnog tipa potkove bez žlijeba (sl. 116.f). Slične pronalazimo i u utverdama u Zemunik Donjem⁷⁰⁰ i Čanjevu,⁷⁰¹ a datiraju se u vrijeme 14. - 16. stoljeća.⁷⁰² Fragmentarne potkove okruglo - ovalnog oblika nađene su i na Bribiru,⁷⁰³ za koje ne postoje jasniji stratigrafski podaci te se svrstavaju u razdoblje 10. - 14. stoljeća.⁷⁰⁴ Sličan dio pronađen je i na Čačvini, a pripada vremenu 14. i 15. stoljeća.⁷⁰⁵ Potkova iz Glavaša mogla bi se datirati 14. - 16. stoljeća, na što upućuju i analogije.

Dijelovima nošnje pripada primjerak pojasne kopče (sl. 116.g); u obliku je stremena i ima očuvan trn. Bliže analogije nalazimo u Ružici, a može se datirati u vrijeme 15. - 16. stoljeća.⁷⁰⁶

Iz utvrde Glavaš potječe i dvopetljasta ušica za zakopčavanje odjeće (sl. 116.h), koju možemo datirati u vrijeme od sredine 15. stoljeća do u moderna vremena. Slični primjerci zabilježeni su u utverdama Vrbovec,⁷⁰⁷ Fortica u Novigradu,⁷⁰⁸ u groblju u Opatovini,⁷⁰⁹ Žumberku,⁷¹⁰ groblju uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci⁷¹¹ i svetog Nikole u Zadru.⁷¹²

Iz utvrde potječe i nakit, koji se odnosi na prsten-viticu od bronce, kojoj je obruč na vanjskoj strani obrubljen dvjema urezanim crtama, a s unutrašnje strane površina obruča je ravna (sl. 116.i). Analogije nalazimo u Baba Lokvi,⁷¹³ na zadarskom području,⁷¹⁴ groblju u

⁶⁹⁶ M. Radić, Z.Bojčić, 2004., 131, 207 - 210.

⁶⁹⁷ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 27, sl. 44.

⁶⁹⁸ R. Cunja, K. K. Predovnik, 1993., 93, sl. 26, 5, 6.

⁶⁹⁹ A. Demmin, 1893., 675.

⁷⁰⁰ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 88, T.27/5b.

⁷⁰¹ R.Čimin, 2008., 223, T.4, 2.

⁷⁰² K. Gusar, D. Vujević, 2016., 38.

⁷⁰³ M. Dragičević, 1987., 102, sl. 21.

⁷⁰⁴ M. Dragičević, 1987., 102.

⁷⁰⁵ L.J. Gudelj, 2000., 169.

⁷⁰⁶ M. Radić, Z.Bojčić, 2004., 91, 66.

⁷⁰⁷ T. Tkalčec, 2010., 185, T.27/421, 422.

⁷⁰⁸ K. Gusar, M. Ilkić, 2016., 247, T.6/10.

⁷⁰⁹ Ž. Demo, 2007., 74.

⁷¹⁰ A. Azinović Bebek, 2009., 487, T3/9; A. Azinović Bebek, A. Janeš, 2016., 132, sl. 12.

⁷¹¹ A. Azinović Bebek, A. Janeš, 2016., T.29/1,2,3.

⁷¹² Š. Vrkić, 2017., 110, T.1/12, 18.

⁷¹³ M. Milić, 2013., 20, kat. 5.

Žumberku⁷¹⁵ i u grobu 75 s položaja Pakoštane-Crkvina.⁷¹⁶ Prema navedenim sličnostima moguća je samo šira datacija za prsten od kraja 14. do početka 17. stoljeća.⁷¹⁷

Među predmetima različite namjene u kućanstvu pronađena je britva koja se sastoji od tankog sječiva s očuvanom rupicom u kojoj se nalazila zakovica oko koje se rotirala drška (sl. 117.a). Analogije joj nalazimo u Kličevici,⁷¹⁸ u Zemuniku Donjem,⁷¹⁹ u Ružici⁷²⁰ i u utvrdi Čanjevo.⁷²¹ Britve su pronađene iz različitih razdoblja i u okolišu crkve svetog Nikole u Zadru.⁷²²

⁷¹⁴ I. Anzulović, 2006., 203.

⁷¹⁵ A. Azinović Bebek, 2009., 488, T.4/7

⁷¹⁶ K. Gusar, D. Vujević, 2014., 297, T.II/7,9,10.

⁷¹⁷ T. Burić, 2013., 19, kat. 4.

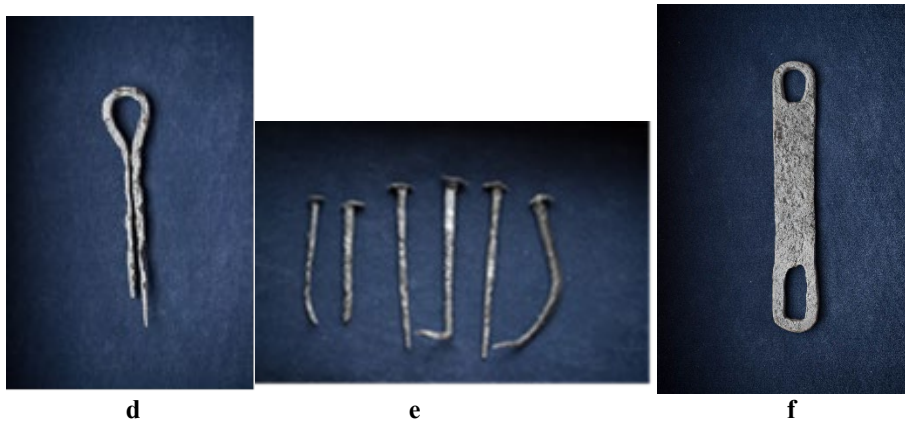
⁷¹⁸ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 24, kat. 31.

⁷¹⁹ K. Gusar, Vujević, 2016., 85, T.24/ a,b,c,f.

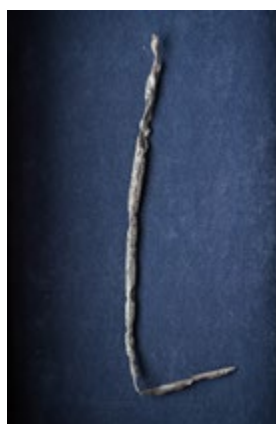
⁷²⁰ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 97, kat. 86.

⁷²¹ R. Ćimin, 2008., 227, T.8/7.

⁷²² L. Bekić, 2017., 198.



Sl. 117.a-f Metalni nalazi iz utvrde Glavaš (foto: Ante Šimić, 2021.)



a

Sl. 118.a Metalni nalazi iz utvrde Glavaš (foto: Ante Šimić, 2021.)

U Prostoriji 1 utvrde Glavaš pronađen je i manji ulomak kuhinjskog noža, fragmentarno sačuvanog sječiva (sl. 117.b). Pronađen je i dio s trakastom drškom i rupicama za apliciranje drvene drške (sl. 117.c), kojem bliže analogije nalazimo na Kličevici,⁷²³ u Zemuniku Donjem,⁷²⁴ Baba Lokvi,⁷²⁵ Ružici,⁷²⁶ Opatovini⁷²⁷ i utvrđi Vrbovec.⁷²⁸ Prema analogijama datiramo ih u vrijeme 14. - 16. stoljeća.

Skupini predmeta građevinske namjene pripada obujmica kvadratičnog presjeka, stanjenih krakova trnova koji se uglavljaju u drvenu površinu (sl. 117.d). Ona spada u građevinsku opremu, a slični nalazi potječu iz utvrda u Zemuniku Donjem⁷²⁹ i Vrbovcu.⁷³⁰

⁷²³ K.Gusar, M. Ćurković, 2011., 24, kat. 30.

⁷²⁴ K. Gusar, D.Vujević, 2016., 84, T.23/ a,b,c.

⁷²⁵ M. Milić, 2013., 22, kat. 9, 10.

⁷²⁶ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 96, kat. 82; 97, kat. 84.

⁷²⁷ Ž. Demo, 2007., 45, sl. 91.

⁷²⁸ T. Tkalčec, 2010., 186, T.28/443.

⁷²⁹ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 90, T.29/1.

⁷³⁰ T. Tkalčec, 2010., 187, T.29/473.

Među predmete građevinske namjene spadaju klinovi i čavli (sl. 117.e), kojima bliže i dalje sličnosti nalazimo u podgrađu Kninske tvrđave,⁷³¹ Kličevici,⁷³² u Baba lokvi,⁷³³ Dioklecijanovoj palači,⁷³⁴ Ružici,⁷³⁵ Čanjevu,⁷³⁶ Opatovini,⁷³⁷ i Vrbovcu.⁷³⁸

Pronađeni su i metalni nalazi koji se odnose na okove vrata. Primjer takvog nalaza je zatvarač pravokutnog presjeka s dvije omče na krajevima, koji je vjerojatno služio za zatvaranje vrata ili sanduka pomoću lokota (sl. 117.f). Njega, s obzirom na analogije, možemo datirati u vrijeme 14. - 16. stoljeća. Sličan primjerak nalazimo u srednjovjekovnoj Ružici.⁷³⁹

Skupinu nalaza iz utvrde Glavaš predstavljaju i predmeti nepoznate namjene. Od njih se izdvaja alatka pravokutnog presjeka, s jednim krajem savijenim u slovo „L“ (sl. 118.a).

⁷³¹ Pogledati pod poglavlje 1a.Podgrađe Kninske tvrđave ovog rada, sl. 246.a - i.

⁷³² K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 24, kat. 32.

⁷³³ M. Milić, 2013., 23, kat. 16-35; 24, kat. 29 - 31.

⁷³⁴ M. Bonačić Mandinić, 2014., 378, T.VI/18;379, T.VII/19,20,21; 380, T.VIII/22,23,24.

⁷³⁵ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 123, kat.176 - 179.

⁷³⁶ R. Ćimin, 2008., oni dugi čavli T.10/ 1, 4 ,6, 8; T.11/ 6-8.

⁷³⁷ Ž. Demo, 2007., 87, 88, 89.

⁷³⁸ T.Tkalčec, 2010., T.30/ 477 - 491.

⁷³⁹ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 119, kat. 163.

Novac

U Prostoriji 2 pronađena su i dva venecijanska kovana novca (*gazzette*) kovana po dekretu Senata od 20. veljače 1710. (sl. 119.a - d).⁷⁴⁰

Predstavljaju vrlo čest nalaz na prostoru čitave Dalmacije, a ovdje navodimo samo neke analogije u Dioklecijanovoj palači,⁷⁴¹ u groblju sv. Nikole u Zadru⁷⁴² utvrđi Zemunika Donjega,⁷⁴³ Ljupču,⁷⁴⁴ utvrđi Novigrad⁷⁴⁵ i Zadvarju.⁷⁴⁶



Sl. 119. a – d, Novac iz utvrde (foto: Ante Šimić, 2021.)

⁷⁴⁰ CNI VI, str. 624, br. 51 - 56; str. 625, br.65-67; str. 626, br. 68. Kovani su po dekretu Senata od 20. veljače 1710. Na oba novca na aversu se nalazi natpis: DALMA ET ALBAN, a na reversu prikaz krilatog lava s aureolom i natpis po rubu SAN • MARC • VEN.; •II.

⁷⁴¹ M. Bonačić Mandinić, 2014., str. 362, T.II (N), kat. 11.

⁷⁴² Š. Vrkić, 2017., 110, sl.17.

⁷⁴³ K. Gusar, D, Vujević, 2016., 91, T.30/5,6.

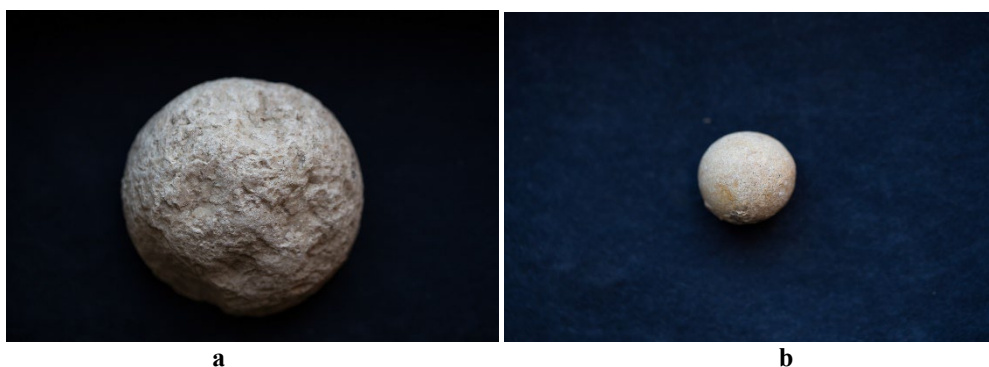
⁷⁴⁴ M. Ilkić, 2017., 180, kat. 159.

⁷⁴⁵ M. Ilkić, 2016., str. 223, kat. 40, 41, 43, 44 i 45; str. 224, kat. 46, 47, 48, 49, 51 i 52.

⁷⁴⁶ I. Alduk, 2005., 221, kat. 8

Kameni nalazi

U Prostoriji 1 pronađeno je i šest projektila, u obliku kugli, rađeni od vapnenca koji su sastavni dio oružja i vojne opreme. Svi imaju veća ili manja oštećenja na sebi kao rezultat upotrebe. Ovdje su prikazani oni najvećeg (sl. 120.a), i najmanjeg promjera (sl. 120.b). Njihova veličina upućuje na zaključak kako su neke od njih mogle služiti za pračku, opsadne sprave, a neke za topove. Prema usporedbama možemo ih datirati u vrijeme 15. - 16. stoljeća. Najbliže analogije nalaze se na prostoru srednje Dalmacije i to u Dioklecijanovoj palači⁷⁴⁷ i na prostoru sjeverne Dalmacije u Kličevic,⁷⁴⁸ Zemuniku Donjem,⁷⁴⁹ zatim u okolišu crkve sv. Nikole u Zadru te u kontinentalnoj Hrvatskoj u Ružici⁷⁵⁰ i utvrđi Čanjevo.⁷⁵¹



Sl. 120. a - b Kameni projektili (foto: Ante Šimić, 2021.)

Koštani nalazi

U ovoj prostoriji pronađeno je petnaest koštanih nalaza. Od spomenutih izdvajam “orah“ samostrijela (sl. 121.a). Sličnosti mu nalazimo u Čačvini⁷⁵² i u Ružici.⁷⁵³ U istoj prostoriji pronađen je vrh jedne koštane igle ovalnog presjeka.(sl. 121.b). U Prostoriji 2 nađeno je devet fragmenata vrhova i srednjeg dijela koštanih igala (sl. 121.c). Slični primjerci su nađeni u Čanjevu,⁷⁵⁴ a datiraju se u vrijeme 17. - 18. stoljeća.⁷⁵⁵

⁷⁴⁷ A. Sunko Katavić, 2014., 26, T.10/49.a - i.

⁷⁴⁸ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 30, kat. 55.

⁷⁴⁹ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 92, T.31/ 3a - l.

⁷⁵⁰ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 154, kat. 286.a - f.

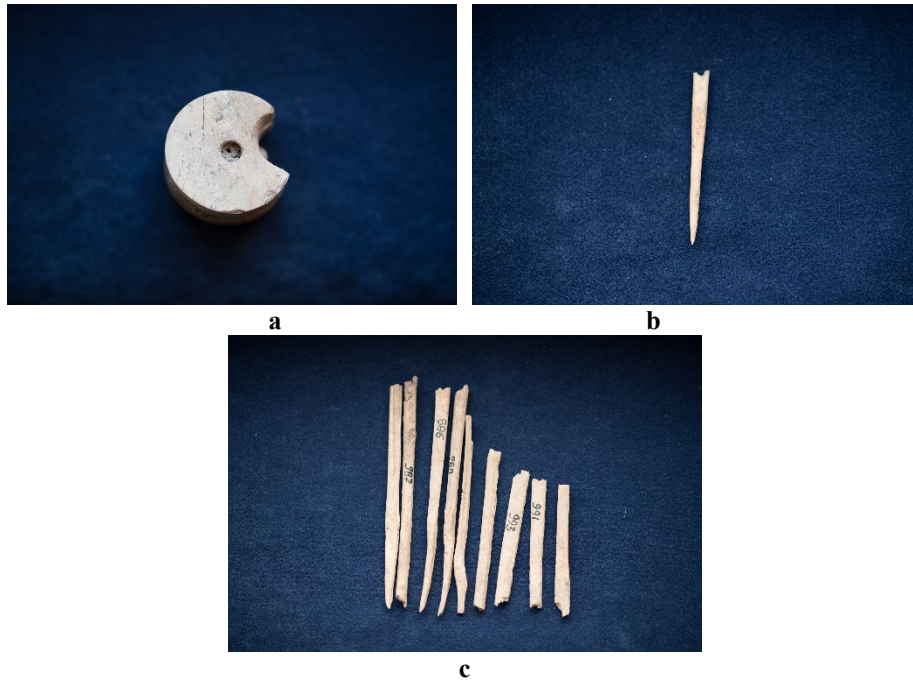
⁷⁵¹ R. Čimin, 2008., 251, T.4/5, 6.

⁷⁵² Lj. Gudelj, 2000., 171.

⁷⁵³ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 145, kat. 253.

⁷⁵⁴ J. Višnjic, 2008., 116, T.1/2 - 4

⁷⁵⁵ J. Višnjic, 2008., 111.



Sl. 121.a-c Koštani nalazi (foto: Ante Šimić,2021.)

Stakleni nalazi

U prostoriji 1 pronađeno je nekoliko ulomaka staklenih posuda među kojima nalazimo ulomak vrata staklene boce (sl. 122. a), potom ulomke stijenke i dna čaša (sl. 122.b - g).

Prvi je dio vrata boce od prozirnog stakla na kojem teče ukras valovite girlande. Analogije ovom primjerku nalazimo u Dioklecijanovoj palači kod nalaza iz 15. stoljeća.⁷⁵⁶

Drugi ulomak boce vjerojatno je koničnog dna sa sačuvanom šupljom prstenastom bazom od prozirnog bezbojnog stakla (sl. 122.b). Najbliže sličnosti ovom ulomku nalazimo u Dioklecijanovoj palači⁷⁵⁷ i u Kličevici,⁷⁵⁸ prema kojima se može datirati u vrijeme 14. - 15. stoljeća.⁷⁵⁹

Iz utvrde potječe još jedan ulomak dna čaše od prozirnog stakla zelenkaste boje po čijem rubu teče ukras također u obliku valovite girlande, a dno je konkavno udubljeno (sl. 122.c). Sličnosti joj nalazimo u Bribiru,⁷⁶⁰ u Dioklecijanovoj palači,⁷⁶¹ utvrdama Čačvini,⁷⁶² Baba lokvi,⁷⁶³ Kličevici,⁷⁶⁴ Čanjevu⁷⁶⁵ i utvrdi Vrbovec,⁷⁶⁶ a udaljene analogije iz ljubljanskog

⁷⁵⁶ Ž. Stomatović, 2014., 331, T.XIII/ 71.

⁷⁵⁷ Ž. Stomatović, 2014., 329, T.XI/ 59.

⁷⁵⁸ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 23, kat. 27.

⁷⁵⁹ Ž. Stomatović 2014., 313.

⁷⁶⁰ V. DeLonga, 1987., 298.

⁷⁶¹ Ž. Stomatović, 2014., 329, T.XI/56, 57, 58.

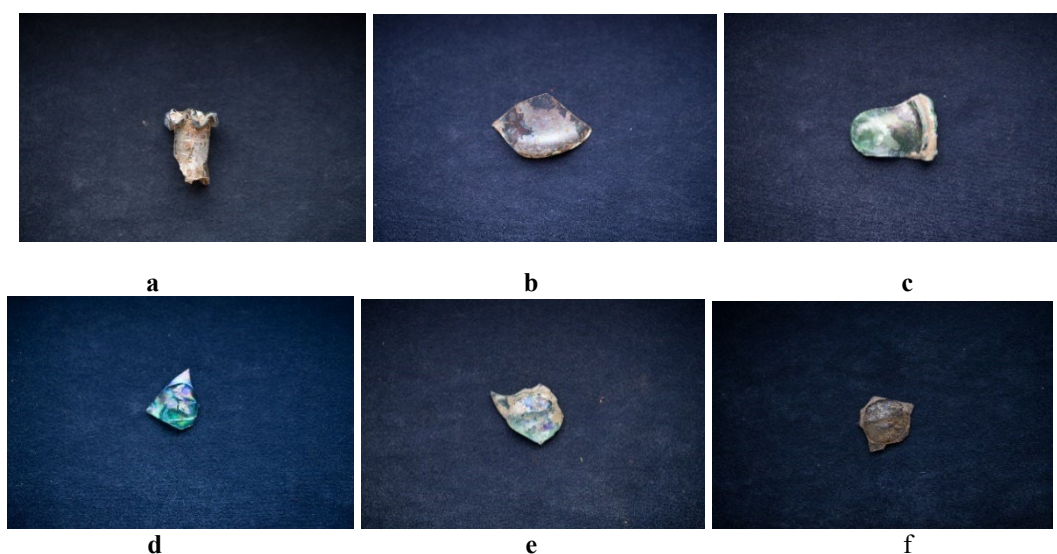
⁷⁶² Lj. Gudelj, 2000., 175 - 177; A. Babić, 2008., 537.

⁷⁶³ I. Anterić, 2013., 33, kat.15.

⁷⁶⁴ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 23, kat.25.

Gradišća u Sloveniji.⁷⁶⁷ U skladu s navedenim čaše možemo datirati u vrijeme 14. - 15. stoljeća.⁷⁶⁸

Najbrojniji su ulomci čaša sa spljoštenim kapljičnim aplikacijama (sl. 122.d - g). Rađeni su od prozirnog zelenkastog (sl. 122.d), (sl. 122.e), žućkastog (sl. 122.f) i smeđeg stakla (sl. 122.g). Najvjerojatnije navedeni ulomci pripadaju čašama tipa "krautstrunk".⁷⁶⁹ Te čaše od prozirnog zelenog stakla nalazimo u naselju Baba lokvi, utvrdi Čačvini,⁷⁷⁰ Nutjaku,⁷⁷¹ na groblju u Žumberku,⁷⁷² a od prozirnog žućkastog i smeđeg stakla u ljubljanskom Gradišću u Sloveniji.⁷⁷³



Sl. 122.a-g Stakleni nalazi iz utvrde Glavaš (foto:Ante Šimić, 2021.)

Isti tip nalazimo i na Bribiru gdje su aplikacije kobaltno plave i žućkaste boje na sivkastom i žućkastom prozirnog staklu,⁷⁷⁴ dok su primjerci od zelenkastog stakla nađeni u Kličevici,⁷⁷⁵ a bezbojnih u Dioklecijanovoj palači⁷⁷⁶ i utvrdi Čanjevo.⁷⁷⁷ Navedeni ulomci tipa *krautstrunk* datiraju se u vrijeme početka 15. do sredine 16. stoljeća.⁷⁷⁸

⁷⁶⁵ R. Čimin, 2008., T. 3/8.

⁷⁶⁶ T. Tkalčec, 2010., 85, T.25/ 401, 405.

⁷⁶⁷ M. Kos, M. Žvanut, 1994., 74, T.4/ kat. 35; 78, kat.7

⁷⁶⁸ Ž. Stomatović, 2014., 312, 313.

⁷⁶⁹ Lj.Gudelj, 2000., 176, 177.

⁷⁷⁰ Lj.Gudelj, 2000., 175-177; A. Babić, 2008, 537.

⁷⁷¹ A. Babić, 2008., 539.

⁷⁷² A. Azinović Bebek, 2009., 470, sl. 4e.

⁷⁷³ M. Kos, M. Žvanut, 1994., 80, kat. 15, 79, kat.9.

⁷⁷⁴ V. Delonga, 1987., 94, 296, 297.

⁷⁷⁵ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 22, kat. 23, 24.

⁷⁷⁶ Ž. Stomatović, 2014., 321, T.III/8-12; Ž. Stomatović, 2014., 322, T.IV/15 - 17.

Gruba keramika

Iz utvrde Glavaš potječe i gruba keramika kuhinjske namjene s 45 ulomaka lonaca (sl. 123. a - g). Sastav joj čini glina s primjesama kalcita. Posude imaju tragove nožnog lončarskog kola, a prvu skupinu posuda čine grubi lonci bez ukrasa, zatim posude ukrašene tehnikom urezivanja i žljebljenja. Gruba keramika pokazuje lokalne karakteristike.

Prvoj skupini pripada ulomak lonca bez ukrasa (sl. 123. a), koji pokazuje najbliže analogije s keramikom iz Kličevice datiranom od sredine 15. do sredine 16. stoljeća.⁷⁷⁹

U Prostoriji 1 pronađen je i lonac ukrašen tehnikom urezivanja s motivom višestruko urezanog znaka „X“ na ramenu. Ovaj motiv se javlja preko vodoravno profiliranih plićih žljebova (sl. 123.b). Prema analogijama iz utvrde Vrbovec ovaj ulomak možemo datirati u vrijeme 15. - 16. stoljeća.⁷⁸⁰

Nešto veći broj ulomaka grubih lonaca je s motivom vodoravnih linija poput ulomka stijenke lonca (sl. 123.c). Ovaj primjerak ima više analogija s kninskog podgrađa,⁷⁸¹ Čanjeva,⁷⁸² iz Ružice,⁷⁸³ Varaždinskih toplica – Ciglenice,⁷⁸⁴ Dioklecijanove palače⁷⁸⁵ i Zemunika⁷⁸⁶, a upućuju na vrijeme 15. - 16. stoljeća. Udaljene analogije motivu ravnih linija na loncima upućuje i na slovenski stari grad Podbočje.⁷⁸⁷

Iz ove prostorije potječe primjerak lonca koji na sebi ima ukras jednostruke valovnice na trbuhu (sl. 123.d). Slične primjere nalazimo u Ružici,⁷⁸⁸ Varaždinskim Toplicama-Ciglenici⁷⁸⁹ i u starom gradu Podbočju.⁷⁹⁰ Ovaj ukras možemo široko datirati od 13. preko 14. stoljeća, a i kasnije.⁷⁹¹

⁷⁷⁷ R. Čimin, 2008., 243, kat.3; 250, T.3/1 - 4.

⁷⁷⁸ M. Kos, M. Žvanut, 1994., V. Delonga, 1987., 93; Lj. Gudelj, 2000., 177.

⁷⁷⁹ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 17, kat. 1.

⁷⁸⁰ T. Tkalčec, 2010., 165, T.7/172; 167, T. 9/ 198 - 200.

⁷⁸¹ Pogledati potpoglavlje 1a. Podgrađe Kninske tvrđave, sl. 247.a - c.

⁷⁸² R. Čimin, 2008., 173, T.6/7-8; 174, T.7/1,4.

⁷⁸³ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 173, T.1/2 - 3; 174, T.2/17; 177, T.5/60 - 61.

⁷⁸⁴ L. Bekić, 2006., 57, T.6/10-13; 58, T.7/1; 60, T.9/8; 62, T.11/4, 8.

⁷⁸⁵ V. Delonga, 2014., 148, T. XXIII/109.

⁷⁸⁶ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 63, T.2/5.

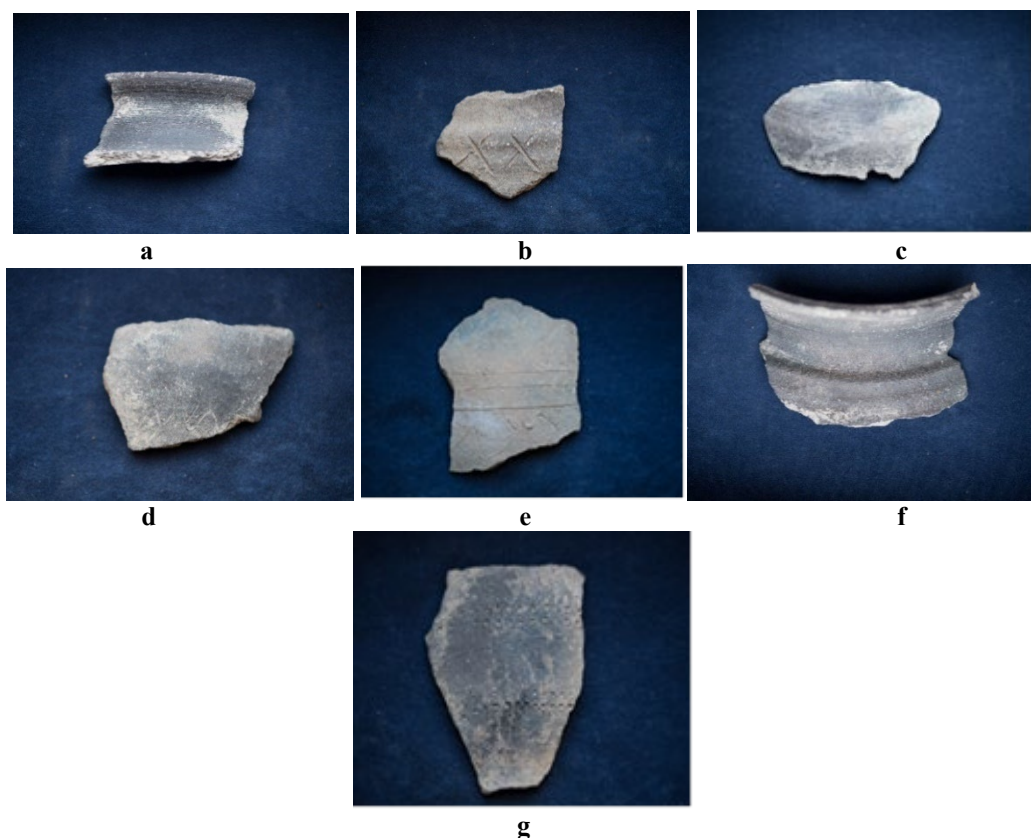
⁷⁸⁷ M. Guštin, R. Cunja, K. Predovnik, 1993., 89, sl. 24, 8, 11, 12, 13, 16.

⁷⁸⁸ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 174, T.2/16, 18, 19, 20; T.3/30; T.5/51, 55.

⁷⁸⁹ L. Bekić, 2006., 55, T.4/1.

⁷⁹⁰ M. Guštin, R. Cunja, K. Predovnik, 1993., 89, sl. 24, kat. 1 - 3.

⁷⁹¹ M. Guštin, R. Cunja, K. Predovnik, 1993., 56.



Sl. 123.a-g Gruba keramika iz utvrde Glavaš (foto: Ante Šimić, 2021.)

Pronađeni su tako i lonci koji imaju ukras izveden kombinacijom ravnih linija i valovnice (sl. 123.e). Najbliže usporedbe nalazimo u podgrađu Kninske tvrđave,⁷⁹² Dioklecijanovoj palači,⁷⁹³ utvrđi Zemunika Donjeg,⁷⁹⁴ Varaždinskim toplicama-Ciglenici⁷⁹⁵ i Ružici,⁷⁹⁶ a datacija ovog ulomka bila bi u vrijeme 14. - 15. stoljeće.⁷⁹⁷

U Prostoriji 1 pronađen je ulomak oboda i dio vrata lonca s ukrasom profiliranih vodoravnih rebara (sl. 123.f). Bliže analogije ukrasu nalazimo među nalazima grubih lonaca utvrde u Zemuniku,⁷⁹⁸ u utvrđi Vrbovec⁷⁹⁹ te u Podbočju.⁸⁰⁰ Iz Prostorije 2 potječe i ulomak lonca ukrašen kotačićem koji čini motiv niza kvadratića (sl. 123.g). Sličnosti mu nalazimo u Opatovini⁸⁰¹ i utvrđi Vrbovec među materijalom 15. stoljeća.⁸⁰²

⁷⁹² Pogledati pod poglavlje 1a. Podgrađe Kninske Tvrđave sl. 248.g - i.

⁷⁹³ V. Delonga, 2014., 149, T. XXIV/113.

⁷⁹⁴ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 64, T.3/6.

⁷⁹⁵ L. Bekić, 2006., 58, T.7/6. L. Bekić, 2006., 62, T.11/7, 9.

⁷⁹⁶ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 178, T.6/71.

⁷⁹⁷ V. Delonga, 2014., 121.

⁷⁹⁸ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 62, T.1/4

⁷⁹⁹ T. Tkalčec, 2010., 169, T.11/222, 224, 228, 229.

⁸⁰⁰ M. Guštin, R. Cunja, K. K. Predovnik, 1993., 89, sl. 24, kat. 16, 17.

⁸⁰¹ Ž. Demo, 2007., 62.

Glazirana keramika

Istraživanjima Glavaša pronađeno je ukupno 44 ulomka glazirane keramike koja pokazuje jasne karakteristike uvoza i bliskih trgovačkih veza sa zapadnom obalom Jadrana, odnosno Apeninskim poluotokom. Iz utvrde potječe primjerak kasne gravirane keramike i majolike. Kasnoj graviranoj keramici pripada ulomak posude zatvorenog oblika s trakastom ručicom (sl. 124.a) koja se javlja u razdoblju druge polovice 16. do kraja 17. stoljeća.⁸⁰³ Dekorativni motiv na ulomku vrča čine spirale i paralelni višestruki potezi oslikani zelenom bojom, što je uobičajeni motiv kasne gravirane keramike koji ukazuje na pojednostavljivanje, a tim i na slabiju kvalitetu izvedbe crteža.⁸⁰⁴ Bliže analogije nalazimo u podgrađu Kninske tvrđave⁸⁰⁵ i Zadru⁸⁰⁶.

U Prostoriji 1 pronađena je majolika kod koje su najčešći nalazi vrčeva s ukrasom cvjetne gotike, oslikani kobaltno plavom bojom s križnim motivima i stupcima ispunjenim kosim crticama na bočnim stranama, a u središtu su kobaltno plavi medaljoni u obliku ljestvi oko kojih se obično nalaze polupalmete koje izgledaju poput lepezastih izdanaka (*a ciuffo* motiv) (sl. 124.b-f).⁸⁰⁷ Poveznice ovoj vrsti keramike nalazimo u podgrađu Kninske tvrđave,⁸⁰⁸ u Crkvi sv. Križa u Ninu,⁸⁰⁹ na Hvaru⁸¹⁰ na lokalitetima istarskog poluotoka,⁸¹¹ među primjercima iz Zadra⁸¹² u Kličevici,⁸¹³ te u susjednoj Sloveniji.⁸¹⁴ Na osnovi navedenih nalaza i primjerke iz Glavaša možemo smjestiti u vrijeme 15. i 16. stoljeća.

Iz utvrde Glavaš potječu i primjerci majolike tipa kasne *compendiarie*, a odnose se na ulomke trbuha i izljeva vrča s vratom po kojima su biljni motivi izvedeni žutom, okeržutom, smeđom, plavom i zelenom bojom (sl. 124.h-i). Najbližu paralelu ovim ulomcima kasne *compendiarie*, kako po formi vrčeva i njihovoj dekoraciji, nalazimo u Zadru, gdje su pronađena četiri

⁸⁰² T. Tkalčec, 2010, 162, T.4/ 86, 87.

⁸⁰³ H. Zglav- Martinac, 2004., 72

⁸⁰⁴ H. Zglav – Martinac, 2004., 72; K. Gusar, 2010., 98.

⁸⁰⁵ Pogledati podgrađe Kninske tvrđave sl. 250.h, i.

⁸⁰⁶ K. Gusar, 2010., 338, 312.

⁸⁰⁷ K. Gusar, 2006., 181,182.

⁸⁰⁸ Pogledati poglavlje 1a. Podgrađe Kninske tvrđave ovoga rada, sl. 249.a - i.

⁸⁰⁹ K. Gusar, 2006., 152, kat. 076; 153, kat. 077, 078; 154, kat. 079, 080; 155, kat. 082; K. Gusar, 2008., 193, T.III/1; K. Gusar, 2010., 377, kat. 427.

⁸¹⁰ K. Gusar, E. Visković, 2012.,18, kat. 36; 19, kat. 37; 23, kat. 54, 55, 56.

⁸¹¹ T. Bradara, 2006., 42, 43.

⁸¹² K. Gusar, 2010., 367, kat. 399; 368, kat. 400, 401, 402; 369, kat. 403, 404; 370, kat. 406, 407; 371, kat. 409; 375, kat. 421, 423; 376, kat. 426; 377, kat. 428, 429; 378, 430,431,432; 379, kat. 433, 434.

⁸¹³ K. Gusar, 2010., 371, kat. 407; K. Gusar, M. Čurković, 2011., 21, 17.

⁸¹⁴ R. Cunja, 2001., 99, 6.

ulomka vrča i jedan ulomak zdjelice. Oni upućuju na radionicu centra Castelli u pokrajini Abruzzo i razdoblje 18. stoljeća.⁸¹⁵



Sl. 124.a-i Glazirana keramika iz utvrde Glavaš (foto: Ante Šimić,2021.)

Lule za duhan

U Prostoriji 1 među nalazima nalaze se i ulomci dviju keramičkih lula za duhan (sl. 125. a,b). Prva od njih ima djelomično sačuvanu čašicu istaknutog grebena i tuljac za nasad kamiša (sl. 125.a). Greben čašice prekriven je nizom pravilnih ureza koji čine reljefni motiv. Tuljac na svom kraju završava istaknutim kružnim rebrom. Drugi primjerak keramičke lule ima donji dio čašice s jednom vезnom rupom, istaknuti greben i tuljac za nasad kamiša. Tuljac završava istaknutim kružnim rebrom (sl. 125.b). Poluloptasta čašica također je prekrivena nizom pravilnih ureza koji čine reljefni motiv. Lule za duhan upućuju na tursku tradiciju u izradi.

⁸¹⁵ K. Gusar, 2010., 473.

Prema sličnim primjercima iz Trilja možemo ih općenito datirati u vrijeme 18. stoljeća ili početka 19. stoljeća.⁸¹⁶



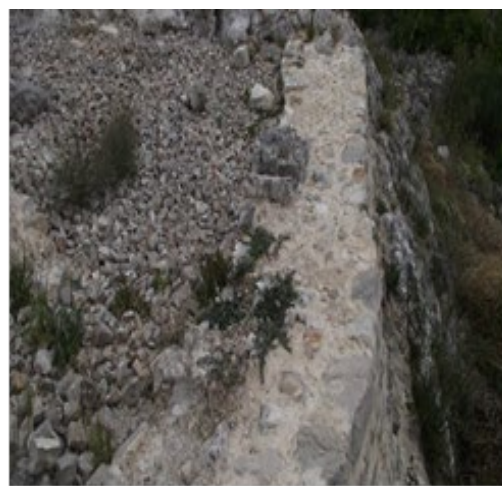
a b
Sl. 125.a,b Lule za duhan (foto: Ante Šimić, 2021.)

5. Konzervatorski radovi na utvrđi Glavaš

Konzervatorski radovi provodili su se tijekom 2015., a obavilo ih je Klesarstvo Brkić iz Zadra, na temelju prethodno napisanog konzervatorskog elaborata.⁸¹⁷ Konzervacijom je najprije obuhvaćen zid SJ 10 na jugu utvrde Glavaš, u dužini od 6,238 metara (sl. 126., 127)., potom zid SJ 12 u dužini 4,284 metra (sl. 128., 129.), SJ 25 u dužini od 6, 249 metara (sl. 130., 131.) i SJ 13 u dužini od od 0,749 metara (sl. 132., 133).



Sl. 126. Pogled s istoka na zid SJ 10 prije konzervatorskih radova



Sl. 127. Pogled sa zapada na zid SJ 10 poslije konzervatorskih radova

⁸¹⁶ L. Bekić, 2000., 267.

⁸¹⁷ M. Miletić, 2008., 1 - 51.



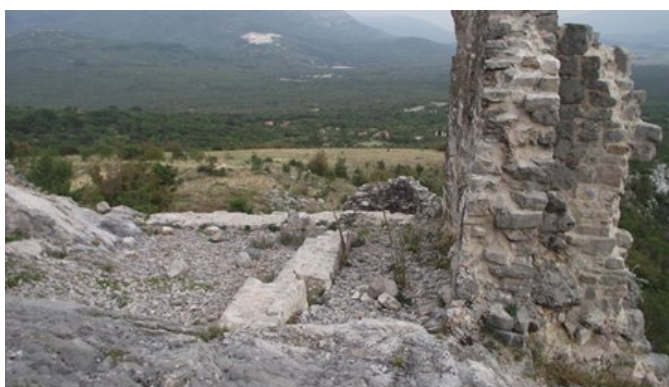
Sl. 128. Pogled s istoka na zid SJ 12 prije konzervatorskih radova



Sl. 129. Pogled s istoka na zid SJ 12 poslije konzervatorskih radova



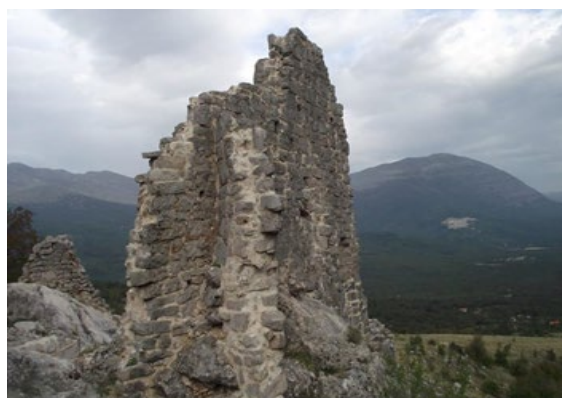
Sl. 130. Pogled sa sjevera na zid SJ 25 prije konzervatorskih radova



Sl. 131. Pogled sa sjevera na zid SJ 25 poslije konzervatorskih radova

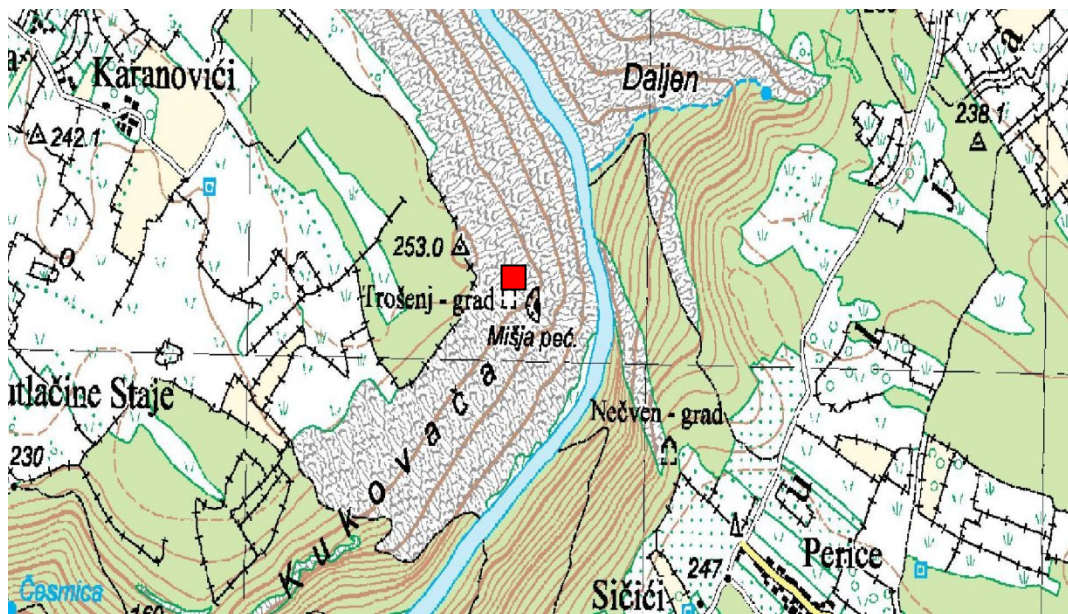


Sl. 132. Pogled sa sjevera na zid SJ 13 prije konzervatorskih radova



Sl. 133. Pogled sa sjevera na zid 13 poslije konzervatorskih radova

7. KISTANJE - UTVRDA TROŠENJ



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-4-1-1 Oklaj (Nečven),
Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Kistanje, Šibensko-kninska županija

Koordinate: Y = 5582645 X= 4871122

Položaj: Utvrda Trošenj (Čučevo) smještena je s desne strane kanjona rijeke Krke, istočno od Kistanja na 250 metara n/m. Nalazi se nasuprot Nečvenu na drugoj strani Krke. Imala je veliko strateško značenje nadzora visećeg mosta preko Krke koji je Šubićima donosio velike prihode.⁸¹⁸

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je pripadala Bribirskoj županiji⁸¹⁹, a bila je u posjedu obitelji Šubića.

Toponimi: *Cuen, Cicoue, Zucea, Zucca, Zucea villa Chuchevno, Bani-kula,*⁸²⁰ *Bani-kulam (Čučevo Šubićevo),*⁸²¹ *Čučeva - Šubićevo, Čučevo, Čučevo, Grad Trošenj, Trošenj grad, Trošen grad, Grad - utvrda Čučevo,*⁸²² *Porušen grad, Zvirač, Trošen gradu (Trajan - grad) i Mostine.*⁸²³

⁸¹⁸ J. Zaninović- D. Gaurina, 2008., 151.

⁸¹⁹ S. Zlatović, 1896., 88.

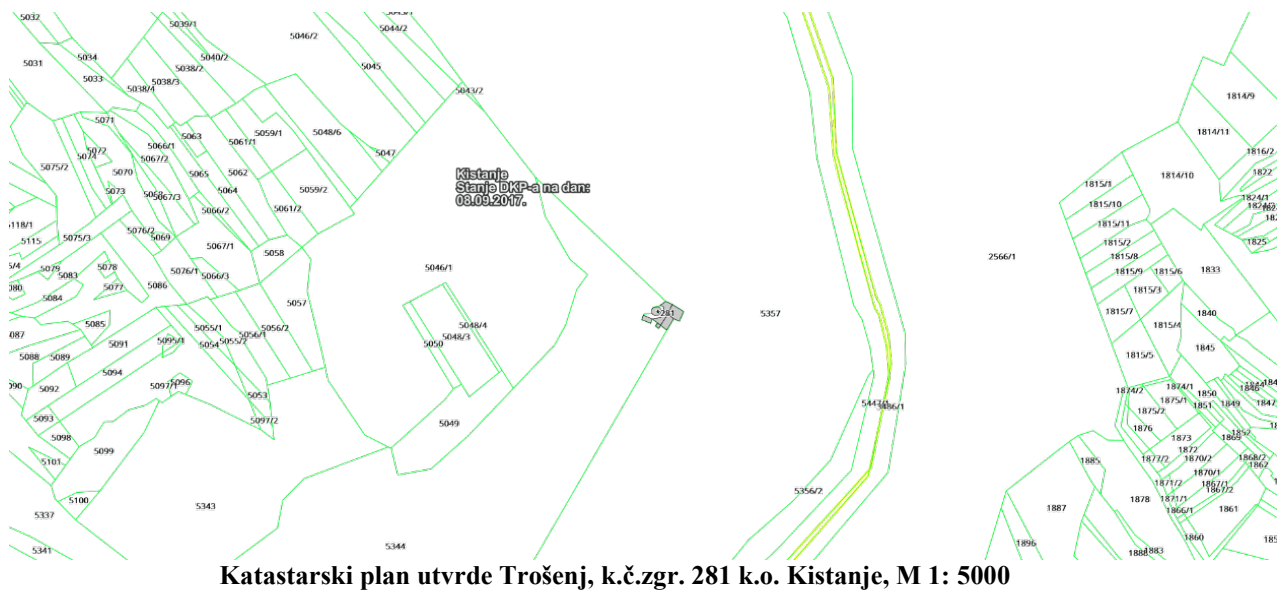
⁸²⁰ G. Urlić Ivanović, 1892b, 40.

⁸²¹ G. Urlić Ivanović, 1892a, 38.

⁸²²⁸²² A. Juric, 2009., 83.

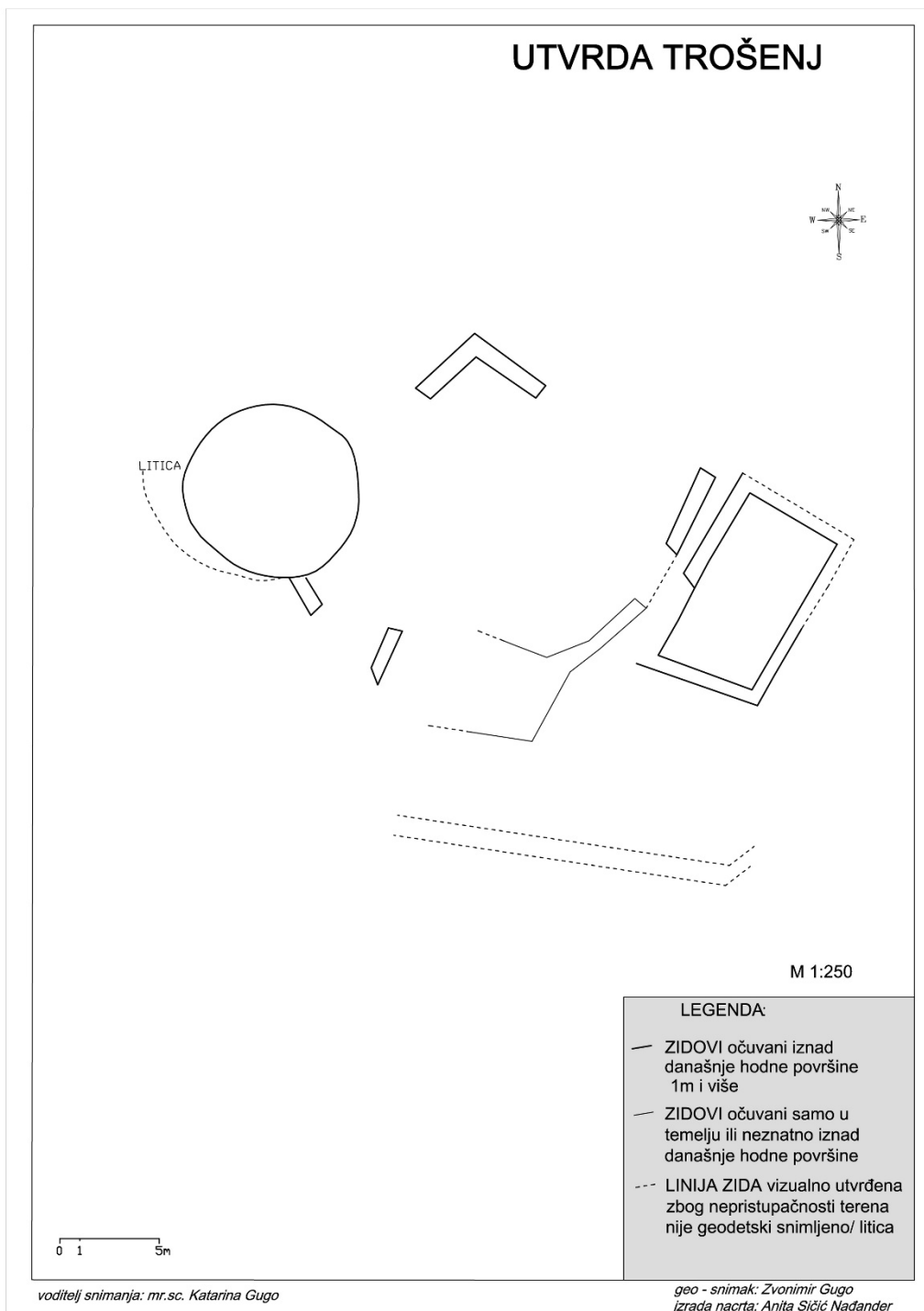
⁸²³ M. Zekan, 1997., 397.

1. Današnji izgled



Katastarski plan utvrde Trošenj, k.č.zgr. 281 k.o. Kistanje, M 1: 5000

Utvrda Trošenj ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok, a na zapadu utvrde smještena je kružna kula (sl. 134. - 135.). Arhitektonski ostaci nalaze se neposredno preko puta utvrde Nečven (sl. 136.). Kula ima promjer 8,826 metara, debljina zida iznosi 1,548 metara (sl. 137.). Na kuli se na jugozapadu nalazi oštećenje (sl. 138.). Jednim je dijelom naslonjena na liticu. Od kružne kule prema jugozapadu nastavlja se manji ostatak obrambenog zida u dužini od 0,914 metara i debljine 0,779 metara. U blizini njega nalazi se još jedan manji koji okomito pada na nj, a dužine je 2,971 metar. Na sjeveru i sjeverozapadu utvrde nalazi se ostatak dvaju zidova objekta koji se spajaju pod pravim kutom (sl. 139). Jedan je na sjeverozapadu, dužine 4,048 metara, a drugi na sjeveru dužine 4,499 metara. Na sjeveroistoku se nalazi ostatak pravokutnog objekta, kojem južni zid ima vanjsku dužinu 6,448, a istočni 9,668 metara (sl. 140.). Na sjeveru dužina iznosi 5,1 metar, a na zapadu 5,848 metara (sl. 141.). Zapadno od objekta nalazi se ostatak obrambenog zida dužine 18,463 metra. Ispred njega nalazi se još jedan manji obrambeni ukupne dužine 9,076 metara (sl. 142.). Treba još spomenuti kako je sačuvan i ostatak na jugu utvrde u dužini od 16,885 metara, a debljina zida iznosi 1,023 metar (sl. 143.). Površina utvrde Trošenj je 760 m².

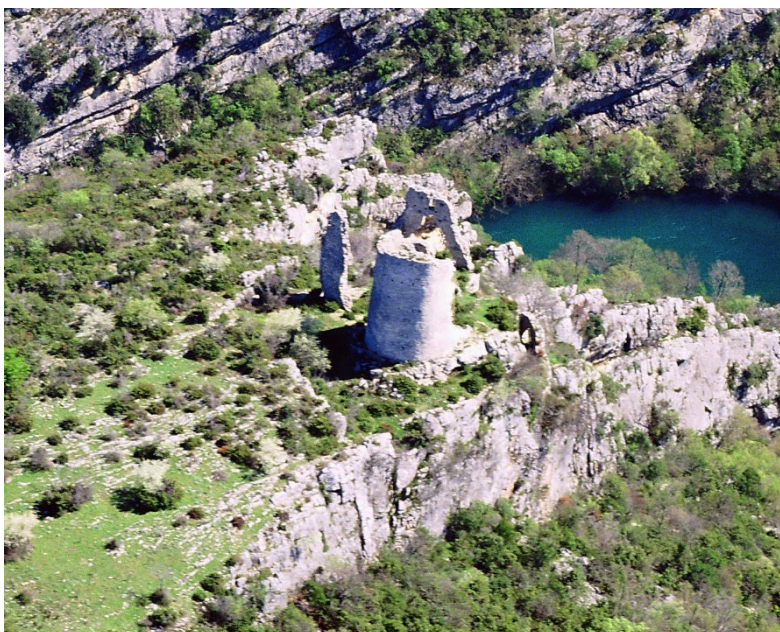


Sl. 134. Tlocrt utvrde Trošenj

2. Povijesni podaci

Utvrdu Trošenj sagradila je obitelj Šubić u 15. stoljeću.⁸²⁴ 1437. navodi se kao *villa Chuchevno*,⁸²⁵ a tek 1487. uz nju se spominje i naselje.⁸²⁶ Osmanlije je osvajaju 1522. i zadržavaju se u njoj sve do 1684.⁸²⁷ Za vrijeme osmanlijske uprave tu su bili smješteni aga, dizdar i kadija,⁸²⁸ a bila je i sjedište krčkog zapovjednika Mehmed-bega Ljubunčića.⁸²⁹

Mletački izvor iz 1527. navodi Trošenj (Čučevo) imenom *Zucea*⁸³⁰ te tom prilikom doznajemo o njenoj važnosti kao jednom od gradova od Velebita do Neretve i granične utvrde između Kninske, Podgorske i Bribirske županije.⁸³¹



Sl. 135. Pogled iz zraka na utvrdu Trošenj
(foto: Zoran Alajbeg, 5. srpnja2004.)

⁸²⁴ M. Zekan, 1997., 397; B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 398.

⁸²⁵ G. Urlić Ivanović, 1895a, 50; M. Zekan, 2007., 638, M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 398.

⁸²⁶ M. Zekan 1997., 397; M. Zekan, 2007., 638; J. Zaninović- D. Gaurina, 2008., 151; A. Juric, 2009., 85.

⁸²⁷ S. Zlatović, 1896b, 88; M. Zekan, 1997., 397; M. Zekan, 2007., 638; J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 151; A. Juric, 2009., 85; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 398.

⁸²⁸ M. Zekan, 1997, 397; A: Juric, 2009, 85.

⁸²⁹ I. Petricioli, 1969., 527.

⁸³⁰ S. Zlatović, 1896b, 88.

⁸³¹ S. Zlatović, 1896b, 88.



**Sl. 136. Pogled s utvrde Nečven na utvrdu Trošenj
(foto: Mičo Samardžija, 2003.)**



Sl. 137. Kružna kula na zapadu utvrde



**Sl. 138. Ostatak prozora i u produžetku oštećenja
na jugozapadu kružne kule**



**Sl. 139. Pogled s jugozapada na kružnu kulu na zapadu
i ostatak dvaju zidova zgrade na sjeveru i sjeverozapadu utvrde**



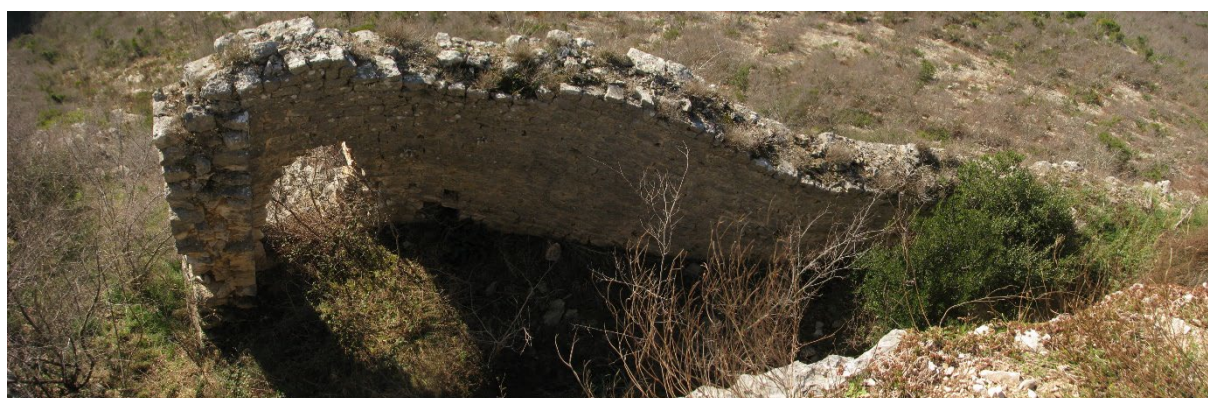
**Sl. 140. Ostaci dvaju zidova zgrade na sjeveru
i sjeverozapadu utvrde**



Sl. 141. Ostaci zgrade na sjeveroistoku utvrde



Sl. 142. Manji obrambeni zid ispred zgrade na sjeveroistoku utvrde



Sl. 143. Obrambeni zid na južnoj strani utvrde

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda Trošenj prikazana je na više karata od 16. do 19. stoljeća koje su pohranjene u nekoliko institucija kakve su primjerice Austrijski državni arhiv u Beču, Mađarski državni arhiv u Budimpešti i Zbirka Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Najstariji prikaz utvrde je na karti Matea Pagana iz 1530., a najmlađi iz 1869. - 1887. i odnosi se na kartu Habsburškog Carstva (sl. 144., 153.).

Prvi Paganov kartografski prikaz iz spomenute 1530., utvrdu navodi kao *Zucca*, prikazanu s dvije kule i obrambenim zidom s kruništem (sl. 144.).



Sl. 144. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

Na karti Paola Forlanija iz 1570. utvrda se navodi toponimom *Zucea*, a prikazana je s dvije kvadratične kule s kruništima, otvorima na njima i s dvije kružne sa šatorastim krovom (sl. 145.).



Sl. 145. Paolo de Forlani, La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico 1570. (preuzeto sa: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>>)

1590. nastaje karta autora Gerharda Mercatora na kojoj se samo navodi kao *Zucea* (sl. 146.). Wolfgang Lazius 1570. - 1606. navodi je toponimom *Zucea*, a prikazana je vrlo stilizirano s četiri kule sa šatorastim krovom i džamijom bez minareta (sl. 147.). 1684. nastaje i karta autora Martina Stiera, na kojem se navodi kao *Zucca* (sl. 148.).



Sl. 146. Gerhard Mercator, Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

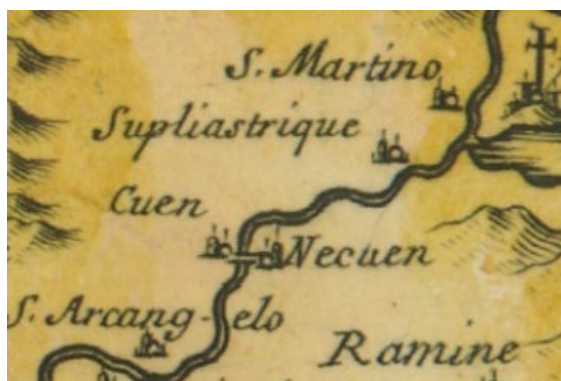


Sl. 147. Wolfgang Lazius, Zarae, Et Sebenici Descriptio 1570 - 1606.
(preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)



Sl. 148. Martin Stier, Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn 1684. (preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/199/2619316484/>)

Giacomo Cantelli na karti iz 1690. navodi je nazivom *Cuen* (sl. 149.). U razdoblju 1633. - 1703. nastaje kartografski prikaz autora Guillaumea Sansona na kojem se Trošenj imenuje kao *Cicone* (sl. 150.). Na karti Petera Konrada Monatha 701. - 1750. naziva se *Cuen* (sl.151.).



Sl. 149. Giacomo Cantelli, La Croatia e Contea di Zara / descritte da Giacomo Cantelli da Vignola, 1690. g. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11142>)



Sl. 150. Guillaume Sanson, Le Golfe de Venise 1633. - 1703. (preuzeto s: <http://mapy.mzk.cz/de/mzk03/001/049/110/2619270036/>)



Sl. 151. Peter Konrad Monath, Dalmatia et regiones adjacentes, Croatia, Bosnia, Slavonia, Servia, Albania 1701. - 1750. (preuzeto s: <http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/586/2619316517/>)

Na karti Habsburškog Carstva iz 1806. - 1869. spominje se toponimom *Gradina* (sl. 152), a u razdoblju između 1869. - 1887. kao *Grad Trošenj* (sl. 153).



Sl. 152. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. - 1869.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)



Sl. 153. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. - 1887.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

Urlić Ivanović utvrdu Trošenj naziva *Bani kulam, Čučevo – Šubićevo*⁸³² i govori o njenom položaju na prostoru Bukovice.⁸³³ On po prvi put donosi i opis njenog arhitektonskog sklopa i navodi da je njena kula najviša u Dalmaciji.⁸³⁴ Tom prilikom objavljuje podatke i o dvorištu kao i o zgradama u utvrdi, za koje pretpostavlja da su konjušnice ili staje.⁸³⁵ Stjepan Gunjača smatra da je Trošenj prijelaz s visećim, srednjovjekovnim mostom, koji je Šubićima donosio veliki prihod.⁸³⁶

Mate Zekan piše podatak o toponimu *Porušen grad* za utvrdu Trošenj, koja je taj naziv dobila zbog svoje razrušenosti.⁸³⁷ Maja Petrinec navodi naziv *Zvirač*,⁸³⁸ a na utvrdu se kratko osvrnula i autorica ovog rada.⁸³⁹

4. Pokretni nalazi

Početakom 20. stoljeća fra Lujo Marun navodi kako je kupio dvije keramičke svjetiljke nađene na *Trošen gradu (Trajan-grad)*. Osim svjetiljki, pronađena su i dva rimska brončana novca.⁸⁴⁰

⁸³² G. Urlić Ivanović, 1892a, 26.

⁸³³ G. Urlić Ivanović, 1892a, 26; M. Slukan Altić, 2007.

⁸³⁴ G. Urlić Ivanović, 1892b, 38.

⁸³⁵ G. Urlić Ivanović 1892b, 38, 39.

⁸³⁶ S. Gunjača, 1978., 146; M. Zekan, 1997., 397.

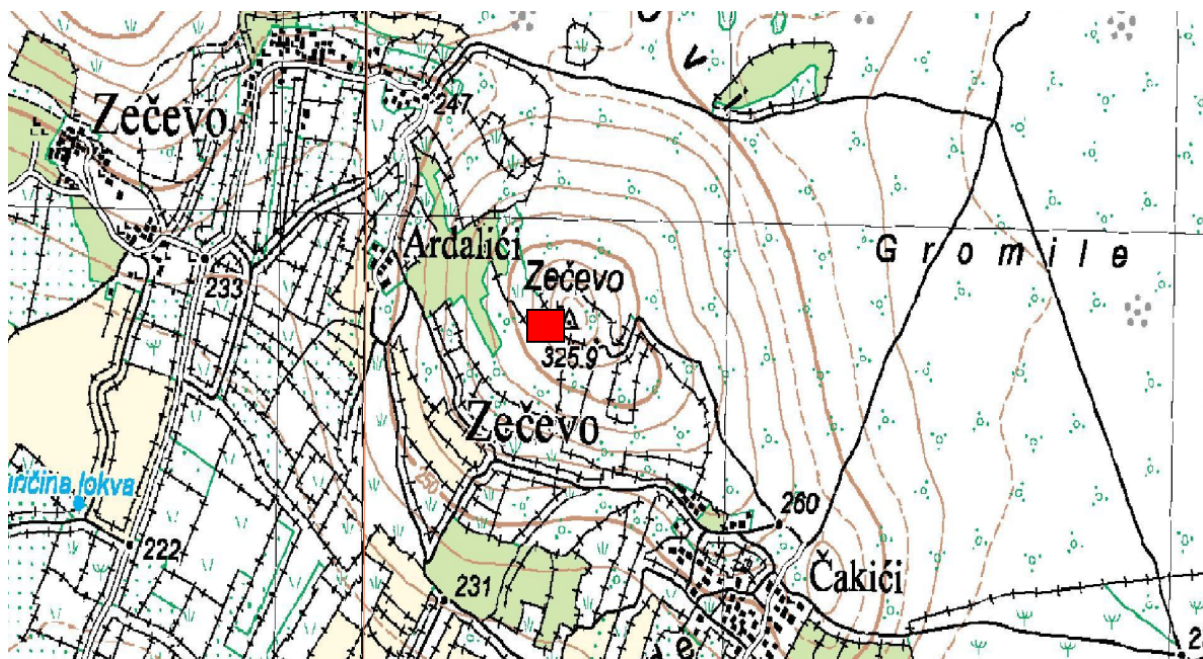
⁸³⁷ M. Zekan, 2007., 638; A. Juric, 2009, 84.

⁸³⁸ M. Petrinec, 1998., 37.

⁸³⁹ K. Gugo Rumštajn, 2009., 116.

⁸⁴⁰ M. Petrinec, 1998., 153. u Starinarskim dnevnicima Fra. Luje Maruna od 14. listopada 1907.

8. KISTANJE - UTVRDA ZEČEVO



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-3-2-2 Kistanje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Izvadak: TK 1:25 000, 4416-3-2-2 Kistanje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Kistanje, Šibensko-kninska županija

Koordinate: Y=5570627 X= 4870846

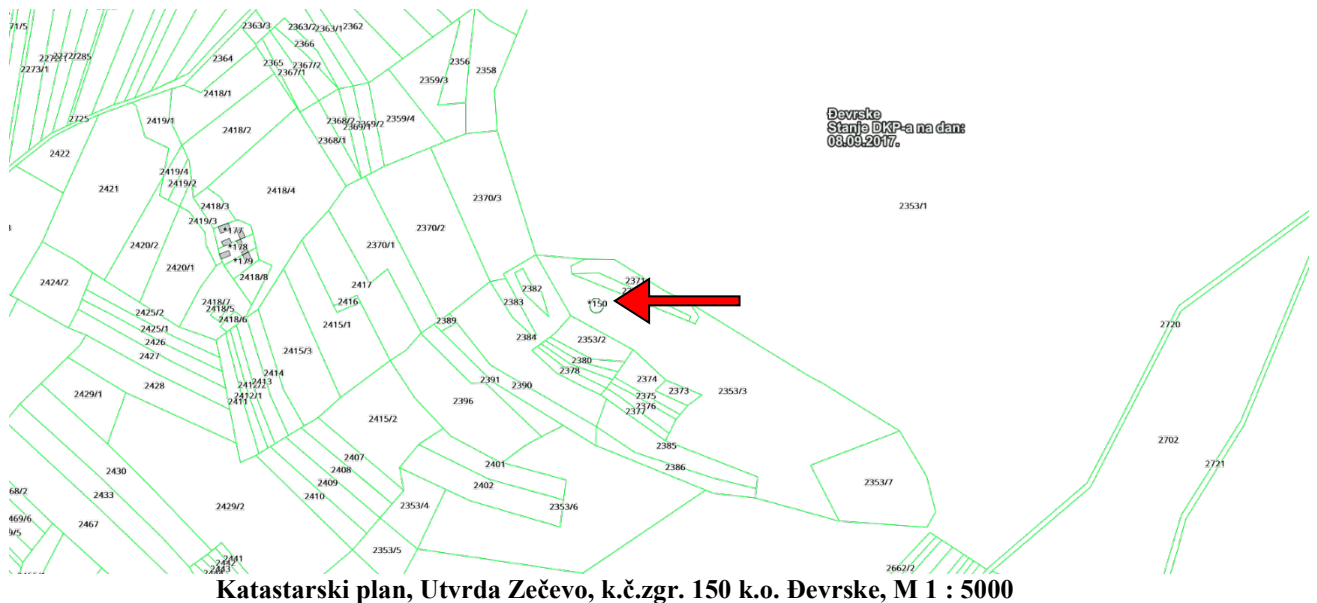
Položaj: Položaj lokaliteta je s lijeve strane državne ceste D 59 koja iz smjera Kistanja vodi prema Đevrskama. Nalazi se na uzvišenju od 273 metra n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna pripadnost: U srednjem vijeku utvrda je pripadala Bribirskoj županiji,⁸⁴¹ a bila je u posjedu Šubića.

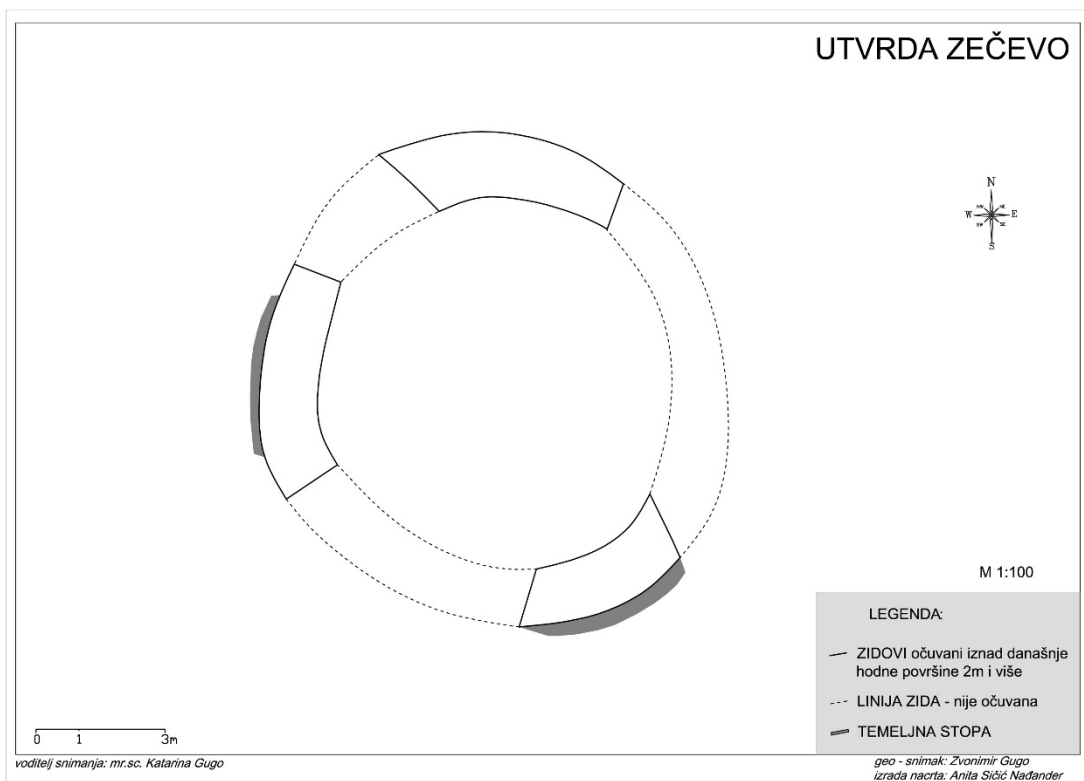
Toponimi: *Xeceuo, Xeciuo, Xeceuo, Zečevo i Gradina*

⁸⁴¹ S. Zlatović, 1896b, 88.

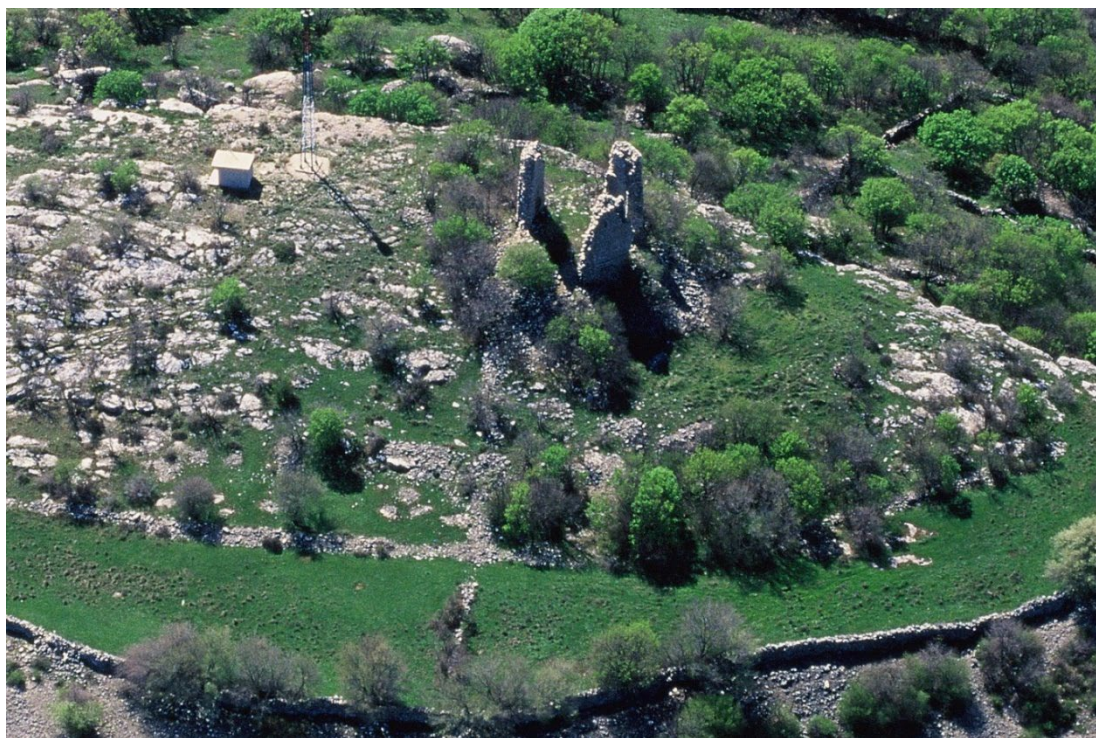
1. Današnji izgled



Utvrda Zečevo ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok (sl. 154.). Od arhitektonskih ostataka sačuvan je zid kružne kule u tri dijela (sl. 155.). Kula je nepotpuno očuvana osobito na jugozapadnoj strani (sl. 156). Vanjski promjer zidova iznosi 11.096 metara, a unutarnji 8,418 metara (sl. 157.). Zid kule na sjeveru utvrde očuvan je u dužini od 5,737 metara, a debljine je 1,590 metara (sl. 158.). Drugi zid na sjeverozapadu ima ukupnu dužinu 5,482 metara, a debljina mu iznosi 1,411 metar (sl. 159., 160.). Danas vidljiva dužina temeljne stope s zaobljenim vijencem iznosi 3,614 metra (sl. 161., 162.). Treći zid na jugoistoku utvrde ima ukupnu dužinu 4,080 metara, a debljina mu iznosi 1,642 metra (sl. 163., 164.). Danas vidljiva dužina temeljne stope i oblog vijenca je 3,518 metara. Površina utvrde Zečevo iznosi 108 m², a građena je pravilno klesanim kamenom vezanim žbukom.



Sl. 154. Tlocrt utvrde Zečevo



Sl. 155. Zračni snimak utvrde Zečevo (prema Zoran Alajbeg, 5. srpnja 2004.)



Sl. 156. Pogled s jugozapada na utvrdu Zečevo



Sl. 157. Pogled s juga na ostatke kružne kule



Sl. 158. Pogled iz unutrašnjosti kule na sjeverni zid utvrde



Sl. 159. Pogled iz unutrašnjosti kule prema zidu na jugozapadu utvrde



Sl. 160. Pogled s juga na jugozapadni zid utvrde



Sl. 161. Pogled na vijenac pri dnu zida kule na jugozapadu utvrde



Sl. 162. Pogled na temeljnu stopu na zidu kule na jugozapadu utvrde



Sl. 163. Treći zid kule na jugoistoku utvrde



Sl. 164. Pogled s istoka na jugoistočni zid utvrde

2. Povijesni podaci

Najraniji podatci utvrdu Zečevo navode u sastavu Bribirske županije.⁸⁴² Mletačko izvješće je spominje u kontekstu sporazuma kojim ju hrvatsko-ugarski kralj Žigmund Luksemburški 1433. daje Mlečanima.⁸⁴³ Osmanlije je osvajaju 1523., a pretpostavlja se kako je bila stražarnica na putu za Ravne kotare, jer se nalazi u neposrednoj blizini srednjovjekovne komunikacije *via Magna*.⁸⁴⁴ Navodi se između ostalih utvrda kao *Xeceuo* u kontekstu naselja koja se nalaze na Paganovoj karti.⁸⁴⁵ Osmanlije je napuštaju 1684.⁸⁴⁶

⁸⁴² G. Urlić Ivanović, 1880., 46.

⁸⁴³ F. Rački, 1882., 184; S. Zlatović, 1896b, 88.

⁸⁴⁴ N. Jakšić, 1985., 325.

⁸⁴⁵ I. Petricioli, 1969., 527.

⁸⁴⁶ F. Rački, 1882., 184. S. Zlatović, 1896b, 88.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda Zečevo prikazana je na malom broju karata u razdoblju od 16. do 19. stoljeća koje su pohranjene u Austrijskom državnom arhivu u Beču, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti te Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

Na karti Wolfganga Laziusa iz 1570. - 1606. utvrda se naziva *Xexeuo* (sl. 165.).



Sl. 165. Wolfgang Lazius, *Zarae et Sebenici Descriptio* 1570. - 1606. (preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

Iz 1647. potječe kartografski prikaz autora Matthaeya Meriana na kojemu se Zečevo navodi kao *Xexeuo*. Prikazana je shematski s dvije kružne kule sa šatorastim krovom i obrambenim zidom (sl. 166.).



Sl. 166. Matthaeus Merian, *Tafel der Stätte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen*, 1647. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647>)

Zadnji prikaz je s karte Habsburškog Carstva iz 1806. - 1869. na kojoj se navodi samo kao toponim *Zečevo* (sl. 167.).



Sl. 167. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. – 1869.)
(preuzeto s:

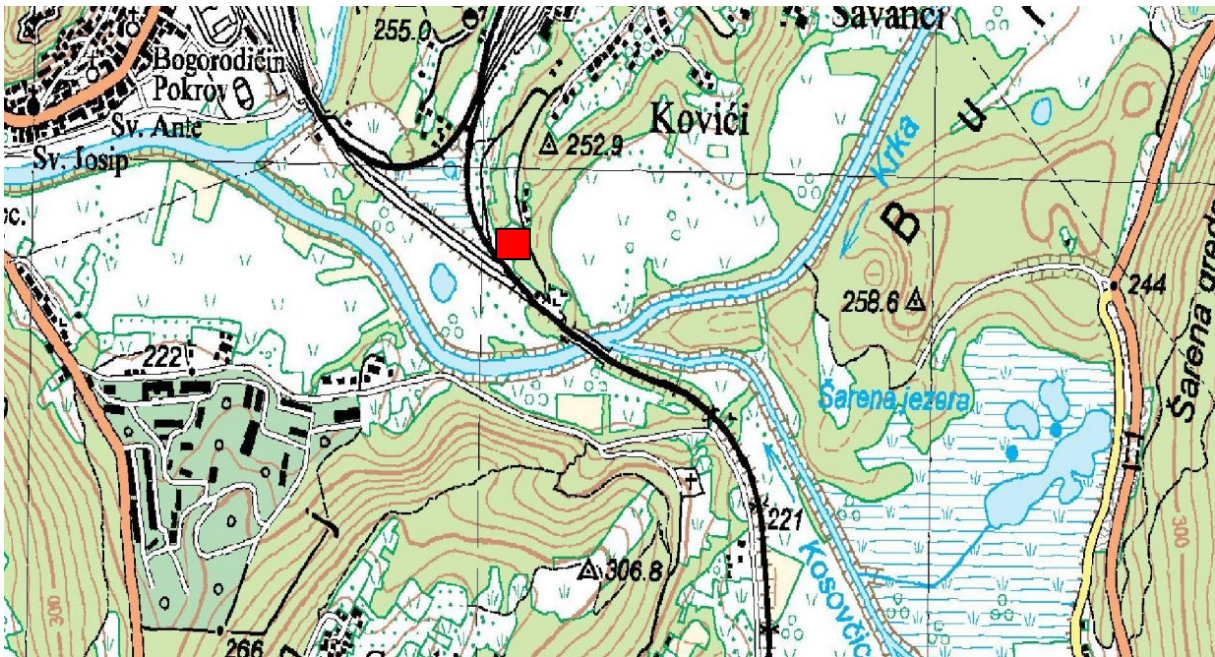
<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

4. Pokretni nalazi

Od pokretnih nalaza nađenih u blizini, Lujo Marun navodi jednu ostrugu i jedno željezno koplje 9. ili iz 10. stoljeća.⁸⁴⁷

⁸⁴⁷ M. Petrinec, 1998., 123.

9. KNIN – KAPITUL



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-2-3-4 Knin, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Knin, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: Z- 4372

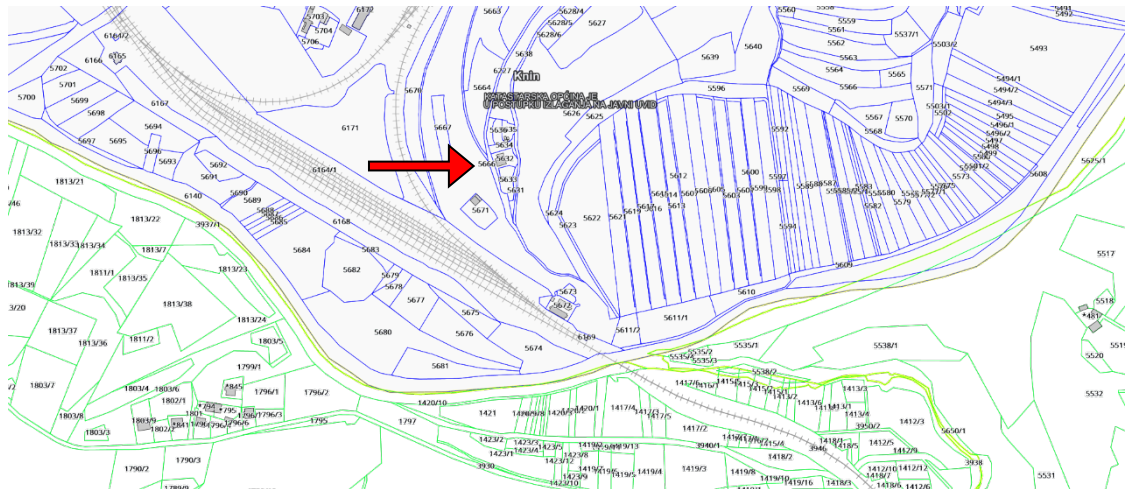
Koordinate: Y= 5597214, X= 4876757

Položaj: Kapitul je smješten na omanjoj visoravni sjeveroistočno od starog željezničkog mosta preko rijeke Krke, kod utoka Kosovčice u nju na 220 metara n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Kapitul je pripadao Kninskoj županiji i bio je u posjedu hrvatskih kraljeva Petra Krešimira I, Stjepana Držislava, Svetoslava Suronje, Gojzlava, Petra Krešimira IV, Kralja Zvonimira, prepozita Dobroslava i kninskih biskupa.

Toponimi: *Capitulo, Capitel, Kapitolo, Kaptol i Kapitul.*

1. Današnji izgled



Katastarski plan Kapitul, dio k.č.z.5666 k.o. Knin

Danas se na Kapitolu zahvaljujući revizijskim arheološkim istraživanjima koja se provode od 2013., mogu vidjeti temeljni ostaci obrambenog zida utvrde na sjeveroistočnoj strani, potom preko pruge na jugozapadnoj su ostaci većeg zida i na južnoj ostaci kvadratične kule (sl. 168 - 170).

Na jugozapadnoj strani, s druge strane pruge prilikom čišćenja terena 2018., otkriven je drugi dio obrambenog zida (sl. 171.)⁸⁴⁸ koji ima oblik slova“L“ ukupne dužine od 42,561 metra. Prvi dio koji se pruža paralelno s katedralnim sklopom ima dužinu 22,765 metara, a na njega se okomito nastavlja drugi dio u dužini od 19,796 metara. Ukupna površina na ovoj strani Kapitula iznosi 554 m.²

Tada su južno od spomenutog zida čišćeni ostaci kvadratične kule utvrde, koja je znatno slabije bila vidljiva prije čišćenja raslinja (sl. 172.). Od nje su sačuvana tri zida, a nedostaje onaj na njenoj južnoj strani.

Najduži se proteže u dužini od 5,22 metara i nalazi se na sjeverozapadnoj strani, a najmanje sačuvani u dužini od 2,673 metra. Kvadratična kula ima površinu od 34,392 m.² S njene sjeverne strane nalazi se dio matične stijene koja prirodno čini manji, blagi luk prema kuli zbog čega se može zaključiti kako se koristila prirodna konfiguracija terena utvrde, a obrambeni zid išao je pravcem pružanja matičnih stijena koje su na taj način izravno korištene

⁸⁴⁸ www.huknet1.hr, 14. rujna 2018.

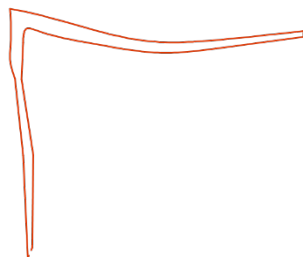
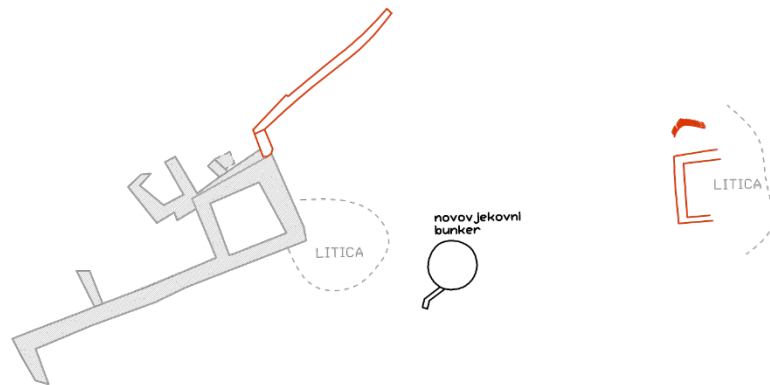
za njenu gradnju jer se zid izravno na njih naslanjao. Obrambeni zid i kvadratična kula arhitektonski su dijelovi Kapitula čija površina iznosi 41 4610 m.²

Do 2012. tu se nalazila talijanska vojarna⁸⁴⁹ koja je uklonjena kako bi se moglo pristupiti revizijskom arheološkom istraživanju⁸⁵⁰. Do danas su na samoj utvrđi ostale još tri stražarnice, dvije s lijeve strane željezničkog mosta i pruge, a treća s desne strane pruge koja povezuje Zagreb - Split, neposredno u blizini željezničkog mosta preko rijeke Krke.

⁸⁴⁹ P. Bezina, 1998., 185. Prema događajima zapisanima u Ljetopisu samostana sv. Ante u Kninu kako su 16. ožujka 1942. Talijani na Kapitolu pored željezničkog mosta radili stražarnice razgrađujući zidove Kapitula. Tom prilikom posjekli su i šumu, a samostan je dobio drva jer su zemljišne čestice na kojima se nalazi nalaziše Kapitul u vlasništvu samostana sv. Ante u Kninu.

⁸⁵⁰ Revizijsko iskopavanje na Kapitolu provodi Muzej hrvatskih arheoloških spomenika i voditelj istraživanja dr.sc. Ante Jurčević sa zamjenicom dr. sc. Majom Petrincec. Revizijska se istraživanja provode od 2013., a samo 2014. nije bilo istraživanja već samo čišćenje terena.

KNIN – KAPITUL



LEGENDA:

- ostaci obrambenog zida i kvadratične kule utvrde
- ostaci zidova kninske katedrale

M 1:500

0 1 5m

voditelj snimanja: mr.sc. Katarina Gugo
geo - snimak: Zvonimir Gugo

izrada nacrt: Anita Sičić Nađander

Sl. 168. Tlocrt utvrde Kapitul



Sl. 169. Pogled iz zraka na današnji Kapitul s označenim ostacima obrambenog zida utvrde Kapitul (foto: Stjepan Tomić, 2018.)



Sl. 170. Pogled iz zraka na obrambeni zid utvrde Kapitul otkriven na sjeveroistočnoj strani nalazišta (foto: Stjepan Tomić, 2018.)



Sl. 171. Pogled iz zraka na obrambeni zid utvrde Kapitul otkriven na jugozapadnoj strani utvrde Kapitul (foto: Stjepan Tomić, 2018.)



Sl. 172. Pogled iz zraka na ostatke kvadratične kule na južnoj strani utvrde (foto: Stjepan Tomić, 2018.)

2. Povijesni podaci

Utvrda Kapitul poznata je još iz antičkog vremena jer je tu postojalo rimsko naselje.⁸⁵¹ Na antičkim temeljima u ranom srednjem vijeku osniva se vladarski benediktinski samostan⁸⁵², točnije, sredinom 9. stoljeća, na istom mjestu podignuta je crkva i kraljevski benediktinski samostan sv. Bartolomeja (*monasterium regale*). Crkva i vladarski samostan poznati su iz srednjovjekovnih isprava. Jedna od tih isprava ukazuje na odnos kralja Petra Krešimira IV. prema benediktinskom samostanu.⁸⁵³ Pretpostavlja se kako u srednjem vijeku na Kapitolu nije postojala samo crkva i samostan, već je tu izraslo i srednjovjekovno naselje.⁸⁵⁴ Iza 10. stoljeća ovo naselje gubi svoj značaj, jer jača važnost Kninske tvrđave, a Kapitul ostaje samo važno sakralno središte.⁸⁵⁵ Kasnije je poznato spominjanje u mnogim srednjovjekovnim izvorima od 11. do 16. stoljeća.⁸⁵⁶ Početkom 13. stoljeća na Kapitolu je podignuta trobrodna bazilika koja je služila kao kninska katedrala.⁸⁵⁷

Vrijeme 14. stoljeća doba je velikog značaja notarijata, tako da ubrzo kaptoli u Dalmaciji dobijaju značaj *locus credibilis*, mjesta vjerodostojnosti.⁸⁵⁸ Navjerojatnije u drugoj polovici 14. stoljeća, ova utvrda postaje mjesto gdje se obavljala javna djelatnost u sastavljanju, pisanju, prepisivanju i pečaćenju izvornim kaptolskim pečatom svih javno-pravnih i privatnih dokumenata i isprava.⁸⁵⁹ Za Ludovikove vlasti i Kninski kaptol dobiva dozvolu za javnu djelatnost u upotrebi kaptolskog pečata. Tako je poznato kako je upravo tu ovjeren i prijepis izvorne isprave iz 1345. iz koje se doznaje kako je ban Nikola ugovorio mir s cetinskim knezom Ivanom Nelipićem i njegovom majkom Velislavom.⁸⁶⁰

Nadalje, poznato je kako je 1397. učinjeno nekoliko prijepisa isprava kninskog biskupa Ladislava, a od 23. veljače iste i prijepis isprave o dopuni isprave o dobrima Splitske

⁸⁵¹ T. Burić, 1992., 97; M. Budimir, 1992., 24, 27.

⁸⁵² T. Burić, 1992., 98; M. Budimir, 1992., 29.

⁸⁵³ M. Zelić, 2006., 4; S. Antoljak, 1972., 92.

⁸⁵⁴ F. Smiljanić, 1987., 216.

⁸⁵⁵ F. Smiljanić, 1985., 120.

⁸⁵⁶ S. Antoljak, 1992., 163.

⁸⁵⁷ T. Burić, 1992., 98.

⁸⁵⁸ M. Matijević Sokol, 1994., 69.

⁸⁵⁹ A. Gulin, 1993., 225.

⁸⁶⁰ M. Zelić, 2006., 13, 23.

nadbiskupije.⁸⁶¹ Međutim, jedna od najpoznatijih koja je tu prepisana je od 29. lipnja, kralja Mihajla Krešimira II., iz 950.⁸⁶²

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda na Kapitolu javlja se i na kartografskim prikazima od 16. do 19. stoljeća koji su pohranjeni u Zbirci Novak u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Austrijskom državnom arhivu u Beču, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Njen najstariji prikaz je na karti Matea Pagana iz 1530. (sl. 173.), a najmlađi na karti Habsburškog Carstva iz 1806. - 1869. (sl. 180.). Prema prikazu autora Pagana iz 1530. utvrdu Kapitul se naziva *Capitulo*, a čini je šest kvadratičnih kula uklopljenih u obrambeni zid koje završavaju kruništima, jednako kao i zid utvrde, unutar kojeg nalazi se i crkva (sl. 173.).



Sl. 173. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

Četrdesetak godina kasnije nastaje kartografski prikaz autora Paola Forlanija na kojemu je vidljivo kako je čini više kula sa šatorastim krovom kao i bez njih, sakralni objekti i više stambenih objekata unutar obrambenog zida (sl. 174.).

⁸⁶¹ M. Zelić, 2006., 15.

⁸⁶² M. Zelić, 2006., 4. Iz te isprave se doznaje kako se devetorici zaslužnih Hrvata poklanja otok Vranjic (*Durana*), zemljište u Solinu i jedna njiva koja se zove *Potmerie*.



Sl. 174. Paolo de Forlani, *La vera et fidele descrizione di tutto il Contado di Zara et Sebenico* 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>>)

Na karti Wolfganga Laziusa iz 1570. - 1606. Kapitul je označen kao *Capitulo*, a na njemu se i dalje nalazi više stiliziranih kula sa šatorastim krovovima i džamija bez minareta te obrambeni zid (sl. 175.).



Sl. 175. Wolfgang Lazius, *Zarae, Et Sebenici Descriptio* 1570. - 1606. (preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

Negdje iz istog vremena potječe i karta Gerharda Mercatora koja također prikazuje utvrdu (sl. 176.).



Sl. 176. Gerhard Mercator, Slavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

1647. na karti Matthaëusa Meriana *Capitulo* je i dalje prikazan sa šest kula sa šatorastim krovovima i obrambenim zidom (sl. 177.).



Sl. 177. Matthaëus Merian, Tafel der Städte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen, 1647. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647>)

Na karti Christopa Weigela iz 1718. također je označen Kapitul (sl. 178.). Svi kasniji kartografski prikazi krajnje su pojednostavljeni. 1770. javlja se karta Dalmacije na kojem je samo označen nazivom *Capitulo* (sl. 179.).



Sl. 178. Christoph Weigel, *Dalmatia Albania cum proximis regionibus & parte maris Adriatici*, 1718., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10314>)



Sl. 179. *Dalmácia térképe*, 1770. [TK 1210/1-4], (preuzeto s: <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1206/?list=eyJxdWVyeSI6ICJEYWxtXHUwMGUxY2lhIHRcdTAwZTlya1x1MDBlOXBIIDE3NzAuIFtUSyAxMjEwLzEtNF0sICJ9>)

Najmlađi prikaz je na karti Habsburškog Carstva iz 1806. - 1869. na kojoj je samo položajno označen nazivom *Kapitolo* (sl. 180.).



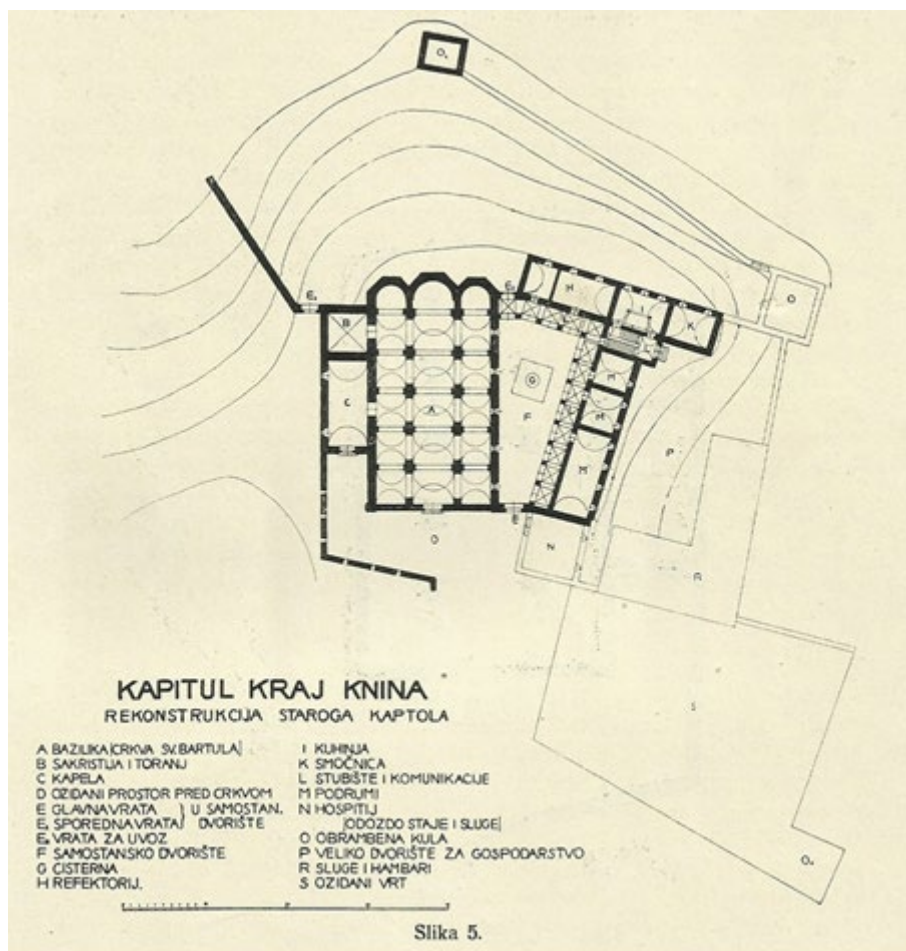
Sl. 180. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. - 1869.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

S obzirom na današnju lošu očuvanost lokaliteta, ne može se govoriti o točnom izgledu utvrde, no tome mogu poslužiti podaci koje donosi Ćiril Iveković 1927. On navodi kako su se tu osim crkve nalazili sljedeći sadržaji: sakristija i zvonik, kapela, ozidani prostor pred crkvom, prostorija za prijem, blagovaonica, samostansko dvorište, glavna vrata, sporedna vrata, vrata za uvoz tereta, cisterna, kuhinja, ostavu, stubište i komunikacije, podrum, konačište, staje, obrambeni zid i tri kvadratične kule, veliko dvorište za gospodarstvo, prostor za sluge i žitnice, te ozidani vrt (sl. 181.).⁸⁶³

⁸⁶³ Ć. Iveković, 1927., 258.



Sl. 181. Tlocrt Kapitula (prema: Ćiril Iveković, 1927, sl. 5.)

Iveković donosi tlocrt objekata na Kapitulju među kojima je centralno mjesto zauzimala trobrodna predromanička bazilika⁸⁶⁴, čija je orijentacija istok – zapad (sl. 181.). S njene sjeverne strane nalazila se sakristija i zvonik (B), a u njihovom produžetku prema zapadu nalazila se i kapela (C). Istočno od bazilike, prislonjen uz jedan od brodova crkve, nalazio se ulaz (E₁), a to su bila sporedna vrata u samostansko dvorište.⁸⁶⁵ Južno se nalazila prostorija za prijem i uz nju blagovaonica (H), kuhinja (I) i smočnica (K).⁸⁶⁶

Ispred crkve bio je ograđeni prostor (D), a južno od predromaničke bazilike je glavni ulaz na Kapitul (E).⁸⁶⁷ Južno od glavnog ulaza bilo je svratište (N), a glavni ulaz je vodio u samostansko dvorište (F). U dvorištu se nalazila cisterna (G), a još južnije od navedenog dvorišta, stubište i komunikacije (L), te tri podruma (M) od kojih su dva manja i jedan veći. U produžetku navedenih prostorija, a južnije od njih, nastavlja se obrambeni zid koji je

⁸⁶⁴ Ć. Iveković, 1927., 256.

⁸⁶⁵ Ć. Iveković, 1927., 258.

⁸⁶⁶ Ć. Iveković, 1927., 258.

⁸⁶⁷ Ć. Iveković, 1927., 258.

završavao kvadratičnim kulama (O₁, O₂ i O₃).⁸⁶⁸ Također se nastavljao i prema zapadu djelomično zatvarajući veliko dvorište za gospodarstvo, koje se u odnosu na crkvu nalazilo na krajnje južnoj strani. Dvorište za gospodarstvo je s jugozapadne strane zatvaralo prostor za sluge i hambare (R). Južno od svratišta i od velikog dvorišta za gospodarstvo nalazio se prostor za sluge i za hambare žita.⁸⁶⁹ Taj prostor je s južne strane zatvarao obrambeni zid, koji se nastavio dalje protezati prema istoj strani, zatvarajući vrt (S).⁸⁷⁰ U sastavu zida ograđenog samostanskog vrta, na krajnjoj južnoj strani nalazile su se i dvije kule koje su bile inkorporirane u zid (O i O₃).⁸⁷¹ Treća kula oznake O₁ bila je flankirana u zid na krajnjoj istočnoj strani Kapitula.⁸⁷² To je prvi put kako se spominju arhitektonski dijelovi koji upućuju na to kako je na Kapitolu postojala utvrda, jer su se svi navedeni objekti nalazili unutar obrambenog zida, a u njegovu sastavu nalazile su se inkorporirane i flankirane tri kvadratične kule, tada označene oznakama O₁, O₂ i O₃.⁸⁷³ Obrambeni zid s kulama izgrađen je 1511.⁸⁷⁴ Od starije crkve sačuvani su arhitektonski elementi i dijelovi crkvenog namještaja koji pripadaju predromanici i ranoj romanici.⁸⁷⁵

Odnosnje kamena s kninske katedrale započelo je osvajanjem Kapitula od strane Mlečana 1688., kada su se na zapuštenom Kapitolu još nalazili zidovi gotovo svih objekata, koje mletačke vlasti dodatno uništavaju, odnoseći kamen za obnovu kninske utvrde i izgradnju podgrađa Kninske tvrđave.⁸⁷⁶ Kasnije, kamen s kninske katedrale poslužio je i franjevcima za gradnju crkve i samostana sv. Ante u Kninu⁸⁷⁷, a konačno uništenje lokalitet je doživio izgradnjom pruge 1886., kad je Marun bio zadužen za nadzor provedbe radova.⁸⁷⁸

⁸⁶⁸ Ć. Iveković, 1927., 261.

⁸⁶⁹ Ć. Iveković, 1927., 258.

⁸⁷⁰ Ć. Iveković, 1927., 258.

⁸⁷¹ Ć. Iveković, 1927., 261.

⁸⁷² Ć. Iveković, 1927., 258.

⁸⁷³ Ć. Iveković, 1927., 261.

⁸⁷⁴ Ć. Iveković, 1927., 260.

⁸⁷⁵ T. Burić, 1992., 103, 108.

⁸⁷⁶ S. Gunjača, 1949., 40, 41, 52.

⁸⁷⁷ S. Gunjača, 1960., 114.

⁸⁷⁸ K. Jurišić, 1979., 33.

4. Arheološko istraživanje

Prva arheološka istraživanja provedena su neposredno nakon osnivanja Starinarskog društva u Kninu u tijeku probijanja pruge Zagreb – Split, odnosno najprije njene dionice Knin - Siverić.⁸⁷⁹ Iskopavanje je, osim onog prvog manjeg pokusnog 1885., otpočelo u proljeće 1886. i trajalo je pune dvije godine. Ta istraživanja, iako uz Marunov nadzor, vrlo su loše vođena jer su radove izvodili radnici koji su radili na probijanju pruge. Mnogi vrijedni spomenici su porazbijani i zauvijek nestali u obližnjoj močvari prilikom podizanja željezničkog nasipa.⁸⁸⁰

Nakon više od jednog stoljeća, 2013. započela su revizijska arheološka istraživanja.⁸⁸¹

2016. u arheološkoj sondi koja je otvorena u sjevernom dijelu lokaliteta, ispod temelja talijanske vojarne, utvrdila se temeljna stopa zvonika romaničke katedrale s početka 13. stoljeća, a unutar njega pronađeno je i više pokretnih nalaza.⁸⁸² Istraživanja su se nastavila i 2017. kada su na sjeveroistočnoj strani Kapitula otkriveni ostatci obrambenog zida koji se pruža u dužini od 14,139 metara i u širini od 0,50 metara (sl. 182. – 184.). Revizijska su istraživanja po prvi put potvrdila obrambenu ulogu ove utvrde.⁸⁸³ Ukupna površina, ovim istraživanjima otkrivenih temeljnih zidova katedrale kninskog biskupa i obrambenih zidova, na sjeveroistočnoj i jugozapadnoj strani utvrde do sada iznose 910 m².

Na jugozapadnoj strani Kapitula s druge strane pruge prilikom čišćenja terena 2018., otkriven je drugi dio obrambenog zida u (sl. 185.)⁸⁸⁴ koji ima oblik slova“L“ ukupne dužine od 42, 561 metra.

⁸⁷⁹ T. Burić, 1992., 97.

⁸⁸⁰ D. Jelovina, 1992., 15.

⁸⁸¹ A. Jurčević, 2021., 416.

⁸⁸² A. Jurčević, 2021., 417 - 419, sl. 27 - 28.

⁸⁸³ A. Jurčević, 2021., 399.

⁸⁸⁴ www.huknet1.hr, 14. rujna 2018.



Sl. 182. Pogled na obrambeni zid sa sjeveroistočnoj strani Kapitula

Tada su južno od navedenog zida čišćeni ostaci kvadratične kule koja je znatno slabije bila vidljiva prije čišćenja raslinja (sl. 186.). Od nje su sačuvana tri zida, a nedostaje zid na njenoj južnoj strani.



Sl. 183. Pogled sa sjevera na obrambeni zid



Sl. 184. Pogled sa zapada na obrambeni zid



Sl. 185. Obrambeni zid utvrde otkriven na jugozapadnoj strani Kapitula



Sl. 186. Pogled na kvadratičnu kulu smještenu na južnoj strani Kapitula

5. Radovi konzervacije

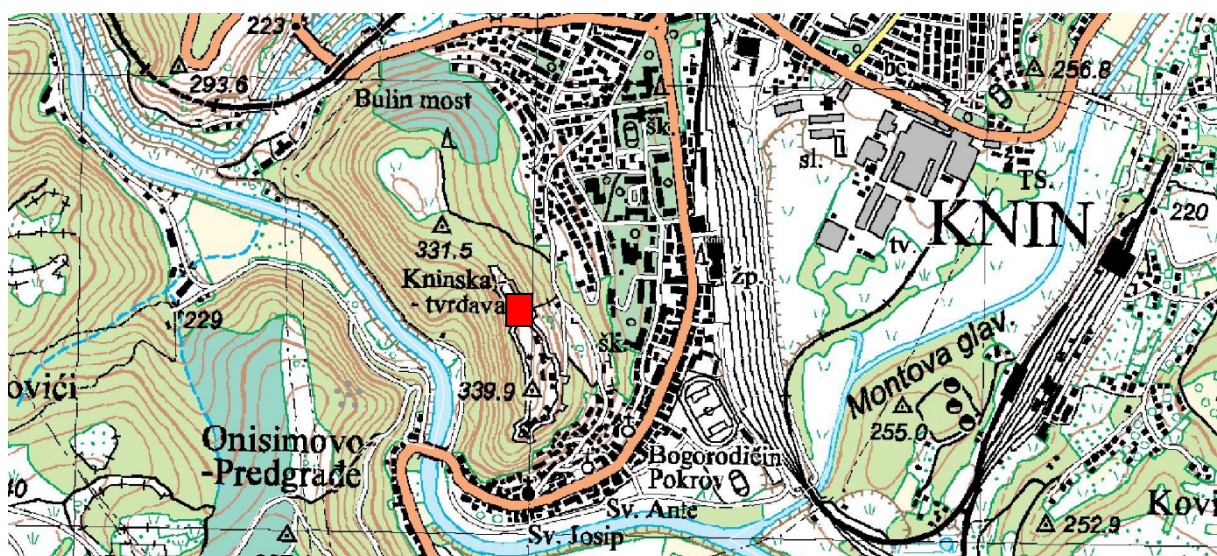
2018. stavljen je privremeno i završni sloj kamena povezanog žbukom na manji dio obrambenog zida na sjeverozapadnoj strani, gdje je to bilo nužno potrebno. (sl. 187.).⁸⁸⁵

⁸⁸⁵ Terenskim obilaskom radi horizontalnog snimanja ostataka utvrde Kapitula, primijetila sam kako je stavljen završni sloj kako se zid ne bi dalje urušavao.



Sl. 187. Na ostatak obrambenog zida sa sjeveroistočne strane Kapitula stavljen je završni sloj žbuke kako bi se zid zaštitio od propadanja

10. KNIN - KNINSKA TVRĐAVA



Knin 4416-2-3-4; Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.
Izvadak: TK 1 : 25 000, 470 -3-4 Knin



Katastarski plan Kninska tvrđava k.o. Knin, M 1 : 1000

Općina/Grad, Županija: Knin, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: U registru je u sklopu kulturno-povijesne cjeline Knina, Z – 4185 (21.srpnja 2009.)

Koordinate: Y = 5596007 X = 4877309

Položaj: Kninska tvrđava smještena je na obroncima visoravni sv. Spas na 340 metara n/m. U njenoj neposrednoj blizini u podnožju utvrde prolaze dvije prometnice koje vode u unutrašnjost i prema moru kao i željeznička pruga koja povezuje sjever i jug Hrvatske. Do izgradnje autoceste cestovni pravci imali su veći značaj.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Kninska tvrđava pripadala je Kninskoj županiji i bila je u posjedu hrvatskih kraljeva, kratko vrijeme kraljeva Mihajla Krešimira II., Petra Svačića te Šubića, a trajnije kralja Dmitra Zvonimira i Nelipića.

Toponimi: *Tvrđava, Fortica, Kaštel*, a jedan od kaštela, *kaštel Belveder (Hošpital), kaštel Lab (Labwar, Korlat)*, *kaštel Tnin (Ícizar), Castello Topana, Tignino, Tenenum, Thenum*,

*Teneno, Tenenum, Tnen, Tnenum, Tenen, Teninium, Tzena, Tenena, Tinninium,*⁸⁸⁶ *Tina, Zup. Nina, Tnina, Tenin, Chnin, Clin fortezza, Fortezza di Knin, Clino i Fort.*

1. Današnji izgled



Sl. 188. Suvremeni prikaz tvrđave s označenim dijelovima: 1. Kazamat, 2. Tamnica, 3. Vojarna, 4. Spremište baruta, 5. Zgrada kaštelana, 6. Tamnica, 7. Vrata – Kaštel Knin, 8. Postaja Pasqualico, 9. Kružna kula, 10. Skladište baruta 11. Spremište dvopeka i opreme (danas stalni postav Domovinskog rata „Oluja 95“) 12. Bastion Grimani, 13. Vrata – srednji grad, 14. Postaja Kandia nova, 15. Skladište baruta, 16. Postaja sv. Cecilije, 17. Vrata- Kaštel Lab, 18. Bastion Kavalier Sveceze, 19. Vojarna (danas Galerija), 20. Spomen poprse fra Luji Marunu, 21. Zgrada upravitelja oružja (danas starogradska vijećnica), 22. Stražarnica, 23. Glavna ulazna vrata, 24. Bastion Pisani, 25. „Niska kliješta“, 26. Crkva sv. Barbara, 27. Pekara, 28. Kovačnica, 29. Tvrđavski trg, 30. Postaja Vendramin, 31. Zgrada muzeja uredske prostorije, 32. Postaja Emo, 33. Vrata Belveder, 34. Postaja Belveder, 35. Vojarna (danas Muzej), 36. Bolnica (danas Muzej). (prema Manda Zelić, 2003, str. 16, 17.)

Kninska tvrđava se sastoji od pet kaštela (gradova). Na sjeverozapadnom dijelu utvrde smješten je *Gornji grad ili Kaštel Knin*, između *Gornjeg grada i Kaštela Lab* nalazi se *Srednji grad*, na krajnjoj zapadnoj strani utvrde smještena je *Postaja ili Bastion Belveder*, a tek na jugoistočnom dijelu tvrđave *Donji grad*.

⁸⁸⁶ S. Zlatović, 1896c, 148.

Gornji grad ili Kaštel Knin najstariji je tvrđavski kaštel, koji se izgrađuje u srednjem vijeku, a obnavlja u novom vijeku. U zadnje vrijeme provedenim zaštitnim istraživanjima na Kaštelu Knin došlo se do najranije stratigrafije iz 14. stoljeća. Oni ostaci arhitekture koji se danas vide na *Gornjem gradu ili Kaštelu Knin*, upućuju na novi vijek i vrijeme mletačke obnove *Gornjeg grada* kada je potpuno preuređen.

Unutar *Gornjeg grada* danas se nalazi šest objekata. Na krajnjoj sjeverozapadnoj strani Kninske tvrđave nalaze se tri bastiona položena jedan iznad drugoga. Južnije od njih, odnosno neposredno pred izlaz na spomenute bastione, smješteni su kazamat (1.) i tamnica (2.).

Istočnije od njih, nalaze se *Vrata Kaštela Knin*, koja su Glavna vrata i samo su jedna od dvojica vrata koja vode u isti kaštel (7.).

Izlaskom iz *Kaštela Knin* nešto jugozapadnije, smješten je Srednji grad. On se izgrađuje tijekom novog vijeka. U Srednjem gradu nalaze se danas četiri objekta. Kad se spušta prema Srednjem gradu krajnje istočno nalazi se položaj *Postaje ili Bastiona Pasqualigo* (8.) i kružna kula *Topana* (9.)

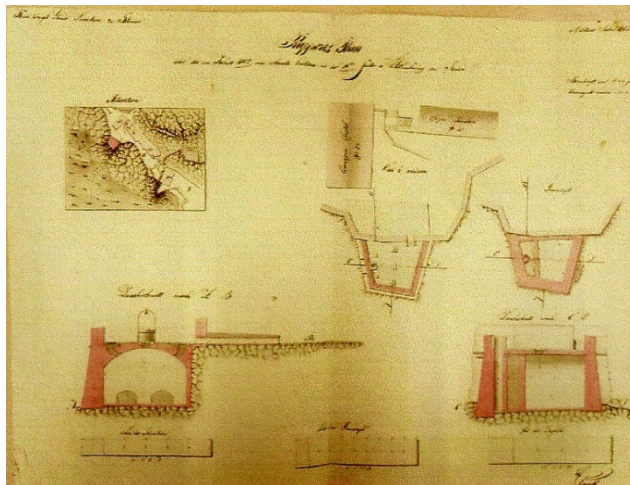
Južnije od njih, smještena je zgrada s dvostrukim zidovima, koja je nekad služila kao skladište baruta (10). U njenom produžetku nalazi se objekt koji je danas u funkciji stalnog postava Domovinskog rata „Oluja 95“, a nekad je bio spremište dvopeka, opreme i naoružanja (11.). Preko puta zgrade stalnog postava Domovinskog rata i istočnije od nje, nalaze se *Vrata* koja vode u *Srednji grad ili Srednji Kaštel* (13.), također istočno, pred samim vratima nalazi se *Bastion Grimani* (12.) Južnije, u produžetku navedenih objekata nalazi se bastion naziva *Postaja Kandia nova* (14.). Nedaleko od navedene postaje, sjevernije, položaj je poligonalne zgrade koja je u novijoj hrvatskoj povijesti bila zatvor, a u vrijeme Mlečana služila kao skladište baruta (15.).

Još sjevernije od navedene zgrade koja je služila kao skladište baruta, nalazi se *Postaja ili Bastion sv. Cecilije* (16.). *Postaja ili Bastion sv. Cecilije* na jugozapadnoj strani ima drveni most koji vodi prema vratima *Kaštela Laba* (17.). *Kaštel Lab (Korlat)* zauzima središnji i najviši položaj kninske utvrde. On se izgrađuje tijekom srednjeg vijeka i obnavlja u novom vijeku, točnije u 18. stoljeću. *Kaštel Lab* dominira nad preostala četiri tvrđavska kaštela i danas na njemu nema vidljivih arhitektonskih ostataka.

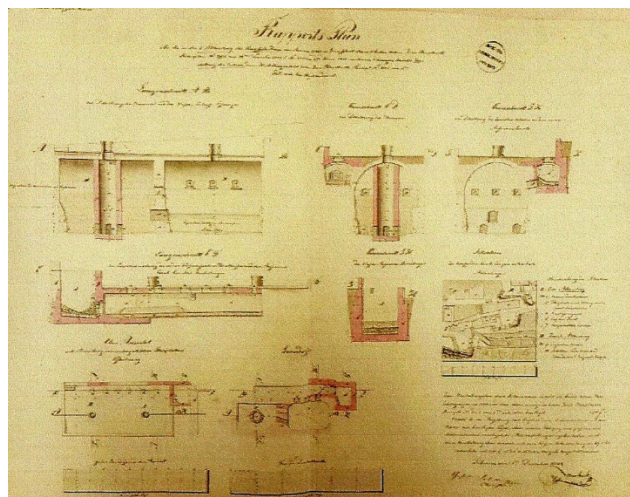
Iz *Kaštela Laba*, na njegovoj jugozapadnoj strani nalaze se mala vrata kojima se izlazi iz *Kaštela Laba* i većim brojem strmih stepenica spušta prema *Kaštelu Belvederu*.

Od *Vrata Srednjeg grada* jugoistočno uz *Postaju Kandia nova* nalazi se put koji vodi u *Donji grad*. On je smješten na jugoistočnom dijelu kninske utvrde, a svoju je izgradnju doživio

tijekom novog vijeka, točnije tijekom 17. i 18. stoljeća. U njemu se nalazi danas pet objekata. Prije nego se dođe do arhitektonskih ostataka pojedinih objekata, istočno od puta nalazi se bastion *Kavalier Sveceze* (18.) (sl.189).⁸⁸⁷



Sl. 189. Projekti za obnovu cisterne južno od postaje Kvalier Svecese iz 1852. godine (prema Tajana Pleše, 2018, sl. 20)



Sl. 190. Projekt za izgradnju cisterne na Belvederu iz 1844. godine (prema Tajana Pleše, 2018, sl.19)

Preko puta navedenog bastiona, zapadnije, smještena je zgrada Galerije, nekad vojarna (19.). Uz zgradu Galerije nalazi se i poprsje fra Luje Maruna (20.). Jugozapadnije od zgrade Galerije, nalazi se položaj starogradske vijećnice, danas jedne od muzejskih zgrada, a nekad zgrade upravitelja oružja (21.).

Na jugoistočnoj strani kninske utvrde gdje se nalaze Glavna ulazna vrata u Kninsku tvrđavu, a ujedno i u Donji grad, smještena je zgrada u funkciji restorana, a nekad je bila stražarnica

⁸⁸⁷ T. Pleše, 2018, 279. U Austrijskom državnom arhivu se čuva projekt za obnovu cisterne na postaji Sveceze 1852. godine.

(22.). Zgrada nekadašnje stražarnice smještena je iznad Glavnih ulaznih vrata u Kninsku tvrđavu (23.).

Kroz Glavna vrata kninske utvrde dolazi se na *Postaju ili Bastion Pisani* smješten istočnije od vrata (24.), a potom južnije od spomenutog bastiona, nalazi se bastion naziva „niska kliješta“ (25.), Sjeverozapadno od spomenutih bastiona nalazi se crkva sv. Barbare iz 18. stoljeća (26.). Južno od crkve sv. Barbare položaj je arhitektonskih ostataka pekare (27.), a do nje i kovačnice (28.). Okružen navedenim objektima, u njihovom središtu nalazi se Tvrđavski trg (29.). Istočnije od Trga položaj je *Postaja ili Bastion Vendramin* (30.), a na njoj krajnje južno nalazi se Zgrada muzeja u kojoj su danas smještene uredske prostorije (31.). Potom krajnje zapadno od ove zgrade smještena je *Postaja ili Bastion Emo* (32.). Na krajnjoj južnoj strani Donjeg grada, na izlazu iz Donjeg grada u Kaštel Belveder nalazi se drveni most koji vodi do Vrata Belvedera (33.). *Kaštel Belveder* je smješten na krajnjoj zapadnoj strani kninske utvrde (34). Izgrađen je tijekom novog vijeka, a u njenom središtu nalaze se dva objekta, nekadašnja vojarna, danas Zgrada muzeja (35.) i bolnica također danas Zgrada muzeja (6.). Na Kaštelu Belveder se nalaze jedna cisterna⁸⁸⁸ (sl. 152).

1. Povijesni podaci

Kninsku utvrdu prvi put spominje Konstantin Porfirogenet sredinom 10. stoljeća.⁸⁸⁹ O njoj se govori kao o *jednom od devet gradova krštene Hrvatske*. Poticaji za gradnju bili su franačko hrvatski ratovi u 8. i 9. stoljeću.⁸⁹⁰ Iz vremena 9. stoljeća je i nalaz arhitrava oltarne pregrade s natpisom *EDIFIC* s brda Spas u neposrednoj blizini kninske utvrde.⁸⁹¹ Knin se izgrađuje kao tvrdi grad koji je bio povremena prijestolnica hrvatskih vladara: Trpimira, Mutimira, Svetoslava, Držislava, Zvonimira, a i posljednjeg kralja hrvatske krvi Petra Svačića,⁸⁹² a kasnije i hrvatskih velikaša Nelipića.⁸⁹³

S obzirom na povijesne podatke, zna se kako je utvrda postojala već sredinom 10. stoljeća, a za pretpostaviti je da je njena gradnja započela u drugoj polovici 9. stoljeća.⁸⁹⁴

⁸⁸⁸ T. Pleše, 2018, 278. U Austrijskom državnom arhivu se čuva projekt za izgradnju cisterne na postaji Belveder iz 1844. godine.

⁸⁸⁹ P. Živković 1993., 99.

⁸⁹⁰ M. Kruhek, 1994., 184.

⁸⁹¹ V. Delonga, 1996., 102, kat.. 67, T.XXXI.

⁸⁹² M. Kruhek 1994., 185.

⁸⁹³ A. Birin 2008., 1 - 12.

⁸⁹⁴ M. Zelić, 2006., 10.

U početku je kninsku tvrđavu, odnosno grad, Knin činio jedan kaštel koji je bio prijestolnica navedenih hrvatskih vladara,⁸⁹⁵ a kasnije i hrvatskih velikaša Nelipića.⁸⁹⁶ Tad Knin dobija veliki administrativno-upravni značaj jer u gradu zasjeda banski sudbeni stol.⁸⁹⁷

Iz tog najranijeg razdoblja srednjeg vijeka nije poznata arhitektura samog Kaštel Tina, već se samo iz sačuvanih izvornika isprava hrvatskih narodnih vladara, kao i starijih prijepisa isprava hrvatske dvorske kancelarije može zaključiti o njegovoj ulozi. Razlog zašto nije poznat prvobitni izgled utvrde u vrijeme srednjeg vijeka je zbog nepostojanja izvorne materijalne građe,⁸⁹⁸ a onda i izostanka sustavnih arheoloških istraživanja.

Koristeći se analogijama vezanim za neke druge utvrde o kojima postoje puno više materijalnih dokaza, za pretpostaviti je da je kninska utvrda imala visoke zidine, a gradnjom da je bila prilagođena konfiguraciji terena, a na nekim mjestima i prirodno zaštićena strmim stijenama.⁸⁹⁹

Knin, odnosno utvrda, spominje se u više povijesnih isprava.⁹⁰⁰ Jedna od tih isprava je ona kralja Zvonimira izdana upravo tu, odnosno kako se navodi u „kraljevskoj palači“ *Tinninii in villa regali*, 1076. - 1078., a radi se o dokumentu kojim Zvonimir časnim sestrama samostana sv. Benedikta u Splitu poklanja zemljište Pusticu u Lažanima.⁹⁰¹

Druga isprava je kraljeva potvrđnica kojom potvrđuje darovnicu kralja Krešimira IV. o poklonu zemlje u Tokinji.⁹⁰² Ona je također izdana na kninskoj utvrđi, a njom se potvrđuju samostanu sv. Marije povlastice koje mu je dao njegov prethodnik, kralj Krešimir IV.⁹⁰³

Kasnije, ugarska kraljevska vlast nastojala je i Knin pretvoriti u jedan od tvrdih gradova kastruma kao centara županije.⁹⁰⁴ Njihovim nastojanjima puno je doprinijela cestovna povezanost. Koristile su se stare rimske komunikacije poput *Via Magnae*,⁹⁰⁵ potom pounjski put koji je išao preko Pečuha, Koprivnice, Zagreba i Topuskog do Knina.⁹⁰⁶

Početkom 13. stoljeća prestaje i zasebno krunjenje ugarskog kralja za hrvatskog vladara. Hrvatskim zemljama od mora do Drave upravljaju hercezi koji su kao kraljevi namjesnici

⁸⁹⁵ M. Kruhek 1994., 185.

⁸⁹⁶ A. Birin 2008., 1 - 12.

⁸⁹⁷ M. Zelić, 2006., 11.

⁸⁹⁸ M. Zelić, 2006., 10.

⁸⁹⁹ M. Zelić, 2006., 10.

⁹⁰⁰ M. Zelić, 2006., 4.

⁹⁰¹ M. Zelić, 2006., 4.

⁹⁰² M. Zelić, 2006., 4.

⁹⁰³ M. Zelić, 2006., 4.

⁹⁰⁴ P. Živković, 1993., 101

⁹⁰⁵ N. Jakšić, 1985., 325.

⁹⁰⁶ P. Živković, 1993., 102.

imali sjedište na kninskoj utvrdi.⁹⁰⁷ Oni su redovito bili članovi ugarske kraljevske kuće, a zamjenjivali su kralja u Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno stolovali su i u Kninu kao i u Zagrebu.⁹⁰⁸ Herceg je tako namještao banove, sazivao sabore, dijelio plemstvo, potvrđivao privilegije i vodio vojsku u ratove. 1260. zadržano je političko jedinstvo u njegovoj osobi, a zajedno je s banovima sazivao dalmatinsko-hrvatske sabore u Kninu ili u Ninu, a slavonske u Zagrebu.⁹⁰⁹

Hercezi su boravili tada na Kaštel Tini gdje se nalazila palača hrvatskih vladara, u kojoj su izdavali isprave i gdje su boravili kad su bili u Kninu. Povijesni podaci u to vrijeme spominju i značaj drugog kaštela Laba, koji tad postaje sjedište vicebana.⁹¹⁰

Knin se spominje i u nekoliko povijesnih izvora tijekom kasnog srednjeg vijeka, od kojih je jedan iz 1345., a odnosi se na ugovor koji je sklopljen između Vladislave, žene Ivana Nelipića i Šibenčana, u kojem se između ostaloga spominje palača kninske utvrde.⁹¹¹ Osim palače tu su i drugi sadržaji unutar zidina istog kaštela. Tako se doznaje kako su se tu nalazile kuće za stanovanje, štale, a spominje se i kupalište.⁹¹²

U jednom dokumentu iz arhive obitelji Keglević iz 24. svibnja 1358. očuvanom u kasnijem prijepisu iz 1486., navodi se kako je u Kninu održan sastanak na kojem je bilo 12 hrvatskih plemića koji su jednoglasno potvrdili da Brdare i Krbavu od Ivana Bana Keglineka dobivaju Grgur, knez krbavski, i sinovi Petra Keglevića odlukom kralja Matije preko kraljevskih izaslanika Bode Gašpara i Ivana Korotna 14. kolovoza 1486.⁹¹³

U dokumentu datiranom 31. srpnja 1440. koji se čuva u Mađarskom državnom arhivu navodi se kako su Vladislav, kralj Mađarske, Poljske, Litve i Rusije i Matko Talović ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije sve nekretnine Kninske županije koje pripadaju selima, kao i sve druge, stavili u sastav Mađarske.⁹¹⁴

U Mađarskom državnom arhivu je i isprava iz 1. travnja 1487. očuvana u prijepisu iz 1489., a spominje hrvatskog velikaša Šimuna Keglevića koji je imao dva sina, Ivana i Petra. Navodi se kako je bio vjeran svojoj službi na zemljištima Kninske županije. Isti izvor spominje Bodu

⁹⁰⁷ P. Živković, 1993., 102.

⁹⁰⁸ P. Živković, 1993., 102.

⁹⁰⁹ P. Živković, 1993., 102.

⁹¹⁰ M. Zelić, 2006., 10.

⁹¹¹ Š. Ljubić, 1885., II, 239.

⁹¹² M. Ančić, 1993., 62.

⁹¹³ Mađarski državni arhiv, Arhiv obitelji Keglević, br. DL-DF 38575, 24. svibnja 1358. (transkripcija iz 1486., pisana na njemačkom jeziku).

⁹¹⁴ Mađarski državni arhiv, Kraljevski arhiv br. DL-DF 39125, 31. srpnja 1440.

Gašpara i Ivana Korotnoga koji se potvrđuju kao kraljevski izaslanici za potrebe lokalnih sporova u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji.⁹¹⁵

1522. Osmanlije su pod vodstvom bosanskog sandžak-bega, Husrev-bega osvojili kninsku utvrdu i njenu posadu. Kninska utvrda postaje kasaba trećeg navišeg stupnja u osmanlijskoj nomenklaturi. Kao takav nalazi se u sastavu manje administrativne jedinice, nahije i ulazi u sastav bosanskog sandžaka do 1537.⁹¹⁶ Iste godine osniva se Krčko-lički sandžak, u sastavu kojega se nalazi i Knin.⁹¹⁷ Taj sandžak zauzimao je prostor sjevernog dijela Dalmacije, Liku i Krbavu.⁹¹⁸ U vrijeme vlasti Osmanlija, zapovijedanje nad kninskom tvrđavom preuzima dizdar, a tvrđava je osuvremenjena na način da su visoke kule smanjene, nasute zemljom kao položaji za topove, a zidovi su dobili otvore za topove.⁹¹⁹ Poznato je kako su Osmanlije imale i sudske ispostave u osvojenim područjima. Takva ispostava na čelu sa sucem-kadijom postojala je i u Kninu.⁹²⁰

Kninska utvrda, odnosno grad Knin spominje se i u tadašnjim mletačkim izvorima 16. i 17. stoljeća. U jednom od njih poslanik Zeno kaže da je „vrlo jak kaštel“ na Krki, osvojen od strane Leonarda Foscola i po njegovoj zapovijedi razrušen. Za grad govori da je malen po svom opsegu, ali se smatra neosvojivim zbog svoga položaja. Osmanlije su ga, prevladani strahom koji je tad vladao, napustili, a Mlečani zauzeli i sasvim porušili.⁹²¹

Franjo Rački donosi podatke iz jednog mletačkog izvješća o Kninskoj tvrđavi iz vremena prve polovice 17. stoljeća u kojemu opisuje broj kuća, broj stanovnika u gradu i selima oko grada Knina, te kako je grad imao i kadiju.⁹²²

1648., tijekom Kandijskog rata Venecija kratko osvaja kninsku utvrdu, ali kako se čini, nije imala čvršću namjeru zadržati je u svojim rukama, već je pokrasti. Tom prigodom je odvezla osam topova koje je tu zatekla, popalila ostatak kula i djelomično utvrdu razorila.⁹²³

U dokumentu Giovannia Battiste Fosconia iz 1654. spominje se poraz pod Kninom za vrijeme generalnog providura Lorenza Dolfina u Dalmaciji. Navodi se kako su Osmanlije obnovili i učvrstili grad i sprječavali upade Morlaka. U tu svrhu u Skradinu je okupio šest tisuća ljudi i

⁹¹⁵ Mađarski državni arhiv, Arhiv obitelji Keglević, br. DL-DF 38575, 01. travnja 1487. (transkripcija iz 1489., pisana na njemačkom jeziku).

⁹¹⁶ P. Živković, 1993., 105.

⁹¹⁷ H. Šabanović, 1959., 75.

⁹¹⁸ H. Šabanović, 1959., 75.

⁹¹⁹ P. Živković, 1993., 106.

⁹²⁰ K. Jurin Starčević, 2007., 138.

⁹²¹ G. Novak, 1972., 242.

⁹²² F. Rački, 1882., 184.

⁹²³ P. Živković, 1993., 106.

vođenje operacije povjerio generalu Giovanniju Battisti Benzону. Vojska je imala samo jedan top koji je trebalo vući rukama, a galijoti su morali i municiju nositi na leđima. Zbog toga su pet dana zakasnili doći pod Knin. Osmanlije su to vrijeme spremali obranu grada. Napad Mlečana završio je s njihovim porazom, nakon čega su Osmanlije ubili velik broj kršćana, a oko pet stotina su ih zarobili. Zaplijenili su i nekoliko zastava, top, oružje i ostalo. Zapovjednik Benzon sam je izvijestio generalnog providura Dolfina o porazu, koji je u Skradinu na galiji čekao obavijest. Nakon toga Benzon je na poziv krenuo u Veneciju kako bi izvijestio što se dogodilo, te je nakon toga oslobođen.⁹²⁴ Generalni providur Dalmacije Catherino Corner 1667. navodi kako je Knin tada imao 1501 stanovnika.⁹²⁵

Mletačko izvješće generalnog providura Dalmacije i Albanije, Antonija Barbara bilježi dolazak Venecije 1671. u područje sjeverne Dalmacije kada je već pri kraju bio Kandijski rat i potpisan ugovor. Zatekao je pokrajinu u potpunom neredu, a posljedice dugotrajnog rata, koji je 1645. - 1669. uništavao sela, ljude, kuće, stoku bile su velike. Tom prilikom Barbaro opisuje Dalmaciju koja je u ratu u krajevima oko Zadra i oko Splita stekla neka područja koja su gotovo 200 godina bila pod Osmanlijama. Među novostečenim mjestima nalazio se i Knin.⁹²⁶ To se zbilo svega nekoliko godina poslije Kandijskog rata 1645. - 1669.⁹²⁷ U vrijeme Morejskog rata 1684. - 1699., točnije 1688. Mlečani osvajaju i Knin⁹²⁸ kojim vladaju sve do 1797⁹²⁹. Ovom prilikom Mletačka Republika je nastojala ne samo obnoviti, već proširiti i učvrstiti svoju vlast. Imali su namjeru izgraditi tvrđavu s velikim oštrokutnim bastionima za topove. Venecija je uz obnovu početkom 18. stoljeća započela temeljitu izgradnju i proširenje tvrđave koje je trajalo do 1713. Propašću Mletačke Republike 1797. kninska utvrda se nalazi u prvom razdoblju Austrijske uprave koje je trajalo 1797. - 1805. Tada tvrđava polako gubi stratešku važnost, a 1805. osvaja je Napoleonova vojska koja se zadržava u gradu sve do 1813. Nakon Francuske uprave 1815. tvrđavu ponovo administrativno zauzima Austrija sve do svog političkog i vojnog sloma 1918.

⁹²⁴ G. Novak, 1972., 78.

⁹²⁵ G. Novak, 1972., 254

⁹²⁶ G. Novak, 1972., 289.

⁹²⁷ P. Živković, 1993., 106.

⁹²⁸ P. Živković, 1993., 108.

⁹²⁹ P. Živković, 1993., 115.

2. Prikazi utvrde kroz stoljeća

U razdoblju od 16. do 19. stoljeća Knin se javlja na više kartografskih prikaza koji se čuvaju u Zbirci Novak u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Austrijskom državnom arhivu u Beču, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti i Museo Correr u Veneciji.

Najstariji je prikaz na karti Matea Pagana, a najmlađi na karti Karta Habsburškog Carstva iz 1806. - 1869. (sl. 191., 207.).

Analizirajući takve prikaze Knina moguće je nešto doznati o svakom pojedinom kaštelu kninske utvrde.

Prvi njen prikaz, javlja se na karti spomenutog Pagana iz 1530., na kojem se vidi više kvadratičnih kula, od kojih je jedna viša u odnosu na ostale, a vidljiv je i obrambeni zid (sl. 191.). Prema kasnijim povijesnim podacima, doznaje se kako je ta kula, koja se nalazila na krajnjem dijelu istoga kaštela, bila ispunjena zemljom.⁹³⁰



Sl. 191. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

U to vrijeme, kada nastaje ovaj kartografski prikaz, kninska tvrđava postaje *kasaba*, naselje s muslimanskim stanovništvom, a imala je u svom Podgrađu dvije džamije. Kao kasaba ulazila je u sastav najmanje administrativne jedinice, nahije.⁹³¹ Za vrijeme Osmanlija, Gornji grad Tina dobiva naziv *Icizar*, a u njega se ulazilo kroz dvoja vrata, mala koja su se nalazila na istočnoj i veća na južnoj strani.⁹³²

⁹³⁰ M. Zelić, 2006., 13.

⁹³¹ P. Živković, 1993., 105.

⁹³² M. Zelić, 2006., 13.

1570. nastaje novi kartografski prikaz koji prikazuje Kaštel Tinu gledano sa sjevera. Po svemu sudeći tad je nešto bogatije prikazan, a činile su ga tri kvadratne kule s kruništima i obrambenim zidom između njih (sl. 192.).



Sl. 192. Paolo de Forlani, *La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico* 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>>)

Na karti Wolfganga Laziusa iz 1570. - 1606. prikazuje se Knin s juga i naziva se *Tnin* (sl. 193).



Sl. 193. Wolfgang Lazius, *Zarae, Et Sebenici Descriptio* 1570-1606. (preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

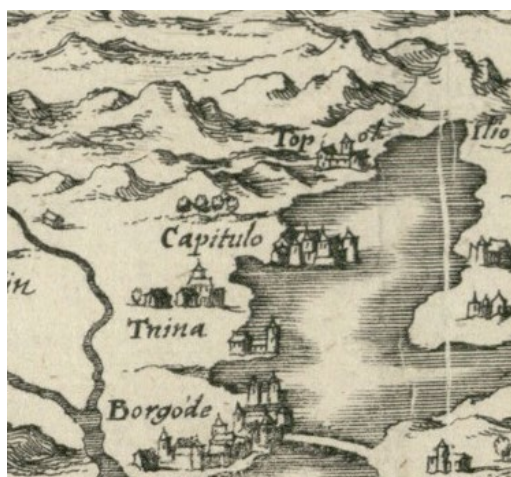
Ostali kašteli poput *Srednjeg Grada* ili *Srednjeg kaštela*, *Kaštela Laba* i *Podgrađa kninske tvrđave*, *Borgo de Tina*, ne navode se poimenice, ali se svejedno i dalje prikazuju. Kaštel Tina se na tom nacrtu prikazuje s četiri kule, po svemu sudeći kružne, od kojih su tri visoke, a četvrta je niža u odnosu na preostale. Vidljivo je kako kule imaju kruništa, a vidljiv je i obrambeni zid između kula. Dvije kule su flankirane obrambenim zidom, a ostale dvije nalaze

se unutar njega. Neposredno do Tine nalazi se drugi, uz koji nema naziva, ali se zna kako se odnosi na *Srednji kaštel* ili *Garišta*. Činile su ga dvije kule s kruništima i jedna džamija s minaretom, a vidljiv je i obrambeni zid. Do Garišta, na najvišem i istaknutom dijelu uzvišenja prikazan je Lab. Na nešto kasnijem nacrtu, Gerharda Mercatora iz 1590. shematski se prikazuje Knin pod nazivom *Tina*. Na njemu je grad sad prikazan s juga, a predstavljen je s dvije kule sa šatorastim krovom i zidom (sl. 194.).



Sl. 194. Gerhard Mercator, *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*, 1590. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

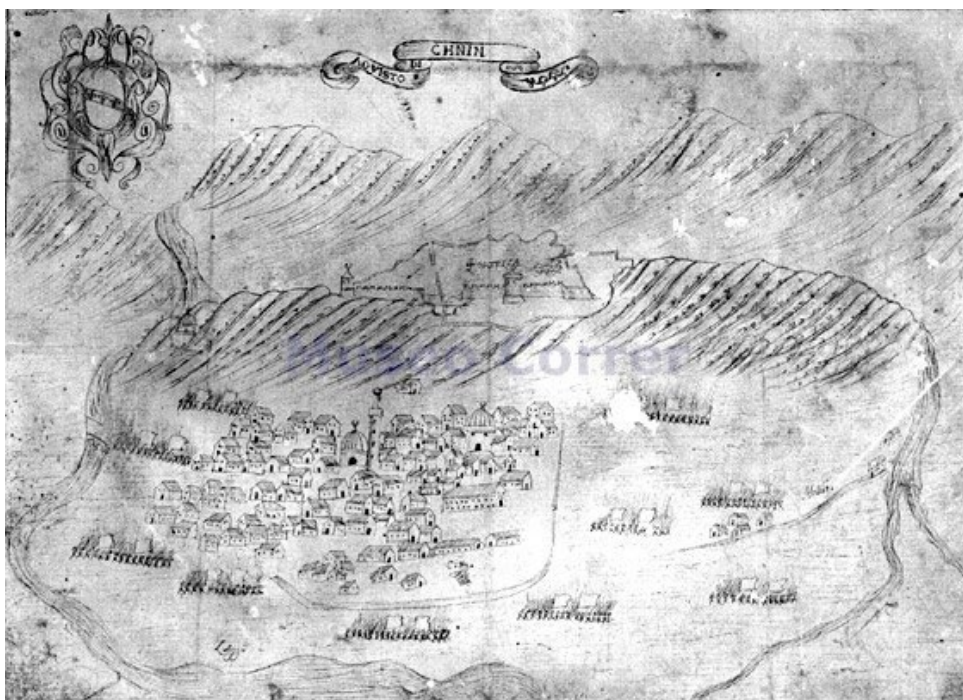
1647. nastaje prikaz grada pod nazivom *Tnina* autora Matthaeus Meriana. Na njemu je Knin prikazan kao *Kaštel Tnin* i Podgrađe kninske tvrđave naziva *Borgode* (sl. 195.), a koliko je moguće iščitati iz shematskog prikaza činila ga je kula, a vidljive su i tri manje zgrade i obrambeni zid.



Sl. 195. Matthaeus Merian, *Tafel der Stätte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen*, 1647. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647>)

U vrijeme Kandijskog rata, 1648. kad je Venecija osvojila Knin, kratko se u njemu zadržala. Povijesni podaci spominju kako je mletačka vojska tad odvezla osam topova koje je zatekla na Kninskoj tvrđavi te čak popalila ostatak kula i djelomično je uništila.⁹³³

Kasnije, u vrijeme Morejskog rata, 1684. - 1699. Venecija vrši češća opsjedanja Knina, a onda ga ponovo konačno i osvaja.⁹³⁴ Tom prilikom nastaju novi kartografski prikazi tadašnjeg grada. Jedan od njih je onaj nepoznatog autora naziva „Opsada Knina“ iz 1600. - 1699., gdje se shematski prikazuje kninsku utvrdu, rijeku Krku i raspored vojske prilikom opsade (sl. 196.).



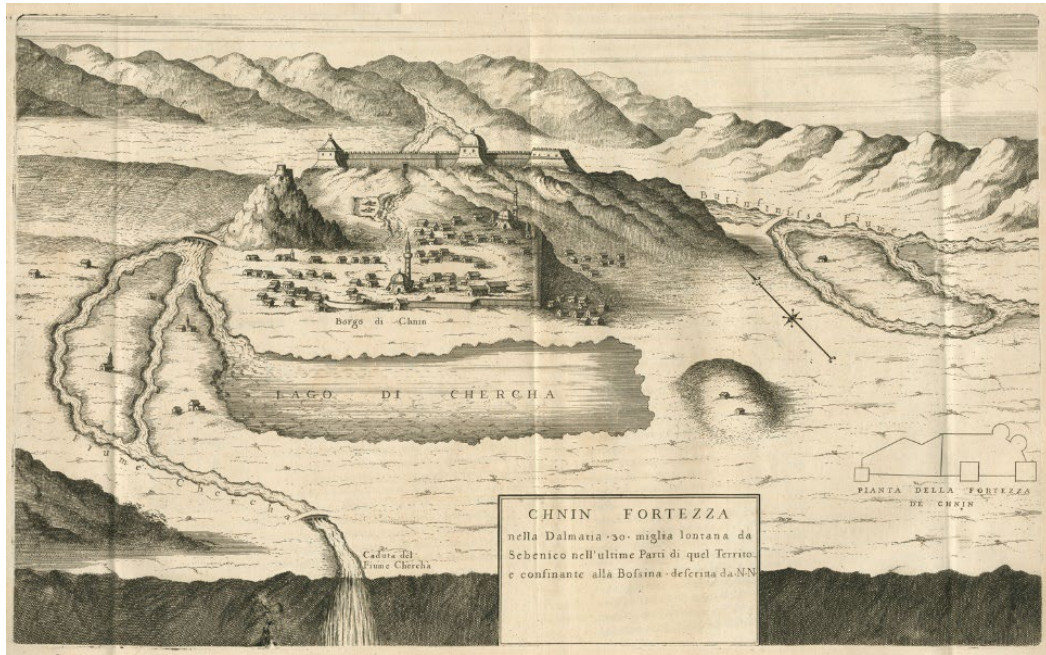
Sl. 196. Nepoznati autor, Opsada Knina, Knin (Dalmazija), 1600. - 1699., (preuzeto s: <http://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe/>)

Na ovom nacrtu Knin je gledan s istoka, s položaja današnje Gajnjače, uzvišenja koje se nalazi 50 metara zračne linije od same kninske utvrde. Vidi se Kaštel Tnin opasan bedemom koji se koso spušta prema okolnom prostoru. Jasno se ističe krajni sjeverni rub, a unutar njega prepoznaje se kružna kula sa šatorastim krovom. Obrambeni bedem s kruništima nastavlja se dalje prema kuli *Topani*. Malo koso u odnosu na nju pada i linija zida koja se provlači do kule na Labu. Obrambeni zid s kruništima se od Topane nastavlja prema Kaštel Belvederu, a na njemu se nalazi kula sa šatorastim krovom. Kartografski prikaz prikazuje i kninsko Podgrađe, a o njemu će biti više riječi u poglavlju o Podgrađu kninske tvrđave.

⁹³³ P. Živković, 1993., 106.

⁹³⁴ P. Živković, 1993., 108.

1687. nastaje prikaz Knina autora Vicenza Maria Coronellija, koji također pokazuje grad i njegovu utvrdu pod nazivom *Kaštel Chnin*. Prikazan je najstariji kaštel Tinana sjeverozapadu kninske utvrde, na kojemu se nešto istočnije nalazi i džamija bez minareta. Od džamije se nastavlja spuštati palisada do Kaštel Laba, kojeg prikazuje kula sa šatorastim krovom na čijem se vrhu nalazi polumjesec. Južno iza njega nalazi se na litici izdvojena kula Gradac, koju čini zasebna kružna kula sa kruništem, a uz nju se vidi i zid s kruništem (sl. 197.).



Sl:197. Coronelli Vincenzo, Chnin Fortezza nella Dalmatia 30 miglia lontana da Sebenico nell'ultime Parti di quel Territo E confinante alla Bossina, 1687.

(preuzeto s:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chnin_Fortezza_nella_Dalmatia_30_miglia_lontana_da_Sebenico_nell'ultime_Parti_di_quel_Territo_E_confinante_alla_Bossina_-_Coronelli_Vincenzo_-_1687.jpg)

Venecija se 1688. odlučila na izgradnju Kninske tvrđave, a njihova namjera bila je izgraditi građevinu s velikim oštrokutnim bastionima za topove i u tome su uspjeli.⁹³⁵ Za izgradnju se nisu odlučili odmah, jer je Venecija bila iscrpljena ratovima, već kasnije početkom 18. stoljeća kada je tvrđava dobila konačan oblik kakav se i danas može vidjeti na svakom pojedinom kaštelu.

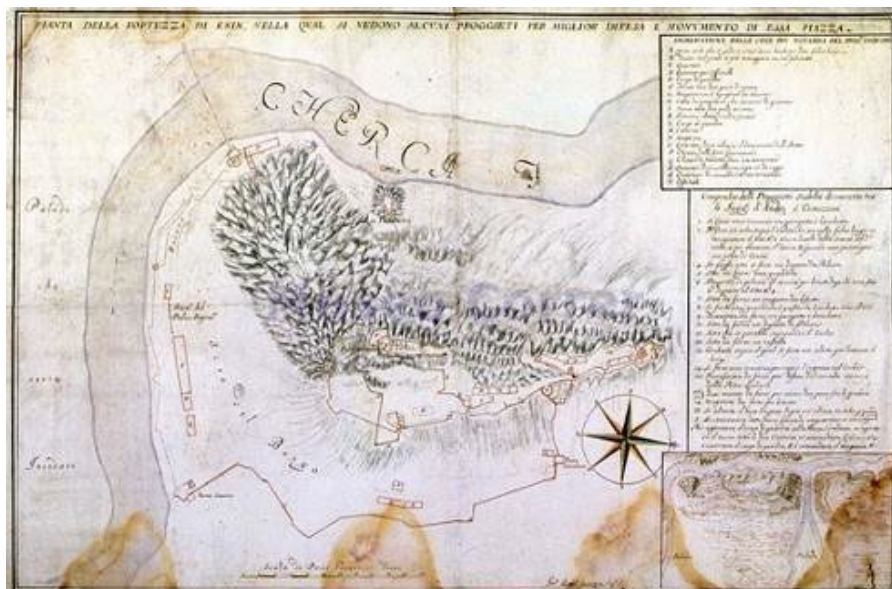
⁹³⁵ M. Zelić, 2006., 15.

Iz tog vremena potječe i kartografski prikaz nepoznatog autora 1700. - 1799., a koji je prijedlog novih uređenja nastalih jedno stoljeće kasnije (sl. 198.).



Sl. 198. Nepoznati autor, Knin (Dalmacija), 1700. - 1799.,
(preuzeto s :<http://www.archiviodelacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe>)

Prikaz iz istog vremena Giovannija Battista Camozzina naziva „Pianta della Fortezza di Knin“ puno više govori o tome kako je tekla izgradnja na kninskoj utvrdi (sl. 199.).



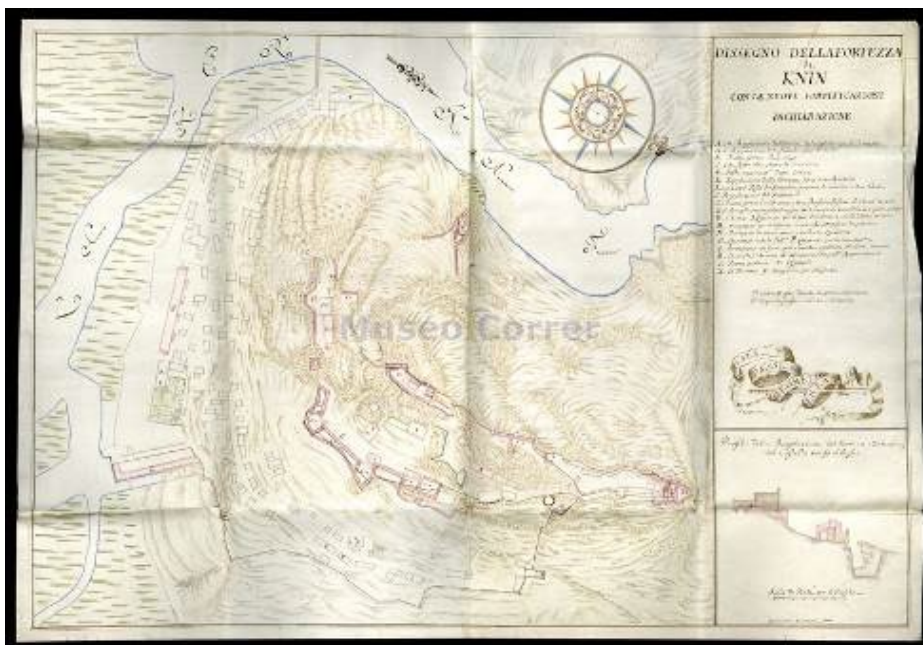
Sl. 199. Giovanni Battista Camozzin, Pianta della Fortezza di Knin, Knin (Dalmazia), 1700. - 1799.,
(preuzeto s : <https://knin.hr/wp-content/uploads/2019/05/>)

Po prijedlogu inženjera Orazija Alberghetija navedeni kaštel tada su trebala činiti velika i mala vrata Gornjeg kaštela, kvadratna kula nasuta zemljom, cisterna, prolazi u tjesnacima litica, zid za prolaz u Lab i spilja u kojoj je bilo skladište baruta.⁹³⁶ Istim planom obuhvaćeno je i uređenje Srednjeg i Donjeg kaštela, Laba, Belvedera i Podgrađa.

Tako se negdje prije kružne kule Topane, a okomito od Malih vrata Kaštel Tnina obodni zid spuštao prema Podgrađu i spajao s vratima od Skradina, sada Loredanovim vratima.

Na planu se Kaštel Tina naziva samo Kaštel, a njega čine tri bastiona za topove koji su dobili nazive: Utvrda gornja, Utvrda donja i Oštrica (oštri bedem). Kninsku utvrdu tako sa sjeverne strane čini bedem ispunjen bastionima u obliku kliješta (elementarne tenalje).⁹³⁷ To su danas tri bastiona jedan iznad drugoga, a među objektima na nacrtu raspoznaju se zgrada zapovjednika tvrđave, vojarna, barutana, cisterna na sredini platoa kao i vrata Kaštela. Po svemu sudeći današnji izgled sadrži sve te arhitektonske dijelove koji se mogu zamijetiti i na karti. Danas se još na prostoru Kaštel Tine nalaze tri cisterne koje su u razini zemlje i koje su zbog lakšeg kretanja po prostoru bastiona zatrpane. Njihov smještaj je između vojarnice i spremišta baruta.

U isto vrijeme 1700. - 1799. nacrt Saveria Avesana prikazuje Kaštel Knin kako se sastoji od tri bastiona, jedan iznad drugoga, zgrade zapovjednika tvrđave, vojarnice i barutane (sl. 200.).



Sl. 200. Saverio Avesani, Knin (Dalmazia), 1700. - 1799.

(preuzeto s: <https://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/Disegni/1153/?WEB=MuseiVE>)

⁹³⁶ B. Bezić, 1980., 141.

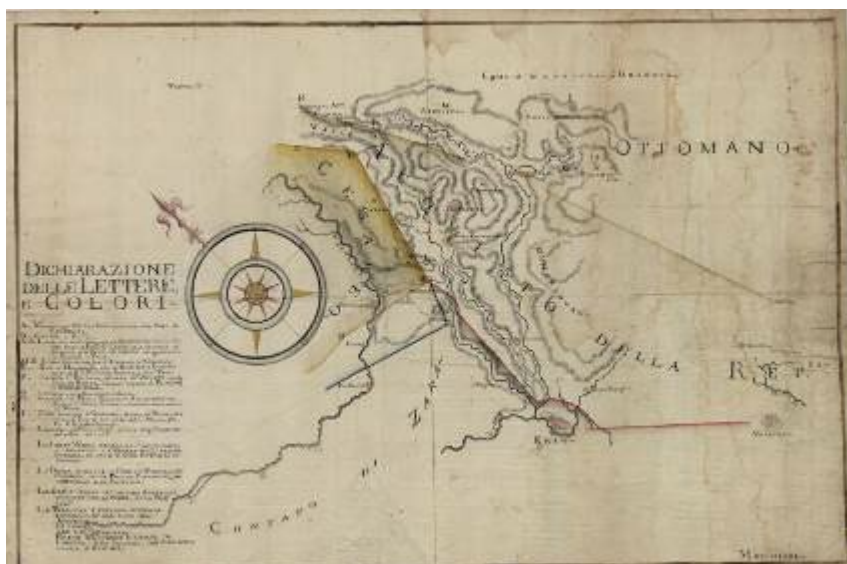
⁹³⁷ A. Žmegač, 2000., 124.

On je ponešto reduciran u odnosu na prethodno navedeni Giovannija Battista Camozzina. Između 1701. - 1750. nastaje karta autora Petera Konrada Monatha na kojoj se Knin navodi kao Chnin (sl. 201.).



Sl. 201. Peter Konrad Monath, Dalmatia et regiones adjacentes, Croatia, Bosnia, Slavonia, Servia, Albania 1701 - 1750. (preuzeto s: <http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/586/2619316517/>)

Na karti Francesca Melchiorija iz 1718. označen je kao i nova granica uspostavljena Karlovačkim mirom (sl. 202).



Sl. 202. Francesco Melchiori, Mappa del territorio compreso tra la valle di Tischovaz, il corso del fiume Buttisnizza e la città di Knin, con la linea dei nuovi confini proposti con la pace di Carlovitz, 1718. (preuzeto s: <http://www.archiviodistatovenezia.it/divenire/>)

Iz iste godine potječe još jedan prikaz Christophea Weigela koji prikazuje Knin gledan s juga. Navodi se nazivom *Clin*, ali se tu nalazi i *Tina*, naziv za kaštel koji je smješten preko puta *Clina*, odnosno najstarijeg Kaštel Knina (sl. 203.).



Sl. 203. Christoph Weigel, Dalmacija i Albanija sa susjednim zemljama i dijelom mora, Dalmatia Albania cum proximis regionibus & parte maris, 1718. Adriatici 1718., (preuzeto s:<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10314>)

Karta Antonija Ferrarija iz 1719. prikazuje ga kao mali izolirani otok na Krki (sl. 204.). 1751. nepoznati autor na karti Ilirika, Dalmacije i Slavonije spominje Knin kao *Tenen*, centar Kninske županije *Tena*. (sl. 205.).



Sl. 204. Antonio Ferrari, Karta teritorija između Strmice, Rakovnika, Knina, uz nacrtane granične prijelaze između Mlečana i Carstva., "Mappa del territorio compreso tra Stermizza, Racovnik, Rerlevich e Knin, con delineati i posti di confine tra Veneti e Imperiali, 1719. (preuzeto s: <http://www.archiviodistatovenezia.it/divenire/document.htm?idUa=1296HYPERLINK>)



Sl. 205. Nepoznati autor - Illyricum in Dalmatiam Chrobatiam Slavoniam et Serbliam divisum 1751. (preuzeto sa: https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/051/628/2619316317_04/)

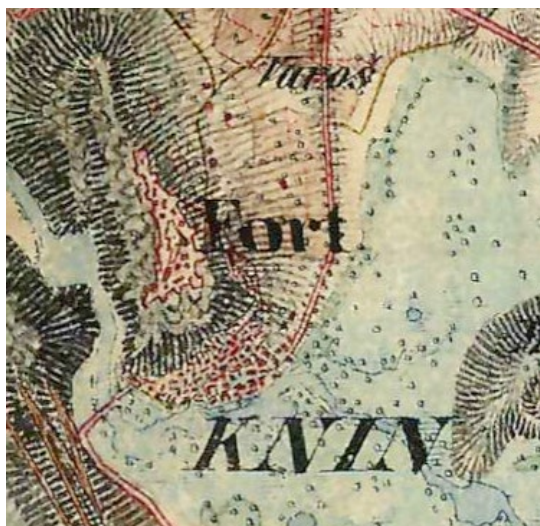
Uz karte iz kojih se jasno mogu iščitati pojedini arhitektonski dijelovi Kaštel Tine, postoje i one koje općenitom oznakom prikazuju grad, odnosno Kninsku tvrđavu. Takav je prikaz karte Dalmacije iz 1770. (sl. 206.).



Sl. 206. Karta Dalmacije, Dalmácia térképe 1770. [TK 1210/1-4],
(preuzeto s:

<https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1206/?list=eyJxdWVyeSI6ICJEYWxtXHUwMGUxY2lhIHRcdTAwZTlya1x1MDBIOXBIDE3NzAuIFtUSyAxMjEwLzEtNF0sICJ9>)

Zadnji kartografski prikaz odnosi se na kartu Habsburškog Carstva, druga vojna izmjera, 1806. - 1869. gdje je Kninska tvrđava prikazana pod nazivom *Fort*. Prikazana je tlocrtno cijela u onakvim gabaritima u kakvima je i danas (sl. 207.).



Sl. 207. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. – 1869.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

Osim navedenih karata koje prikazuju Kaštel Tinu, postoje i karte koje pokazuju i ostale kaštele Kninske tvrđave. Tako karta Matea Pagana iz 1530., prikazuje i Srednji Grad kao kaštel zaštićen zidinama unutar kojih se nalazi kvadratna kula (sl. 191.).

Karta ne prikazuje da su ti obrambeni zidovi bili spojeni s Labom, već s Kaštel Tinom, sada *Ićizarom*.

Na karti Paola de Forlanija Garišta se prikazuju bez nekih većih promjena u odnosu na prethodnu kartu, s kvadratnom kulom i obrambenim zidom (sl. 192.), a negdje u isto vrijeme karta Wolfganga Laziusa 1570. - 1606. prikazuje grad Knin gledan sa sjevera i Srednji grad, a činile su ga dvije kvadratne kule sa šatorastim krovom i džamija s minaretom (sl. 193.). Osim navedenoga, na prikazu iz 1700. - 1799., među prijedlozima obnove od strane inženjera Orazija Albergettija iz 1688. nalazi se upravo i Srednji grad (sl. 198.).⁹³⁸ I na karti Saveria Avesanija iz 1700. - 1799. prikazuje se kao jako dobro utvrđen kaštel s obrambenim zidovima, a vidljive su i zgrade i bastioni u njegovu sastavu (sl. 200.). Tako se prikazuje skladište baruta, spremište dvopeka i opreme, bastion Grimani, vrata uza ulaz, bastion Kandiana, skladište baruta i postaja sv. Cecilije.

Treći tvrđavski kaštel, Lab (kasnije *Korlat*) bio je pozicioniran istočne strane, što je vidljivo na karti Matea Pagana iz 1530. Tu se mogu razabrati dvije kvadratne kule s kruništima i s

⁹³⁸ B. Bezić, 1980., 141.

jako debelim zidom s tri topovska otvora prema sjeveru.⁹³⁹ Na jednoj od njih vidi se izvješena osmanlijska zastava (sl. 191.).

Prikazi Laba nastavljaju se javljati i kasnije, pa se javlja na karti Paola de Forlanija iz 1570., no ponešto reduciran s kvadratnom kulom i obrambenim zidom oko nje (sl. 192.). Na karti Wolfganga Laziusa u razdoblju od 1570. - 1606. čine ga dvije kružne kule sa šatorastim krovom i džamija bez minareta, a nije moguće zamijetiti ni obrambeni zid. Zanimljivo je kako se ne navodi naziv Kaštel Lab, već se koristi naziv *Tina* za oba kaštela, a gubi se i naziv Borgo de Tina za podgrađe Kninske tvrđave (sl. 193.).

Na Coronellijevoj se karti iz 1687. naziv *Chnin Fortezza* koristi za Kaštel Tinu, Kaštel Lab i Kaštel Belveder (sl. 197.). Lab je prikazan na karti nepoznatog autora iz 1700. - 1799. koja je nastala kao rezultat prijedloga novog uređenja mletačkog inženjera Orazija Albergettija iz 1688. (sl. 198.). U isto vrijeme na karti Saveria Avesana Lab naveden je pod nazivom *Korlat*. Njega čine velika vrata Kaštel Korlata i još jedna manja, a zamjećuje se i pet objekata na tom položaju, dok se oko samog kaštela nalazi obrambeni zid sa skošenjem i vijencem na završetku skošenja (sl. 200.). Na Coronellijevoj karti iz 1687. Lab je s Kaštelom *Chnin* bio povezan zidom s kulom zvanom Topana, koja je služila kao položaj za topove.⁹⁴⁰ U vrijeme Mlečana dobio je prenamjenu u obrambeni artiljerijski recinkt.⁹⁴¹

Kartografskim prikazima Kninske tvrđave obuhvaćen je i Donji kaštel. Vrlo detaljno se razabiru objekti koji se nalaze unutar njegovih zidina prikazani od strane Saveria Avesana iz 1700. - 1799. (sl. 200.). Tako se kroz Glavni ulaz dolazi do Donjeg kaštela i bastiona *Pisani*, a od njega se nastavlja obrambeni bedem do bastiona *Vendramin*, koji nastaje prema odluci tadašnjeg generalnog providura Pisanija, a označen je i na Justerovu prikazu iz 1708. (sl. 199.). Tad je bio vrlo plitak tek neznatno istaknut, dok je njegov današnji izgled kao i susjednog bastiona Pisanija rezultat projekta hrvatskog graditelja Antuna Jančića.⁹⁴² Osim već spomenutog Glavnog ulaza na istom planu nalaze se i dvije prilazne stražarnice, od kojih se jedna nalazi na položaju Gornjih vrata ili Vrata od Skradina, u sklopu Loredanovih vrata, a druga se nalazi s desne strane Glavnog ulaza u tvrđavu (sl. 199.).⁹⁴³ U neposrednoj blizini nekadašnje stražarnice smještena je crkva sv. Barbare, dok na prikazu nema pekarnice, kao ni kovačnice. One su najvjerojatnije nastale kasnije iz vremena austrijske uprave. Od stražarnice,

⁹³⁹ B. Bezić, 1980., 145.

⁹⁴⁰ N. Jakšić, 1995., 27.

⁹⁴¹ N. Jakšić, 1995., 29.

⁹⁴² A. Žmegač, 2009., 124.

⁹⁴³ Prostor nekadašnje stražarnice danas je prostor Restorana *Kninska Tvrđava* na Kninskoj tvrđavi.

danas zgrade restorana, prema Srednjem kaštelu, nalazi se položaj bastiona *Kavalier Sveceze*, a preko puta njega zgrada upravitelja oružja (danas starogradska vijećnica) i vojarna (danas zgrada Galerije).

Ispod Laba nalazi se i peti tvrđavski kaštel, Belveder koji nije bio povezan s prethodno navedenima. O tome svjedoči i njegov prikaz na Coronellijevoj karti 1688., gdje je vidljivo kako nije bio povezan s Chninom i Labom, već ga je tad činila zasebna kula.⁹⁴⁴

Također, o tome govori i prikaz na karti autora Vicenza Maria Coronellija iz 1688., gdje se prikazuje kako nije bio povezan s prethodno navedenim kaštelima, već je tad Belveder činila zasebna kula, izvan sklopa.⁹⁴⁵

Također se javlja i na karti Saveria Avesana iz 1700. - 1799. gdje se sastojao od zatvorenog prsobrana, bivše bolnice, kasnije vojarne, a danas muzejskog izložbenog prostora te prostora za smještaj naoružanja i skladište barutnog praha (sl. 200.). Okružen je obrambenim zidom s istočne strane, a sa zapadne zaštićen stijenama.

Osim navedenih tvrđavskih kaštela, izdvojeno i poprilično udaljeno od same kninske utvrde, nalazila se i kula Gradac. Ona se prostirala i na najranijim prikazima kao i na karti Matea Pagana iz 1530. Spomenuta kula bila je prikazana sa zidom neposredno uz rijeku Krku (sl. 191.).

Kod Paola de Forlanija 1570. prikazana je još bliže rijeci Krki neposredno do kamenog mosta s pet svodova (sl. 192.).

U 17. stoljeću prikazana je na nacrtu nepoznatog autora naziva „Opsada Knina“ kao kružna kula uz most na rijeci Krki (sl. 196.). Da je Gradac imala važnu ulogu kao i svi već spomenuti kašteli kninske tvrđave, svjedoči i njen prikaz na karti nepoznatog autora iz 1700. - 1799. kao i prijedlog njene izgradnje Orazija Albergettija iz 1688. (sl. 198).⁹⁴⁶ Kod Saveria Avesana ova kula je prikazana potpuno odvojena od ostalog tvrđavskog sklopa, ali je vidljivo kako je imala od pravca kninske utvrde dva prilaza kroz grabu i na taj način je komunikacijski bila spojena s tvrđavom, a i dalje okružena obrambenim zidom i dobro utvrđena (sl. 200.).

⁹⁴⁴ N. Jakšić, 1995., 28.

⁹⁴⁵ N. Jakšić, 1995., 28.

⁹⁴⁶ B. Bezić, 1980., 141.

4. Arheološka istraživanja

Na tvrđavi je tijekom 2015. provedeno je zaštitno sondažno arheološko istraživanje na zgradi koja je u vrijeme venecijanske uprave služila kao spremište dvopeka i opreme (oruđa)⁹⁴⁷, a danas ima funkciju stalnog postava Domovinskog rata (sl. 209. – 219.).



Katastarski plan M 1 : 1000

⁹⁴⁷ Na karti br.4. koju donosi B. Bezić, Prilog poznavanju kninske tvrđave, u: *Fiskovićev zbornik II*, Zagreb, 1980., 137 - 150, oznakom „u“ označena je između ostalih i zgrada koja je služila kao spremište dvopeka i opreme (oruđa), danas uređena zgrada Muzeja „Oluja 95“.



Sl. 208. Pogled na zgradu stalnog postava Domovinskog rata 70-ih godina 20. stoljeća (prema: Goran Zelić)

Neposredno prije provođenja arheološkog istraživanja u sloju urušenja objekta kojega je između ostaloga činila velika količina obrađenoga kamena i šute, pronađen je natpis. Na natpisnom polju nalazi se ispisana godina kojega odvaja jasna profilacija u odnosu na ostali dio kamenog ulomka, na kojem vidljiv je broj 1829 koji je vjerojatno godina nastanka objekta, a dodani broj jedan ispred te godine upućuje kako je moguće da je ulomak naknadno preklesan (sl. 209.). Godina na natpisnom polju upućuje na vrijeme Druge Austrijske uprave 1813. - 1918.



Sl. 209. Natpis pronađen u sloju urušenja objekta

Prvi arheološki radovi zaštitnog istraživanja na zgradi muzeja „Oluja 95“ provedeni su u dvije sonde (Sonda 1 i Sonda 2) (sl. 210.). U prvoj sondi utvrdilo se da se radi o četiri stratigrafska sloja. Prvi sloj (SJ 001) činilo je popločenje od vapnenačkih ploča, drugi stratigrafski sloj odnosio se na nabijeni sloj ispunjen krupnijim kamenom oznake (SJ 002), a treći (SJ 003) je činila zemlja s pomiješanim sitnijim kamenom i u njoj su pronađeni nalazi koji se odnose na dva nedefinirana metalna predmeta i jedan ulomak kuhinjske keramike. Dubina na kojoj su pronađeni iznosi 0,57 metara. Zadnji, četvrti sloj (SJ 004) činila je matična stijena (sl. 211.). Druga sonda (Sonda 2) iste je stratigrafije kao i Sonda 1 (sl. 212.). U njoj je također pronađeno četiri stratigrafska sloja istog stratigrafskog sastava koji su dobili (SJ 001-SJ 004). U stratigrafskom sloju oznake SJ 003 koji je uglavnom činila zemlja s manjom količinom jako sitnog kamena pronađena su dva ulomka keramike.



Sl. 210. Pogled na unutrašnjost zgrade koja je u vrijeme Venecije bila skladište dvopeka i opreme (oruda) prije provođenja zaštitnog istraživanja

Nalazi su pronađeni na 0,81 metar dubine. Jedan je ulomak keramike pripadao kuhinjskoj, a drugi stolnoj keramici. Za navedene malobrojne nalaze u obje sonde nije bila moguća precizna vremenska determinacija.

Nakon dokumentiranja arheoloških nalaza pronađenih tijekom zemljanih radova, izvršeno je i dokumentiranje kanala za odvod vode iz vremena austrijske uprave (sl. 213. a - 214. b), potom popločenja i manjih oštećenja na podnici na dubini od 0,182 metra, kao i dokumentiranja sjevernog i južnog zida objekta (SJ 005 i SJ 006) prije njihovog konačnog rušenja. Također su dokumentirana i oštećenja unutar postojeće podnice (FS 1, na dubini od 0,167 metara; FS 2, na dubini od 0,033 metra) (sl. 215.).



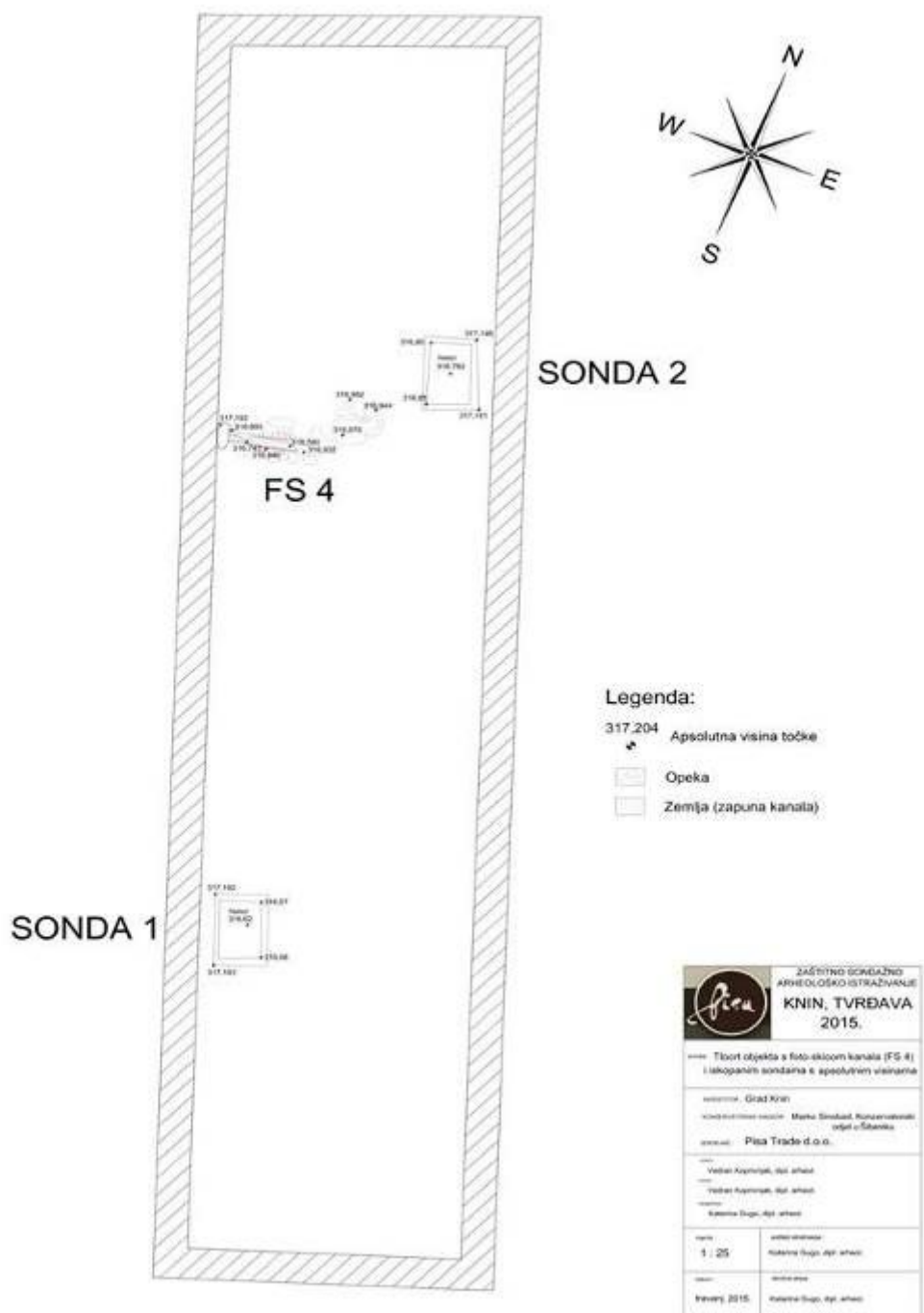
Sl. 211. Nalazi u Sondri 1



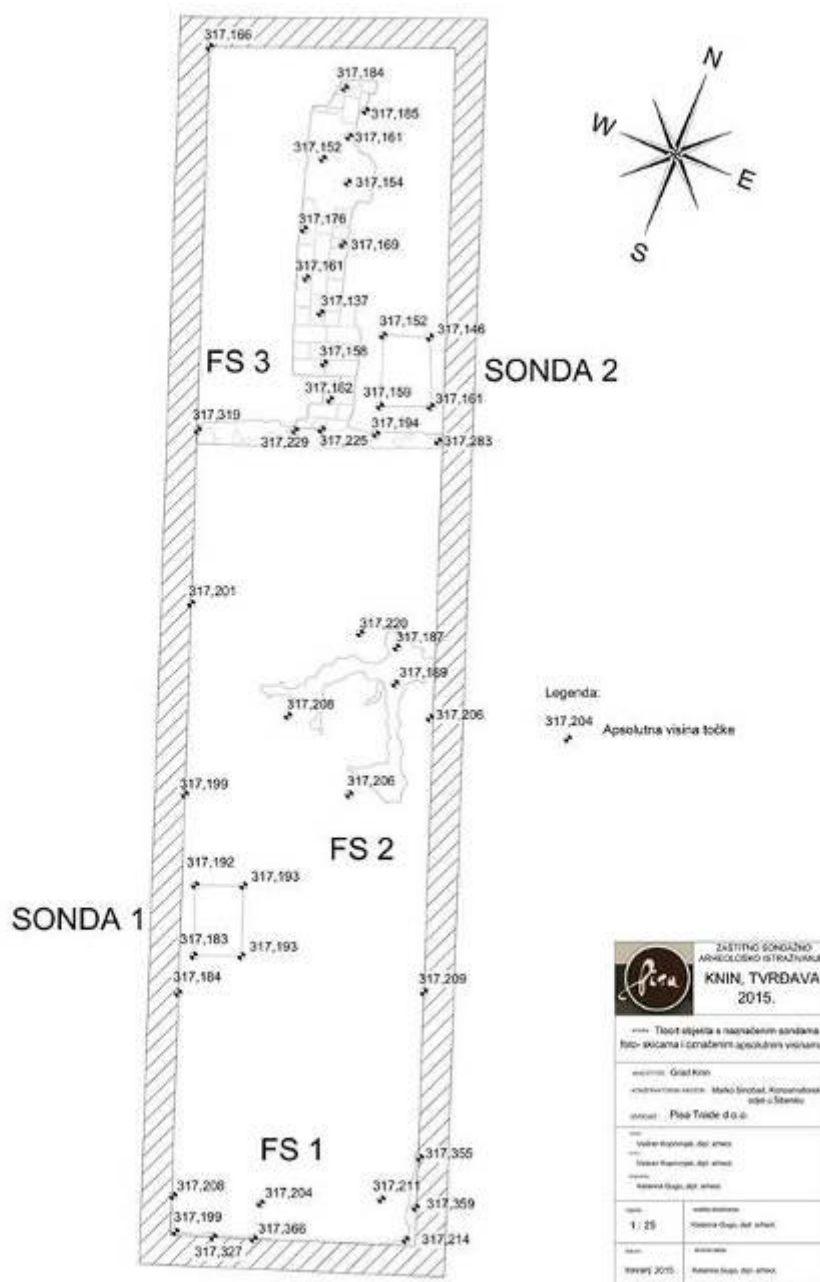
Sl. 212. Nalazi u Sondri 2



Sl. 213. a - b Dokumentiranje kanala za odvod vode



Sl. 214. Tlocrti dviju sondi i kanala



Sl. 215. Tlocrt objekta s označenim sondama

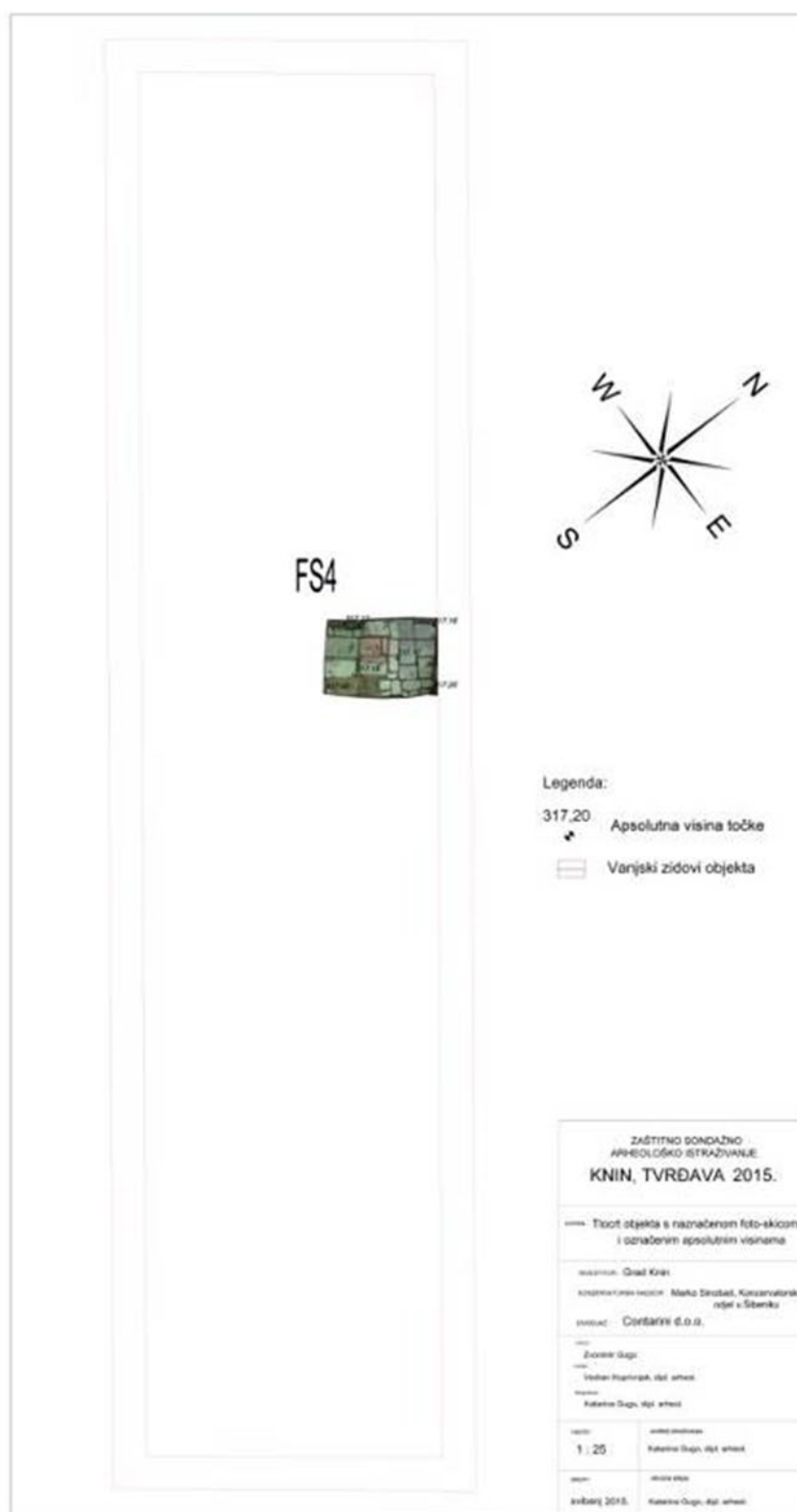
Također je prilikom zaštitnog istraživanja u zgradi stalnog postava Domovinskog rata pronađeno i starije popločenje (FS 4) kod ulaznih vrata u zgradu. Pronađeno je na dubini od 0,11 metara, a sastojalo se od kamenih ploča debljine i do 30 centimetara (sl. 216. i 217.).



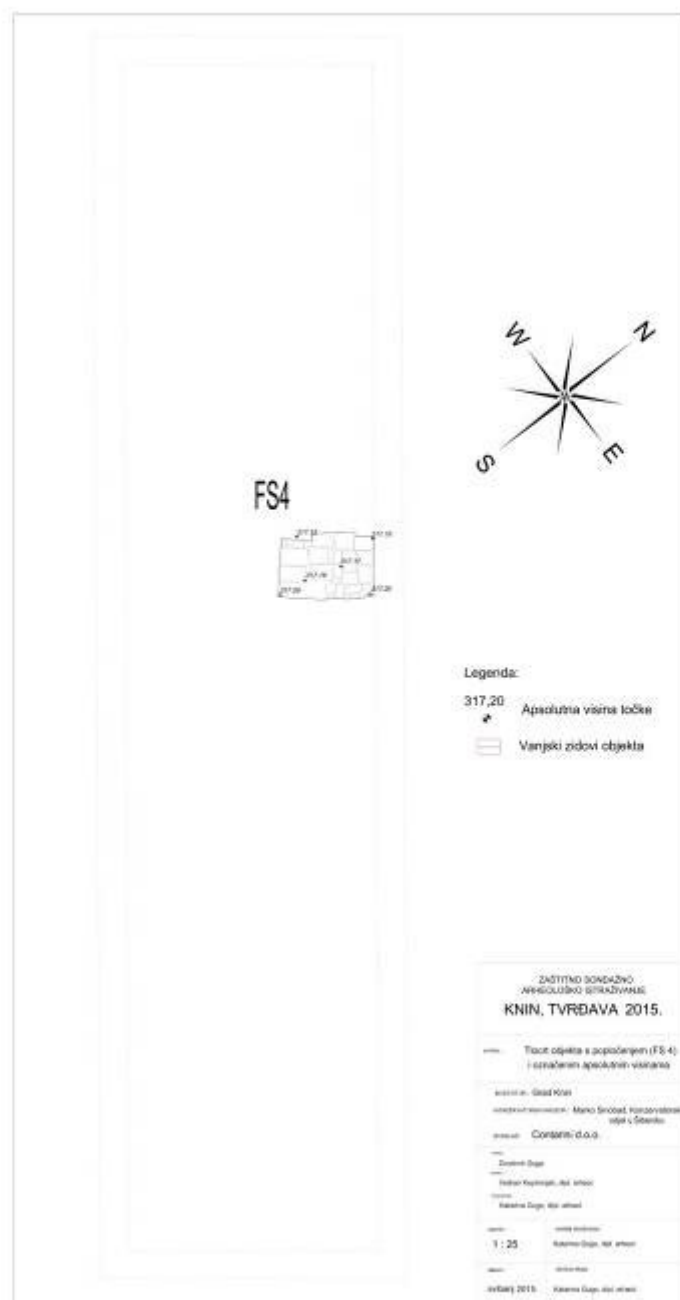
Sl. 216. Dokumentiranje popločenja na ulazu u objekt



Sl. 217. Pogled na popločenje



Sl. 218. Fotoskica objekta



Sl. 219. Tlocrt objekta

Zaštitno sondažno istraživanje provedeno je i na Labu te potvrdilo istovjetnost prikazanog objekta na austrijskom katastarskom planu iz 1750. Istraživanjem su učinjene dvije sonde. Sonda 1 bila je veličine 40 m², a nalazila se na južnoj strani Kaštel Laba. Druga, Sonda 2

imala je veličinu od 20 m², a nalazila se na njegovoj sjeverozapadnoj strani.⁹⁴⁸ U njima su pronađeni ostaci ranijih zidova ispod objekta kojega prikazuje austrijska katastarska mapa iz 1819. Spomenuta arhitektura kao i nalazi pronađeni uz nju, omogućili su datiranje položaja od 14. do 20. stoljeća.⁹⁴⁹

Zaštitno sondažno istraživanje započelo je i na Kaštel Kninu u nekadašnjoj zgradi vojarnje.⁹⁵⁰

5. Radovi konzervacije

Od kraja 19. stoljeća traje zaštita Kninske tvrđave kada fra Lujo Marun spašava tvrđavu od propadanja kupujući je od austrijskih vlasti za 4000 forinti.⁹⁵¹ Uskoro, na Kninsku tvrđavu seli i „Prvi muzej hrvatskih spomenika“ kojega je osnovao 1893.⁹⁵²

Zaštita se nastavlja i tijekom 20. stoljeća kada kninski profesor Paško Paić provodi zaštitu na obrambenim zidovima Kninske tvrđave.⁹⁵³ 2005. nastavljaju se radovi konzervacije i konstruktivne sanacije i to na Kaštel Kninu.⁹⁵⁴

Isti se nastavljaju i 2015. na stazi dužine 9,22 metara, a površine 15,40 m² koja je smještena jednim svojim manjim dijelom u Donjem gradu, a većim dijelom prolazi kroz vrata Srednjeg grada (kaštela) i nastavlja se prema zgradi stalnog postava Domovinskog rata „Oluja 95“. To je nekad bila zgrada spremišta dvopeka i opreme.

Stazu je trebalo doslovno raskopati, a postojeće popločenje trebalo je postupkom konzervacije vratiti nazad. Kako bi se taj građevinski zahvat napravio, bilo ju je potrebno prethodno dokumentirati i započeti skidanje kamenih ploča kojima je bila popločana u dužini od 9,22 metra, a najveće širine 2,44 metara i najmanje širine 1,92 metra. Učinjen je pravi postupak konzervacije i djelomične rekonstrukcije na način da se na zemlju stavljao pijesak, kamena nula, a u nju uranjao kamen onim redoslijedom kako je prethodno bio složen po brojevima. Gumenim čekićem kamen se zbijao i praznine između kamena ispunjavale su se pijeskom. Nakon takvog konzervatorskog postupka provedena je i djelomična rekonstrukcija na

⁹⁴⁸ Godine 2020. obavljeno je sondažno istraživanje na Kaštelu Lab. Istraživanje je obavila zadruga Arheo co-op, a radove je financirao Grad Knin.

⁹⁴⁹ M. Miletić, V. Koprivnjak 2020., 23, 27.

⁹⁵⁰ Radove obavlja zadruga Arheo co-op, a radove financira Grad Knin.

⁹⁵¹ K. Jurišić, 1979., 22.

⁹⁵² K. Jurišić, 1979., 20.

⁹⁵³ P. Paić, 1998., 117.

⁹⁵⁴ Poslove građevinske i konstruktivne sanacije obavili su djelatnici Minigradnje d.o.o., pod nadzorom pročelnika gosp. M. Menđušića i mr. sc. J. Čuzele iz Konzervatorskog odjela iz Šibenika, a na osnovi Izvedbenog projekta, Kninska tvrđava - Sanacija sjevernog zida tvrđave, Šibenik 2005., 1 - 13.

mjestima gdje je kamen sa staze nedostajao.⁹⁵⁵ Radovi konzervacije provedeni su ispred zgrade stalnog postava Domovinskog rata.

Osim navedenih radova popločenja, radovima konzervacije je obuhvaćena i bastionska kružna kula Topana smještena u Srednjem gradu.⁹⁵⁶

S obzirom na prethodno izneseno, može se reći kako su arheološka istraživanja i radovi konzervacije vezani uz otkrivanje kanala za odvodnju i popločenja unutar zgrade, te otkrivanje natpisa pronađenog u zgradi s mogućom godinom 1829., pomogla determinirati zgradu stalnog postava Domovinskog rata u Srednjem gradu u vrijeme Druge Austrijske uprave 1813. - 1918. Natpis je pronađen neposredno pred početak arheoloških istraživanja u sloju urušenja objekta (sl. 209.).



⁹⁵⁵ K. Gugo, 2015., 27.

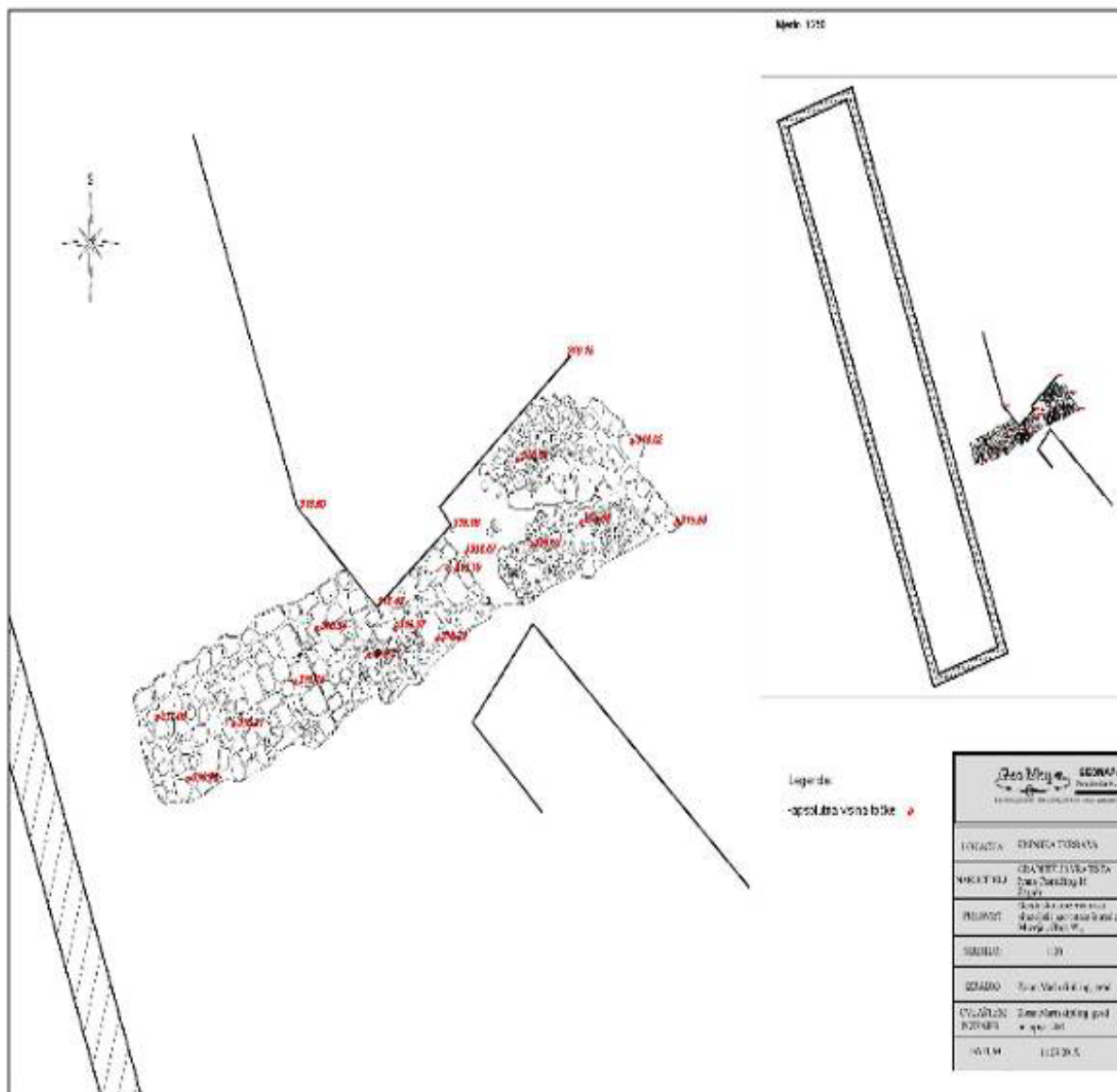
⁹⁵⁶ Radove konzervacije vršio je Kvarin d.o.o. iz Splita, a radove je financirao Kninski muzej.



Sl. 220.a-d Dokumentiranje staze prije konzervatorskih zahvata



Sl. 221. Tlocrt staze prije konzervatorskih zahvata



Sl. 222. Tlocrt staze prije konzervatorskih zahvata u odnosu na istraživani objekt u njoj blizini



Sl. 223. Postupak konzervacije, vraćanja označenog kamena na stazu



Sl. 224. Postupak vraćanja kamena na stazu i uranjanje kamena u kamenu nulu



Sl. 225. Nasipanje zemlje preko konzervirane staze kako bi se staza dodatno učvrstila



Sl. 226. Današnji izgled konzervirane staze ispred zgrade muzeja „Oluja 95“



Sl. 227. Današnji izgled dijela rekonstruirane staze unutar vrata koja vode za Srednji grad (kaštel)

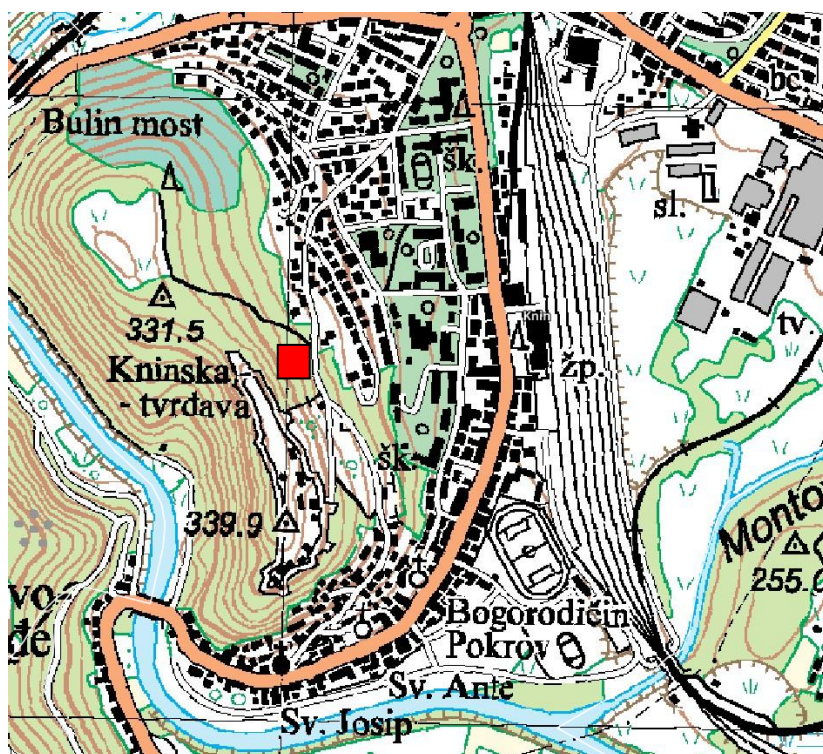


Sl. 228. Današnji izgled dijela rekonstruirane staze unutar vrata koja vode za Srednji grad (kaštel)



Sl. 230. Radovi konzervacije na bastionskoj kružnoj kuli Topani.

10A. KNINSKA TVRĐAVA – PODGRAĐE



Izvadak: 1 : 25000, 4416-2-3-4 Knin, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija:

Koordinate: Y= 5585990, X= 4889161

Položaj: Podgrađe Kninske tvrđave zauzima jugoistočni dio visoravni sv. Spasa. Smješteno je neposredno uz utvrdu, u njenom podnožju na 269 metara n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Podgrađe Kninske tvrđave je kao i Kninska tvrđava bilo u sastavu Kninske županije, a u posjedu hrvatskih kraljeva, kratko vrijeme Mihajla Krešimira II., Petra Svačića, a trajnije kralja Dmitra Zvonimira i plemićke obitelji Nelipića.

Toponimi: *Borgo de Tina, Borgode, Bošket, Suburbium, Buccarius fori tiniensis, Varoš i Strana.*

1. Današnji izgled



Katastarski plan Knin, Podgrade kninske tvrđave, dio k.č.z. 5807 k.o.Knin, M : 1000.

U današnjem podgrađu moguće je vidjeti vojni stambeni objekt i ostatke popločenja kaldrme iz vremena Osmanlija. Ovaj objekt otkriven arheološkim istraživanjem, smješten je pedesetak metara južnije od prvih vrata koja vode u kninsku utvrdu, Loredanovih vrata, a na sjeveroistočnom dijelu podgrađa.

Riječ je o pravokutnom objektu podijeljenom zidom na dvije prostorije. Na sjevernoj strani, u pravcu sjeverozapada, radovima konzervacije na zidu SJ 1, utvrdilo se kako se proteže još jedan zid. Ista situacija zabilježena je i na južnoj strani objekta.

Od stambenog objekta put se nastavlja istom Svačićevom ulicom prema staroj kninskoj varoši, gdje su na udaljenosti od 360 metara istočnije u Ulici bana Josipa Jelačića nalazi popločenje (kaldrma). Kaldrma je otkrivena na dva položaja u istoj ulici. Na prvom položaju vidljiva je u dužini od 9,87 metara (sl. 231. a - b), a drugi položaj otkrivene kaldrme nalazi se 28,68 metara dalje od prethodnog, te je tu vidljiva u dužini od 12,16 metara (sl. 232. a - b).

2. Povijesni podaci

Podgrađe Kninske tvrđave usko je povezano s razvojem kninskog grada, odnosno njegova naselja.

Najranije ga spominje neizravno u 13. stoljeću općinski službenik kao *buccarius fori tiniensis*.⁹⁵⁷ Iz oznake *fori*, doznaje se kako je riječ o naselju koje je bilo naselje obrtnika i trgovaca. Osim toga u podgrađu je boravilo i ostalo stanovništvo grada, a bilo je i sakralnih objekata. Njihov razmještaj teško je utvrditi zbog nepostojanja podataka o geografskim imenima.⁹⁵⁸ *Borgo de tina*, podgrađe, tj. suburbium širi se sjeverno i sjeveroistočno od tvrđave.⁹⁵⁹ Podgrađe je logični nastavak kninske utvrde, gdje se vidi prirodno širenje grada. Dok je Kninska tvrđava bila administrativni i upravni centar vlasti tadašnjeg grada Knina, njegovo podgrađe bilo je civilno naselje u kojemu se odvijao uobičajeni svakodnevni život jednog grada. Mjesto gdje se razvijala trgovina, obrti i zanati.⁹⁶⁰ Unutar njega odvijao se i društveni život tadašnjeg grada. Prema povijesnim izvorima početkom 18. stoljeća, može se zaključiti kako se tu nalazio i veći broj krčmi za koje se navodi kako su negativno djelovale na život stanovništva jer su bile izvor svih poroka.⁹⁶¹ Inače, podgrađe Kninske tvrđave kod starijih autora navodilo se kao Donji ograđeni prostor ili Grad.⁹⁶²

⁹⁵⁷ F. Smiljanić, 1985., 125.

⁹⁵⁸ F. Smiljanić, 1985., 125.

⁹⁵⁹ F. Smiljanić, 1985., 125.

⁹⁶⁰ P. Živković, 1993., 101.

⁹⁶¹ Š. Peričić, 1993., 140, 141.

⁹⁶² B. Bezić, 1980., 147.

3. Prikazi Podgrađa kroz stoljeća

Podgrađe je prikazano na kartama od 16. do 18. stoljeća. One svjedoče o širenju utvrde, a čuvaju se u Zbirci Novak Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Austrijskom državnom arhivu u Beču, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici Bosne i Hercegovine u Sarajevu i u Museo Correr u Veneciji.

Najstariji prikaz je na karti autora Matea Pagana, a najmlađi se odnosi na kartu autora Christopha Weigela iz 1718. (sl. 233., 243.).

Pagananov prikaz iz 1530. prikazuje shematski Podgrađe smješteno neposredno uz Krku kojeg čini kvadratna kula s kruništem iza koje se nastavljaju kuće koje upućuju kako je riječ o civilnom naselju, Podgrađu, uz koji stoji natpis *Borgo de Tina* (sl. 233.).



Sl. 233. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

1570. nastaje karta Paola de Forlanija gdje ga se na karti tadašnjeg Knina prikazuje pod nazivom *Borgo de Tina*, a u njemu se nalazi kula koja je po svemu sudeći kvadratična, prikazana neposredno pored Atlagić mosta. Označena je kao *Torre* (sl. 234.).



Sl. 234. Paolo de Forlani, *La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico* 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928>)

Između 1570. - 1606. nastaje karta Wolfganga Laziusa koja prikazuje Podgrađe s četiri kule i dvije džamije, od kojih je jedna s minaretom, a i gubi se naziv *Borgo de Tina* (sl. 235.).



Sl. 235. Wolfgang Lazius: *Zarae Et Sebenici Descriptio* 1570-1606. (preuzeto sa: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

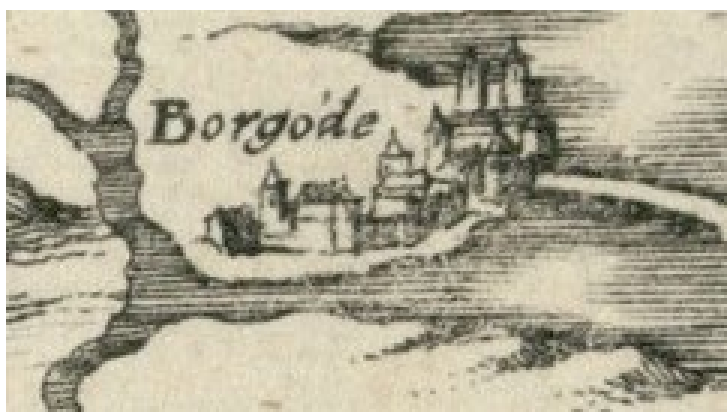
Prema prikazu Podgrađe se tad spustilo neposredno uz sami most na rijeci Krki.

1590. nastaje kartografski prikaz Gerharda Mercatora iz 1590., gdje ga se shematski prikazuje s dvije kule kvadratične kule sa šatorastim krovom i grad Knin kao *Tina* (sl. 236.).



Sl. 236. Gerhard Mercator, Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

1647. nastaje kartografski prikaz Matthaeusa Meriana na kojem se Podgrađe naziva *Borgođe*, a pokazuje Knin s juga te je vidljivo bogatije nego što je to bilo ranije. Činilo ga je više kuća prizemnica, najvjerojatnije pet kula sa šatorastim krovom, dva minareta, te obrambeni zid (sl. 237.).



Sl. 237. Matthaeus Merian, Tafel der Stätte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen, 1647. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647>)

U razdoblju između 1600. - 1699. nastaje karta nepoznatog autora pod nazivom „Opsada Knina“ koja prikazuje ograđeno podgrađe Kninske tvrđave, a unutar njega nalaze se brojne kuće prizemnice i zgrade na kat s krovom na dvije vode, a vide se i dvije džamije, jedna s minaretom, a druga bez njega. Prva džamija je glavna, u legendi na karti naziva se crkva sv. Jerolima i Klare, smještena kod vrata od Skradina (Loredanova vrata), a u druga se nalazi između prve i podnožja brda, dok je u blizini i kuća Atlagić paše (sl. 238.).



Sl. 238. Nepoznati autor, Opsada Knina, Knin (Dalmazia), 1600. - 1699.,
(preuzeto sa: <http://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe/>)

1687. nastaje prikaz Vicenza Maria Coronellija, na kojemu je moguće zamijetiti zid koji ga u cijelosti zatvara, a u kojem se nalaze kuće prizemnice, te se među njima ističu i dvije džamije s minaretima.⁹⁶³ Mlečani kasnije podižu zid čitavom dužinom i Loredanova nadsvođena vrata⁹⁶⁴ (sl. 239.). Od Loredanovih vrata obodni zid kninske utvrde koso se spušta sve do rijeke Krke gdje su se nalazila vrata od Bosne, koja su se u vrijeme Mlečana nazivala i Kornarova vrata (*Porta di Cornara*).⁹⁶⁵

⁹⁶³ N. Jakšić, 1995., 27.

⁹⁶⁴ N. Jakšić, 1995., 30.

⁹⁶⁵ M. Zelić, 2006., 14.



Sl. 239. Vincenzo Coronelli, Chnin Fortezza nella Dalmatia 30 miglia lontana da Sebenico nell'ultime Parti di quel Territo E confinante alla Bossina, 1687.

(preuzeto s:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chnin_Fortezza_nella_Dalmatia_30_miglia_lontana_da_Sebenico_nell'ultime_Part_i_di_quel_Territo_E_confinante_alla_Bossina_-_Coronelli_Vincenzo_-_1687.jpg)

Između 1700. - 1799. nastaje kartografski prikaz nepoznatog autora koji je ujedno i prijedlog uređenja Podgrađa inženjera Orazija Albergettija. Na njemu su u vidljiva vrata Cornara, vrata Molina, crkva zvana od Duša, prebivalište Providura, vojarna konjice, stolna crkva posvećena sv. Jerolimu, crkva sv. Ante i hospicij otaca franjevac, bolnica, zaklon za vrata, konačište i mala kula (sl. 240.).⁹⁶⁶



Sl. 240. Nepoznati autor, Knin (Dalmacija), 1700. - 1799.,

(preuzeto s:<http://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe>)

⁹⁶⁶ B. Bezić, 1980., 147.

U isto vrijeme 1700. - 1799. karta Giovannija Battista Camozzina prikazuje između ostalih i Podgrađe gdje se vidi i vojarna konjice, koja se navodi i na drugim kartografskim prikazima iz istog vremena (sl. 241.).



Sl. 241. Giovanni Battista Camozzin, Pianta della Fortezza di Knin, Knin (Dalmazia), 1700. – 1799., (preuzeto s: <https://knin.hr/wp-content/uploads/2019/05/>)

Prikaz iz istog vremena Saveria Avesana govori o njemu kao gradskom naselju u kojemu su se nalazila Loredanova vrata, Postaja zvana Pijevac, Vrata Cornera, Vrata Molina, Crkva sv. Duha ili crkva zvana Od duša, Prebivalište Providura i Vojarna konjice koja je danas jedini istraženi stambeni vojni objekt, a o njemu će biti više riječi kasnije. Na istom položaju se nalazila i stolna crkva posvećena sv. Jerolimu, zatim crkva sv. Ante, hospicij franjevac, te konačište za trgovačke karavane i mala kula (sl. 242.).



Sl. 242. Saverio Avesani, Knin (Dalmazia), 1700. – 1799. (preuzeto s: <http://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe>)

1718. nastaje karta Christoph Weigela na kojoj se podgrađe navodi kao *Tina*, a prikazuje sestilizirano s dvije kule sa šatorastim krovom i pored njih most (sl. 243.).



Sl. 243. Christoph Weigel, Dalmacija i Albanija sa susjednim zemljama i dijelom mora, *Dalmatia Albania cum proximis regionibus & parte maris, 1718.* Adriatici 1718., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10314>)

4. Arheološka istraživanja stambenog vojnog objekta

Arheološko istraživanje podgrađa provodilo se tijekom 2001., 2003., 2005. i 2006. na sjeveroistočnom dijelu na položaju na kojem je na karti Giovannija Battista Camozzina iz 1700. - 1799. označena vojarna konjice (objekt „VI“), a do koje je zgrada kninskog providura (objekt „V“) (sl. 241.).⁹⁶⁷ Otkriveni objekt ima pravokutni oblik podijeljen zidom na dvije prostorije. S južne strane objekta nalaze se još dva zida koji su okomiti na njega. Sa sjeverne strane nalazi se još jedan zid koji je također na nj okomit. Istraživanjima je otkriveno ukupno 10 zidova, koji su dobili oznake 1 - 10 (sl. 192. – 196.).

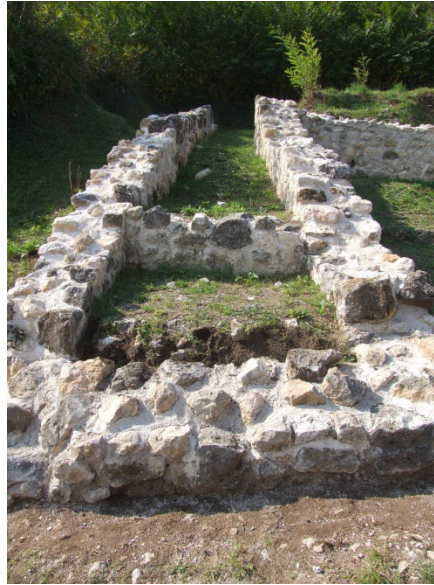
Prije početka istraživanja položaj je izgledao kao padina obrasla gustim raslinjem i šumom, koja se spušta prema današnjoj cesti i vodi od kninske tvrđave prema staroj kninskoj varoši. Nije ni čudo da je kao zemljišna čestica ovaj položaj označen kao gaj.

Provođenjem sustavnog arheološkog istraživanja utvrdilo se kako je tu čitav prostor objekta zatrpan slojem urušenja zemlje i kamena, tako da nalazi nisu pronađeni u intaktnim slojevima. Dolaskom na teren moglo se zamijetiti kako je i teren bio znatno niži neposredno uz put.

Objekt je dimenzija 26,58 x 14,12 metara, a sastoji se od deset zidova koji su ujedno stratigrafske jedinice uz koje se istraživalo. Pravokutnog je oblika, građen od priklesanog kamena postavljenog u redove, vezanog sa žbukom, očuvan u pet redova i to u najvećoj visini

⁹⁶⁷ K. Gugo Rumštajn, 2001., 2003. i 2004.

od 1,27 metara. S obzirom na provedeno istraživanje na objektu, može se govoriti o tom kako ga čine dvije prostorije, a njih čine zidovi različitih dimenzija.⁹⁶⁸ Prva prostorija ima oznaku Prostorija 1 dimenzija je 17,23 x 7,23 metara, a prostorija 2 dimenzija je 6,57 x 4,17 metara.⁹⁶⁹ Tri zida izvan ove dvije prostorije pružaju se paralelno, a dva okomito na njih. Najduži zid 3 koji je dimenzija 14,12 metara, a nalazi se jugoistočno, po svemu sudeći bio je sastavni dio stepenica kao i zid 2. Dio tih stepenica i danas je vidljiv (sl. 244.).



Sl. 244. Pogled s istoka na ostatak stepenica

Drugi zid 10 dimenzija je 4,08 metara koji se također nalazi na jugoistočnoj strani objekta upućuje na ostatak zida koji je činio po svemu sudeći manju prostoriju koja nije tijekom istraživanja dobila stratigrafsku oznaku, a nalazi se južnije od spomenutih stepenica. Treći, koji ima paralelni smjer pružanja s navedenim Prostorijama 1 i 2, nastavak je širenja zida 6 prema zapadu i još nije otkopan u cijelosti. Dva zida koja se okomito spuštaju na objekt vidljivi su u svom manjem dijelu jer nisu bili zahvaćeni arheološkim istraživanjima, stoga nisu dobili oznaku stratigrafskih jedinica. Jedan se nalazi na njegovoj sjeverozapadnoj strani, a drugi na jugoistočnoj i sastavni je dio prethodno spomenute manje prostorije uz stepenice.

Smjer pružanja objekta i zidova do njega u pravcu je sjeverozapad - jugoistok. Provedena istraživanja pokazala su kako su svi zidovi objekta nastali istovremeno, a na temelju nalaza

⁹⁶⁸ Sl. 51. Tako zid 1 ima dužinu 21,45, a zid 2 dužine 7,03 metra. Zid 4 u dužini od 2,03, a zid 5 ima dužinu 23,61 metara. Zid 6 dužinu 6,57, a sljedeći zid 7 dužine je 6,12 metra. Zid 8 1,73, a zid 9 iznosi 2,97 metra i posljednji zid 10 dužine je 4,08 metra.

⁹⁶⁹ K. Gugo Rumštajn, Dnevnik istraživanja podgrađa Kninske tvrđave 2001., 2003. i 2004.

nije bilo moguće vidjeti vremenske razlike u materijalu, a time i dataciji čitavog objekta koja u ovom slučaju upućuje na donju granicu života kraja 13. ili početka 14. stoljeća, dok gornja granica trajanja života upućuje na 18. stoljeće.

Može se zaključiti kako su Prostorije nastale istovremeno, na što usmjeravaju pronađeni nalazi na čitavoj površini objekta, u sloju urušenja koji je bio nejednake debljine, a sastoji se od smeđe zemlje ispunjene krupnijim i sitnijim kamenjem.

U Prostoriji 1 zamijećeni su i tragovi gorenja nepravilnog tlocrta u dužini od 85 centimetara i širine 70 centimetara. Sloj urušenja bio je neujednačeno raspoređen po čitavom objektu. Najdublji je bio uz zidove 1, 2, 3 i iznosio je 1,27 metara, dok je u Prostorijama 2 bio znatno niži, a na nekim mjestima svega 0,30 metara.

5. Pokretni nalazi

Na položaju Podgrađa Kninske tvrđave do danas je pronađeno ukupno 59 metalnih nalaza, 174 ulomka grube keramike, 116 ulomaka glazirane keramike te 645 fragmenata arheozooloških nalaza (životinjskih kostiju).⁹⁷⁰

Glazirano posuđe na istočnu jadransku obalu uvozilo se ponajprije iz radioničkih središta Italije, a od presudne važnosti za pojavu keramike imala je Venecijanska Republika. Njihova dominacija na istočnoj obali Jadrana, a kasnije i povremeni prodori u unutrašnjost sjeverne Dalmacije, posebice početkom Kandijskog rata 1645., nastavljeni su sve do 1669.⁹⁷¹ U tom razdoblju Venecija je u kraćim intervalima boravila u Kninu, sve dok konačno grad nije osvojen 1688.⁹⁷²

S položaja Podgrađa potječu i metalni nalazi koji daju mogućnost šireg vremenskog opredjeljenja, tim više što se kao analogije navode i drugi slični položaji vezani uz srednjovjekovne utvrde ili njihova podgrađa. Za najveći broj predmeta, izravne analogije nalaze se na položajima Hrvatske, ali i Europe. Zadnja skupina nalaza odnosi se na arheozoološki materijal, a svjedoče prvenstveno o ishrani stanovnika stambenog objekta. Na osnovi tih nalaza doznaje se o njihovim svakodnevnim navikama i čime su se hranili.

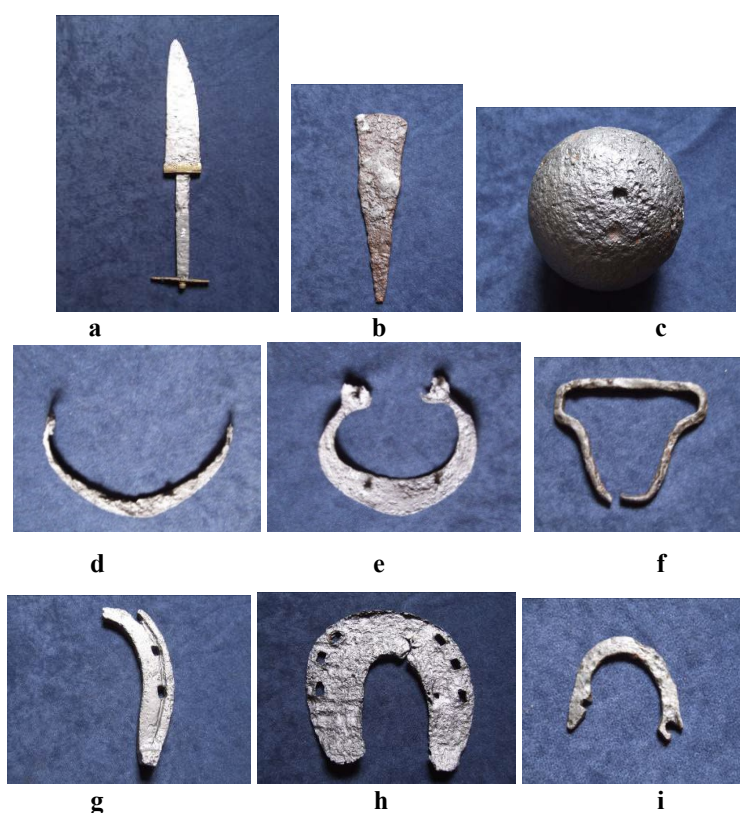
⁹⁷⁰ K. Gugo Rumštajn, A. Štilinović, T. Trbojević, 2009., 206.

⁹⁷¹ P. Živković, 1993., 106.

⁹⁷² P. Živković, 1993., 108.

Metalni nalazi

S položaja stambenog vojnog objekta potječe 59 metalnih predmeta koji nisu pronađeni u strogo definiranom stratigrafskom sloju već u sloju urušnja. Analizom je cjelokupan materijal podijeljen na: vojnu opremu, tj. opremu ratnika i oružje (nož/bodež, bodež i topovske kugle), konjsku opremu (razvodnik za sedlo i potkove), dijelove nošnje (potkove za obuću), predmete građevinske namjene (klinovi i šarka za vrata), predmete različite namjene u kućanstvu (srp, nož, lokot i ključ, sklopivi nož) pribor za jelo i pripremanje hrane (vilica, metalna posuda) i predmete nejasne namjene (sl. 245. a - i) i (sl. 246. a - e).



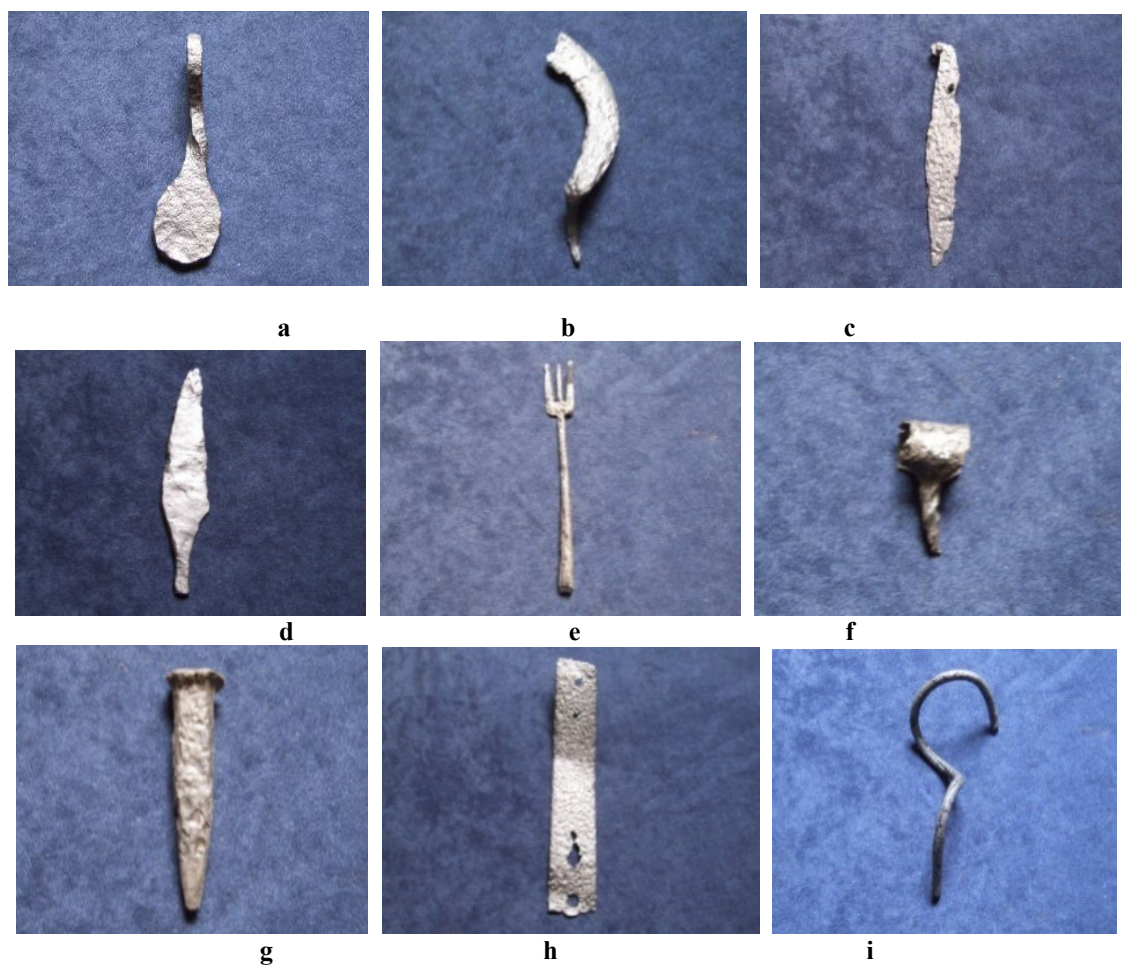
Sl. 245.a - i Metalni nalazi iz Podgrađa

Prva razmatrana grupa nalaza odnosi se na vojnu opremu. Ovoj skupini pripada nož/bodež koji ima jednosjeklo sječivo na koje se nastavlja ravna pločica od mjedi,⁹⁷³ a na čijim su krajevima četvrtasti završetci (sl. 245.a). Pločica služi kao razdjelnik između oštrice i drške.

⁹⁷³ Zahvaljujem konzervatoru g. Ivi Donelliju, redovnom profesoru s Umjetničke akademije u Splitu koji je izvršio ekspertizu nad nalazom noža i utvrdio kako se na dvjema križnicama nalazi mjed, a ne pozlata kako se prvotno mislilo.

Na dršku trapezastog presjeka, postavljena je duža ravna križnica također od mjedi, a njegova ukupna dužina iznosi 29,50 centimetara.

Prema mišljenju Dore Bošković iz Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu, nož, odnosno bodež, vjerojatno pripada drugoj polovici 13. ili početku 14. st. Slični primjerci objavljeni su kod autora Huga Schneidera i Karla Stübera iz Švicarskog nacionalnog muzeja u Zürichu.⁹⁷⁴ S položaja Podgrađa potječe i oštrica željeznog bodeža (sl. 245.b). Za ovaj kninski primjerak analogiju također možemo naći u Švicarskom nacionalnom muzeju u Zürichu prema čemu se može datirati u prvu polovicu 14. stoljeća.⁹⁷⁵



Sl. 246.a - i Metalni nalazi iz Podgrađa

⁹⁷⁴ H. Schneider, K. Stüber, 1980., 195, kat. br. 336, 207, kat. br. 381 - 383.

⁹⁷⁵ H. Schneider, K. Stüber, 1980., 206, kat. br. 376.

Skupini vojnog naoružanja s podgrađa pripadaju i topovske željezne kugle koje su prisutne sa šest primjeraka različite veličine; od kugli maloga kalibra, promjera 5,95 i 6,31 centimetara, preko kugli srednjega kalibra, promjera 7,30 centimetara i velikog kalibra, promjera 11 i 12,5 centimetara. Na slici je prikazana topovska kugla za top velikog kalibra (sl. 245.c). Topovske kugle bi se mogle datirati u vrijeme 15. - 17. stoljeća, na što upućuju i analogije. Analogije ovim primjercima kugli nalaze se na prostoru srednje Dalmacije i to na tvrđavi Grad u Sinju, gdje se ne precizira o kojim se točno kalibrima topovskih kugli radi⁹⁷⁶, kao i nekim kontinentalnim položajima također srednjovjekovnih utvrda, primjerice na Ružica gradu na Papuku, gdje je pronađen broj arheološki materijal od kojega su se isticale kugle za topove srednjeg kalibra⁹⁷⁷, jednako kao i za topovske većeg kalibra⁹⁷⁸.

S Podgrađa potječu i dijelovi nošnje koji se odnose na primjerke potkova za obuću. Pronađene su četiri od kojih su u radu prikazane one bolje očuvane (sl. 245.d,e). Dužina krakova svih pronađenih potkova tvrđave kreće se u rasponu od 5 do 8 centimetara. Poluovalna je iskovana iz debljeg profila, jedan krak joj završava velikim šiljkom za pričvršćivanje na petu obuće. (sl. 245.d). Ovom primjerku izravnu analogiju nalazimo kod mađarskog 5/c tipa iz 17. stoljeća,⁹⁷⁹ a vrlo sličan primjerak pronađen je i na utvrdi Čanjevo.⁹⁸⁰ Drugi primjerak je željezna polumjesečasta potkova za obuću, s dva čavla u svakom od krakova (sl. 245.e) koja se može datirati u 16. stoljeće, a izravne analogije nalazimo joj među nalazima iz grada Ružice.⁹⁸¹

Pronađena je i sačuvana konjska oprema koja se odnosi na kariku za pričvršćivanje sedla (razvodnik) (sl. 245.f). Karika se može smjestiti u vrijeme od 14. do 16. stoljeća, a najbliže sličnosti joj nalazimo na utvrdi Glavaš,⁹⁸² u gradu Ružica,⁹⁸³ a potom i na utvrdi Čanjevo.⁹⁸⁴ Kad se govori o udaljenijim položajima, s kojih potječu također izravne analogije, onda je to mađarski lokalitet Bajsa - Vár.⁹⁸⁵

U manjem broju konjske opreme ističe se dio veće potkove od koje je sačuvan desni krak (sl. 245.g). Kninski primjer s rampinom datira se u vrijeme 16. - 17. stoljeća, na što upućuju

⁹⁷⁶ A. Librenjak- D. Čerina, 2005., 275.

⁹⁷⁷ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 153, 284, a,b,c,d.

⁹⁷⁸ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 153, 285, a,b.

⁹⁷⁹ R. Čimin, 2008., 201.

⁹⁸⁰ R. Čimin, 2008., 222; T .3, kat. 2.

⁹⁸¹ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 127, 191.

⁹⁸² Razvodnik s Utvrde Glavaš je pronađen u Prostoriji 1, kv. 2, SJ 51 i nosi oznaku PN 54. Nije objavljen.

⁹⁸³ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 135, 220.

⁹⁸⁴ R. Čimin, 2008., 223, T .4, kat. 4.

⁹⁸⁵ D. Kramer, 2005., 193, 151.

analogije. Na potkovi se zamjećuje žlijeb koji prati rub pravokutnih rupica za čavle, od kojih su dvije potpuno sačuvane, a treća djelomično. Na kraju desnog kraka završava kukastim završetkom, zubom (rampinom, švarkom) po kojemu možemo zaključiti da je ovaj kninski primjerak bio korišten samo zimi i da je pripadao kopitu manjeg konja. Udaljena, ali izravna sličnost ovom primjerku dolazi s područja Njemačke⁹⁸⁶ i starog grada Podbočja u Sloveniji.⁹⁸⁷ Drugi kninski primjerak je papučasta potkova ili okruglo-ovalni tip bez žlijeba (sl. 245.h). Mogla bi se mogla datirati u vrijeme 14. - 16. stoljeća, na što upućuju i analogije. Grublje je izrade, srednje veličine i težine. Oštećenje je vidljivo na desnom kraku s unutrašnje strane ruba. Vanjski i unutrašnji rub su, izuzimajući spomenuto oštećenje, u principu ravni. Na svakom kraku nalaze se po tri pravokutne, nejednake rupice, u izrazitim udubinama, a postavljene su paralelno s dužim rubom kraka. Primjerak je desne ljetne potkove, a bila je namijenjena za brdskog konja.⁹⁸⁸ Površina do kopita je neravna i gruba, a takva je i prizemna površina. Sličnu se pronalazi i na utvrdi Čanjevo, s tom razlikom što je tamo sačuvana njena polovica⁹⁸⁹, dok je kninski primjerak cjelovit. Slične fragmentarne potkove okruglo-ovalnog oblika nađene su i na Bribiru⁹⁹⁰, za koje ne postoje jasniji stratigrafski podaci, te se svrstavaju u razdoblje 10. - 14. stoljeća⁹⁹¹. Dio slične potkove pronađen je i na utvrdi Čačvini, a datira se u vrijeme 14. i 15. stoljeća.⁹⁹² Izravna analogija kninskom primjerku pronalazi se i na utvrdi Bač u Vojvodini gdje je nađena gotovo u cijelosti sačuvana poput kninskog primjerka, a datirana je u 16. st.⁹⁹³ Osim navedenoga, pronađeni su i predmeti različite namjene u kućanstvu. Primjerak lokota s Podgrađa pokazuje kako je sačuvan njegov gornji dio, lučni zapon, a na donjem dijelu nedostaje kućište koje je moglo biti trokutasto ili pak pravokutno (sl. 245.i). Lokot se može datirati u vrijeme 15. - 17. stoljeća, na što upućuju analogije. Sličan primjerak nađen je u utvrdi Čanjevo koji osim lučnog zapona ima sačuvano i trokutasto kućište.⁹⁹⁴ S grada Ružica potječu primjerci lokota koji su izravna analogija kninskom primjerku. Prvi primjerak ima gotovo kvadratno kućište i otvoreni lučni zapon bez vrha, dok je kod drugog primjerka kućište pravokutno s otvorenim zaponom koji završava vrhom sa

⁹⁸⁶ A. Demmin, 1893., 675.

⁹⁸⁷ M. Guštin, R. Cunja, K. Predovnik, 1993., 93, sl. 26, 5, 6.

⁹⁸⁸ Podrobnije podatke o ovom tipu papučaste potkove dao je kninski kovač Mijat Gugo, jedan od rijetkih ljudi koji se i danas povremeno bavi kovačkim zanatom, uglavnom za svoje potrebe. Ovom prilikom se zahvaljujem gospodinu Gugi na vrijednim podacima.

⁹⁸⁹ R. Čimin, 2008., 223, T. 4, 2.

⁹⁹⁰ M. Dragičević, 1996., 74.

⁹⁹¹ M. Dragičević, 1996., 77.

⁹⁹² L.J. Gudelj, 2000., 169.

⁹⁹³ R. Čimin, 2008., 202; Š. Nađ 1961, 96, Taf.VII, 5.

⁹⁹⁴ R. Čimin, 2008., 224, T.5, kat.1.

zubom.⁹⁹⁵ Udaljenije sličnosti kninskom primjerku nalaze se na mađarskom položaju Kulcstípusok,⁹⁹⁶ kao i na položaju Bajcsa - Vár.⁹⁹⁷

Primjerak ključa pronađenoga s kninskog Podgrađa upućuje na izgled zaokrenute osmice koja je dio brade ključa koji ulazi u bravu, a općenito se javljaju u razdoblju od 14. stoljeća na dalje (sl. 246.a).⁹⁹⁸ Sličan je pronađen i na Bribiru.⁹⁹⁹

S ovog područja tvrđave potječu i predmeti svakodnevnne uporabe poput manjeg srpa iz vremena 16. stoljeća (sl. 246.b). Analogije srpu nalaze se na srednjovjekovnom gradu Ružica,¹⁰⁰⁰ srpu iz Muzeja grada Varaždina,¹⁰⁰¹ kao i na području Mađarske, na položaju Sezimovo Ústí.¹⁰⁰²

Pronađena je i jedna britva koja se sastoji se od tankog sječiva, jedne zakovice i karike za ovjes (sl. 246.c). Bliže sječivu nalazi se veća zakovica oko koje se rotiralo sječivo i ulazilo u sklopivu dršku. Primjerku britve bliže analogije se nalaze na Bribiru,¹⁰⁰³ utvrdama Glavaš i Čanjevo¹⁰⁰⁴ i u srednjovjekovnom gradu Ružica,¹⁰⁰⁵ a može se datirati u vrijeme 15. - 17. stoljeća. Od geografski udaljenijih položaja, sličnosti s kninskim primjerkom možemo naći među britvama iz Magdalesberga u Austriji kod kojih je sačuvana jedna zakovica¹⁰⁰⁶ i kod jednog primjerka iz Bajcsa - Vara.¹⁰⁰⁷

S Podgrađa potječe i nož sa sječivom, ravnim hrptom i kratkim trnom za nasad drške (sl. 246. d). Taj nož ima najbliže analogije na Bribiru,¹⁰⁰⁸ potom u gradu Ružica¹⁰⁰⁹ i na utvrdi Čanjevo.¹⁰¹⁰ Datiraju od 15. do 17. st. Primjerku ovog noža nalaze se udaljene sličnosti i u Sloveniji u Celju.¹⁰¹¹

⁹⁹⁵ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 100 - 101, 93 - 95.

⁹⁹⁶ F. Temesváry, 1961., 166, 53: 1 - 25, 167, 171.

⁹⁹⁷ D. Kramer, 2005., 154, 29 - 31.

⁹⁹⁸ Usmeno mišljenje o tom da se u ovom slučaju radi o ključu dala je dr. sc. Tatjana Tkalčec, kojoj ovom prilikom zahvaljujem.

⁹⁹⁹ M. Dragičević, 1987., 100, sl.19. Ključ s Bribira datira se u vrijeme 14. - 15. stoljeća.

¹⁰⁰⁰ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 104, 106.

¹⁰⁰¹ M. Šimek, 1999., 59, 149.

¹⁰⁰² Krajčić, 2003., 104, Tab. 114.

¹⁰⁰³ M. Dragičević, 1996., 102.

¹⁰⁰⁴ R. Čimin, 2008., 227, T. 8, 7.

¹⁰⁰⁵ M. Radić, Z. Bojčić, 2008., 97, 98;86 - 88.

¹⁰⁰⁶ H. Dolenz, 1992., 103; Tafel 3, 15, 18.

¹⁰⁰⁷ R. Čimin, 2008, 206; D. Kramer 2005., 270, kat. 351.

¹⁰⁰⁸ M. Dragičević 1987., 99.

¹⁰⁰⁹ M. Radić, Z.Bojčić, 2004., 96, 81 - 83

¹⁰¹⁰ R. Čimin, 2008., 225, T. 8, 1 - 7.

¹⁰¹¹ R. Cunja, 2001., 2001, 92, 73.

Kuhinjski pribor također potječe s ovog mjesta, a odnosi se na manju vilicu (sl. 246. e). Sličnosti joj nalazimo u utvrđi Čanjevo, a može se smjestiti u 16. stoljeće.¹⁰¹² Jedna skupina željeznih predmeta odnosi se na predmete građevinske namjene, u koje ubrajamo čavle i klinove (sl. 246.f, g), kojima ne nalazimo sličnosti. S kninskog podgrađa je i šarka za vrata (sl. 246.h) kojoj se analogije nalaze u gradu Ružica,¹⁰¹³ a datiraju se u vrijeme 14. - 16. stoljeća.

Zadnju skupinu nalaza predstavljaju predmeti nejasne namjene, od kojih se izdvaja spiralni nalaz u obliku slova „S”. Sačuvan je središnji otvor i krak ovalnog presjeka koji se prema vrhu sužava i završava kukicom (sl. 246.i).

¹⁰¹² R. Čimin, 2008., 206, T.8, 5.

¹⁰¹³ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 121, 170.

Gruba keramika

S Podgrađa tvrđave potječe i gruba keramika kuhinjske namjene sa 174 ulomka, koju čine lonci (sl. 247.a - i, sl. 248. a - f, sl. 248.g - i, sl. 248. k - l) i poklopac (sl. 248.j).

Ulomcima grubog kuhinjskog lonca (sl. 247.b,c) nalazimo sličnosti u utvrđi Zemunik¹⁰¹⁴, a potom utvrđi Čanjevo.¹⁰¹⁵ Odavde također najvjerojatnije potječe i poklopac (sl. 248. j) kojemu naliku nalazimo na Zemuniku.¹⁰¹⁶ Gruba kuhinjska keramika pokazuje izrazito lokalne karakteristike, a izrađena je tehnikama žljebljenja, utiskivanja i urezivanja, te njihove kombinacije. Njen sastav čini glina s primjesama kalcita. Posude redovito imaju tragove nožnog lončarskog kola, a najčešći motivi su ravne linije, isprepletene linije, valovnice, koso položeni zarezi u jednu ili drugu stranu, plastična rebra i kombinacije ukrasa. Na plastičnim rebrima javlja se često i ukras otiska prsta, ali i koso položeni zarezi u jednu ili drugu stranu. Motiv ravnih linija na kuhinjskim loncima (sl. 247. a - c) ima više analogija u Čanjevu¹⁰¹⁷, Ružici¹⁰¹⁸, Varaždinskim Toplicama-Ciglenici¹⁰¹⁹, Dioklecijanovoj palači¹⁰²⁰ i Zemuniku¹⁰²¹, a upućuju na vrijeme 15. - 16. stoljeća. Udaljene sličnosti motivu ravnih linija na loncima nalaze se i na slovenskom starom gradu Podbočju.¹⁰²²

Ukras s više manjih valovnica (sl. 247.f) upućuje na analogije s utvrdom Vrbovec¹⁰²³ i gradom Ružica¹⁰²⁴. Na nekoliko primjeraka oboda lonaca javlja se ukras kosih zareza položenih ulijevo (sl.247. g - i) ili udesno (sl. 247.a) i smještenih na obod odmah ispod otvora posuda, a i po sredini trbuha posude. Motiv zarez zarez polegnutih u lijevo i smještenih neposredno uz obod posude analogije nalazimo na Zemuniku¹⁰²⁵ i Dioklecijanovoj palači.¹⁰²⁶ S podgrađa potječu i ulomci grubih kuhinjskih lonaca s plastičnim rebrima s vanjske strane (sl. 248. b,c-d). Takvi motivi upućuju na izravne sličnosti s loncima također iz Zemunika,¹⁰²⁷

¹⁰¹⁴ K. Gusar, D. Vujević, 2016., T.1/6.

¹⁰¹⁵ R. Čimin, 2008., 172, T. 5/2.

¹⁰¹⁶ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 64, T.3/2.

¹⁰¹⁷ R. Čimin, 2008., 173, T. 6/7-8; 174, T. 7/1, 4.

¹⁰¹⁸ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 173, T.1/2-3; 174, T.2/ 17; 177, T. 5/60 - 61.

¹⁰¹⁹ L. Bekić, 2006., 57, T.6/10-13; 58, T.7/1; 60, T.9/8; 62, T.11/4, 8.

¹⁰²⁰ V. Delonga, 2014., 148, T. XXIII, 109.

¹⁰²¹ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 63, T.2/5.

¹⁰²² M. Guštin, R. Cunja, K. Predovnik, 1993., 89, sl.24, 12 - 17.

¹⁰²³ T. Tkalčec, 2010., T, 1/19, 23.

¹⁰²⁴ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 173, T.1/ 12; 175, T.3/26, 35.

¹⁰²⁵ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 62, T. 1/8; 63, T.2/1, 6.

¹⁰²⁶ V. Delonga, 2014., T. XXVI, 122

¹⁰²⁷ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 62, T.1/6.

i Dioklecijanove palače,¹⁰²⁸ a pripadaju vremenu od kraja 14. do kraja 16. stoljeća. Ovdje pronalazimo i lonce s otiscima lončarskog kola u vidu radijalno postavljenih zraka (sl. 248.e - f), a riječ je o 15. stoljeću. Slični radijalno postavljeni ukrasi na otiscima osovine lončarskog kola nalaze se i na dnu lonaca iz Kličevice,¹⁰²⁹ Vrbovca,¹⁰³⁰ Čanjeva¹⁰³¹ i Varaždinskih Toplica-Ciglenica.¹⁰³²

Ukrasu na loncima izvedenim kombinacijom ravnih linija i valovnicom s kninskog Podgrađa (sl. 248.g - i) analogije nalazimo u Dioklecijanovoj palači¹⁰³³ i Varaždinskim Toplicama – Ciglenici,¹⁰³⁴ motivu ravnih linija i prepletenih valovnica na Vrbovcu,¹⁰³⁵ dok udaljenije analogije nalazimo na starom gradu Podbočju u Sloveniji.¹⁰³⁶ Motiv plastičnog rebra s otiscima prsta javlja se na loncima (sl. 248. k - l) i poklopcu (sl. 248. j), a slične usporedbe nalazimo na Kličevici,¹⁰³⁷ Zemuniku¹⁰³⁸ i Dioklecijanovoj palači.¹⁰³⁹

¹⁰²⁸ V. Delonga, 2014., 138, T.XIII, 69.

¹⁰²⁹ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 19, kat. 9.

¹⁰³⁰ T. Tkalčec, 2010., 160, T.2/36; 161, T. 3. 67-70; 165, T.7/173,174.

¹⁰³¹ R. Čimin, 2008., 175, T. 8/ 4, 8.

¹⁰³² L. Bekić, 2006., 56, T.5/1; 59,T.8/7,10; 61, T.10/6.

¹⁰³³ V. Delonga, 2014., XXIV, 113.

¹⁰³⁴ L. Bekić, 2006., 62, T.11/7,9.

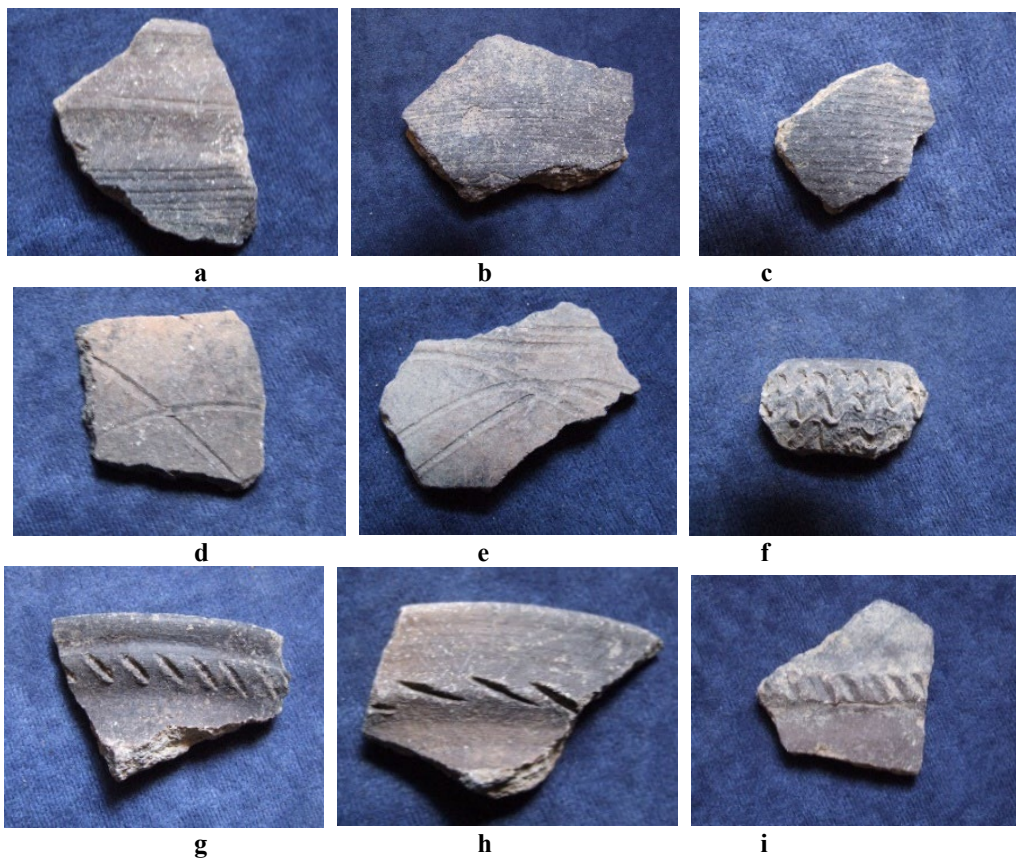
¹⁰³⁵ T. Tkalčec, 2010., T.9/ 198, 199, 200; T.11/ 229.

¹⁰³⁶ M. Guštin, R. Cunja, K. Predovnik, 1993., 71, sl.18, 16; 89, sl.24,7,21.

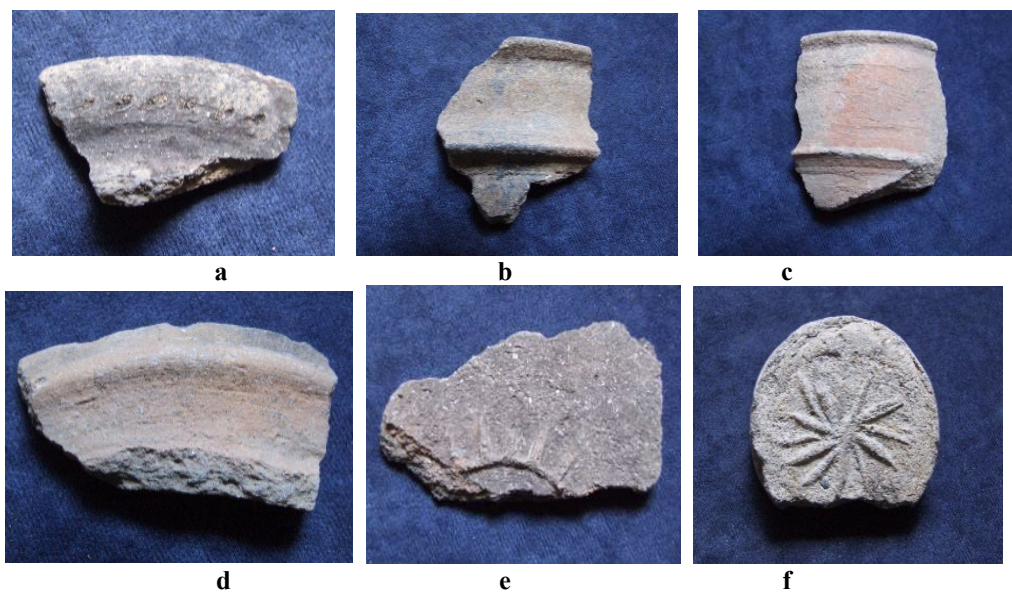
¹⁰³⁷ K. Gusar, M. Čurković, 2011., 19, kat.11.

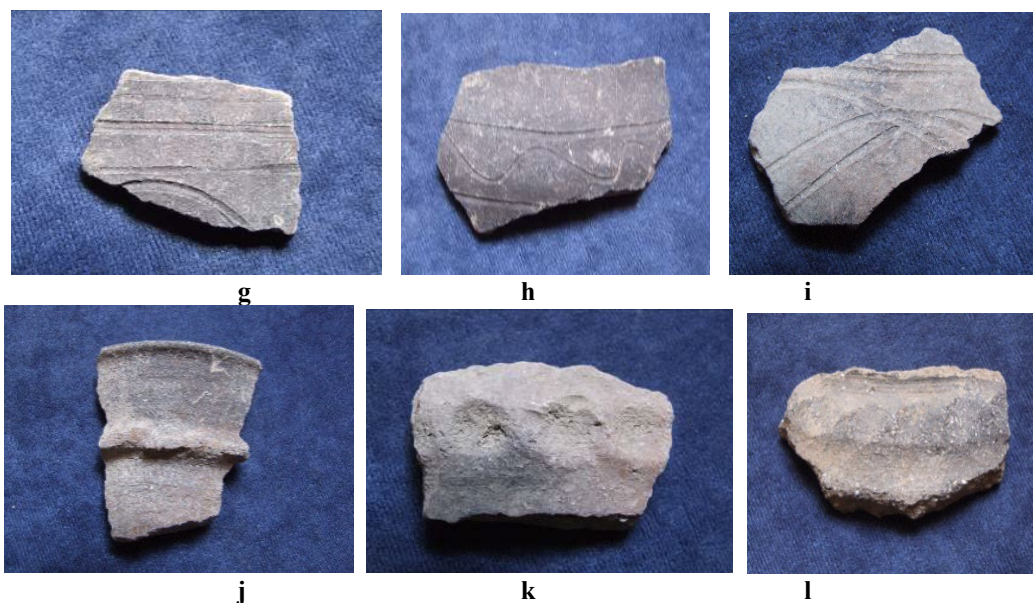
¹⁰³⁸ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 64, T.3/2.

¹⁰³⁹ V. Delonga, 2014., 139, T. XIV, 73; 148, T. XXIII, 110.



Sl. 247.a - i Kuhinjska keramika iz Podgrada





Sl. 248.a-i Kuhinjska keramika iz Podgrađa

Udaljene analogije loncima ukrašenim plastičnim rebrom s otiscima prsta nalaze se i na starom gradu Podbočju u Sloveniji.¹⁰⁴⁰

Glazirana keramika

Poput metalnih nalaza i nalazi glazirane keramike nisu pronađeni u strogo definiranom stratigrafskom sloju, već u sloju urušenja. Unutar njega je pronađeno ukupno 116 ulomaka. Od toga ukupnoga broja 23 ulomka odnosi se na jedan te isti glazirani vrč. Ova keramika s Podgrađa tvrđave prisutna je s više oblika zdjela, zdjelica, tanjura. Prilikom analize oblika svakog ulomka uvelike je poslužio komparativni materijal, kako s područja Dalmacije, tako i šire. Zamjećuje se kako je majolika učestalija od engobiranih posuda. Analizom pojedinog ukrasa na posudama i analizom njihovih oblika uspjelo se i one jako fragmentarne ulomke staviti u određeni dekorativni stil, a nad nešto manjim brojem nije bilo moguće provesti analizu jer se radi o iznimno malom uzorku koji nije bilo moguće stilski opredjeliti.

Najbrojniju vrstu predstavlja majolika koja se ističe neprozirnom kositrenim premazom kako bi se površina posude učinila nepropusnom i mogla oslikati. Zastupljena je u prvom redu, strogim stilom (*stile severo*).¹⁰⁴¹ Prva zastupljena podgrupa tog stila je majolika s ukrasom cvjetne gotike (*gotico - floreale*). Motivi su u prvom redu odredili dekorativni stil takvih posuda, *famiglia gotico - floreale* ili porodica cvjetne gotike koja se odnosi na keramiku

¹⁰⁴⁰ M. Guštin, R. Cunja, K. K. Predovnik, 1993., sl. 23, 17, 18.

¹⁰⁴¹ K. Gusar, 2007., 181.

ukrašenu motivima inspiriranim kasnogotičkom umjetnošću.¹⁰⁴² Vrijeme njene pojave izazivalo je zanimanje talijanskih znanstvenika pa se tako prema Ballardiniju javlja sredinom 15. stoljeća ili točnije oko 1460. i traje sve do 1490., no prema novijoj literaturi ovaj stil traje od sredine 15. do prve polovine 16. stoljeća.¹⁰⁴³ Najčešći oblik među kninskim nalazima je vrč oslikan kobaltnoplavom bojom. Skala dekorativnih motiva karakterističnih za ovaj stil kreće se od gotičkog lišća spiralnih formi, cvijeća, geometrijskih motiva trokutasto oblikovanih stiliziranih brdašca (*monticelli a triangolo*), postavljenih unutar kobaltno plavih medaljona s obrubom u obliku ljestvi. Upravo su obrubi ljestvi najviše sačuvani i najčešći su motiv na položaju Podgrađa oko kojih se obično nalaze polupalmete koje izgledaju poput lepezastih izdanaka (*a ciuffo* motiv) ili stupcima ispunjenim križnim motivima i kosim crticama.¹⁰⁴⁴ Ova vrsta keramike proizvodila se najvećim dijelom na području Veneta i smatra se proizvodom venetskih radionica 15. i 16. stoljeća. Ista vrsta učestala je i na lokalitetima istarskog poluotoka.¹⁰⁴⁵

Ulomci koji su pronađeni pripadaju trbušastim vrčevima s navedenim ukrasom cvjetne gotike (sl. 249. a - f). Za dva ulomka glaziranih oslikanih vrčeva, zbog njihove fragmentarnosti, možemo samo pretpostaviti da pripadaju 15. ili 16. stoljeću (sl. 249. g i h). Odavde potječe i ulomak renesansnog majoličkog vrča s geometrijskim-cvjetnim ukrasom (*geometrico – fiorito*) (sl. 249.i). Primjerci vrčeva ovog stila koji obično imaju motiv medaljona izvedenog plavom, zelenom, žutom i narančastom bojom smještaju se u drugu polovinu 16. st. i to u radionice Faenze gdje i nalazimo komparativni materijal.¹⁰⁴⁶ Usporedbe ovim kninskim primjercima javljaju se na zadarskom području te u susjednoj Sloveniji.¹⁰⁴⁷ Dekorativni stil majolike sažetog stila (*stile compendiaro*) također je brojan i prisutan s 23 ulomka vrča od kojih je ovdje prikazan manji dio s životinjskim i biljnim ukrasom višebojno oslikanim plavom, žutom i smeđom bojom (sl. 250. a - d). Karakteristika ovog *compendiaro* stila je upravo reducirano ukrašavanje, rezervirano samo na jedan prostor posude. Kninski primjerci upućuju na kasni sažeti stil i najvjerojatnije na 17. st. stoljeće i na radionicu u Castelliju u regiji Abruzzo.¹⁰⁴⁸ Iz istih radionica potječu i dva primjerka s utvrde u Zemuniku Donjem,

¹⁰⁴² H. Zglav- Martinac, 2004., 183.

¹⁰⁴³ K. Gusar, 2008., 183; G. C. Bojani, 1997., 93 - 95.

¹⁰⁴⁴ K. Gusar, 2006., 72.

¹⁰⁴⁵ T. Bradara, 2006., 42, 43.

¹⁰⁴⁶ G. Canova – G.A. Cescutti, 1993., 163; cat. n. 269.

¹⁰⁴⁷ R. Cunja, 2001., 99, 6.

¹⁰⁴⁸ K. Gusar, 2010., 173 - 175, kat. 583 - 598.

ukrašene vegetabilnim motivom i stiliziranom zvijezdom.¹⁰⁴⁹ Nakon majolike, druga po brojnosti zastupljena vrsta glazirane keramike je *invetriata* (olovno glazirana keramika i to sa *slip ware* (sl. 250. e i f) varijantom koji svojom dekoracijom upućuju na vrijeme 16. - 18. stoljeća.¹⁰⁵⁰ Riječ je o po svemu sudeći o manjim lončićima, glaziranima s obje strane od kojih je sačuvan samo obod, a s vanjske strane imje ukras oslikan svijetlim engobom, kojima se najbliže usporedbe nalaze na području Zadra.¹⁰⁵¹ Sljedeći dekorativni stil odnosi se na engobiranu keramiku, njenu podskupinu keramike s točkastim ukrasom, *ceramica macullata* kraja 16. i početka 17. stoljeća (sl. 190.g). Sličnosti ovoj vrsti keramike nalazimo u Ninu¹⁰⁵², potom u Italiji.¹⁰⁵³

S Podgrađa potječe i kasna gravirana ili *sgraffito* keramika (sl. 250, h, i). Javlja se u razdoblju druge polovice 16. do prve polovice 17. st.¹⁰⁵⁴ Vidljiva je promjena u kvaliteti i dekoraciji posuda i to od druge polovine 16. i tijekom 17. stoljeća. Ovakva keramika razlikuje se od renesansnog razdoblja, u kojem je dominantan *horror vacui*, gdje se cijela površina posude ukrašava. Kod ove *grafitte* dekorativni motivi ograničeni su na obod i središnji dio posude. Na obodu se često javljaju jednostavne trake ispunjene kosim crticama, volutama ili prepletenim linijama.¹⁰⁵⁵

¹⁰⁴⁹ K. Gusar, D. Vujević, 2016., 32, kat 87 - 88, t.15:1 - 2.

¹⁰⁵⁰ K. Gusar, 2010., 45.

¹⁰⁵¹ K. Gusar, 2010., 250, 48; 251, 49.

¹⁰⁵² K. Gusar, 2006., 47.

¹⁰⁵³ F. Saccardo 1993., 151, fig. 9. 6-7; A. Leonarduzzi, 1993., 56, 288.

¹⁰⁵⁴ H. Zglav- Martinac, 2004., 72.

¹⁰⁵⁵ K. Gusar, 2006., 53.



a



b



c



d



e



f



g



h



i

Sl. 249. a - i Glazirana keramika iz Podgrada



a



b



c



d



e



f



g



h

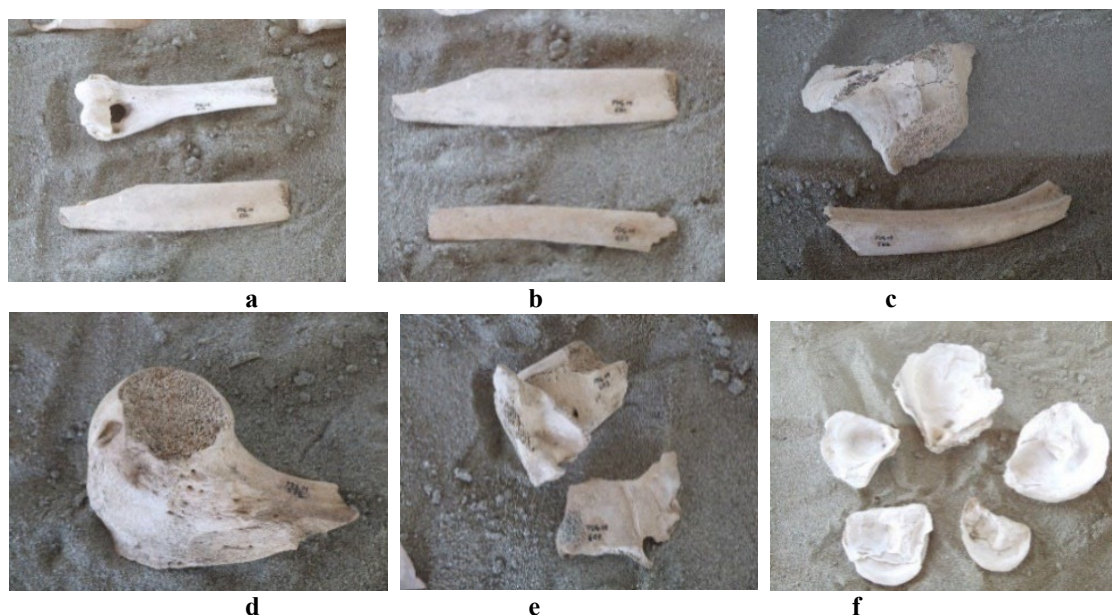


i

Sl. 250. a - i Glazirana keramika iz Podgrada

Arheozoološki nalazi

Na stambenom objektu Podgrađa pronađen je i arheozoološki koštani materijal.¹⁰⁵⁶ Provedena je analiza nad ukupno 645 fragmenata kostiju.¹⁰⁵⁷ Analiza koštanog materijala pokazala je kako je najviše zastupljeno u ishrani bilo meso goveda, a utvrđeno je kako se radi o govedu sličnom buši.¹⁰⁵⁸ Utvrđena je čak i bolest goveda, škripac, a koja se odnosi na patološke degenerativne promjene na zastopalnoj i stopalnoj kosti goveda.¹⁰⁵⁹ Nešto manji broj materijala odnosio se na ostatke divljih životinja, potom fragmente kostiju konja i magaraca, a pronađene su i školjke, kamenica, koje su se također koristile u ishrani, a bile su uvoz s obale u zaleđe (sl. 251. a - f).¹⁰⁶⁰



Sl. 251. a - f Arheozoološki nalazi iz Podgrađa

¹⁰⁵⁶ K. Gugo, 2000., 71; K. Gugo, 203., 114.

¹⁰⁵⁷ Rezultati arheološke analize dio su studentskog rada Ane Štilinović pod nazivom „Istraživanje životinjskih ostataka sa srednjovjekovnog arheološkog lokaliteta Tvrđava - Podgrađe (Knin)“, koji je dobitnik Rektorove nagrade Sveučilišta u Zagrebu za 2003./2004. akademsku godinu.

¹⁰⁵⁸ K. Gugo Rumštajn, A. Štilinović, T. Trbojević Vukičević, 2009., 210.

¹⁰⁵⁹ K. Gugo Rumštajn, A. Štilinović, T. Trbojević Vukičević, 2009., 210.

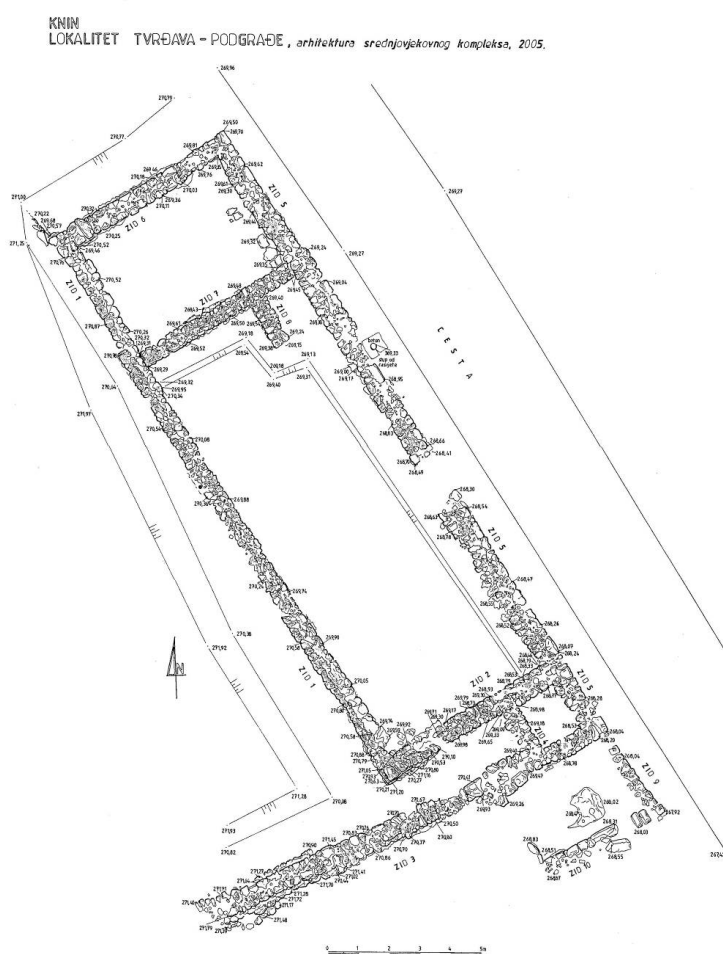
¹⁰⁶⁰ K. Gugo Rumštajn, A. Štilinović, T. Trbojević Vukičević, 2009., 211.



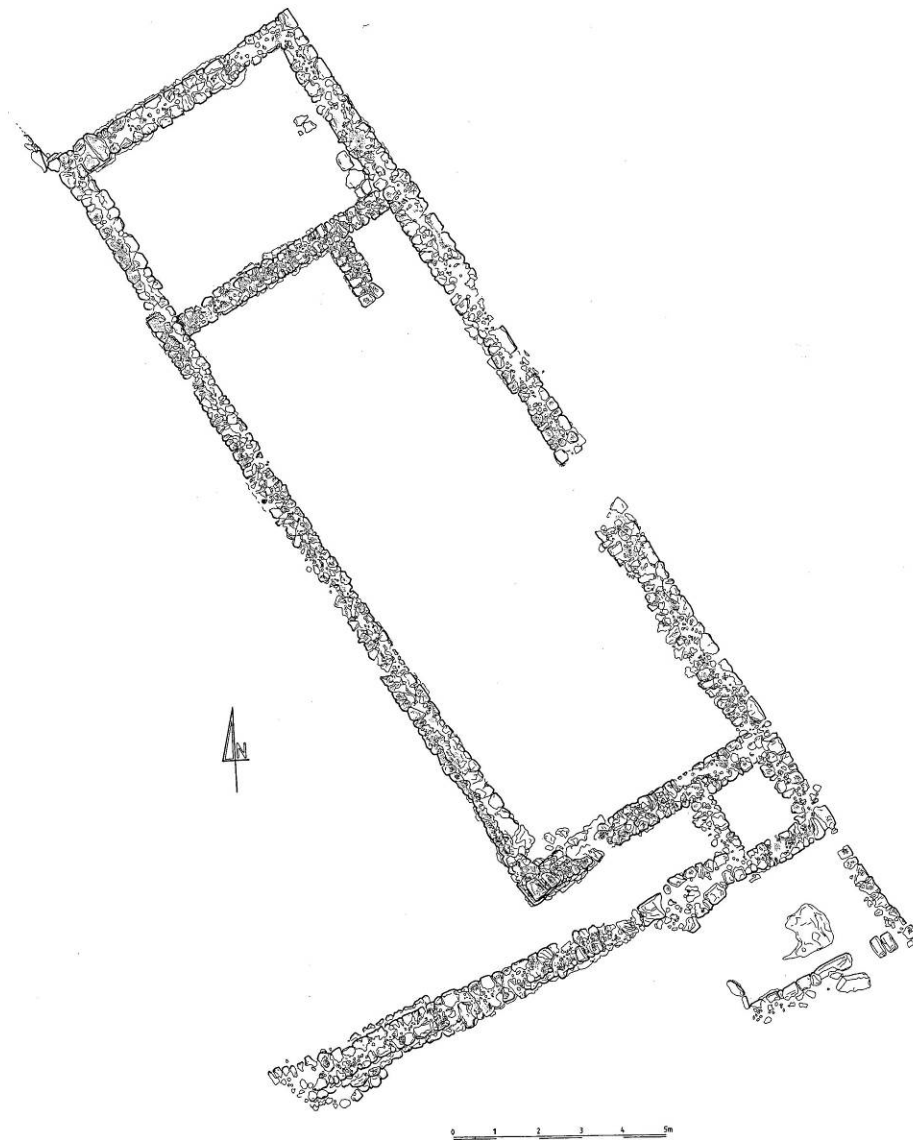
Sl. 252. Centralni prostor vojnog stambenog objekta



Sl. 253. Pogled s juga na vojni stambeni objekt



Sl. 254. Tlocrt vojnog stambenog objekta s označenim zidovima i visinama (geodetska podloga: Ivica Hrobar, crtež: Nada Šimundić Bendić)



CRTEŽ NA OSNOVU GEODETSKOG SNIMKA - NADA ŠIMUNDIĆ-BENDIĆ
SRPANIJ, 2005.

**Sl. 255. Tlocrt vojnog stambenog objekta bez prikaza dimenzija (geodetska podloga:
Ivica Hrobar, crtež: Nada Šimundić Bendić)**

KNIN
LOKALITET TVRĐAVA - PODGRAĐJE, arhitektura srednjovjekovnog kompleksa, 2005.



Sl. 255. Profili vojnog stambenog objekta (geodetska podloga:
Ivica Hrobar, crtež: Nada Šimundić Bendić)

5. Radovi konzervacije na stambenom vojnom objektu

Na Podgrađu Kninske tvrđave radovi konzervacije provode se u kontinuitetu od 2015. Dosadašnjom konzervacijom obuvaćeni su zidovi oznaka SJ 1, SJ 2, SJ 3 i SJ 4, SJ 5, SJ 6, SJ 7 i SJ 8 (sl. 257. – 268.). Pri konzervatorskim radovima zid je razgrađen do zdrave osnove, a kamen je prethodno označen i skinut sa zida. Tijekom radova koristila se žbuka u omjeru 1:3, a činila ju je činila kamena nula, bijeli cement i vapno. Za završni sloj na svakom pojedinom zidu koristilo se isključivo hidraulično vapno *Calx Romana* pomiješano s kamenom nulom. Isto vapno koristilo se i za fugiranje zidova. Na mjestima gdje zida nije bilo, ali ga je bilo

potrebno nadomjestiti jer se vremenom razgradio, dogradili su ga, a na tom dijelu je stavljena fuga razdijelnica koja jasno pokazuje postojeći dio od recentnog, novo dodanoga zida.

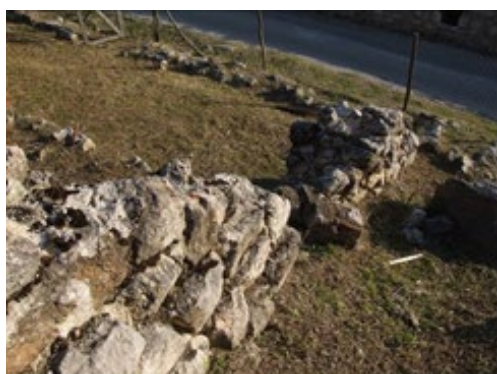
Zahvatima su obuhvaćeni radovi konzervacije, građevinske i konstruktivne sanacije na zidovima: SJ 1 stambenog vojnog objekta u dužini od 21,45 metara (sl. 257. i 258.), SJ 2 u dužini od 7,03 metra (sl. 259. i 260.), SJ 3 u dužini od 14,12 metara (sl. 261. i 262.), SJ 5 u dužini od 14,12 metara (sl. 263. i 264.), SJ 4 u dužini 2,21 metar (sl. 244.), SJ 6 u dužini od 6,57 metara (sl. 265. i 266.), te na SJ 7 u dužini od 5,85 metara i SJ 8 u dužini od 1,60 metara (sl. 267. i 268.).



Sl. 257. Pogled sa sjevera na zid SJ 1 prije radova konzervacije



Sl. 258. Pogled sa sjevera na zid SJ 1 nakon radova konzervacije



Sl. 259. Pogled sa zapada na zid SJ 2 prije radova konzervacije



Sl. 260. Pogled sa zapada na zid SJ 2 nakon radova konzervacije



Sl. 261. Pogled s juga na zid SJ 3 prije radova konzervacije



Sl. 262. Pogled s juga na zid SJ 3 nakon radova konzervacije



Sl. 263. Pogled s juga na zid SJ 5 prije radova konzervacije



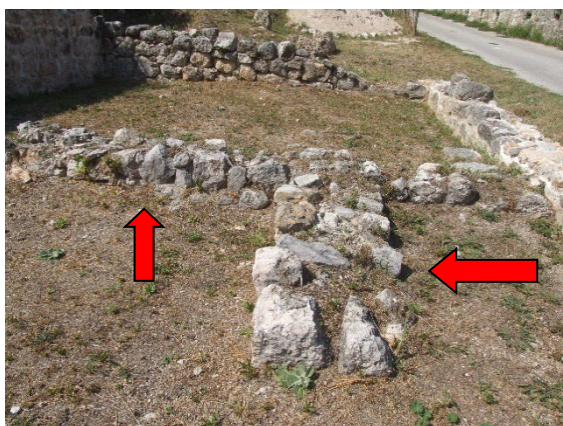
Sl. 264. Pogled s juga na zid SJ 5 nakon radova konzervacije



Sl. 265. Pogled s istoka na zid SJ 6 prije radova konzervacije



Sl. 266. Pogled s istoka na zid SJ 6 poslije radova konzervacije



Sl. 267. Pogled s juga na zidove SJ 7 i SJ 8 prije radova konzervacije



Sl. 268. Pogled s juga na zidove SJ7 i SJ8 poslije radova konzervacije

6. Arheološka istraživanja popločenja (kaldrme)

Drugo zaštitno arheološko istraživanje obuhvatilo je Ulicu bana Josipa Jelačića. Spomenuto popločenje nalazi se 360 metara jugoistočnije od prethodno istraživanog stambenog objekta. Popločenje (kaldrma) otkriveno je na dva različita mjesta duž iste ulice, u ukupnoj dužini od 21,63 metara (sl. 269. i 270.), a udaljenost između prvog i drugog iznosi 28,68 metara. Dužina prvog dijela popločenja je 9,87 metara, a drugog dijela 11,76 metara (sl. 271. – 276.).

Prilikom kopanja kanala radi postavljanja vodovodne cijevi u istoj ulici na dubini od cca 4,05 centimetara pronađena je kaldrma, koja se sastoji od rubnika vapnenačkih ploča, a po sredini nalaze se kameni vapnenački oblutci veličine šake koji su do pola u nabijenoj zemlji kao njenoj podlozi. Pretpostavlja se da potječe još iz Osmanlijskog vremena, kao i ona koja je od

Loredanovih vrata vodila do Kninske tvrđave, a koju je bilo moguće zamijetiti u profilu ceste sve do prije petnaestak godina, kad je nažalost sloj asfalta prekrrio po ko zna koji put, a tad i rubni dio ceste, kao i manji kanal za odvodnju uz sam zid koji vodi prema Kninskoj tvrđavi. Ostaci popločenja značajni su iz razloga što nam daju spoznaju o tom kako su nekad izgledale ceste kninskog Podgrađa, a i same kninske varoši ili kako volimo reći „stare jezgre grada Knina“.

Potrebno je istaknuti činjenicu kako je, prilikom provedbe zaštitnog istraživanja u Ulici bana Josipa Jelačića, na spomenutom položaju otkrivenog popločenja (kaldrme), ulica bila prethodno prekrivena slabim slojem asfalta, a potom i s nešto tampona. Taj slabi sloj asfalta i tampona je i prije dolaska arheologa na teren uklonjen te nije bilo moguće uhvatiti postojeću apsolutnu visinu točke, što je rezultiralo i okvirnom procjenom dubine. Uzimanje dubine na nekom položaju izvan otkrivenog popločenja ne bi bilo relevantno jer se radi o velikoj visinskoj razlici na ulici, budući da teren pada.



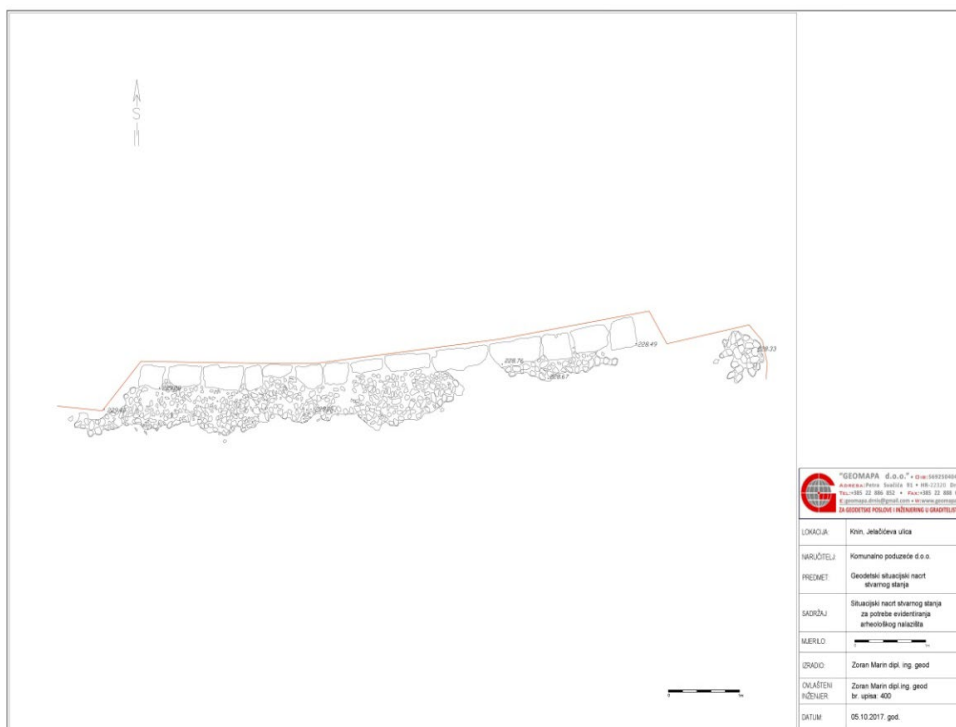
Sl. 269. Pogled na popločenje (kaldrmu) nakon skidanja sloja asfalta i zemlje



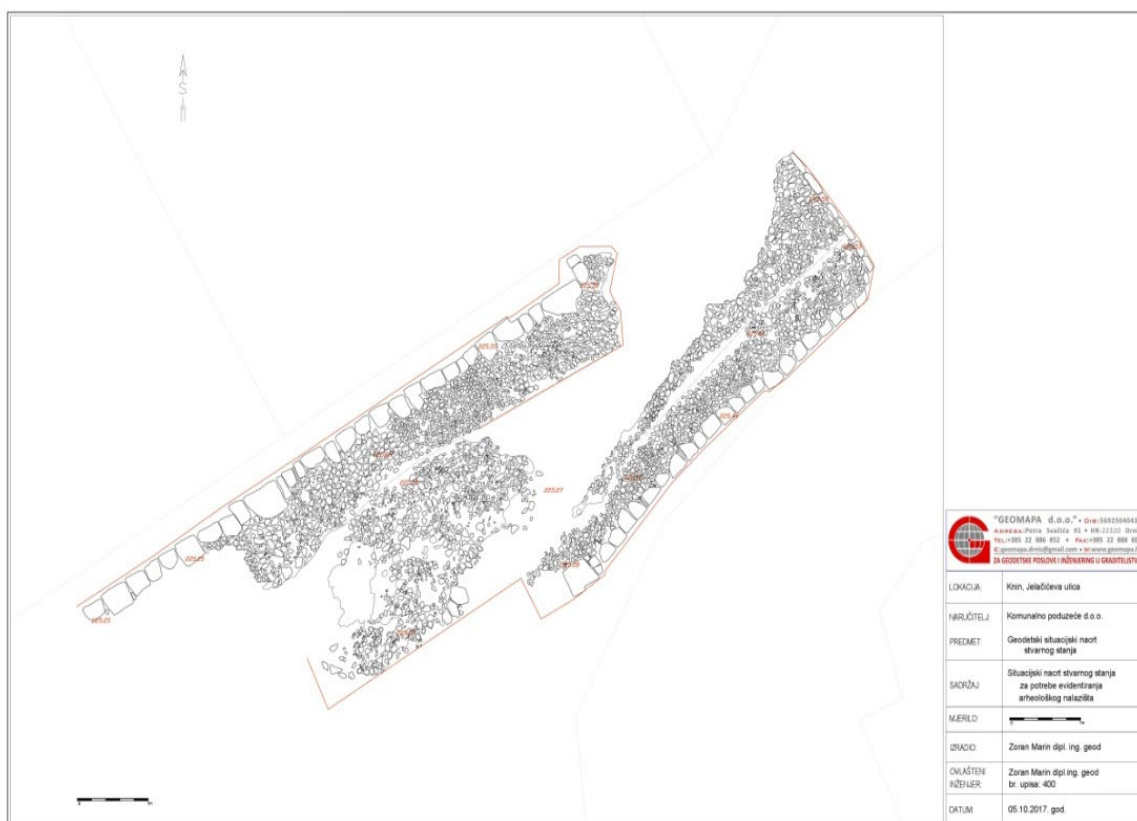
Sl. 270. Čišćenje popločenja (kaldrme) prije arheološkog dokumentiranja



Sl. 274. Fotoskica popločenja 2



Sl. 275. Tlocrt prvog dijela popločenja (osmanlijske kaldrme)



Sl. 276. Tlocrt drugog dijela popločenja (osmanlijske kaldrme)

6. Arheološka istraživanja popločenja (kaldrme)

Drugo zaštitno arheološko istraživanje obuhvatilo je Ulicu bana Josipa Jelačića. Spomenuto popločenje nalazi se 360 metara jugoistočnije od prethodno istraživanog stambenog objekta. Popločenje (kaldrma) otkriveno je na dva različita mjesta duž iste ulice, u ukupnoj dužini od 21,63 metara (sl. 269. i 270.), a udaljenost između prvog i drugog iznosi 28,68 metara. Dužina prvog dijela popločenja je 9,87 metara, a drugog dijela 11,76 metara (sl. 271. – 276.).

Prilikom kopanja kanala radi postavljanja vodovodne cijevi u istoj ulici na dubini od cca 4,05 centimetara pronađena je kaldrma, koja se sastoji od rubnika vapnenačkih ploča, a po sredini nalaze se kameni vapnenački oblutci veličine šake koji su do pola u nabijenoj zemlji kao njenoj podlozi. Pretpostavlja se da potječe još iz Osmanlijskog vremena, kao i ona koja je od Loredanovih vrata vodila do Kninske tvrđave, a koju je bilo moguće zamijetiti u profilu ceste sve do prije petnaestak godina, kad je nažalost sloj asfalta prekrrio po ko zna koji put, a tad i rubni dio ceste, kao i manji kanal za odvodnju uz sam zid koji vodi prema Kninskoj tvrđavi. Ostaci popločenja značajni su iz razloga što nam daju spoznaju o tom kako su nekad izgledale ceste kninskog Podgrađa, a i same kninske varoši ili kako volimo reći „stare jezgre grada Knina“.

Potrebno je istaknuti činjenicu kako je, prilikom provedbe zaštitnog istraživanja u Ulici bana Josipa Jelačića, na spomenutom položaju otkrivenog popločenja (kaldrme), ulica bila prethodno prekrivena slabim slojem asfalta, a potom i s nešto tampona. Taj slabi sloj asfalta i tampona je i prije dolaska arheologa na teren uklonjen te nije bilo moguće uhvatiti postojeću apsolutnu visinu točke, što je rezultiralo i okvirnom procjenom dubine. Uzimanje dubine na nekom položaju izvan otkrivenog popločenja ne bi bilo relevantno jer se radi o velikoj visinskoj razlici na ulici, budući da teren pada.

7. Konzervatorski radovi na popločenju (kaldrmi)

Konzervatorski radovi obavljani su u dijelu stare kninske varoši koja je sastavni dio podgrađa, a obuhvatili su danas i Ulicu bana Josipa Jelačića to na dva mjesta u dužini od ukupno 21,63 metar. Dužina prvog dijela popločenja je 9,87, a drugog dijela 12,16 metara (sl. 277. a - b i 278. a - b). Konzervatorskim radovima kamen veličine šake vraćao se u kamenu nulu, potom se stavljala žbuka odnosno opšav uz samo popločenje u omjeru 1:1:3, kamene nule, bijelog cementa i vapna.

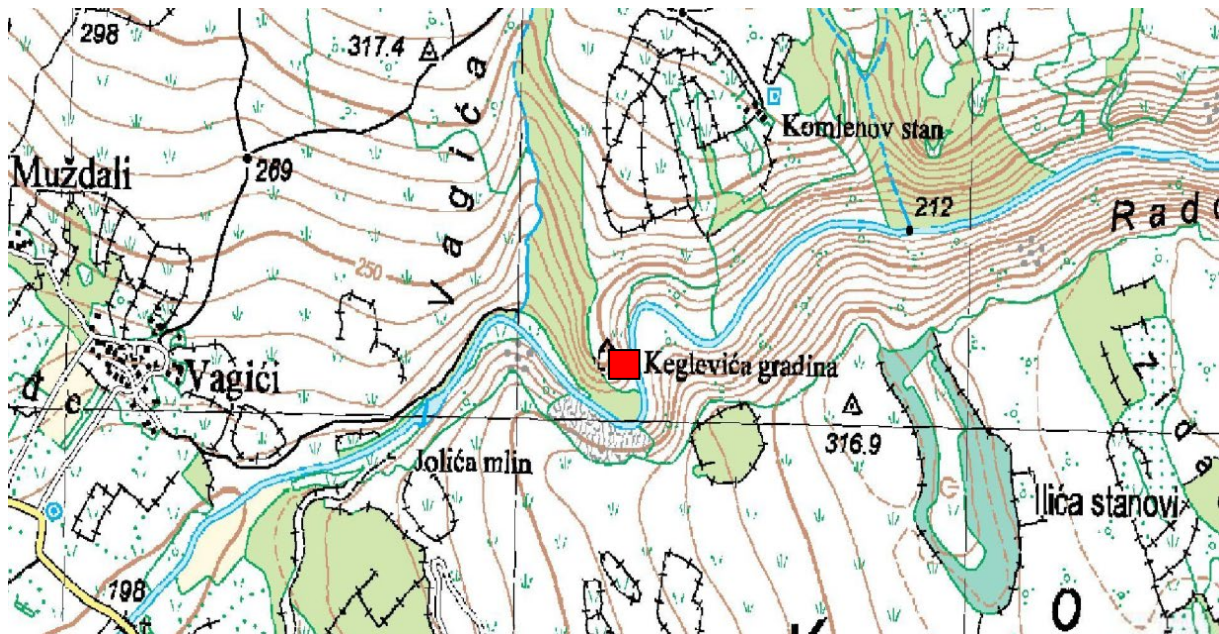


Sl. 277. a - b Provođenje radova konzervacije na prvom dijelu popločenja (kaldrme)
(foto: Miloš Biserko, 2017.)



Sl. 278. a - b Provođenje radova konzervacije na drugom dijelu popločenja (kaldrme)
(foto: Miloš Biserko, 2017.)

11. MOKRO POLJE - UTVRDA KEGELJ



Izvadak: TK 1 : 25 000, 4416-2-3-3 Mokro polje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Ervenik, Šibensko-kninska

Registar kulturnih dobara: Z - 1226 (11. studenoga 2003.)

Koordinate: Y= 5584201 X= 4884109

Položaj: Utvrda Kegelj nalazi se na desnoj obali rijeke Zrmanje, južno od zaseoka Vagići na južnoj padini planine Kom na 231 metar n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je pripadala distriktu Unašica Kninske županije¹⁰⁶¹, a bila je u posjedu plemenitaške obitelji Keglevića.

Toponimi: *Clegouic, Cleogouic, Clegouic, Coghouicz, Cogliouaz, Kegliovich, Kegelj grad, Kegaljgrad, Keglja, Kegel, Kegal, Kegal grad ili Kegljevića grad,*¹⁰⁶²*Kegalj, Keglaj-grad,*¹⁰⁶³*Kegljavića gradina,*¹⁰⁶⁴*Keglevic, Keglevica gradina, Kegljević grad, grad Kegalj, Kegljević gradina, Kegljević,*¹⁰⁶⁵*Kegljević kula Gradina*

¹⁰⁶¹ F. Smiljanić, 1992., 57.

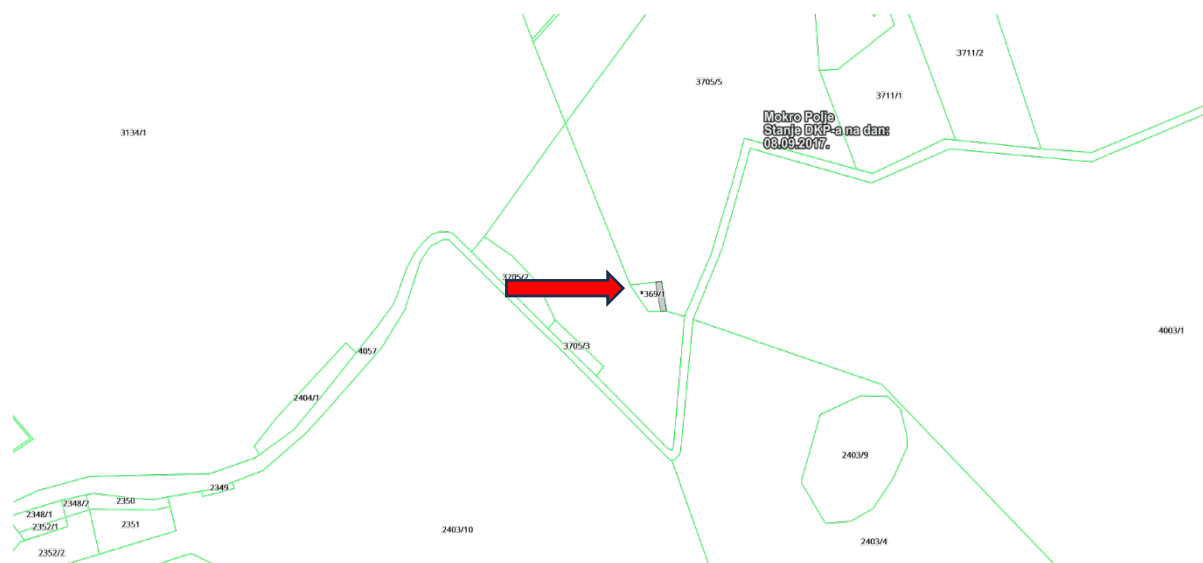
¹⁰⁶² G. Urlić Ivanović, 1892b, 40.

¹⁰⁶³ F. Smiljanić, 1992., 59.

¹⁰⁶⁴ I. Petricioli, 1969., 524.

¹⁰⁶⁵ F. Smiljanić, 1992., 59.

1. Današnji izgled



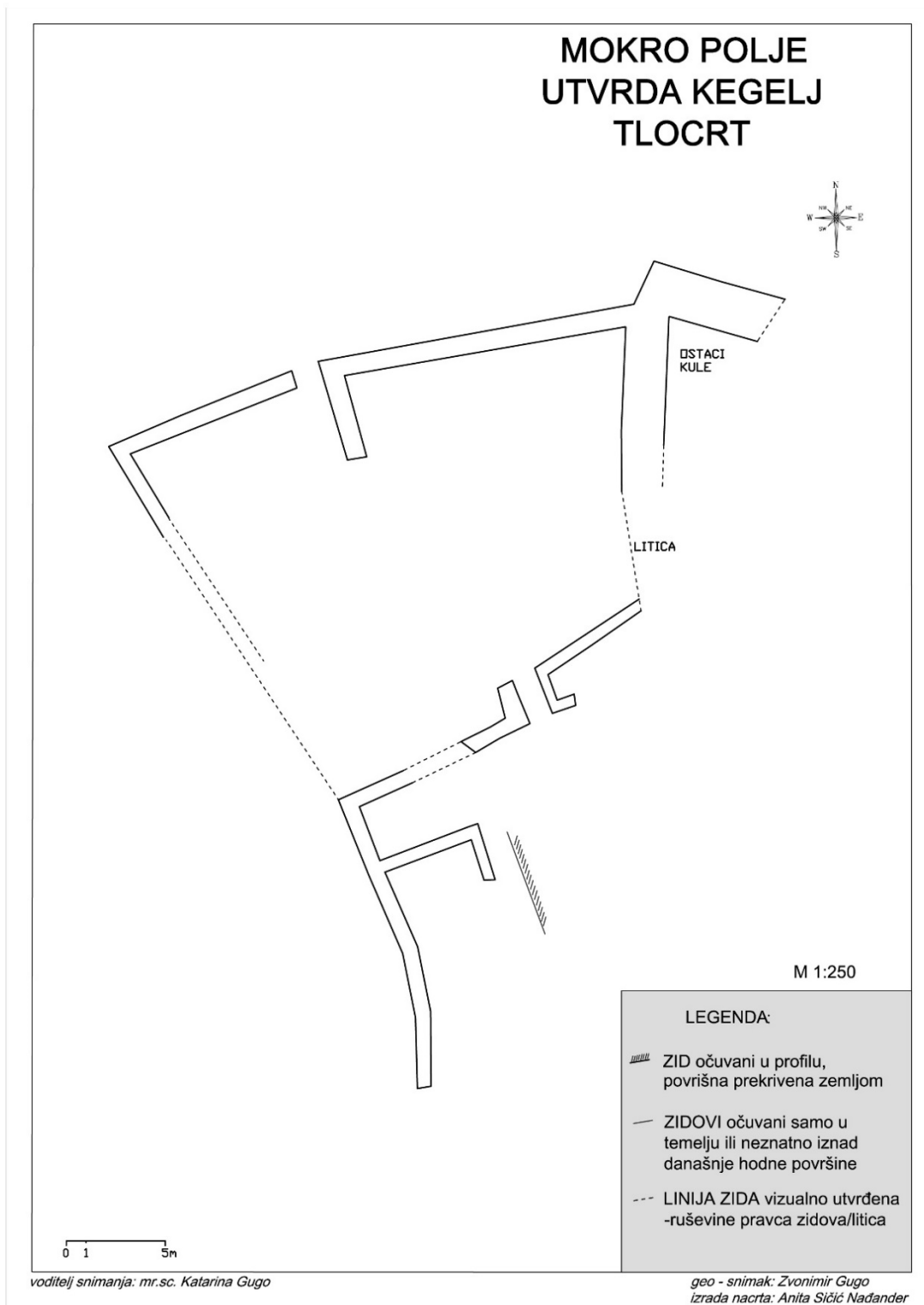
Katastarski plan, Kegelj, k.č.z. 369/1 k.o. Mokro polje

Utvrda Kegelj ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok (sl. 279.). Od njenih arhitektonskih elemenata mogu se zamijetiti ostatci zidova, po svemu sudeći kvadratične kule, i ostatci obrambenih zidova koji čine oblik nepravilnog pravokutnika (sl. 280.). Na sjeverozapadnoj strani nalaze se ostaci kvadratične kule inkorporirane u zid utvrde (sl. 281.). Obrambeni se pruža sjeverozapadno u ukupnoj dužini od 26,195 metara (sl. 282.). Dužina obrambenog zida do glavnog ulaza u dvorište utvrde iznosi 16,196 metara, a od ulaza do kraja zida na sjeverozapadnoj strani dužina iznosi 9,999 metara. Unutar obrambenog zida na sjeverozapadnoj strani, a neposredno prije glavnih ulaznih vrata, nalaze se četiri prozorska otvora (sl. 283.). Na istom zidu nalazi se i jedan od ulaza u utvrdu, možda glavni ulaz (sl. 284.). Zatim se obrambeni zid lomi pod oštrim kutom i nastavlja pružati prema jugozapadu najvjerojatnije u ukupnoj dužini od 21,360 metara. Danas nije sačuvan u cijelosti, već u temeljnoj stopi, a vidljiv je samo u dužini od 5,548 metara. Zatvarao je poveće dvorište utvrde Kegelj u kojemu su se nekad nalazili objekti, a sad ih gotovo i nije više moguće razaznati (sl. 285.). S jugoistočne strane nastavlja se drugi obrambeni zid ukupne dužine 9,444 metara (sl. 286.), naslonjen na drugi koji se nalazio na jugozapadnoj strani. Nije u cijelosti sačuvan jer ga po sredini nedostaje, pa se ponovo pojavljuje u dužini od 1,560 metara i debljine 0,839 metara, čineći, po svemu sudeći, drugi ulaz, čija širina iznosi 2,514 metara, a debljina zida je 1,293 metara (sl. 287.).

Od spomenutoga drugoga ulaza koji se nalazi na jugoistočnom obrambenom zidu, zid se nastavlja dalje pružati u dužini od 6,320 metara prema istoku sve do litice na koju se

najvjerojatnije naslanjao jedan od zidova kvadratične kule, čiji je ostatak sačuvan u dužini od 8,587 metara (sl. 288.).

Izvan dvorišnog prostora utvrde nastavlja se pružati prema jugu u dužini od 15,057 metara. Na njega se nadovezuje i jedan manji, koji okomito pada na nj, a dužine je 5,288 metara i lomi se pod pravim kutom s jugoistočne strane utvrde u dužini od 2,967 metara. Paralelno s tim dijelom nalazi se i ostatak zida mogućeg objekta u dužini od 5,502 metra. Površina utvrde Kegelj iznosi 700 m².



Sl. 279. Tlocrt utvrde Kegelj



Sl. 280. Pogled iz zraka na utvrdu Kegelj (Zoran Alajbeg, 5. srpnja 2004.)



Sl. 281. Kvadratična kula inkorporirana sa sjeverozapadne strane



Sl. 282. Obrambeni zid sa sjeverozapadne strane utvrde, pogled sa sjevera



Sl. 283. Prozori na sjeverozapadnom obrambenom zidu utvrde, pogled s juga



Sl. 284. Ulaz unutar obrambenog zida na sjeverozapadnoj strani utvrde, pogled s juga



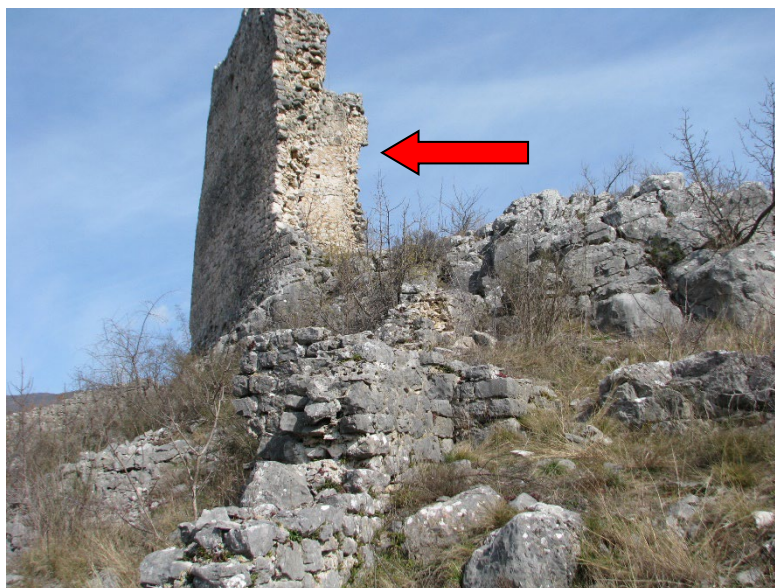
Sl. 285. Objekti u dvorištu utvrde



Sl. 286. Obrambeni zid s jugoistočne strane koji je zatvarao dvorišni prostor utvrde



Sl. 287. Ulaz u utvrdu s jugistočne strane utvrde, pogled s juga



Sl. 288. Ostatak zida kvadratične kule s jugoistočne strane utvrde

2. Povijesni podaci

Prve podatke o utvrđi donosi Grgur Urlič Ivanović navodeći je nazivom *Kegal* i *Keglevića grad*.¹⁰⁶⁶ Prema povijesnim podacima obitelj Keglević potječe iz Obrovca¹⁰⁶⁷ i to iz jednog starijeg plemena Prkalj,¹⁰⁶⁸ a prvi se put spominju 1322. u ispravi Mladena II. Šubića.¹⁰⁶⁹ Tome u prilog govore i podaci dobiveni rekognosciranjem terena na utvrđi Kegelj, prilikom čega je utvrđena donja granica života utvrde u vrijeme 13., a potvrđena gornja u vrijeme 16. stoljeća.¹⁰⁷⁰

Vjekoslav Klaić navodi kako su utvrdu podigli hrvatski feudalci Keglevići za obranu svojih posjeda u Mokrom polju. Obitelj Prkalj izvori spominju sve do 1412., a kasnije se u povijesnim izvorima spominje samo obitelj Keglević, što daje zaključiti kako se radi o istom rodu.¹⁰⁷¹ 1433. spominje se po prvi put i utvrda Kegelj, kao jedna od utvrda Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva prema Mletačkoj Republici.¹⁰⁷² Isti autor spominje i podatak iz 1439. kada je velikaš Mikuličić oženio kćer iz velikaške obitelji Keglević od Porićana.¹⁰⁷³ Tad se

¹⁰⁶⁶ G. Urlič Ivanović, 1892., 40; Vj. Klaić, 1917., 19; D. Magaš, 2003., 17, K. Regan, 2012., 2.

¹⁰⁶⁷ Vj. Klaić, 1917., 19.

¹⁰⁶⁸ Vj. Klaić, 1917., 19; F. Smiljanić, 1992., 59.

¹⁰⁶⁹ Vj. Klaić, 1917., 19.

¹⁰⁷⁰ V. Delonga, 1984., 278.

¹⁰⁷¹ Vj. Klaić, 1917., 24

¹⁰⁷² Vj. Klaić, 1917., 18; D. Magaš, 2003., 17; K. Regan, 2012., 11.

¹⁰⁷³ G. Urlič Ivanović, 1892., 40; Vj. Klaić, 1917., 24, 25; D. Magaš, 2003., 18; K. Regan, 2012.

navodi i kako su Keglevići imali svoje posjede u Kninskoj i u Lučkoj županiji.¹⁰⁷⁴ Utvrdu spominje i Stjepan Zlatović kao utvrdnu velikaša Kegljevića, a već tada kada ju je on i obilazio, bila je u dosta ruševnom stanju.¹⁰⁷⁵ Kasnije, sve češće je njeno spominjanje kao granična utvrda u nagodbi između kralja Žigmunda Luksemburškog s Mlečanima iz 1433., a kasnije i s Osmanlijama.¹⁰⁷⁶

U razdoblju od 1436. do 1496. Keglevići su nosili i nadimak „Porički“ (*de Porychane, de Porychky*).¹⁰⁷⁷ Poznato je kako su sudjelovali u boju na Krbavi 1493.¹⁰⁷⁸ Postoje i isprave koje se tiču njihova prava, posjeda i povlastica gdje se često spominju na sudovima u Kninu, Jajcu, Senju, Brnu, i Budimu, a osobito u raspravama protiv kraljevskih Vlaha (1435. - 1489.).¹⁰⁷⁹

Tako se u Mađarskom državnom arhivu nalazi dokument iz 1. travnja 1487. koji spominje velikaša Šimuna Keglevića i njegova dva sina, Ivana i Petra. Isprava navodi Šimuna kao vrlo odanoga velikaša sa svojim posjedima u Kninskoj županiji, a također se doznaje i koga kralj predlaže za svoje izaslanike koji će sudjelovati u sudskim sporovima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji.¹⁰⁸⁰

U istom arhivu čuva se dokument iz 14. kolovoza 1489. iz arhive obitelji Keglević u kojem se navodi kako Krbavu dobivaju krbavski knez i sinovi Petra Keglevića i Ivana Korotna.¹⁰⁸¹

Od tog vremena njihovi se posjedi počinju širiti i dalje od Like i Lapca pa sve do Zagreba (odnosno do utvrde Bužin ili Buzin) i županije Gacke. Ivan Keglević se naziva i Bužinski, upravo po utvrdi Bužin, gdje je premjestio svoje sjedište iz doline Zrmanje. Razlog za to bili su česti naleti Osmanlija.¹⁰⁸² Tako je sve češće boravio i u kontinentalnim dijelovima Hrvatske, a nakon što su Osmanlije osvojile Karin i Obrovac, njegov povratak u utvrdnu više nije bio moguć.¹⁰⁸³ Kad su Osmanlije osvojile i Knin, većina velikaša Kninske županije se sklanja od Osmanlija u Pohumlje i u Banovinu.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁷⁴ G. Urlić Ivanović, 1892., 40.

¹⁰⁷⁵ S. Zlatović, 1895c, 141.

¹⁰⁷⁶ S. Zlatović, 1895a, 141.

¹⁰⁷⁷ Vj. Klaić, 1917., 24, 25; D. Magaš, 2003., 18; K. Regan, 2012., 11.

¹⁰⁷⁸ Vj. Klaić, 1917., 40.

¹⁰⁷⁹ Vj. Klaić, 1917., 24 - 30.

¹⁰⁸⁰ Mađarski državni arhiv, Arhiv obitelji Keglević, br. DL-DF 38575, 01. travnja 1487. (transkripcija iz 1489., pisana na njemačkom jeziku).

¹⁰⁸¹ Mađarski državni arhiv, Arhiv obitelji Keglević, br. DL-DF 38575, 24. svibnja 1358. (transkripcija iz 1489., pisana na njemačkom jeziku).

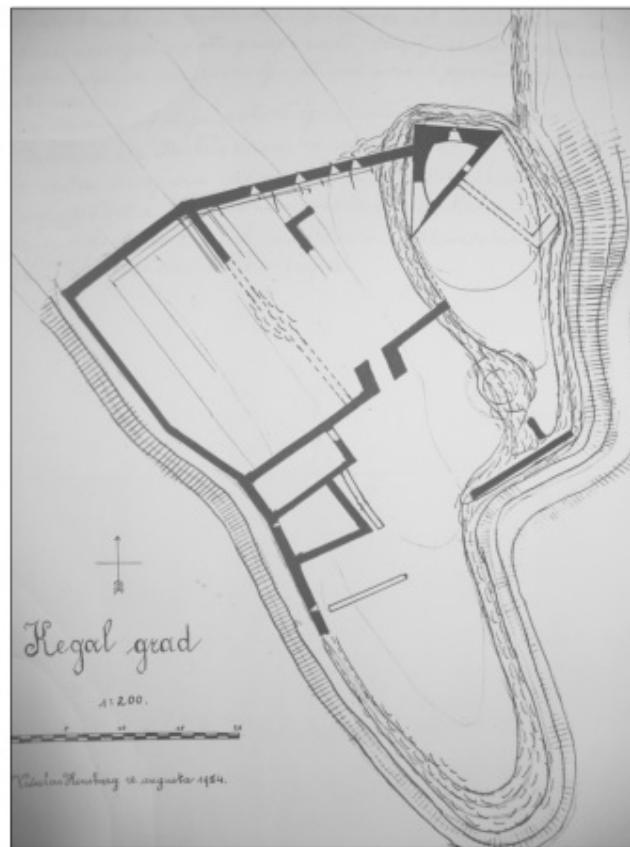
¹⁰⁸² Vj. Klaić, 1917., 42.

¹⁰⁸³ D. Magaš, 2003., 18.

¹⁰⁸⁴ G. Urlić, Ivanović, 1892., 40.

Poznato je kako su Keglevići bili uspješni i priznati u političkom i društvenom životu. Poslije podrške Ferdinandu I. Habsburškom u građanskom ratu u Hrvatskoj 1527., zadnji iz obitelji koji se još veže uz tvrdu Kegelj, bio je Petar Keglević.¹⁰⁸⁵ koji tad postaje župan Varaždinske županije, a 1533. povjerenik cijelog Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva i upravitelj cistercijske opatije u Topuskom.¹⁰⁸⁶ 1537. postaje podban, a 1540. ban Hrvatskog Kraljevstva.¹⁰⁸⁷

Nakon što Osmanlije dolaze na prostor Karina i Obrovca te na prostor ostalih utvrda tadašnje Kninske županije i njenih distrikta, više nije bilo moguće boraviti u utvrdi¹⁰⁸⁸, već se trajno napušta. Dolaskom Mlečana 1688., nije više imala nikakav značaj, tim više, što se i granica pomakla dublje u unutrašnjost nekadašnjeg Osmanlijskog carstva, osobito nakon 1718. Ulogu nekad značajne granične utvrde, utvrda Kegelj potpuno gubi.¹⁰⁸⁹



Sl. 295. Tlocrt utvrde Kegelj prema V. Hennebergu iz 1934. godine (prema K. Regan, 2012., sl. 4.)

¹⁰⁸⁵ Vj. Klaić, 1917., 43; D. Magaš, 2003., 18.

¹⁰⁸⁶ D. Magaš, 2003., 18.

¹⁰⁸⁷ D. Magaš, 2003., 18.

¹⁰⁸⁸ K. Regan, 2012., 12.

¹⁰⁸⁹ K. Regan, 2012., 13.

Opis utvrde Kegelj donosi i Krešimir Regan (sl. 296.),¹⁰⁹⁰ po kojemu je utvrda građena na tri različite visinske razine. S obzirom na strukturu zidova, zaključuje kako je građena u nekoliko faza.¹⁰⁹¹ Gradnja upućuje na upotrebu priklesanog kamena sa žbukom. Osim što se provelo rekognosciranje, arheološka istraživanja nisu se provodila.

1985. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika proveo je rekognosciranje. Ono je utvrdilo donju granicu života na utvrdi od 13. stoljeća, a potvrdilo gornju granicu u vrijeme 16. stoljeća.¹⁰⁹²

Krešimir Regan uz povijesne podatke o utvrdi Kegelj donosi i najranije opise njene arhitekture autora Josipa Alačevića iz 1871.¹⁰⁹³ On opisuje tlocrt koji nije u potpunosti kvadratičan te navodi kulu kao jedan od arhitektonskih elemenata koja je na sjeveroistočnoj strani utvrde širine 6 metara.¹⁰⁹⁴ Prema Alačeviću pročelje grada okrenuto je prema sjeverozapadu s vratima širine 1,30 metara. Spominje i svojevrsni „hodnik“ po svemu sudeći prolaz koji dijeli utvrdu na istočni i zapadni dio. Navodi se kako se u zapadnom dijelu također nalazi dvorište, nekoliko otkrivenih prostorija i drugo dvorište. Porušenim stepenicama dospijevalo se na vrata velike trokutaste kule koja je završavala kamenim svodom. Zidovi kule bili su debljine i do 1,30 metara, a dizali su se do visine 8 metara.¹⁰⁹⁵ Prema Alačeviću, na kuli nije bilo prozora već samo uske strijelnice na kruništu te je ona kasnije dijagonalnim zidom podijeljena na dva dijela, a navodi se kako su dograđene i druge prostorije.¹⁰⁹⁶ Također se iz tog najranijeg opisa doznaje kako su obrambeni zidovi utvrde bili 3,50 metara visine, a na njima se također nalazile strijelnice i to u razini prsiju onih koji su je branili.¹⁰⁹⁷ Također se govori o njenoj gradnji u kojoj autor uočava tri faze na samoj kuli.¹⁰⁹⁸

Regan donosi drugi opis autora Većeslava Henneberga iz tridesetih godina 20-og stoljeća.¹⁰⁹⁹ Uz opis Henneberg donosi i tlocrt utvrde trokutastog oblika kojoj je jedna stranica dužine 40, a ostale dvije više od 60 metara (sl. 295.).¹¹⁰⁰ Dalje se navodi kako se na sjevernom dijelu diže glavna kula (A), također trokutna. Spominje se kako se pod kruništem nalaze i strijelnice,

¹⁰⁹⁰ K. Regan, 2012., 13.

¹⁰⁹¹ K. Regan, 2012., 13.

¹⁰⁹² V. Delonga, 1984., 278.

¹⁰⁹³ K. Regan, 2012., 13.

¹⁰⁹⁴ K. Regan, 2012., 4.

¹⁰⁹⁵ K. Regan, 2012., 4.

¹⁰⁹⁶ K. Regan, 2012., 5.

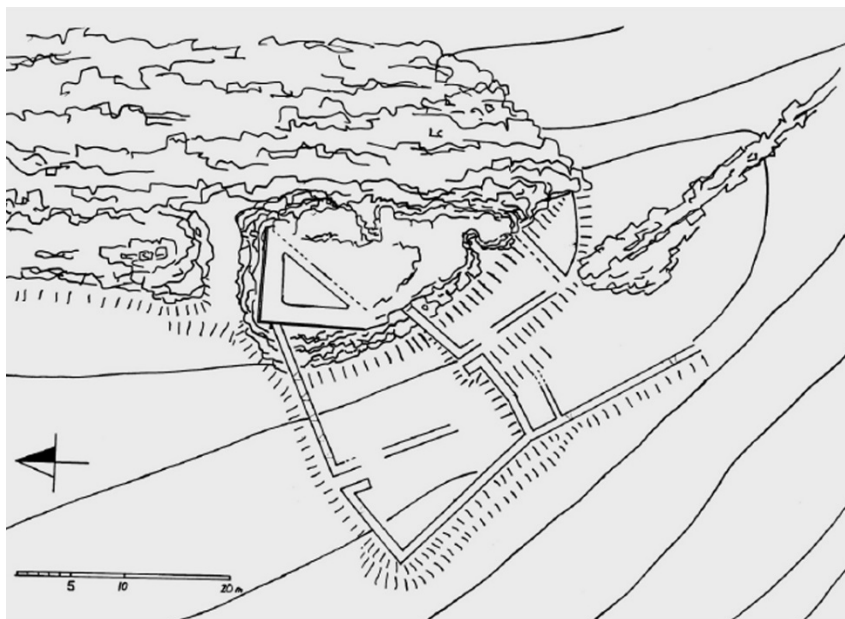
¹⁰⁹⁷ K. Regan, 2012., 5.

¹⁰⁹⁸ K. Regan, 2012., 5.

¹⁰⁹⁹ K. Regan, 2012., 9, 28.

¹¹⁰⁰ K. Regan, 2012., 28.

a pretpostavlja se i kako je ulaz bio u tanjem zidu do same utvrde.¹¹⁰¹ Nadalje, iz opisa se doznaje kako je s istočne strane kule na nju bila prislonjena (?) kvadratična prostorija dužine 9 metara i širine 5 metara oznake (B) od koje su se sačuvali zidovi u temeljima, zatim da su sačuvani ostaci krova visoko na obrambenom zidu kule te da je krov najvjerojatnije bio na dvije vode.¹¹⁰² Autor spominje i obrambeni zid koji se spušta od kule, visine 2 metra sa strijelnicama koji zatvara utvrdu sa sjeverne strane te se spušta do 1 metar visokog zida (F) na istoku, dok je od zapadnog zida preostalo malo tragova, zbog rušenja prema kanjonu Zrmanje, do kojeg vodi i stari kameni put (K). Utvrda je sagrađena na tri terase. Prva od njih označena oznakom (I) je ona na kojoj je sagrađena kula (A) i još jedna građevina (B). Ta terasa odvojena je obrambenim zidom od druge, niže terase (II). Treća terasa (III) mjesto je više ostataka zgrada (G, H i I) smještenih s unutrašnje strane zida oznake (F). Obje (II i III) su bile zidom razdijeljene na zapadni i istočni dio. Na prvu i drugu nastavlja se zaravan (IV), koja je vjerojatno bila ograđena zidom. Najvjerojatnije je tu morao biti i ulaz jer je već spomenuto kako postoji stari kameni put (K) i prolaz oznake (D) u zapadni dio druge terase (II).¹¹⁰³



Sl. 296. Tlocrt utvrde Kegelj (prema K. Regan, 2012., sl. 8.)

¹¹⁰¹ K. Regan, 2012., 6.

¹¹⁰² K. Regan, 2012., 6.

¹¹⁰³ K. Regan, 2012., 6.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Postoje i kartografski izvori iz vremena 16. do 19. stoljeća, a iz kojih se može također saznati o arhitekturi. Oni se čuvaju u Zbirci Novak u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Museo Correr u Veneciji, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti i Austrijskom državnom arhivu u Beču.

Najstariji prikaz je na karti Matea Pagana iz 1530., a najmlađi se odnosi na kartu Habsburškog Carstva iz 1869 - 1887. (sl. 289., 294.). Pagano je navodi kao *Clegouic*, a prikazana je s kvadratičnom kulom s kruništem u dvorištu ograđenom obrambenim zidom i s dvije kule inkorporirane u sam zid. Jedna je sa šatorastim krovom, a druga je s kruništem (sl. 289.).



Sl. 289. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

1574. karta Giovannija Francesca Camocija navodi utvrdu kao *Clegouic*, a prikazana je vrlo stilizirano s jednom kulom sa šatorastim krovom i obrambenim zidom (sl. 290.).



Sl. 290 Giovanni Francesco Camocio: *Zarra et contado citta principale della Dalmatia*, 1574. (preuzeto sa: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Zarra_et_contado_citta_principale_della_Dalmatia_-_Camocio_Giovanni_Francesco_-_1574.godina)

1684. nastaje kartografski prikaz Martina Stiera, na kojemu se utvrda navodi nazivom *Cleouic* (sl. 291.).



Sl. 291. Martin Stier, *Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn* 1684. (preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/199/2619316484/>)

Između 1763. - 1787. nastaje karta Habsburškog Carstva prve vojne izmjere, a na njoj se utvrda pojavljuje pod nazivom *Rudera von Kegliovich* (sl. 292.).



Sl. 292. Karta Habsburškog Carstva, Prva vojna izmjera (1763. – 1787.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1933564.2179513853%2C5491081.167338834%2C2593368.646109027%2C5720392.252194363>)

1789. nastaje prikaz Johanna Wenzela Engelmana na kojoj se utvrda navodi kao *Ober Mokropoglie* (sl. 293.).



Sl. 293. Johann Wenzel Engelmann, Westlicher Theil von Dalmatien 1789.
(preuzeto s: <https://mappy.mzk.cz/en/mzk03/001/065/306/2610352441/>)

Na karti Habsburškog carstva, treće vojne izmjere iz 1869. - 1887, utvrda se navodi kao *Keglević gradina* (sl. 294.).



Sl. 294. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. – 1887.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

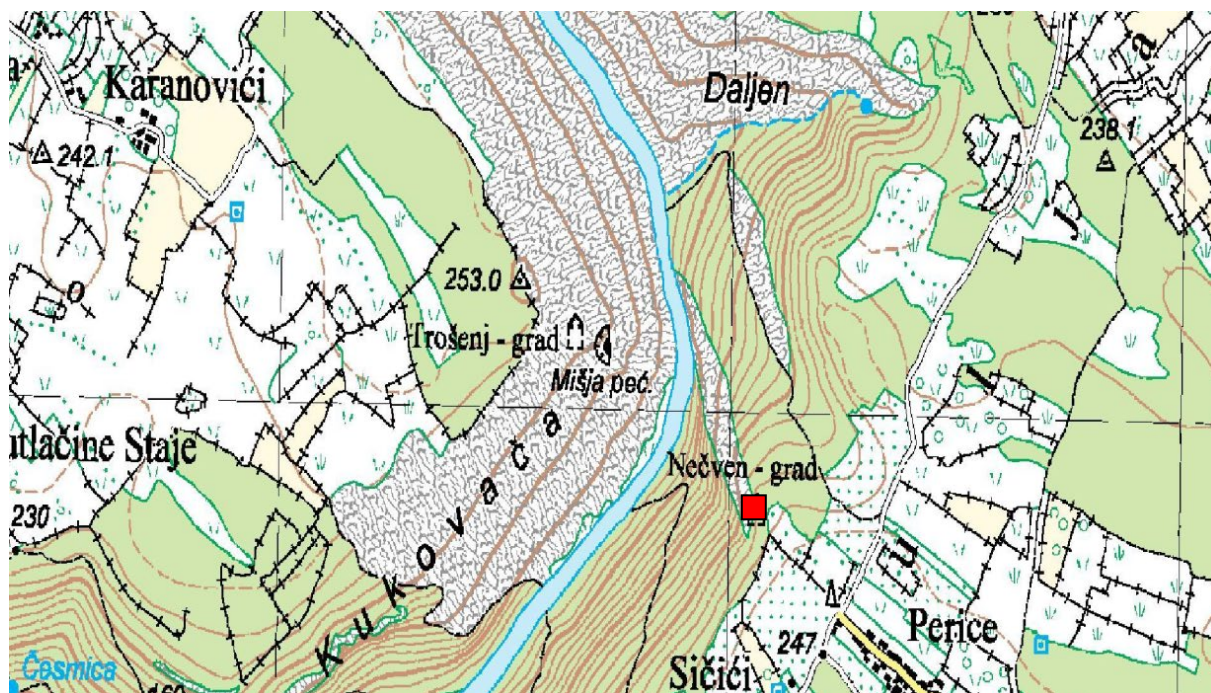
4. Pokretni nalazi

Provedenim rekognosciranjem Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pronađeni su ulomci kasnosrednjovjekovne keramike, ulomci srednjovjekovnog stakla i kasnosrednjovjekovna željezna strijelica.¹¹⁰⁴ Površinski nalazi keramike, metalnih i staklenih predmeta upućivali su na vrijeme od 13. do 16. stoljeća, što je ujedno i vrijeme koje se odnosi na vrijeme boravka u utvrđi Kegelj.¹¹⁰⁵

¹¹⁰⁴ V. Delonga, 1984, T.8, 1-7; T.8, 8-11; T.8, 12.

¹¹⁰⁵ V. Delonga, 1984, 278.

12. OKLAJ - UTVRDA NEČVEN



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-4-1-1 Oklaj (Nečven),
Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Oklaj, Šibensko-kninska županija

Koordinate: Y= 5583091 X= 4870811

Položaj: Utvrda Nečven nalazi se u istoimenom selu 5 kilometara zapadno od Oklaja. Smještena je na lijevoj strani obale rijeke Krke na 242 metra n/m. Po svom položaju nalazi se ujedno i na zapadnoj strani Promine.¹¹⁰⁶

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Utvrda je pripadala distriktu Oprominje u Kninskoj županiji, a bila je u posjedu kneza Ivana Nelipića (Nelipca) koji je nakon poraza Mladena Šubića II. Bribirskog 1322. zavladao Kninom i Hrvatskom. 1421. Nečven pripada knezu Jurju Martinušiću.¹¹⁰⁷

Toponimi: *Necen, Neceuž,¹¹⁰⁸ Necene, Netfchuen, Necenan, Necuen, Necvegn,¹¹⁰⁹ Nechwen, Nečven – kula,¹¹¹⁰ Necenan, Sušelj i Gradina.*

¹¹⁰⁶ J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 150.

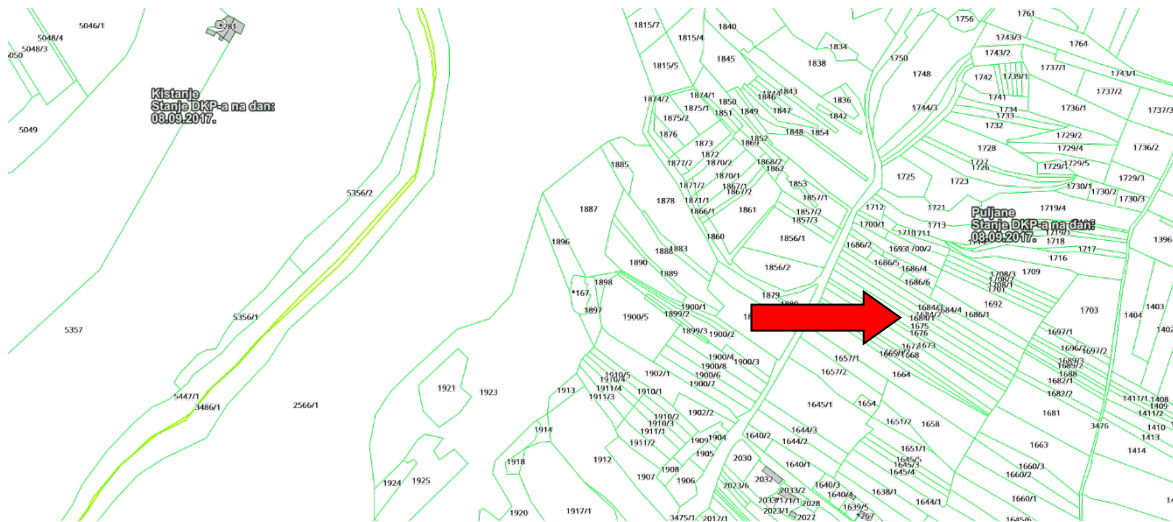
¹¹⁰⁷ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638.

¹¹⁰⁸ I. Petricioli, 196.9, 527.

¹¹⁰⁹ F. Rački, 1882., 180.

¹¹¹⁰ G. Urlić Ivanović, 1892a, 26.

1. Današnji izgled

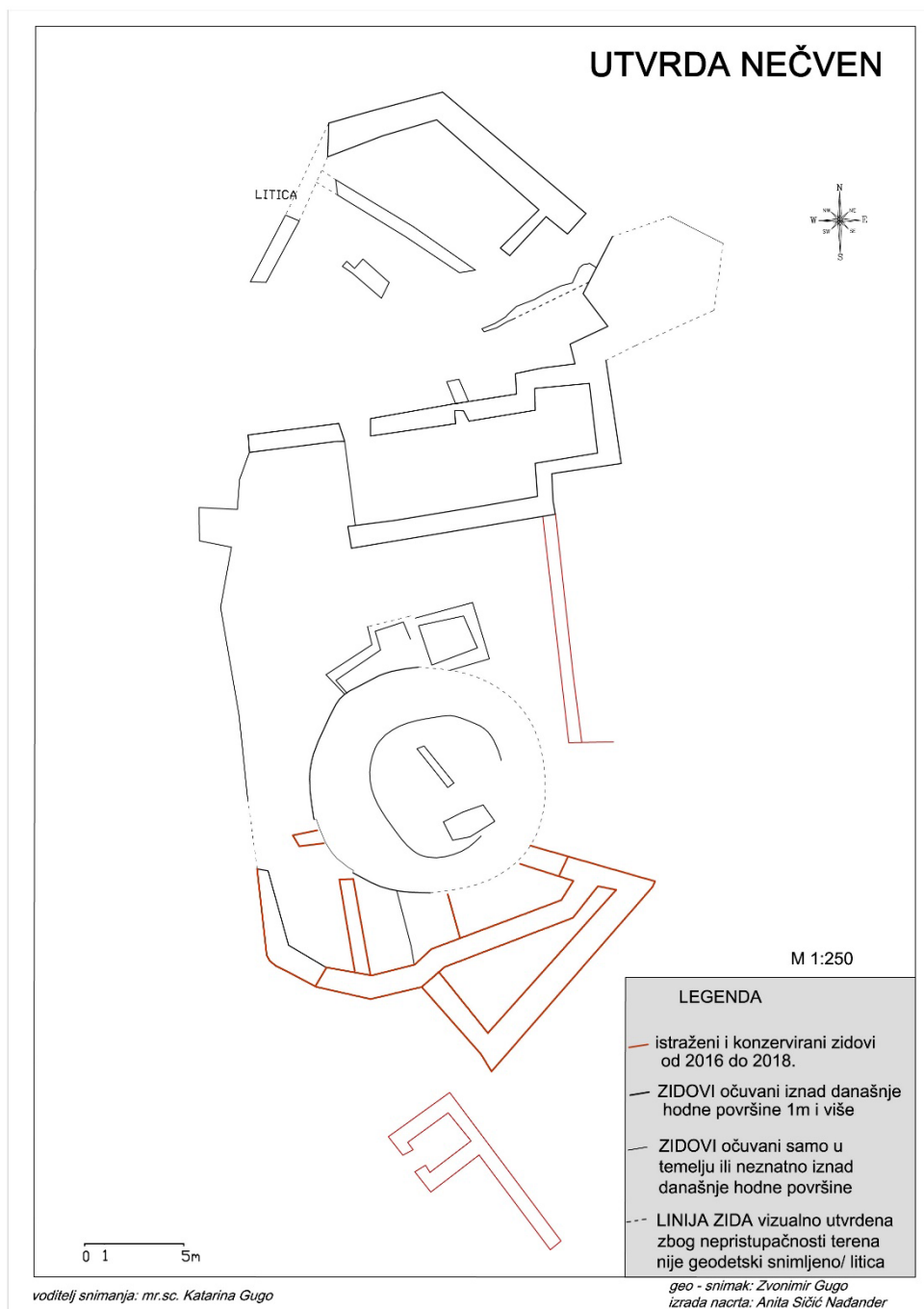


Katastarski plan Utrda Nečven, k.č.zgr. 167 k.o. Puljane, M 1 : 5000

Utrda Nečven ima orijentaciju sjever-jug (sl. 297.), a smještena je neposredno iznad kanjona rijeke Krke (sl. 298. – 299.). Na sjeveru se nalazi ostatak obrambenog zida u dužini od 9,472 metra, a debljine 1,3919 metara. Isti zid se lomi pod ostrim kutom i nastavlja prema zapadu u dužini od 5,945 metara (sl. 300.). Na njega se nastavlja drugi koji je sačuvan svega u dužini od 5,641 metar, a debljine 0,851 metara (sl. 301.). Na istoku utvrde nalazi se ulaz (sl. 302.) i peterokutna kula ispunjena zemljom (sl. 303.). Ta kula inkorporirana je u sjeverni zid prostorije ukupne dužine 15,775 metara, s tim da je dužina zida od nje do ulaza u prostoriju 11,166 metara, a debljina 0,960 metara (sl. 304.). Dužina zida od ulaza prema zapadu iznosi 4,609 metara, debljine 0,999 metara. Peterokutna kula je također inkorporirana na istočni zid prostorije, u dužini od 5,259 metara (sl. 305.). S jugoistoka istu prostoriju zatvara zid u ukupnoj dužini od 13,019 metara, a debljine 1,115 metara. Na njega se nastavlja i obrambeni zid utvrde u dužini od 13,573 metara, a debljina mu iznosi 0,654 metra (sl. 306.). Između obrambenih zidova na sjeveru i zapadu utvrde, peterokutne kule na istoku, nalazi se dvorište ispunjeno stepenicama klesanim u litici (sl. 242.).

Na krajnje južnoj strani nalaze se djelomično sačuvani ostaci kružne kule koja ima promjer s obzirom na sačuvane ostatke 11,563 metra (sl. 307.). Debljina zida kule iznosi 1,356 metara. Unutar se nalaze ostaci dvaju manjih zidova, jedan dužine 2,441 metar i širine 0,438 metara (sl. 308.), a drugi dužine 2,176 metara i debljine 1,018 metara (sl. 309.). Južnije se nalazi obrambeni zid ukupne dužine 22,443 metra, a danas je sačuvan samo u dužini od 7,366

metara. Od njega se pruža okomito na kulu više manjih zidova, od kojih su dva bila flankirana na sami plašt kule. Prvi u dužini od 2,278 metara, a drugi od 6,528 metara. Na jugoistoku utvrde nalazi se obrambeni zid koji se jednim svojim krajem spaja na prethodni i to u dužini od 5,528 metara, potom se lomi pod oštrim kutom i nastavlja se širiti u dužini od 9,693 metara prema istoku, gdje mu drugi zapravo zatvara onaj dio zida koji okomito pada na kružnu kulu u dužini od 6,528 metara. Ukupna površina utvrde Nečven iznosi 920 m².



Sl. 297. Tlocrt utvrde Nečven



Sl. 298. Pogled iz zraka na utvrdu Nečven prije provedenog zaštitnog istraživanja i radova konzervacije (Zoran Alajbeg, 5.07. 2004.)



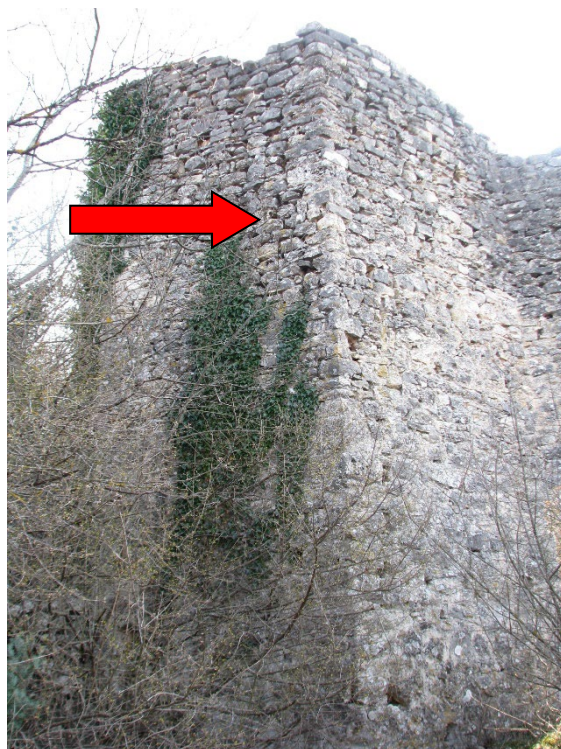
Sl. 299. Ostatak obrambenog zida na sjeveru i zapadu utvrde, snimljeno 23. veljače 2011. godine



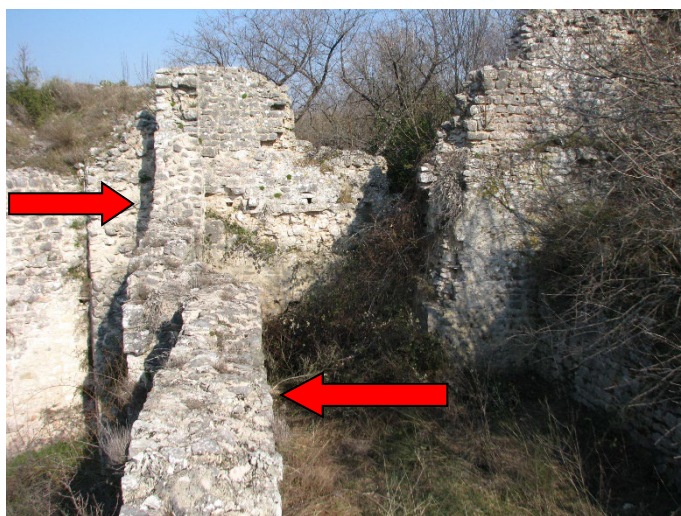
**Sl. 300. Ostatak obrambenog zida na zapadu utvrde,
snimljeno 23. veljače 2011. godine**



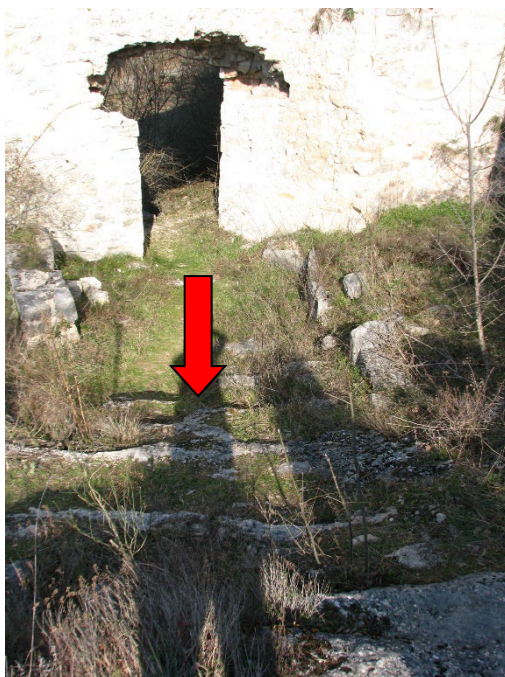
**Sl. 301. Ulaz u utvrdu na istoku,
snimljeno 23. veljače 2011. godine**



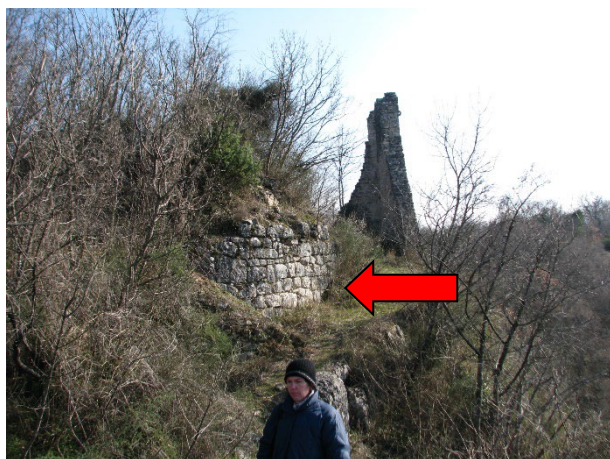
**Sl. 302. Peterokutna kula ispunjena zemljom,
snimljeno 23. veljače 2011. godine**



**Sl. 303. Peterokutna kula inkorporirana u sjeverni zid prostorije,
snimljeno 23. veljače 2011. godine**



Sl. 306. Stepenice klesane u litici dvorišta utvrde, snimljeno 23. veljače 2011. godine



Sl. 307. Ostaci kružne kule na jugu utvrde, snimljeno 23. veljače 2011. godine



Sl. 308. Ostatak jednog manjeg zida u kuli utvrde, snimljeno 23. veljače 2011. godine



Sl. 309. Ostatak drugog manjeg zida u kuli utvrde, snimljeno 23. veljače 2011. godine

2. Povijesni podaci

Utvrda je pripadala velikaškoj obitelji Nelipić.¹¹¹¹ U dokumentima se prvi put spominje u prvoj polovici 14. stoljeća.¹¹¹² Iz dokumenta od 1378./79., doznaje se kako je smrću kneza Ivana Nelipića moć ove obitelji znatno oslabjela.¹¹¹³

Prema podatku iz 1421. postoje saznanja kako je pripadala knezu Jurju Martinušiću,¹¹¹⁴ a nalazila se u sastavu distrikta Oprominje unutar Kninske županije.¹¹¹⁵ Dokument iz 1487. utvrdu Nečven spominje kao utvrđeno naselje pod imenom *Nechwen*.¹¹¹⁶ Ne postoje podaci o tome tko ju je posjedovao neposredno pred dolazak Osmanlija.¹¹¹⁷ 1522. Osmanlije je osvajaju kao i ostale utvrde tadašnje Kninske županije.¹¹¹⁸ Nisu je srušili, već je nastavljaju koristiti¹¹¹⁹ i zadržavaju se u njoj sve do 1684.,¹¹²⁰ a ubrzo postaje sjedište nahije, zatim sandžaka i kadiluka.¹¹²¹ Prema kartografskim prikazima, već 1570. Nečven uz Šibenik i Knin postaje najmoćnija utvrda na lijevoj obali Krke.¹¹²²

¹¹¹¹ A. Juric, 2004., 77.

¹¹¹² M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 397.

¹¹¹³ A. Juric, 2004., 77.

¹¹¹⁴ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638.

¹¹¹⁵ F. Smiljanić, 1992., 59.

¹¹¹⁶ F. Smiljanić, 1992., 59; M. Ninić, B. Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 397.

¹¹¹⁷ A. Juric, 2004., 77.

¹¹¹⁸ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638;

¹¹¹⁹ M. Ninić, B. Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 397;

¹¹²⁰ S. Zlatović, 1896c, 152; M. Zekan, 1997., 395.

¹¹²¹ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638; Š. Pilić, 2015., 235, 240, 242, 244.

¹¹²² M. Zekan, 1997., 395.

1626. u njoj povremeno boravi samo zapovjednik sandžaka.¹¹²³ U relaciji generalnog providura Dalmacije i Albanije Antonija Barbara iz 1671. spominju se novoosvojena mjesta, a među njima se nalazi i utvrda Nečven, koja se navodi kao *Nauin*.¹¹²⁴

1647. u vrijeme Kandijskog rata ruši se most nad Krkom pored Nečvena, koji je spajao Nečven i Trošenj.¹¹²⁵

Od 1670. Osmanlije je ponovo zauzimaju. Kasnije, za vrijeme mletačkih osvajanja, pokazalo se kako je to uzrokovalo poteškoće te se 1684. odlučilo podignuti novi most preko Krke.¹¹²⁶

Osmanlije su se sve do 1686. služili njome i zatečenim drvenim mostom preko Krke.¹¹²⁷

Poznato je kako tu u to vrijeme borave dizdari, age, begovi, ali i kadije kao predstavnici sudačke vlasti, što govori o njegovoj velikoj važnosti.¹¹²⁸ 1688. neposredno prije protjerivanja

Osmanlija iz Dalmacije i oslobađanja Knina, ona je u rukama Skradinjana, koji su iz nje čuvali i nadzirali miljevačko-prominski prostor.¹¹²⁹ Dolaskom Mlečana 1688., nedugo kasnije, srušena je.¹¹³⁰

Podaci za utvrdu u 18. stoljeću nedostaju, no, u njenom podgrađu 1711. živi 247 stanovnika.¹¹³¹ Početkom 19. stoljeća više nije naseljena.¹¹³²

¹¹²³ M. Zekan, 1997., 395.

¹¹²⁴ G. Novak, 1972., 283.

¹¹²⁵ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638; M. Ninić, B. Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 397.

¹¹²⁶ M. Zekan, 1997., 395.

¹¹²⁷ J. Zaninović – D. Gaurina 2008., 151.

¹¹²⁸ J. Zaninović – D. Gaurina 2008., 151.

¹¹²⁹ M. Zekan, 1997, 395; J. Zaninović, 2012., 688.

¹¹³⁰ M. Ninić, B. Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 397.

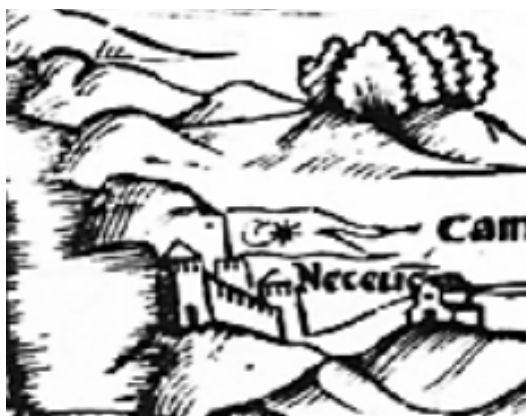
¹¹³¹ J. Zaninović, 2012., 688; S. Gunjača, 1975., 157.

¹¹³² M. Zekan, 1997., 397; M. Zekan, 2007., 638; J. Zaninović, 2012., 688.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda Nečven javlja se na više kartografskih prikaza u razdoblju od 16. do 19. stoljeća, a pohranjeni su u nekoliko institucija: Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Zbirka Novak), Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti i Austrijskom državnom arhivu u Beču. Najstariji je prikaz onaj na karti Matea Pagana, a najmlađi na karti Habsburškog Carstva iz 1869. - 1887. (sl. 310., 317.).

Na Paganovoj karti iz 1530. navodi se kao *Necen*, a prikazana je s tri kvadratične kule s kruništima i obrambenim zidom, također s kruništem (sl. 310.).



Sl. 310. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO DI ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

Nešto mlađi je kartografski prikaz autora Paola Forlanija iz 1570. na kojemu se nalaze dvije kvadratične kule uklopljene u obrambeni zid utvrde, a na njima su vidljivi otvori kao i na obrambenom zidu. Na jednom kraju zida nalazi se i kuća koja je vjerojatno imala funkciju stražarnice. Unutar utvrde nalazi se i kružna kula (sl. 311.).



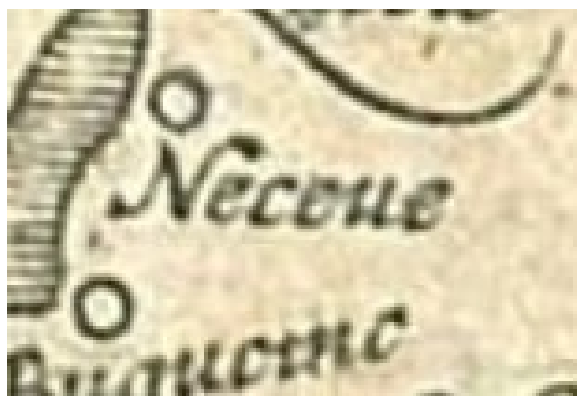
Sl. 311. Paolo de Forlani, La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>>)

U razdoblju 1570. - 1606. nastala je karta Wolfganga Laziusa na kojemu se Nečven navodi kao *Necene*, a prikazana je s tri kule sa šatorastim krovom, jednom džamijom bez minareta i obrambenim zidom (sl. 312.).



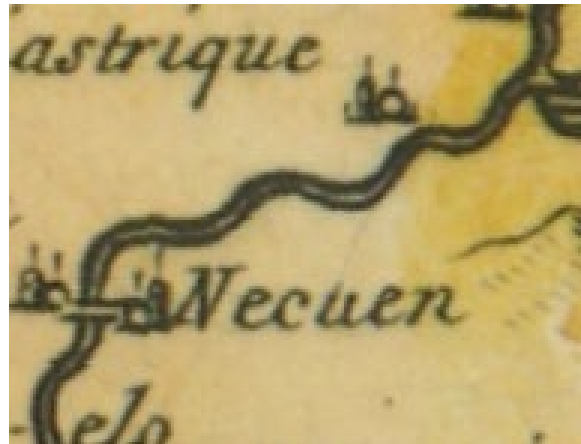
Sl. 312. Wolfgang Lazius, *Zarae et Sebenici Descriptio* 1570. - 1606.
(preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

Krajem 16. stoljeća karta Gerharda Mercatora prikazuje utvrdu nazivom *Necene* (sl. 313.).



Sl. 313. Gerhard Mercator, *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte*, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

Na karti Martina Stiera iz 1684. se utvrda navodi kao *Necene* (sl. 314.), a 1690. na karti Giacoma Cantellija kao *Necuen* (sl. 315).



Sl. 315. Giacomo Cantelli, *La Croatia e Contea di Zara / descritte da Giacomo Cantelli da Vignola*, 1690. g. (preuzeto sa: <http://digitalna.nsk.hr/?object=info&id=11213>)



Sl. 314. Martin Stier, *Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn* 1684. (preuzeto sa: <http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/218/2619316471/>)

U razdoblju između 1806. i 1869. nastaje karta Habsburškog Carstva na kojoj se utvrda Nečven navodi kao *Gradina* (sl. 316.), dok je na karti monarhije iz 1869. - 1887. navedena nazivom *Grad Nečmen* (sl. 317.).



Sl. 316. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. – 1869.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)



Sl. 317. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. – 1887.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817/>)

Nečven u literaturi prvi spominje Grgur Urlić Ivanović, kada navodi utvrde Kninske županije.¹¹³³ Spominje je i Franjo Rački i to kako je manja od utvrde Drniš i kako je vrlo jaka.¹¹³⁴ U kasnijem radu Urlić Ivanović spominje njen arhitektonski sklop donoseći ujedno i dimenzije zidova, kao i tlocrt (sl. 318.).¹¹³⁵ Također navodi da se nalazila preko puta utvrde Trošenj,¹¹³⁶ te da je poznata i po održavanju sajmova u vrijeme blagdana Duhova, gdje se nalazila i crkva sv. Duha,¹¹³⁷ a spominje i neprijateljstvo između gospodara Nečvena i

¹¹³³ G. Urlić Ivanović, 1880., 46.

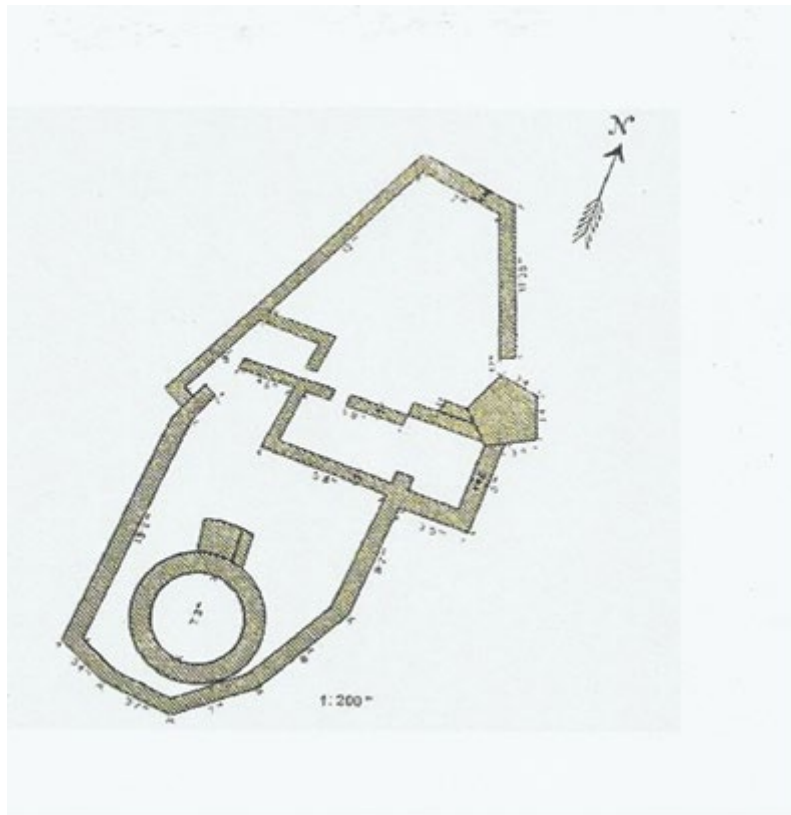
¹¹³⁴ F. Rački, 1882., 180; S. Zlatović, 1896c, 151, 152.

¹¹³⁵ G. Urlić Ivanović, 1895., 47.

¹¹³⁶ G. Urlić Ivanović, 1892a, 26; M. Slukan Altić, 2007.

¹¹³⁷ G. Urlić Ivanović, 1892b, 39; M. Zekan, 2007., 638.

Trošenja¹¹³⁸. Utvrdu spominje i Stjepan Zlatović te opisuje njen arhitektonski sklop, navodeći kako se sastoji od velike kružne kule, obrambenog visokog zida, prostranog dvorišta i visokih kuća u kojima se boravilo.¹¹³⁹



Sl. 318. Tlocrt utvrde Nečven (prema: Grgur Urlić Ivanović, 1895., str. 47.)

4. Arheološka istraživanja

Arheološkim istraživanjem nastojalo se otkriti preostale arhitektonske ostatke utvrde kao i utvrditi obodne zidove, jer mjere u starijim tlocrtima kao ni oblik utvrde nisu odgovarale mjerama na terenu.¹¹⁴⁰ 2011. započela su sustavna arheološka istraživanja izvan utvrde na položaju za koji se pretpostavlja kako se radi o cisterni za vodu uz koju je otkriven, prislonjen na cisternu, (sl. 319.) i jedan longitudinalni zid.¹¹⁴¹ Iste godine započela su istraživanja i na jugoistoku utvrde, na vanjskom dijelu obrambenog zida (sl. 320.).¹¹⁴²

¹¹³⁸ G.Urlić Ivanović, 1892b, 39.

¹¹³⁹ S. Zlatović, 1896c, 152.

¹¹⁴⁰ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴¹ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴² N. Zaninović, 2012., 598.



Sl. 319. Istraživanje cisterne izvan utvrde



Sl. 320. Istraživanje ostataka vanjskog obrambenog zida na jugoistoku utvrde



Sl. 321. Istraživanje krušne peći na jugoistoku utvrde



Sl. 322. Istraživanje prostorije uz kružnu kulu na zapadu utvrde

Na jugoistoku je pronađena i krušna peć, između obrambenog zida i središnje, kružne kule (sl. 249.).¹¹⁴³ Unutrašnjost peći ima izgled pravilne kalote, a građena je od lomljenog kamena s obilnom uporabom žbuke. U cijelosti je sačuvana, osim ulaza koji je urušen.¹¹⁴⁴

Istraživanjem je otkrivena i kvadratična prostorija prislonjena uz kulu s njene zapadne strane (sl. 250.).¹¹⁴⁵ Zidana je s pravilno klesanim kamenom postavljenim u redove. Na bočnoj strani te prostorije zamijećen je naknadno zazidan prolaz.¹¹⁴⁶ Neposredno uz nju otkriveno je i stubište s trima gazištima. Istraživanjem je obuhvaćen i prostor između sjeveroistočnog obrambenog zida i kružne kule. Debljina nasipa iznosila je između 1 i 4,5 metara, a njega je činio humusni sloj, građevinska šuta, kameni blokovi i klesani kamen.¹¹⁴⁷ S obzirom na provedena arheološka istraživanja, može se zaključiti kako su na utvrdi Nečven prisutne dvije faze gradnje. Prva, starija faza odnosi se na gornji, sjeverni dio utvrde, gdje su se nalazile s

¹¹⁴³ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴⁴ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴⁵ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴⁶ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴⁷ N. Zaninović, 2012., 598.

lijeve i desne strane kvadratične kule.¹¹⁴⁸ Druga, mlađa faza gradnje odnosi se na donji dio utvrde, ulaz i peterokutnu kulu kao i obrambeni zid.¹¹⁴⁹ Starija faza ukazuje na upotrebu pravilno klesanog kamena s većom upotrebom žbuke slaganih „u redove“, dok mlađa faza gradnje upućuje na korištenje priklesanog kamena bez pravilne strukture u zidanju.¹¹⁵⁰

5. Pokretni nalazi

Lujo Marun u svojim bilješkama spominje dvije ploče s urezanim Konstantinovima monogramom. Prema njegovim navodima ploče su prenesene u tadašnji Kninski muzej, ali se danas o njima ništa ne zna.¹¹⁵¹ Iz podgrađa utvrde Nečven spominje se i romanička ostruga, koja je prema navodima također dospjela u Kninski muzej.¹¹⁵² Arheološkim istraživanjem 2012. uz jugoistočni obrambeni zid utvrde i krušnu peć, pronađena je manja količina ulomaka keramičkih posuda.¹¹⁵³

6. Radovi konzervacije

U isto vrijeme kada se provodilo arheološko istraživanje, izvodili su se i radovi konzervacije. Njima je obuhvaćen sjeveroistočni zid utvrde (sl. 323. – 324.), potom cisterna i zid uz nju na krajnjem jugu ispred utvrde (sl. 325.). Konzervirana je i krušna peć (sl. 326), a 2013. i unutarnji obrambeni zid na sjeveroistoku Nečvena (sl. 327.).¹¹⁵⁴ Radovima konzervacije obuhvaćeni su obrambeni zidovi na zapadu (sl. 328.), jugu (sl. 329.) i jugoistoku utvrde (sl. 330.).

¹¹⁴⁸ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁴⁹ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁵⁰ N. Zaninović, 2012., 598.

¹¹⁵¹ J. Zaninović, 2012., 689.

¹¹⁵² J. Zaninović, 2012., 689.

¹¹⁵³ J. Zaninović, 2012., 689.

¹¹⁵⁴ N. Zaninović, 2013. na web stranici: www.nprka.hr/buk/buk8/files/assets/seo/page56.html



Sl. 323. Konzerviran zid na sjeveroistoku utvrde



Sl. 324. Pogled na konzerviran zid na sjeveroistoku utvrde



Sl. 325. Konzervacija cisterne i zida na jugu ispred utvrde



Sl. 326. Konzervirana krušna peć na jugoistoku utvrde

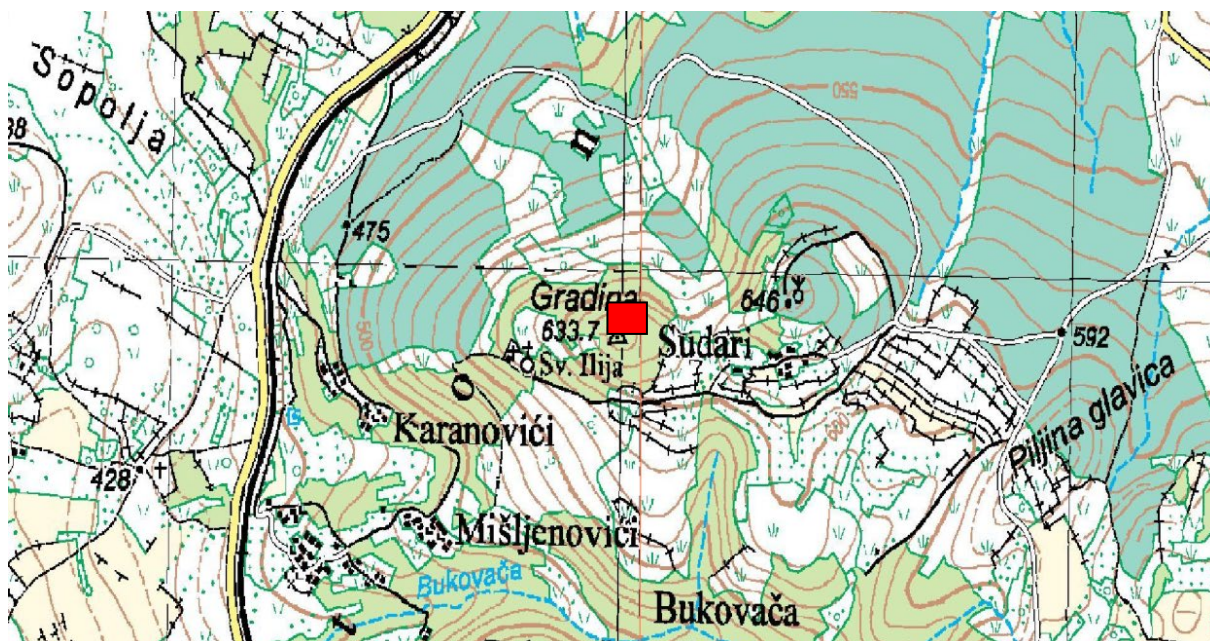


Sl. 327. Konzervirani zid na jugoistoku utvrde (foto: Anita Sičić Nadander, 2020.)



Sl. 328. Konzervirani zid na zapadu utvrde (foto: Anita Sičić Nadander, 2020.)

13. OTON - UTVRDA OTON



Izvadak: TK 1 : 25 000, 4416-2-3-3 Mokro polje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Ervenik, Šibensko-kninska županija

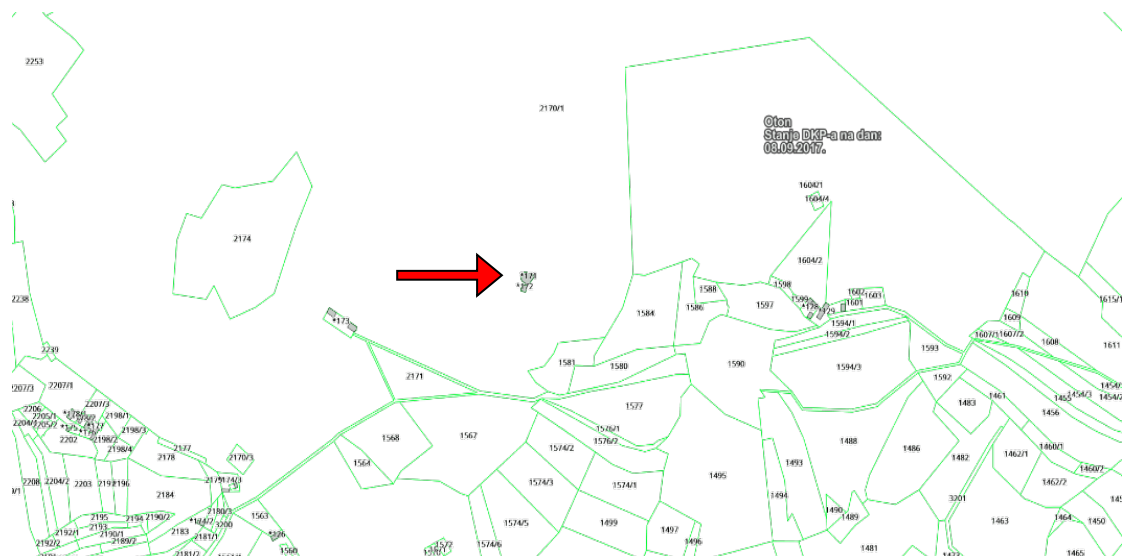
Koordinate: Y= 5589990 X= 4885878

Položaj: Utvrda se nalazi na 634 metra n/m na položaju Gradine u zaseoku Sudari u Otonu.

Srednjovjekovna i teritorijalna pripadnost: Teritorijalno je pripadala Kninskoj županiji.

Toponimi: *Hoton, Otton i Grad.*

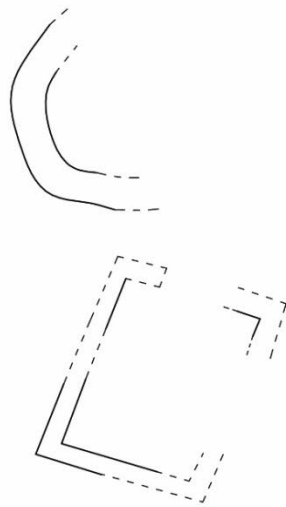
1. Današnji izgled



Katastarski plan Utvrda u Otonu, k.č.zgr. 171 i 172 k.o. Oton, M 1 : 5000

Utvrda Oton ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok (sl. 306). Smještena je unutar guste borove šume na položaju Gradine (sl. 307). Na jugozapadu i zapadu utvrde nalaze se očuvani ostaci kružne kule (sl. 308, 309, 310, 311) koje promjer iznosi 8,794 metra, a širina zida 1,520 metara. Na jugozapadu nalaze se ostaci pravokutne prostorije kojemu je sačuvan zid u dužini od 8, 633 metara, a debljina zida iznosi 1,391 metar. Na jugoistoku utvrde sačuvan je obrambeni zid ukupne dužine 4,024 metra. Na tom zidu se po sredini nalazi ulaz u prostoriju. Širina ulaza iznosi 1,399 metara, debljina zida lijevo od ulaza iznosi 1,391 metara, a debljina zida desno od ulaza je 0,963 metara (sl. 331). Površina sačuvanih arhitektonskih ostataka utvrde iznosi 120 m².

UTVRDA OTON



M 1:200

LEGENDA:

--- LINIJA ZIDA vizualno utvrđena
zbog neočuvanosti i ruševnog
stanja zidova

0 1 5m

voditelj snimanja: mr.sc. Katarina Gugo

*geo - snimak: Zvonimir Gugo
izrada nacrt: Anita Sičić Nadander*

Sl. 331. Tlocrt utvrde Oton



Sl. 332. Pogled na položaj utvrde Oton



Sl. 333. Ostatak obrambenog zida prostorije na jugozapadu utvrde



**Sl. 334. Ostatak zida kružne kule na jugozapadu
i ostatak kružne kule u temeljima na zapadu utvrde**



**Sl. 335. Pogled na dio zida kružne kule na
jugozapadu utvrde**



**Sl. 336. Pogled na ostatke kružne kule u temelju na
zapadu utvrde**

2. Povijesni podaci

Utvrdu Oton prvi spominje Grgur Urlić Ivanović navodeći je u sastavu nekadašnje Kninske županije.¹¹⁵⁵ Kasnije, krajem 19. stoljeća Stjepan Zlatović donosi podatak kako su Osmanlije osvojile utvrdu 1522. godine, a neposredno zatim je i napustili.¹¹⁵⁶ Isti autor navodi i podatke o njenom arhitektonskom sklopu za koji kaže kako ga čini kružna kula, ostaci stambenih prostorija i obrambeni zidovi.¹¹⁵⁷ Sredinom 20-tog stoljeća Stjepan Gunjača također pokazuje zanimanje za utvrdu, navodeći problem kako utvrda nije snimljena.¹¹⁵⁸

Nakon više od dva stoljeća, utvrda je izazavala zanimanje i Damira Magaša koji Oton spominje toponimom *Hoton*, naglašavajući značaj naselja na prostoru južno od Strmice, a ne utvrde.¹¹⁵⁹ U novije vrijeme i Katarina Gugo donosi nove detalje o arhitekturi utvrde Oton, a oni se odnose na ostatke dijelova utvrde koji su urušeni i loše vidljivi.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁵ G. Urlić Ivanović, 1880, 44.

¹¹⁵⁶ S. Zlatović, 1896c, 149.

¹¹⁵⁷ S. Zlatović, 1896c, 149.

¹¹⁵⁸ S. Gunjača, 1960, 276.

¹¹⁵⁹ D. Magaš, 2003, 15.

¹¹⁶⁰ K. Gugo Rumštajn, 2009, 135.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda je prikazana na nekoliko karata iz razdoblja od 16. do 19. stoljeća, a pohranjene su u Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Museo Correr u Veneciji i Austrijskom državnom arhivu u Beču.

Prvi kartografski prikaz na kojemu se prikazuje Oton je onaj Matea Pagana iz 1530. na kojem se navodi kao *Hoton*, a prikazan je s tri kvadratične kule s kruništima i obrambenim zidom između njih također s kruništem (sl. 339.).



Sl. 339. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

Na karti Giacoma Cantellija iz 1690. utvrda se imenuje kao *Otton*. Prikazana je vrlo stilizirano s dvije kule sa šatorastim krovom i obrambenim zidom (sl. 340.).



Sl. 340. Giacomo Cantelli, La Croatia e Contea di Zara / descritte da Giacomo Cantelli da Vignola, 1690. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11142>)

U 18. stoljeću nastaje karta Melchiorija Francesca na kojemu se navodi kao *Otton* (sl. 341.).



Sl. 341. Francesco Melchiori, Mappa del territorio compreso tra la valle di Tischovaz, il corso del fiume Buttisnizza e la città di Knin, con la linea dei nuovi confini proposti con la pace di Carlovitz, 1718. (preuzeto s: <http://www.archivodistatovenezia.it/divenire/>)

Iz razdoblja između 1763. i 1787. potječe karta Habsburškog Carstva na kojoj se utvrda također spominje kao *Otton* (sl. 342.).



Sl. 342. Karta Habsburškog Carstva, Prva vojna izmjera (1763. – 1787.) (preuzeto s:

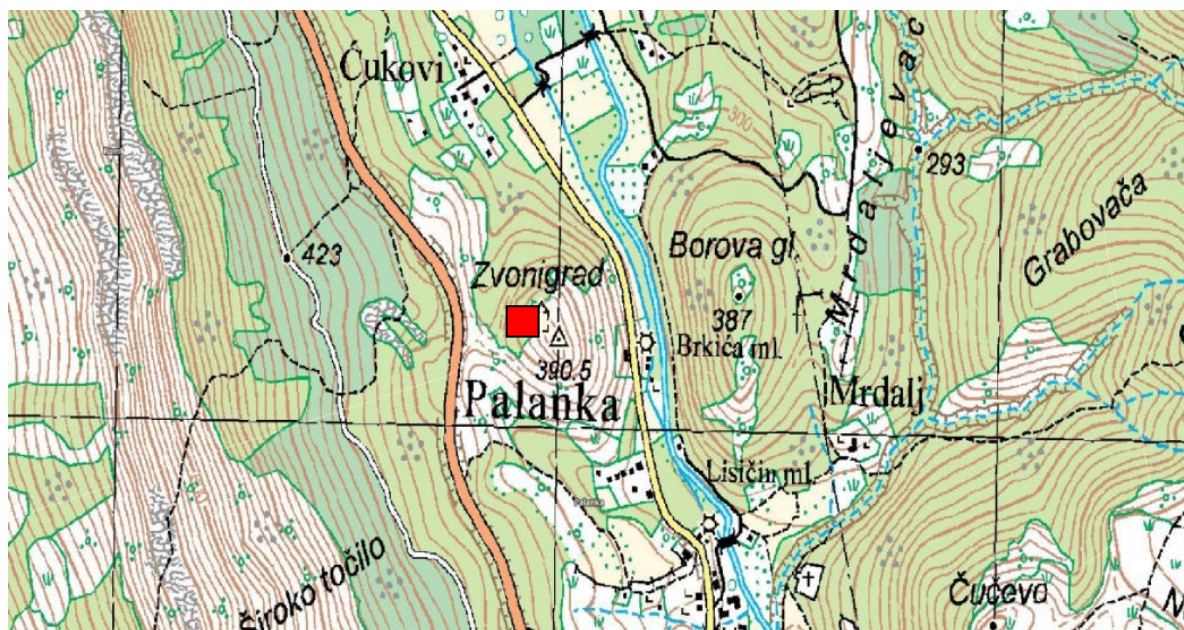
<https://maps.arcanum.com/en/map/europe18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1933564.2179513853%2C5491081.167338834%2C2593368.646109027%2C5720392.252194363>)

Na karti Maximiliana de Trauxa i Carl Steina 1810. utvrda se prikazuje samo kao toponim *Otton* (sl. 343.).



Sl. 343. Maximilian de Traux, Carl Stein, Carte von Dalmatien : und dem Gebieth von Ragusa aus ächten Quellen iz 1810., (preuzeto sa: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11114>)

14. PALANKA – ZVONIGRAD



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-2-3-1 Vrelo Zrmanje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Gračac, Zadarska županija

Registar kulturnih dobara: Nije zaštićen. Nalazi se na području KO Zadar.

Koordinate: Y= 5585990, X= 4889161

Položaj: Utvrda Zvonigrad smještena je s desne strane državne ceste D1 koja vodi od Knina prema Gračacu i dalje prema Zagrebu, a neposredno na ulazu u Zadarsku županiju. Nalazi se

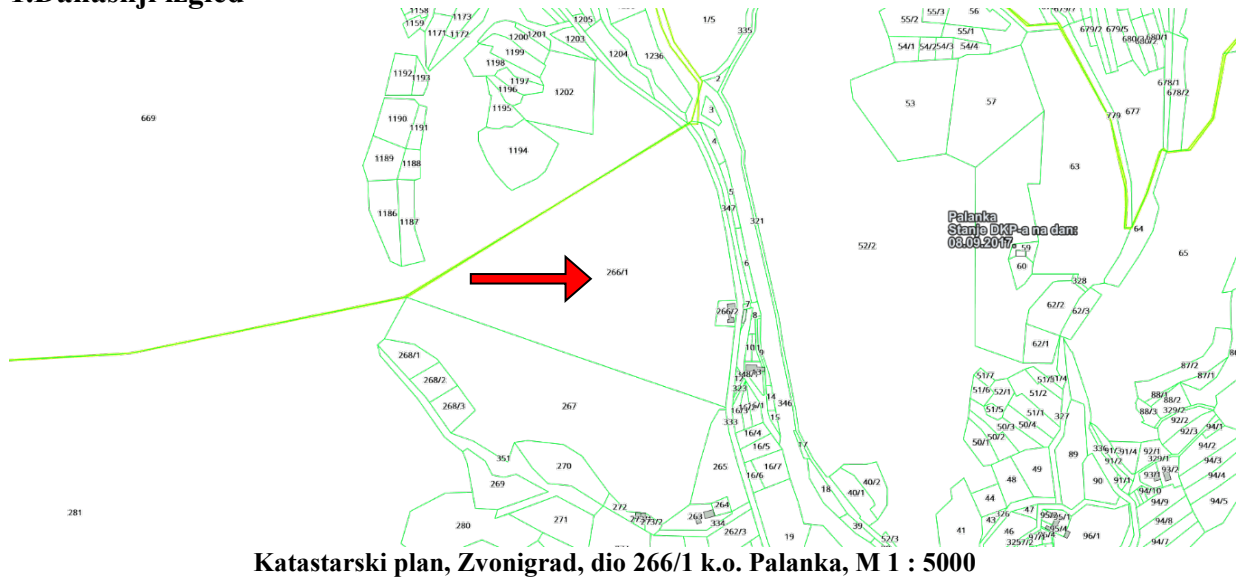
na zapadnoj strani rijeke Zrmanje kod Palanke na 391 metar n/m. Njena uloga kroz povijest bila je čuvanje prolaza kroz dolinu gornje Zrmanje na nekoć važnom prometnom pravcu koji je povezivao kontinentalnu Hrvatsku s morem.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Zvonigrad je pripadao Kninskoj županiji, a bila je u posjedu Šubića, Nelipića, Frankopana, Kurjakovića, Karlovića i Zrinskih.

Toponimi: *Xuonigrat, Yuonigrat, Ruidera von Zvonigrad, Zuonigrad, Zwonigrad, Fort Zvonigradi,*¹¹⁶¹ *Zvonigrad i Zvinograd.*

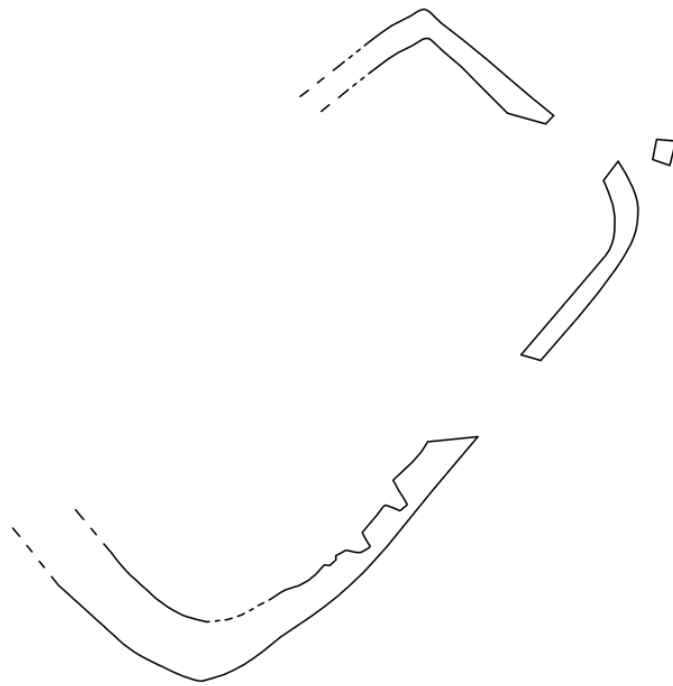
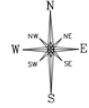
¹¹⁶¹ F. Rački, 1882., 184.

1. Današnji izgled



Utvrda Zvonigrad pruža se u smjeru sjeveroistok- jugozapad neposredno uz državnu cestu D1 Knin – Gračac (sl. 344.). Od njenih arhitektonskih ostataka malo se toga može danas vidjeti (sl. 345.). S jugoistočne strane pruža se obrambeni zid utvrde u dužini od 24,053 metra, koji nije sačuvan u čitavoj svojoj dužini (sl. 346.), jer ga po sredini i nedostaje, a onda se pružaju još dva manja arhitektonska ostatka istoga zida (sl. 347 - 348). Na jugoistočnom dijelu, od arhitektonskih detalja zamjećuje se manji kvadratični prozor (sl. 349.) koji ima okvir na vanjskoj strani zida, u ravnini pročelja, a vidljivo je kako su gornji i donji okvir prozora deblji od okvira sa strana (sl. 350.). Osim prozora, s jugoistočne strane istoga zida, nalazi se i cisterna (sl. 351.). Na jugozapadnoj se nastavlja u blagom luku obrambeni zid, kojemu je vidljiva samo vanjska strana, dok unutrašnju nije moguće pratiti jer nije sačuvana. Spomenuti zid ujedno je nastavak onog s jugoistočne strane, a njegova dužina iznosi 6,529 metara (sl. 352.). Iz tlocrta je vidljivo kako najveći dio zida na toj strani, kao i na sjeverozapadnoj strani ipak nedostaje, ali je i (sa sjeverozapadne strane) sačuvan njegov manji dio u dužini od svega 3,915 metara. Taj manji dio okomito pada na zid sa sjeveroistočne strane u dužini od 10,952 metara i na taj način zatvara utvrdu (sl. 353.). Po svemu sudeći na tom mjestu se nalazio i glavni ulaz u Zvonigrad čija površina iznosi 270 m².

UTVRDA ZVONIGRAD



M 1:250

LEGENDA:

- LINIJA ZIDA vizualno utvrđena zbog neočuvanosti i ruševnog stanja zidova

0 1 5m

voditelj snimanja: mr.sc. Katarina Gugo

*geo - snimak: Zvonimir Gugo
izrada nacrt: Anita Sičić Nadander*

Sl. 344. Tlocrt utvrde Zvonigrad



Sl. 345. Satelitski snimak utvrde Zvonigrad (preuzeto s: <https://www.google.com/maps/@44.14407,16.07321,1121m/data=!3m1!1e3> (13. prosinca 2018.))



Sl. 346. Ostaci nekadašnjeg obrambenog zida s jugoistočne strane utvrde Zvonigrad



Sl. 347. Ostatak obrambenog zida na jugoistočnoj strani



Sl. 348. Ostatak obrambenog zida na jugoistočnoj strani



Sl. 349. Ostatak prozora na jugoistočnoj strani



Sl. 350. Prozor u razini pročelja zida



Sl. 351. Cisterna na utvrđi



Sl. 352. Ostatak obrambenog zida na jugozapadnoj strani



Sl. 353. Dio zida na sjeverozapadnoj strani



Sl. 354. Dokumentiranje utvrde



Sl. 355. Dokumentiranje ostataka arhitekture

2. Povijesni podaci

Utvrda Zvonigrad nalazila se u sastavu tadašnje Kninske županije¹¹⁶² nedaleko od izvora rijeke Zrmanje, a s istočne strane Velebitskog gorja.¹¹⁶³

O njenoj gradnji nema povijesnih podataka, a stariji povjesničari osnutak stavljaju u vrijeme narodnih vladara.¹¹⁶⁴ S obzirom na naziv, pretpostavljali su kako možda nije isključeno kako ju je sagradio kralj Zvonimir.¹¹⁶⁵

1221. utvrda je pripadala obitelji Šubića,¹¹⁶⁶ a na karti Matea Pagana označena je na desnoj strani rijeke Zrmanje.¹¹⁶⁷ Zvonigrad se navodi u više dokumenta, a iz 1322. potječe isprava bana Mladena II. Šubića.¹¹⁶⁸ Isprava iz 1363. spominje Mihovila, tadašnjeg kaštelana Zvonigrada, inače čuvara pečata hrvatsko-dalmatinskog bana Nikole Seča, kojega je postavio Ludovik tadašnji kralj Hrvatske i Ugarske.¹¹⁶⁹

1411. spominju se neizravno Kninska županija i Nelipići koji su njome vladali, a među posjedima se navodi i Zvonigrad.¹¹⁷⁰

Iste godine, spominje se i Ivaniš Nelipić kao knez Cetine, Klisa i Rame koji je kćeri Katarini i Ivanu sinu kneza Nikole Vegla, Modruša i Senja, dao u miraz župe Cetinu i Ramu, te utvrde Klis, Prozor, Kamičak, Ključ, Čačvinu i Zvonigrad.¹¹⁷¹ Tom prilikom navodi se kako je brak težak teret za nositi, osim ako je uredba o njemu prihvatljiva.¹¹⁷² Na taj način je Nelipić davao svoja imanja kćeri jer se bojao kako kralj Žigmund neće priznati žensko nasljedstvo, a s obzirom na to da Nelipić nije imao muških potomaka. Pri svakom darivanju posjeda morao je to činiti u prisustvu vicebanova Hrvatske i kninskog Kaptola, a to je radio punih dvanaest godina, sve do svoje smrti. Kako mu je kćer bila udana za Frankopana, tako Frankopani dolaze u posjed Zvonigrada.

Prema dokumentu iz 1413. doznaje se kako je Katarina kao miraz od 7000 dukata dala Zvonigrad i župu Odorje sa svim pripadajućim selima mlađoj sestri Margareti.¹¹⁷³

¹¹⁶² G. Urlić Ivanović, 1880., 44, 46, 48, 68.

¹¹⁶³ S. Zlatović, 1895c, 141,142; E. Laszowski, 1912., 465; e. Laszowski, 1912., 161.

¹¹⁶⁴ E. Laszowski, 1912., 466; E. Laszowski, 1912., 162.

¹¹⁶⁵ E. Laszowski, 1912., 466; E. Laszowski, 1912., 162.

¹¹⁶⁶ V. Klaić, 1917., XXI; D. Magaš 2003., 16.

¹¹⁶⁷ V. Klaić, 1917., XXI.D. Magaš, 2000., 16.

¹¹⁶⁸ Vj. Klaić, 1917., XIX; D. Magaš, 2003., 16.

¹¹⁶⁹ V. Klaić, 1917., XXI D. Magaš, 2003., 16.

¹¹⁷⁰ E. Laszowski, 1912., 466.

¹¹⁷¹ F. Šišić, 1905., 170.

¹¹⁷² L. Thálloczy Bárabas, 1910., 166, 167 ; S. Gunjača, 1958., 126.

¹¹⁷³ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

U razdoblju između 1468. - 1469. kaštelan utvrde je bio Ivan Benković, hrvatski velikaš,¹¹⁷⁴ službenik Karla Kurjakovića, kneza krbavskog.¹¹⁷⁵

1509. utvrda je formalno pravno došla u posjed Zrinskih, dok je u stvarnosti već bila pod Osmanlijama.¹¹⁷⁶ 1522. Osmanlije osvajaju Zvonigrad,¹¹⁷⁷ a neposredno pred njihov dolazak, autohtone obitelji iz utvrde odlaze u Premanturu u Istru.¹¹⁷⁸

Zvonigrad je bio i na udaru brojnih osvajača, pa ga tako 1688. zauzimaju Mlečani,¹¹⁷⁹ a prema podacima se doznaje kako ga je i Austrija 1689. zauzela i manjim dijelom srušila,¹¹⁸⁰ 1706. je čak i obnovljen, a nakon toga su sve slabije vijesti o njemu.¹¹⁸¹

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Osim povijesnih podataka koji su poprilično manjkavi, za utvrdu nešto više podataka nalazimo na povijesnim kartama koje se čuvaju u Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Državnom arhivu Venecije i Austrijskom državni arhiv u Beču.

Najstariji prikaz Zvonigrada je na karti Matea Pagana iz 1530., a najmlađi iz 1763. - 1787., na karti Hasburškog Carstva (sl. 356., 363.).

Kod Pagana 1530. utvrda je prikazana nazivom *Xuonigrad*. Prema stiliziranom crtežu vidljivo je kako je sačinjavaju tri kule od kojih je jedna sa šatorastim krovom i kruništem, a ostale dvije samo s kruništem. Vidljiv je i obrambeni zid između kula s kruništem (sl. 356.).

¹¹⁷⁴ E. Laszowski, 1912., 164; S. Antoljak, 1962., 92; D. Magaš, 2003., 16, 17.

¹¹⁷⁵ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

¹¹⁷⁶ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

¹¹⁷⁷ S. Zlatović, 1895c, 142.

¹¹⁷⁸ D. Magaš, 2000., 17; S. Traljić, 1962., 341.

¹¹⁷⁹ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

¹¹⁸⁰ F. J. Fras, 1988., 128.; D. Magaš, 2000., 17.

¹¹⁸¹ E. Laszowski, 1912., 469; E. Laszowski, 1912., 165.



Sl. 356. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

Giovanni Francesco Camocio 1574. navodi je kao *Xuonigrad*. Prikazana je vrlo stilizirano s kulom sa šatorastim krovom, jednom zgradom i obrambenim zidom (sl. 357.).



Sl. 357. Giovanni Francesco Camocio: *Zarra et contado citta principale della Dalmatia*, 1574. (preuzeto s: <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=791&s=publ>)

Krajem 16. stoljeća nastaje karta Gerharda Mercatora na kojoj se navodi utvrda *Xuonigrat*. Prikazana je stilizirano s dvije kule sa šatorastim krovom i obrambenim zidom (sl. 358).



Sl. 358. Gerhard Mercator, Slavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

Na karti iz 1598. autora Abraham Orteliusa naziva se također *Xuonigrat*. Prikazana s više kula sa šatorastim krovom, obrambenim zidom i džamijom bez minareta, a pored nje je prikazan i most preko rijeke Zrmanje (sl. 359.).



Sl. 359. Abraham Ortelius: Carinthiae et Goritiae... / Histria tabula.../ Zarae, et Serebenici, Theatrum Orbis Terrarum, 1598. Antwerp, Inventarski broj 22860. (preuzeto s: <https://www.swaen.com/listing/carinthiae-et-goritiae-histria-tabula-zarae-et-sebenici/6424>)

1718. nastaje karta autora Francesca Melchiorija na kojoj se navodi kao *Zvonigrad*, a prikazana je poput katastarskog plana (sl. 360.).



Sl. 360. Francesco Melchiori, Mappa del territorio compreso tra la valle di Tischovaz, il corso del fiume Buttisnizza e la città di Knin, con la linea dei nuovi confini proposti con la pace di Carlovitz, 1718. (preuzeto s: <http://www.archiviodistatovenezia.it/divenire/document.htm?idUa=1290>)

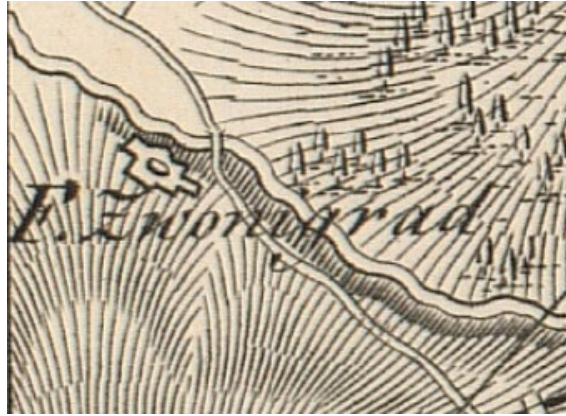
Na karti prve vojne izmjere Habsburškog Carstva navodi se kao *Ruidera von Zvonigrad* (sl. 361.).



Sl. 361. Karta Habsburškog Carstva, Prva vojna izmjera (1763. – 1787.) (preuzeto s:

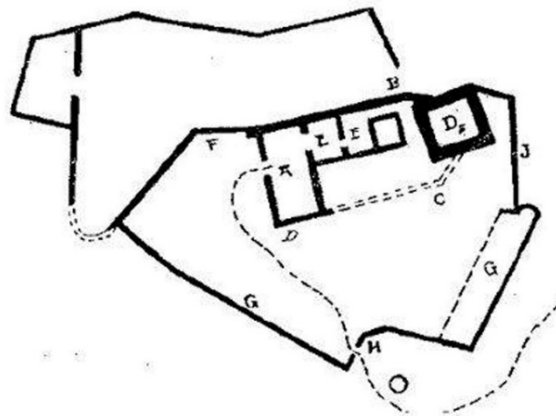
<https://maps.arcanum.com/en/map/europe18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1933564.2179513853%2C5491081.167338834%2C2593368.646109027%2C5720392.252194363>)

Maximilian de Traux i Carl Stein 1810. navode je kao *Fort Zvonigrad* (sl. 362).



Sl. 362. Maximilian de Traux, Carl Stein, Carte von Dalmatien : und dem Gebieth von Ragusa aus ächten Quellen iz 1810., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11114>)

Zadnji prikaz potječe iz 1790., a odnosi se na tlocrt autora barona Scherdingena (sl. 363.).



Sl. 363. Tlocrt Zvonigrada iz 1790. (prema: F. J. Fras, 1988, sl. 228)

Iako se kroz prethodno navedene povijesne izvore daje naslutiti kako je Zvonigrad u sastavu tadašnje Kninske županije, to se nigdje izravno ne spominje. Navedenom problematikom bavio se i Franjo Smiljanić, koji obrađujući teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku uviđa kako se Zvonigrad uopće ne prikazuje u njenom sastavu. Za potvrdu donosi prikaz dviju karata s označenim granicama županije. Prva karta se odnosi na granice i teritorij Kninske županije do 12. stoljeća,¹¹⁸² a druga se odnosi na granice i teritorij Kninske županije od 12. do 15. stoljeća, s upisanim naseljima koja se spominju u povijesnim izvorima i administrativnim podjelama.¹¹⁸³ Zna se kako su tijekom 14. i 15. stoljeća županije bile podijeljene na distrikte i da su u slučaju Kninske županije postojala tri distrikta: Campus Petri,

¹¹⁸² F. Smiljanić, 1988., 137.

¹¹⁸³ F. Smiljanić, 1988., 140.

Oprominje i Unačice,¹¹⁸⁴ a sama županija je graničila na sjeveru s Ličkom, odnosno kasnije distriktom Odorjem.¹¹⁸⁵ U 15. stoljeću najvjerojatnije distrikt Odorje već zauzima prostor izvora i gornjega toka rijeke Zrmanje, potom čitavo Plavno i Strmicu s Grahovom na istoku, te je tako oduzet Kninskoj županiji.¹¹⁸⁶ Na to upućuje kasnija karta iz 1718. koja prikazuje granice i teritorij mletačkog kninskog posjeda, jer se Zvonigrad nalazi ponovo na popisu tih posjeda s obzirom na to da prirodno gravitira gradu Kninu.¹¹⁸⁷

4. Pokretni nalazi

Iako utvrda Zvonigrad nije istraživana, s nje potječe slučajan nalaz željezne ostruge sa zvjezdicom.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁴ F. Smiljanić, 1988., 146.

¹¹⁸⁵ F. Smiljanić, 1988., 141.

¹¹⁸⁶ F. Smiljanić, 1988., 141.

¹¹⁸⁷ F. Smiljanić, 1988., 141.

¹¹⁸⁸ M. Petrinec, 1998., 113.

15. PLAVNO – UTVRDA TUKLEČ



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-2-3-2 Plavno, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Ervenik, Šibensko-kninska županija

Koordinate: Y= 5595458 X= 4892 922

Položaj: Utrda Tukleč nalazi se u Plavnu, sjeveroistočno od zaseoka Alfirovića na obroncima Orlovače na 579 metara n/m. Od zaseoka se hodom oko pola sata do 40 minuta stiže do utvrde i to kroz šumu.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je pripadala distriktu grada Knina¹¹⁸⁹ u sastavu Kninske županije. Bila je u posjedu obitelji Bojničića, Frankopana i Benkovića.

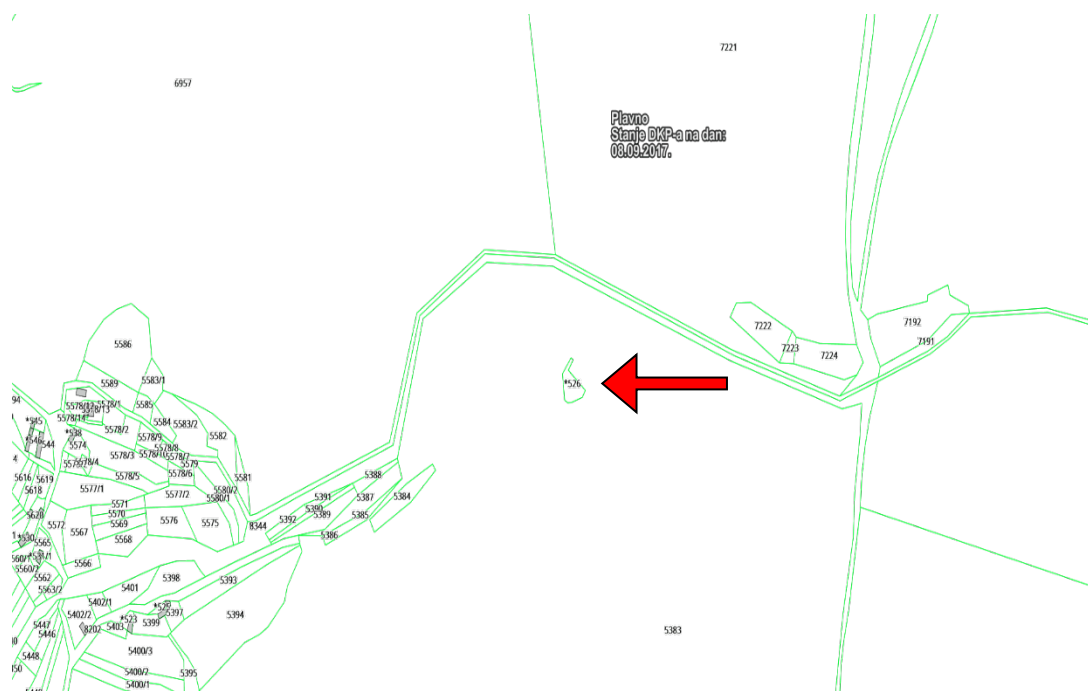
Toponimi: *Rui Plavno, Plavno,¹¹⁹⁰ Staro Plavno (Pset, Pesenta), de Tucarichi, Tukleč, Tuklac,¹¹⁹¹ Turška kadca, Turška kaca, Tukleč, Turška gradina i Grad Tukleč.*

¹¹⁸⁹ F. Smiljanić, 1992., 56, 57.

¹¹⁹⁰ F. Smiljanić, 1992., 56.

¹¹⁹¹ S. Zlatović, 1896c, 149.

1. Današnji izgled

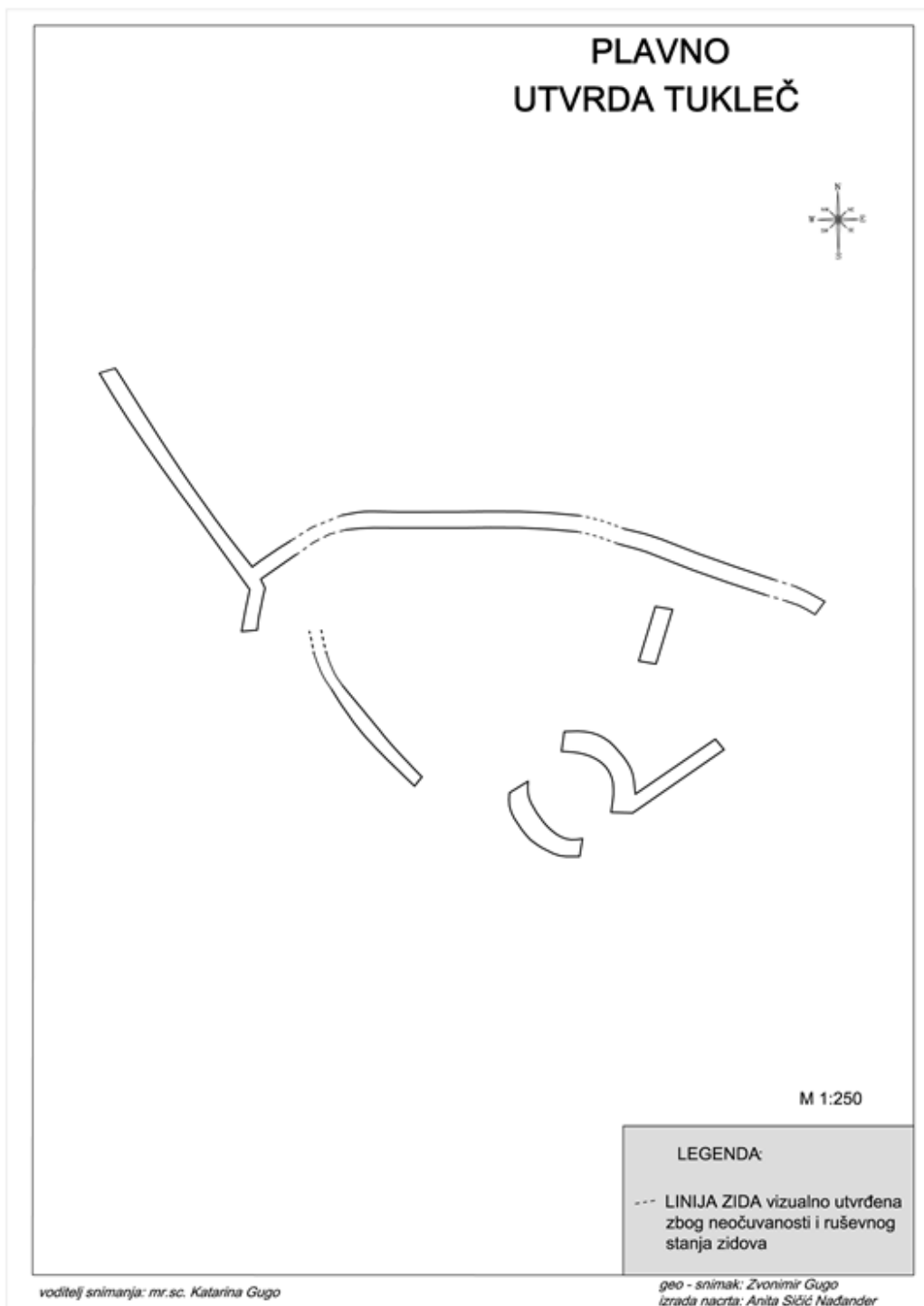


Katastarski plan Utvrda Tukleč (Turska kaca), Tukleč, k.č.zgr. 526 k.o. Plavno, M 1 : 5000

Utvrda Tukleč ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok (sl. 364.). Zadnjim obilaskom sredinom 2015. uspješno se obaviti i horizontalno mjerenje, jer se neposredno nakon što se izvršilo mjerenje kula urušila (sl. 365.).¹¹⁹² Tijekom terenskog obilaska 2010. na južnoj strani utvrde još uvijek je postojala kružna kula (sl. 366. – 367.) na kojoj su bila vidljiva dva kata, a prema visini zida moglo se pretpostaviti postojanje i trećeg. U njoj unutrašnjosti nalazili su se katovi s konzolama na koje se oslanjao drveni pod (sl. 368.), ostaci otvora za grede (sl. 369.), a na svakom od katova nalazio se po jedan prozor (sl. 370.). Promjer sačuvanih zidova iznosi 4,207 metara. Prvi dio na južnoj strani bio je sačuvan u dužini od 4,915 metara i debljini od 1,103 metara, dok je drugi dio zida kule bio dužine 4,829 metara i debljine 1,099 metara. Tom je prilikom kružna kula je po zadnji put snimljena s različitih položaja (sl. 371. – 373.). Iz njenog smjera prema jugozapadu utvrde, nastavljao se obrambeni zid dužine 8,968 i debljine 0,605 metara (sl. 374.). Prilikom mjerenja utvrde 2015., taj isti obrambeni zid bio je djelomično razrušen, točno do same kule (sl. 375.), a sačuvan je u

¹¹⁹² Ove usmene informacije o urušenju kule na utvrdu Tukleč, dao mi je krajem 2018. godine kolega dr. sc. Marko Sinobad iz Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Šibeniku, a iste je potvrdila i kolegica dr. sc. Maja Petrinec. Kolegama ovom prilikom zahvaljujem na informacijama.

ukupnoj dužini od 8,968 metara (sl. 376.). Nastavljao se s oštećenjima prema jugozapadu utvrde, a tu se nalazio i ulaz (sl. 377.) širine 3,116 metara (sl. 378.). Od ulaza, manji dio obrambenog zida se lomi pod ostrim kutom u dužini od 2,116 metara. Od loma, udaljenost do zida na jugozapadu iznosi 2, 620 metara. Zatim se nastavlja dalje prema zapadu i spušta niz padinu terena na kojemu je utvrda, u dužini od 12,180 metara, a debljina iznosi 0,839 metara (sl. 379.). Na spomenuti zid prema sjeverozapadu, nastavljao se drugi obrambeni ukupne dužine 30,193 metra (sl. 380.). Njega čini luk i isprekidan je na tri mjesta. Prvi i drugi fragment trećeg zida na sjeverozapadu ukupne su dužine 15,472 metara, a treći fragment na sjeveroistoku je dužine 14,721 metar i debljine 0,816 metara (sl. 381.). Na jugoistoku utvrde, u kružnu kulu je bio inkorporiran i obrambeni zid dužine 5,605 metara, a debljine je 0,689 metara (sl. 382., 383.). Unutar dvorišta utvrde okruženog obrambenim zidom, nalazi se na sjeveroistoku ostatak manjeg dužine 2,781 metar i širine 0,889 metara (sl. 384.). Obrambenog zida na istoku više nema (sl. 385.). Ukupna površina utvrde Tukleč iznosi 415 m².



Sl. 364. Tlocrt utvrde Tukleč



Sl. 365. Satelitski snimak utvrde Tukulj prije urušenja (prema: Google Earth, 30. kolovoza 2005.)



Sl. 366. Kružna kula na jugozapadu utvrde (19. ožujka 2010.)



Sl. 367. Pogled na kružnu kulu s jugoistoka (19. ožujka 2010.)



**Sl. 368. Ostaci konzola zida kule
(19. ožujka 2010.)**



Sl. 369. Ostaci otvora za grede u kružnoj kuli (19. ožujka 2010.)



Sl. 370. Jedan od dva prozora koja su postojali na kuli (19. ožujka 2010.)



Sl. 371. Pogled na kružnu kulu na sjeverozapadu utvrde (17. studenoga 2015.)



Sl. 372. Pogled na ostatke zidova kule na sjeverozapadu utvrde (17. studenoga 2015.)



Sl. 373. Pogled na ostatke kružne kule na sjeverozapadnoj strani utvrde (17. studenoga 2015.)



Sl. 374. Pogled na jugoistočni ostatak zidova kružne kule (?) (17. studenoga 2015.)



**Sl. 375. Orambeni zid na jugozapadu utvrde
i ostaci kule (?) (19. ožujka 2010.)**



**Sl. 376. Pogled na jugozapadni obrambeni zid utvrde i
ostatke kružne kule (?) (17. studenoga 2015.)**



Sl. 377. Orambeni zid na jugozapadu utvrde (17. studenoga 2015.)



Sl. 378. Pogled na ulaz u utvrdu uz ostatke obrušenog obrambenog zida na jugozapadu (17. studenoga 2015.)



Sl. 379. Pogled na obrambeni zid koji se izvan utvrde nastavlja prema zapadu (17. studenoga 2015.)



Sl. 380. Obrambeni zid na sjeverozapadu utvrde (17.studenoga 2015)



Sl. 381. Pogled na obrambeni zid na sjeverozapadu utvrde (17. studenoga 2015)



Sl. 382. Orambeni zid na sjeveroistoku utvrde (17. studenoga 2015.)



Sl. 383. Pogled s jugoistoka na obrambeni zid inkorporiran u kružnu kulu (19. ožujka 2010.)



Sl. 384. Pogled sa sjeveroistoka na obrambeni zid inkorporiran na kružnu kulu (19. ožujka 2010.)



Sl. 385. Pogled na ostatke obrambenog zida na istočnoj strani utvrde (19. ožujka 2010.)

2. Povijesni podaci

Utvrda Tukleč se u povijesnim podacima navodi kao *Staro Plavno* (*Pset*, *Pesenta*).¹¹⁹³ Postoji više dokumenata iz 15. stoljeća koji je spominju.¹¹⁹⁴

Prema dokumentu iz 1423. doznajemo kako Ivan Nelipić daruje posjede kćeri Katarini, ženi Ivana Frankopana. Darivanje posjeda obavilo se u prisutnosti vicebanova i kaptolskog izaslanika. Prvi od tih vicebanova bio je Jurje Bojničić iz Plavna, a drugi, Ivan Kosin viceban Bužina.¹¹⁹⁵ Tom prilikom utvrda se navodi imenom *Plavno*, što je zapravo skraćena od *Staro Plavno*.¹¹⁹⁶

1433. u nagodbi kralja Žigmunda s Mlečanima spominje se kao *Tuklac*, a doznaje se i o njenom položaju na obroncima planine Orlovače kao i o njenim arhitektonskim ostacima.¹¹⁹⁷ Čini je kružna kula koju mještani nazivaju *kadca*, a imala je obrambene zidove i ostatke zgrada.¹¹⁹⁸

Dokumenti druge polovice 15. stoljeća spominju Ivana Benkovića iz Plavna, pod dva naziva, prvi, koji se odnosi na naziv Plavno „*de Plavno*,” a drugi, na Tukleč i navodi kao „*de Tucarichi*“¹¹⁹⁹, a zapravo i jedan i drugi upućuju na utvrdu Tukleč.

¹¹⁹³ G. Urlić Ivanović, 1880., 43 - 44.

¹¹⁹⁴ L.Thálloczy Bárabas Samu, 1910., 196.

¹¹⁹⁵ S. Gunjača, 1958., 126.

¹¹⁹⁶ L. Thálloczy Bárabas Samu, 1910., 193 - 255.

¹¹⁹⁷ S. Gunjača, 1958., 125.

¹¹⁹⁸ S. Gunjača, 1958., 125.

¹¹⁹⁹ S. Antoljak, 1962., 92; S. Gunjača 1958., 125, 128.

1466. javlja se Ivan Benković kao „*de genere Vsnaçac de Croatia*“ koji je imao zemlju u selu Domakovci, odnosno mjestu na zadarskom području.¹²⁰⁰

Još dva dokumenta iz 1468. i 1469. govore o Ivanu Benkoviću iz Plavna, kako je kupio zemlju kraj sela Trnova u zadarskom distriktu, a spominje se i rodbinska veza s tadašnjim kaštelanom Zvonigrada.¹²⁰¹

1486. Nikola Benković iz Plavna dobija posjed Brdara, Bahtića, Ivana Konjščice i Petra Keglevića.¹²⁰²

Dokument iz 1546. spominje Ivana Benkovića *de Plavno*, muža Katarine Martinušić koja je zbog selidbe u Ugarsku, svom zetu Ivanu Budačkom predala na pohranu i čuvanje skupocjeno posuđe i novac.¹²⁰³ 1550. navodi se kako je Klara, kćer Ivana Benkovića (također iz Plavna) kao stanovnica grada Zadra.¹²⁰⁴

Početak 16. stoljeća Osmanlije osvajaju Knin¹²⁰⁵ i čitav prostor tadašnje Kninske županije, odnosno distrikt grada Knina, gdje se nalazilo i Plavno.¹²⁰⁶ Jednako kao i Knin, utvrda se nalazi najprije u sastavu bosanskog,¹²⁰⁷ a potom u sastavu krčko-ličkog sandžaka.¹²⁰⁸ Osmanlije je ne ruše i ne napuštaju, što se daje zaključiti i po toponimima *de Tucarichi, Turska kadca, Turska kaca, Turska gradina*.

1688. Plavno dolazi pod vlast Mletačke Republike¹²⁰⁹, a utvrda ne gubi svoj značaj, već se dodatno utvrđuje kao granična utvrda,¹²¹⁰ sve do 1797.¹²¹¹

¹²⁰⁰ S. Antoljak, 1962., 91.

¹²⁰¹ S. Antoljak, 1962., 92; E. Laszowski, 1912., 164; E. Laszowski, 1912b, 468.

¹²⁰² E. Laszowski, 1937., 154.

¹²⁰³ E. Laszowski, 1937., 155.

¹²⁰⁴ S. Antoljak, 1962., 84.

¹²⁰⁵ S. Gunjača, 1960., 89; P. Živković, 1993., 105.

¹²⁰⁶ S. Gunjača, 1958., 128.

¹²⁰⁷ P. Živković, 1993., 105.

¹²⁰⁸ H. Šabanović, 1959., 75.

¹²⁰⁹ P. Živković, 1993., 108, 115.

¹²¹⁰ S. Zlatović, 1896c, 149; S. Gunjača, 1958., 125.

¹²¹¹ P. Živković, 1993., 115.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda Tukleč prikazuje se na manjem broju karata 18. i 19. stoljeća koje su pohranjene u Austrijskom državnom arhivu u Beču i Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti. Najstariji prikaz je na karti Habsburškog Carstva iz vremena prve izmjere 1763. - 1787. (sl. 386.), a najmlađi na karti Habsburške monarhije, treće izmjere i vremena 1869. - 1887 (sl. 389.).

U razdoblju između 1763. - 1787. prikazuje se na karti Habsburške monarhije nazivom *Rui Plavno* (sl. 386.).



Sl. 386. Karta Habsburškog Carstva, Prva vojna izmjera (1763. – 1787.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1933564.2179513853%2C5491081.167338834%2C2593368.646109027%2C5720392.252194363>)

1789. prikazana je na karti Johanna Wenzela Engelmana imenom *Plavno* (sl. 387.), a u razdoblju između 1806. - 1869. na karti Habsburškog Carstva, iz vremena druge (sl. 388.) i treće 1869. - 1887. (sl. 389.) izmjere navodi se imenom *Tuklec* i *Turska gradina*.



Sl. 387. Johann Wenzel Engelmann, Westlicher Theil von Dalmatien 1789. (preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/065/306/2610352441/>)



Sl. 388. Karta Habsburškog Carstva, Druga vojna izmjera (1806. – 1869.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)



Sl. 389. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. – 1887.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

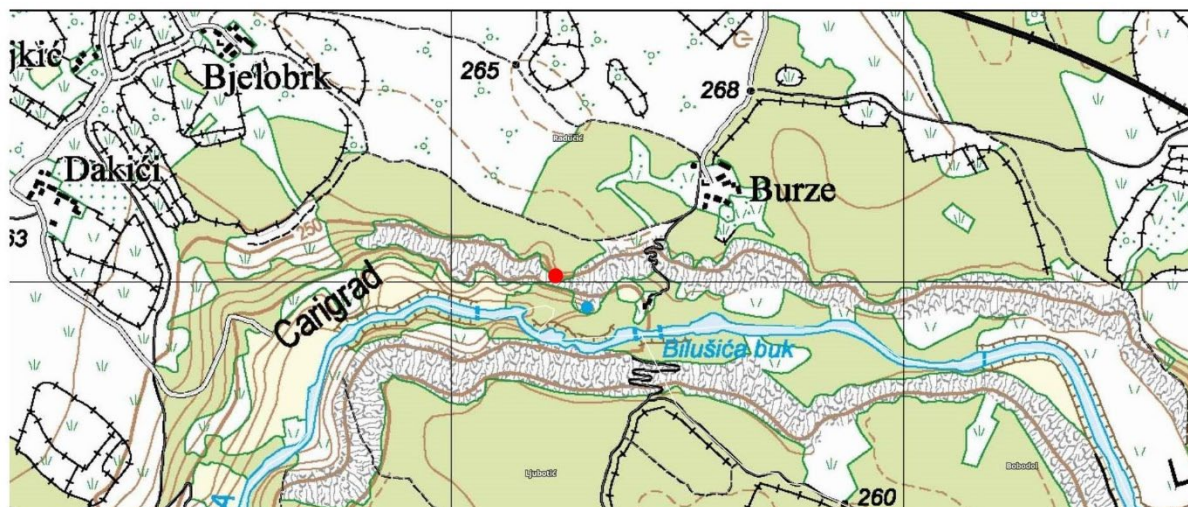
Suvremeniji opis potječe iz 2009., dok je još postojala kružna kula u relativno dobrom stanju, a od koje su nedostajala samo njena dva manja dijela zida.¹²¹² Bila je bila trokatna¹²¹³, a pod prvog kata imao je istaknutu zidnu stopu.¹²¹⁴

¹²¹² K. Gugo Rumštajn, 2009., 146.

¹²¹³ K. Gugo Rumštajn, 2009., 146.

¹²¹⁴ K. Gugo Rumštajn, 2009., 146.

16. RADUČIĆ - UTVRDA CUDATO



Izvadak: TK 1:25 000, 4416-2-3-3 .Mokro polje, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Ervenik, Šibensko-kninska županija

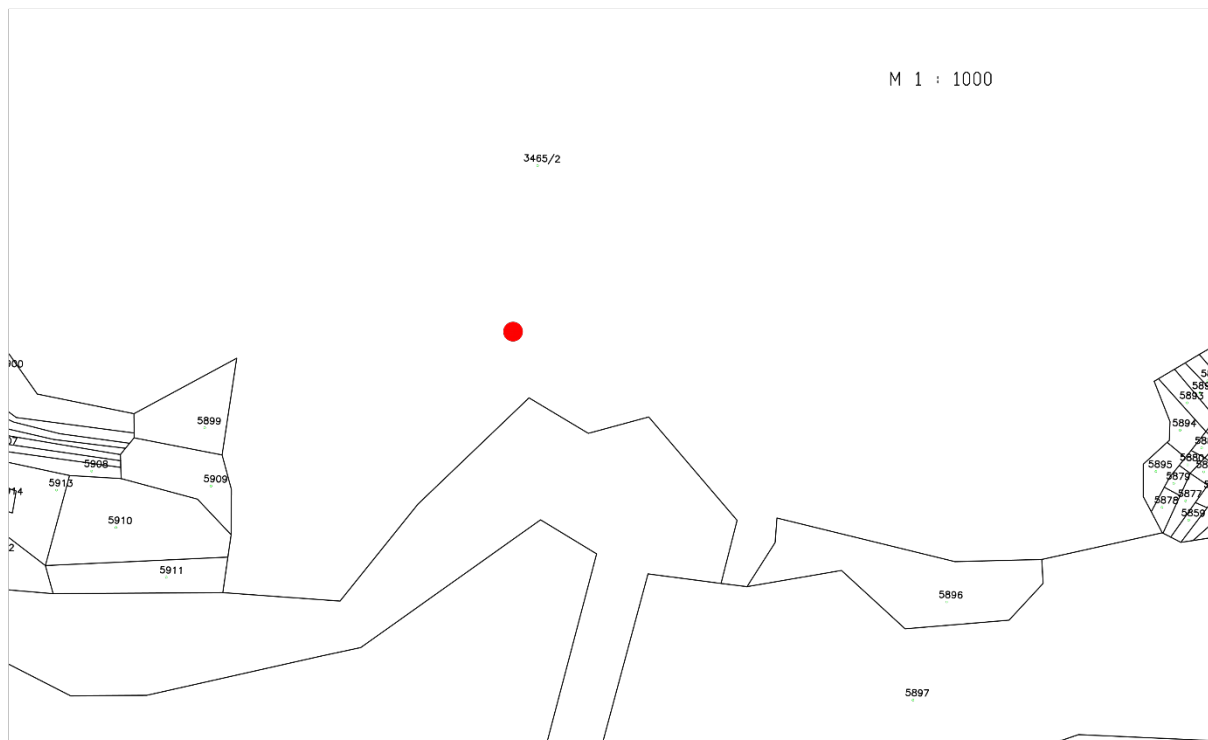
Koordinate: Y= 4874999 X= 465233

Položaj: Srednjovjekovna utvrda smještena je na litici iznad Bilušića buka na 255 metara n/m. Prema utvrdi vodi uska staza iz zaseoka Burze.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je bila u sastavu Kninske županije, a posjedovno se ne zna kome je pripadala.

Toponimi: *Cudato, Cudanto, Cudanton, Ceringrad, Cerin-grad, Grad, Castel Vecchio d. Grad i Torre Antica dta Grad Rudecich.*

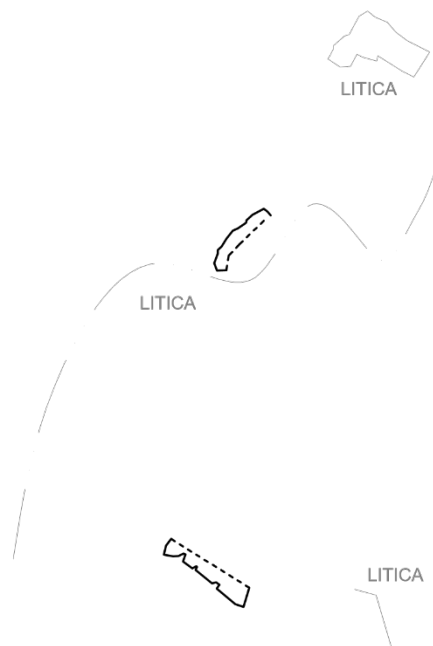
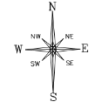
1. Današnji izgled



Katastarski plan Utrda Cudato, k. č. zgr. 34565/2 k. o. Radučić, M 1 : 1000

Utrda Cudato ima orijentaciju zapad-jug (sl. 390.), a čine je dva manja zida (sl. 391., 392.). Onaj na južnoj strani dužine je 0,7611 metara, a širine 0,2641 centimetara (sl. 393.), dok zid na zapadnoj strani ima dužinu 0,8606 metara, a širinu 0,1307 centimetara (sl. 394.). Ukupna površina utvrde iznosi 72, 285 m².

RADUČIĆ - UTVRDA CUDATO



M 1:100

LEGENDA:

- ZIDOVI očuvani samo u temelju ili neznatno iznad današnje hodne površine

voditelj snimanja: mr.sc. Katarina Gugo
geo - snimak: Zvonimir Gugo

izrada nacrt: Anita Sčić Nadander

Sl. 390. Tlocrt utvrde Cudato



Sl. 391. Pogled iz zraka na ostatak zida na južnoj strani (foto: Joško Zaninović, 2021.)



Sl. 392. Ostatak zida na južnoj strani



Sl. 393. Pogled iz zraka na ostatke zida na zapadnoj strani (foto: Joško Zaninović, 2021.)



Sl. 394. Ostatak zida na zapadnoj strani

2. Povijesni podaci

Prvi povijesni podaci o utvrđi Cudato navode je kao *Ceringrad*¹²¹⁵, a javlja se i naziv *Cerigrad*¹²¹⁶. Polovicom dvadesetog stoljeća doznajemo o njenim arhitektonskim ostacima i javlja se još jedno ime za nju, Grad¹²¹⁷. U novije vrijeme pretpostavlja se kako je bila krajem 15. stoljeća u posjedu obitelji Pridnatović.¹²¹⁸

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Najstariji prikaz utvrde je na karti Matea Pagana iz 1530., a najmlađi se odnosi na kartu Gerharda Mercatora iz 1590. (sl. 395., 398.).

Pagano utvrdu navodi kao *Cudato*, a prikazana je kulom s kruništem i obrambenim zidom (sl. 395.).



Sl. 395. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DL. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

1570. na karti Paola de Forlanija naziva se *Cudanto* i prikazana je s dvije kule sa šatrastim krovom, jedna od njih je kvadratična, a druga kružna (sl. 396.).

¹²¹⁵ G. Urlić Ivanović, 1890., 90.

¹²¹⁶ G. Urlić Ivanović, 1892., 123.

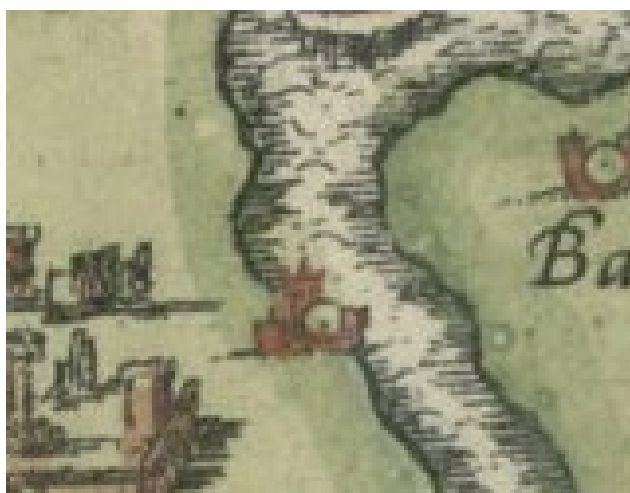
¹²¹⁷ S. Gunjača, 1960b, 277.

¹²¹⁸ Š. Vrkić, 2017., 215.



Sl. 396. Paolo de Forlani, *La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico* 1570. (preuzeto s: <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/>)

1570. - 1606. stilizirano se prikazuje na karti Wolfganga Laziusa bez naziva (sl. 397.).



Sl. 397. Wolfgang Lazius: *Zarae Et Sebenici Descriptio* 1570. - 1606. (preuzeto s: <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684>)

Zadnji kartografski prikaz je iz 1590. Gerharda Mercatora na kojemu se naziva *Cudanton*, označena samo topografskim znakom (sl. 398.).



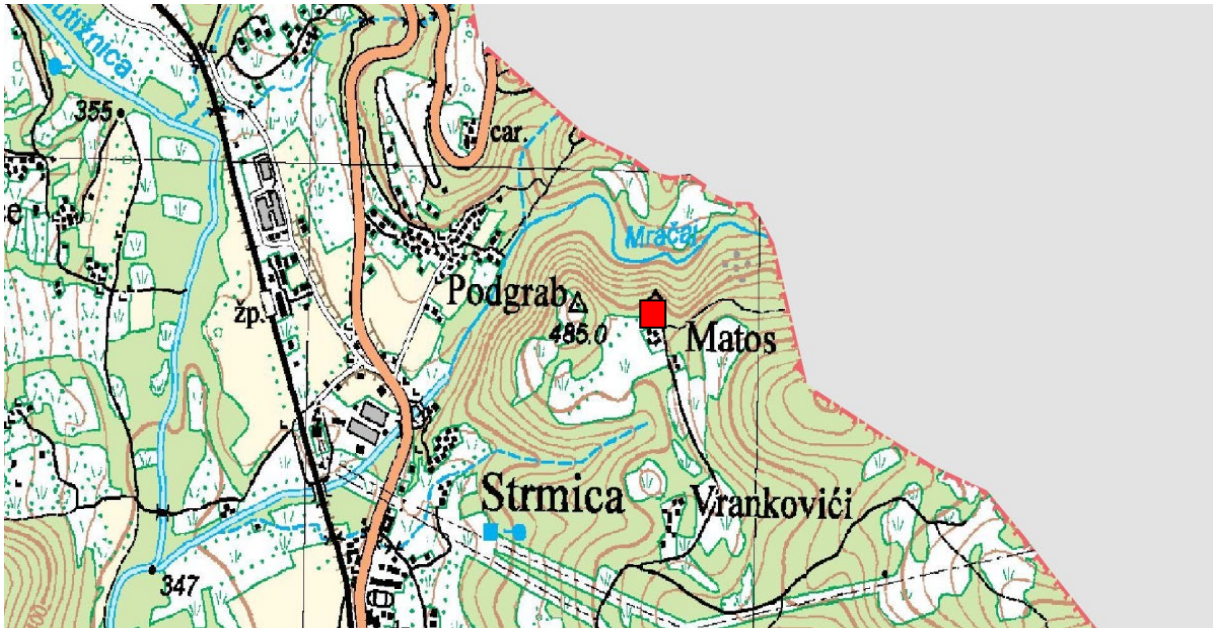
Sl. 398. Gerhard Mercator, Slavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte, 1590.
(preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200>)

4. Pokretni nalazi

Provedenim rekognosciranjem arheologa Šime Vrkića pronađeni su ostaci srednjovjekovne keramike i stakla.¹²¹⁹

¹²¹⁹ Š. Vrkić, 2017., 212.

17. STRMICA – MATAS UTVRDA



Izvadak: TK 1 : 25 000, 4416-2-4-1 Strmica, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Knin, Šibensko-kninska županija

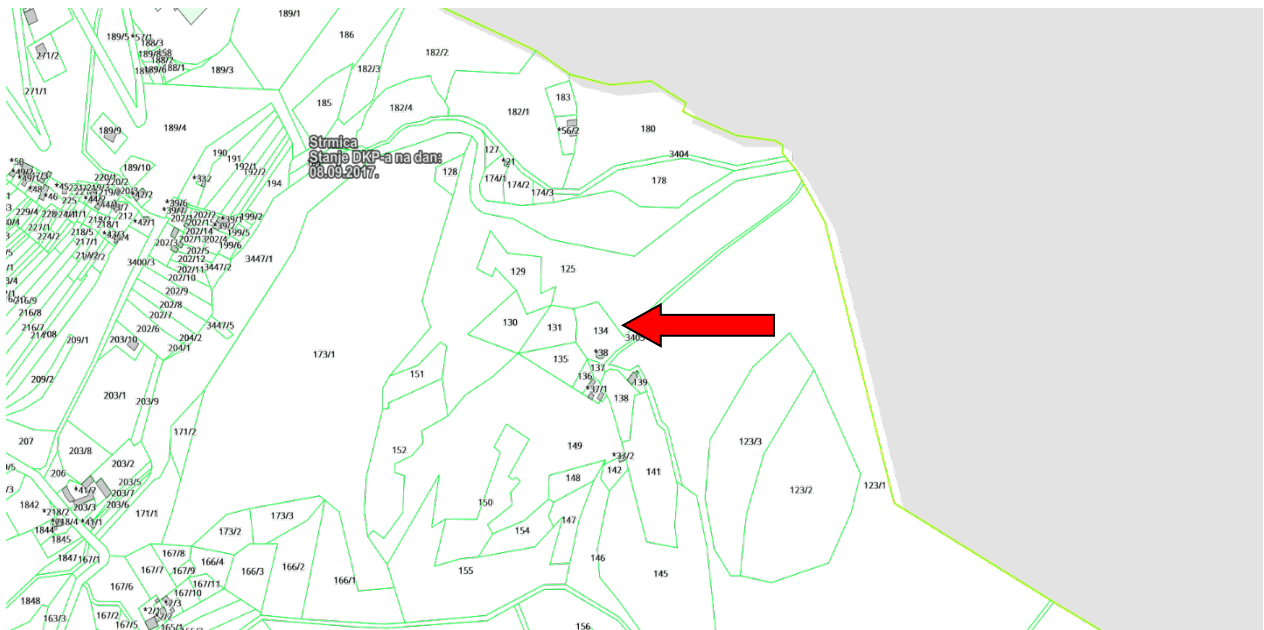
Koordinate: Y= 5601778 X= 4892727

Položaj: Utvrda je smještena u zaseoku Matas, selo Podgrab, blizu naselja Strmica u neposrednoj blizini planinskog prijevoja Derale, na graničnom potezu između Like, Bosne i Dalmacije na 428 metara n/m.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: Teritorijalno je pripadala distriktu grada Knina u sastavu Kninske županije. Ne zna se kome je prvotno pripadala, a kasnije je dobila naziv po mještanima s prezimenom Matas.

Toponimi: *Stermicki, Stermixi, Stermnon, Stermicza, Starniza, Harmizza, Ruo Stermicza i Matas gradina i Matos.*

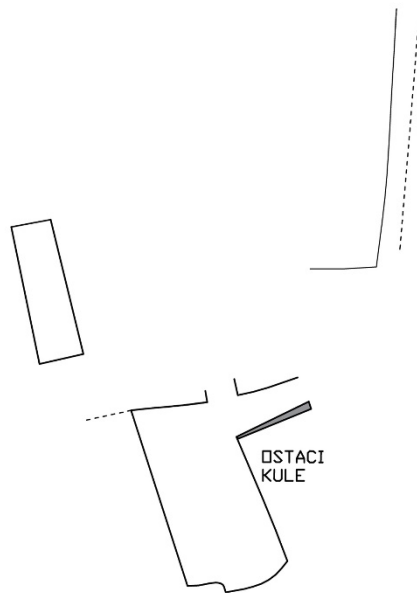
1. Današnji izgled



Katastarski plan Utrvrda Matas, k.č. z.134 i k.č.zgr. 38 k.o. Strmica, M 1 : 5000

Utrvrda Matas ima orijentaciju sjeveroistok-jugozapad (sl. 399.). Ostaci zidova pravokutne kule nalaze se na jugozapadnom dijelu utvrde (sl. 400. – 401.). Na njoj su vidljiva oštećenja pri vrhu (sl. 402.) i pri dnu zida kule (sl. 403.). Južni zid pravokutne kule ima dužinu 3,669 metara (sl. 404.), dužina jugozapadnog zida iznosi 6,626 metara (sl. 405.), sjeveroistočnog 4,804 metra, a dužina sjevernog zida iznosi 2,818 metara. Obrambeni zid na sjeveroistoku utvrde inkorporiran je na zid pravokutne kule i pruža se dalje prema sjeveroistoku u dužini od 2,218 metara. Na spomenutom obrambenom zidu nalazi se i manji ulaz širine 1,115 metara (sl. 406.). Jugozapadno od pravokutne kule, gotovo u pravcu njenog pružanja, nalazi se manji obrambeni zid utvrde dužine 4,900 metara, a širine 1,687 metara (sl. 407.). Krajnje sjeveroistočno na utvrdi sačuvan je zid dužine 9,265 metara i debljine 2,367 metara (sl. 408.). Ukupna površina utvrde Matas prema dosadašnjim saznanjima iznosi 160 m².

STRMICA - UTVRDA MATAS



OSTACI
KULE

M 1:200

LEGENDA:

--- LINIJA ZIDA vizualno utvrđena
zbog neočuvanosti i ruševnog
stanja zidova

▨ Proširenje zida - temelj

0 1 5m

voditelj snimanja: mr.sc. Katarina Gugo

*geo - snimak: Zvonimir Gugo
izrada nacrt: Anita Sikić Nadander*

Sl. 399. Tlocrt utvrde Matas



Sl. 400. Satelitski snimak utvrde Matas (prema: Google Earth, 30. kolovoza 2005.)



Sl. 401. Pogled s jugozapada na ostatke pravokutne kule



Sl. 402. Pogled s jugozapada na oštećenje pri vrhu pravokutne kule



Sl. 403. Pogled s jugozapada na oštećenje pri dnu pravokutne kule



Sl. 404. Pogled s jugozapada na južni zid pravokutne kule



Sl. 405. Ostaci pravokutne kule na jugozapadu utvrde



Sl. 406. Ostatak zida pravokutne kule, ulaz i ostatak obrambenog zida na sjeveroistoku utvrde



Sl. 407. Ostatak obrambenog zida na jugozapadu utvrde



Sl. 408. Ostaci obrambenog zida na sjeveroistoku utvrde

2. Povijesni podaci

Naselje Strmica prvi put se spominje kao *Stermiče* 1394.¹²²⁰, a uz naselje se spominju i rodovi Strmičana ili St(e)rmića, *stermi(ani)* i Tiškovčana.¹²²¹ Prema dokumentu iz navedene godine doznajemo kako je Vladika, sin Grgura Petrova iz Karina, sklopio ugovor s predstavnicima roda Strmičana i Tiškovčana, a po odredbama toga ugovora, oni sklapaju primirje i odriču se neprijateljstva.¹²²² Ipak, bez obzira na navedene dokumente, rod Strmičana se ne pojavljuje među dvanaest plemićkih hrvatskih rodova u razdoblju od 1382. do 1409.¹²²³

1433. doznaje se kako se utvrda Matas veže uz ugovor između Žigmunda Luksemburškog i Venecije,¹²²⁴ a da je povijesni podaci nigdje izrijeком ne spominju, već se spominje jedino naselje Strmica, kojemu ona i pripada.

Dokument iz 16. stoljeća govori kako je osvojena od Osmanlija, a kao njen vlasnik se imenuje beg Kulinović.¹²²⁵ Nakon 1624. u opisu bosanskog sandžaka među brojnim se utvrdama nalazi i Strmica.¹²²⁶ Tom prilikom se navodi njena arhitektura i podatak kako je 1715.

¹²²⁰ S. Antoljak, 1962., 97.

¹²²¹ S. Antoljak, 1962., 98, 112; D. Magaš, 2003., 15.

¹²²² S. Antoljak, 1962., 72.

¹²²³ S. Antoljak, 1962., 98.

¹²²⁴ S. Zlatović, 1896c, 149,150.

¹²²⁵ S. Zlatović, 1896c, 149,150.

¹²²⁶ F. Rački, 1882., 174.

zapaljena i porušena do temelja.¹²²⁷ Mletačko izvješće iz prve polovice 17. stoljeća donosi ime *Harmizza* za utvrdu Matas.¹²²⁸

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

Utvrda Matas se na kartografskim izvorima od 16. do 18. stoljeća nigdje ne spominje, već se navodi samo Strmica, vjerojatno kao najbliže naselje kojemu je utvrda pripadala. Navedene karte čuvaju se u Austrijskom državnom arhivu u Beču, Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti i Zbirci Novak u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

Najstariji prikaz je na karti Matea Pagana iz 1530., a najmlađi se odnosi na kartu Habsburškog Carstva iz 1869. - 1887. (sl. 409., 412.)

Na Paganovoj karti navodi se imenom *Stermnon*. Čine je dvije kvadratične kule s kruništima i obrambeni zid s kruništem (sl. 409.).



Sl. 409. Mateo Pagano, TVTO EL CONTADO. DI. ZARA - E SEBENICHO, 1530., (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tvto+el+cotado.di+Zara-E.+Sebenicho>)

¹²²⁷ S. Zlatović, 1896c, 149,150.

¹²²⁸ F. Rački, 1882., 184.

1690. na karti Johanna Hoffmanna utvrđa se navodi nazivom *Stermicki* (sl. 410).



Sl. 410. Johann Hoffmann, Neüe Ungarisch- und Türckische Grosse Land-Charte 1690. (preuzeto s: <http://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/018/2619316435>)

Na karti Habsburškog Carstva koja je nastala između 1763. i 1787. imenuje se kao *Ruo Stermicza* (sl. 411.).



Sl. 411. Karta Habsburškog Carstva, Prva vojna izmjera (1763. – 1787.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1933564.2179513853%2C5491081.167338834%2C2593368.646109027%2C5720392.252194363>)

Na karti Habsburškog Carstva iz 1869. - 1887. utvrda se po prvi put navodi imenom *Matas* i to kao *Matas gradina*, a označena je položajem (sl. 412.).



Sl. 412. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. – 1887.)

(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817>)

I. Petricioli također spominje utvrdu u Strmici, navodeći je pod imenom *Stermixi*, govoreći o njenom položaju iznad Butižnice.¹²²⁹ Današnji toponim po kojemu je poznatija, toponim *Matas*, javlja se tek u 19. stoljeću.

4. Pokretni nalazi

U Starinarskim dnevnicima prema Marunovim navodima utvrda se nalazi pored Matasovih kuća kao i ostaci srušene crkvice. U njoj neposrednoj blizini pronađena su dva natpisna spomenika, od kojih drugi ima i križ na sebi.¹²³⁰

¹²²⁹ I. Petricioli, 1969., 528.

¹²³⁰ M. Petrincec, 1998., 88.

18. TEPLJUH - UTVRDA PETROVAC



Izvadak: TK 1 : 25 000, 4416-4-1-2 Siverić, Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.

Općina/Grad, Županija: Drniš, Šibensko-kninska županija

Koordinate: Y= 5596882 X= 4863006

Položaj: Srednjovjekovna utvrda smještena je na visoravni do susjedne Orišnice na 559 metara n/m. Prema njoj se kreće s juga, iz zaseoka Čolovića Donjih, ali je pristup otežan zbog oštrog kamenja, jednako kao i sa sjevera.

Srednjovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: U teritorijalnom pogledu je pripadala distriktu *Campus Petri*,¹²³¹ a u sastavu Kninske županije. Bila je u posjedu Petra Svačića, Nelipića, Frankopana, bana Petra Talovca, a poslije u posjedu obitelji Bojničića i Benkovića.¹²³²

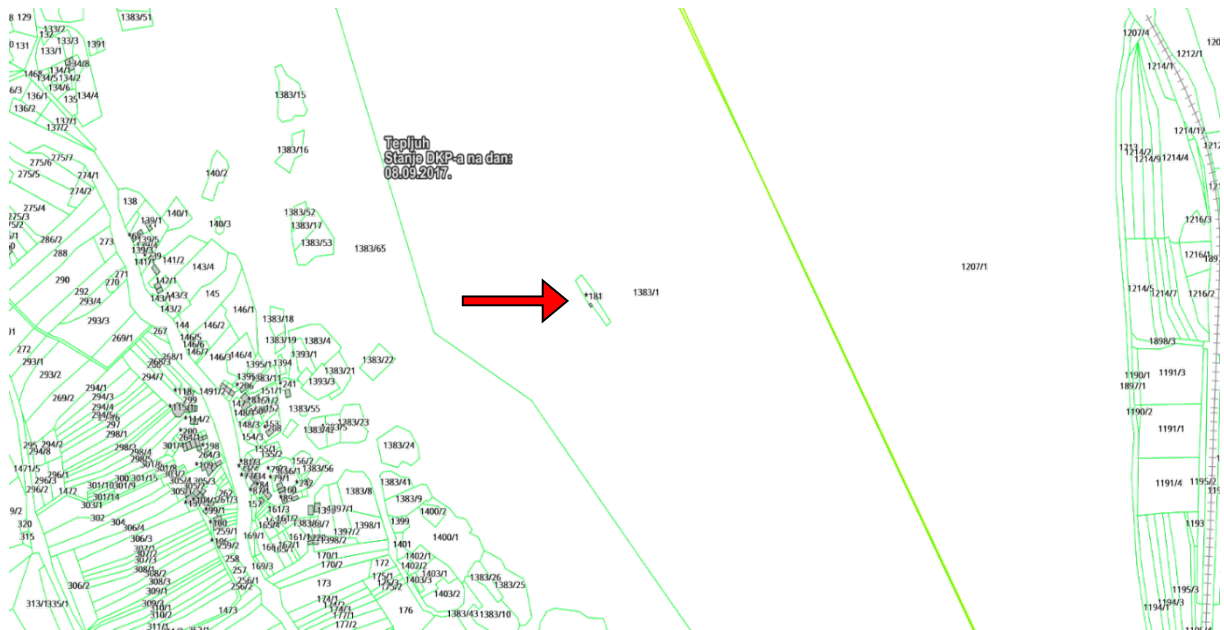
Toponimi: *castrum Petrovac*, *Pekrovitsch*, *Pekrovitsch*, *Petrovaz*,¹²³³ *Petrovatz*, *Petrovac - grad*, *Grad Petrovac*, *Gradina*, *Dvori bana Petra*, *Petrovac ili Banovi dvori*.

¹²³¹ F. Smiljanić, 1992., 57, 58.

¹²³² S. Gunjača, 1958., 127,128.

¹²³³ F. Rački, 1882., 180.

1. Današnji izgled



Katastarski plan Utruda Petrovac, k.č.zgr. 181 k.o. Tepljuh, M 1 : 5000

Utruda Petrovac slabo je očuvana i ne može se govoriti o njenom tlocrtu. Do nje nije bilo moguće doći zbog izuzetno nepristupačnog kamenog terena. Ipak, s male udaljenosti od mjesta gdje je nekad stajala, bilo je jedino moguće zamijetiti loše vidljive tragove zida. (sl. 413. – 414.).



Sl. 413. Pogled iz daljine na položaj utvrde Petrovac



Sl. 414. Pogled na položaj utvrde Petrovac

2. Povijesni podaci

Petrovac je poznat kao gradinsko naselje čiji bedem opkoljava prstenasti vrh.¹²³⁴ Dokumenti o utvrdi upućuju na naziv *Dvorovi bana Petra Svačića* (1094. - 1097.),¹²³⁵ kao mjesta u kojemu je stolovao zadnji hrvatski kralj Petar Svačić.¹²³⁶

U 15. stoljeću pripadala je hrvatskom velikašu i banu Petru Talovcu¹²³⁷, a nakon njegove smrti dolazi u posjed obitelji Bojničića i Benkovića.¹²³⁸ Spominje se među naseljima 15. stoljeća,¹²³⁹ osobito kao položaj srednjovjekovne arhitekture.¹²⁴⁰

Mletačko izvješće iz 1624. spominje je u sastavu tada Kliškog sandžaka,¹²⁴¹ a doznaje se i o arhitekturi, kako je okružena zidinama i bez naselja.¹²⁴²

¹²³⁴ S. Zlatović, 1896c, 150; M. Zaninović, 1974., 304; M. Zaninović, 1992., 37.

¹²³⁵ I. Kukuljević Sakcinski, 1873., 48.

¹²³⁶ G. Urlić Ivanović, 1880., 44, 45; Vj. Klaić, 1898., 2.

¹²³⁷ S. Gunjača, 1958., 127,128.

¹²³⁸ S. Gunjača, 1958., 127,128.

¹²³⁹ F. Smiljanić, 1992., 56, 57, 58.

¹²⁴⁰ M. Zaninović, 1996., 253.

¹²⁴¹ F. Rački, 1882., 174.

¹²⁴² F. Rački, 1882., 180; S. Zlatović, 1896c, 150.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

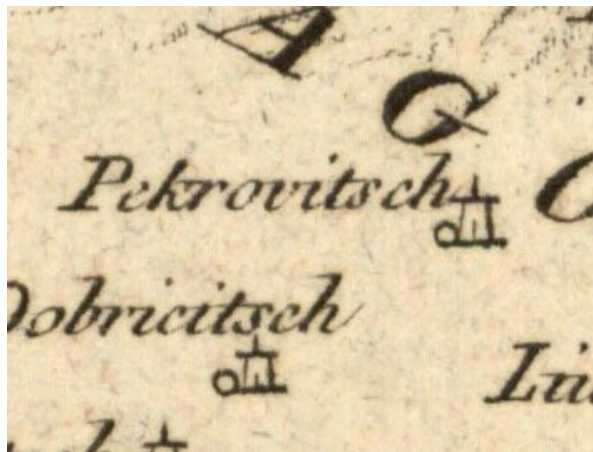
Utvrda Petrovac javlja se na svega nekoliko kartografskih prikaza od 16. do 19. stoljeća, a pohranjeni su u Zbirci Novak u sklopu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Austrijskom državnom arhivu u Beču i Mađarskom državnom arhivu u Pečuhu.

Najstariji prikaz je na karti Lazarus Secretarius iz 1528. na kojoj se naziva *Petrov*. Prikazana je vrlo stilizirano s jednom kulom sa šatorastim krovom (sl. 415.).



Sl. 415. Lazarus Secretarius, *Tabula Hungariae*, Ingolstadt 1528.
(preuzeto s: https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Hungariae)

1789. nastaje kartografski prikaz Johana Wenzela Engelmana na kojem se utvrda imenuje kao *Pekrovitsch*. Prikaz je stiliziran s jednom kulom sa šatorastim krovom (sl. 416.).



Sl. 416. Johann Wenzel Engelmann, *Westlicher Theil von Dalmatien* 1789.
(preuzeto s: <https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/065/306/2610352441/>)

S početka 19. stoljeća potječe karta Maximiliana de Trauxa i Carla Steina, na kojemu se utvrda Petrovac navodi kao *C. Petrovaz Ruine*. Prikazana je kao toponim bez vidljive arhitekture (sl. 417.).



Sl. 417. Maximilian de Traux, Carl Stein, *Carte von Dalmatien : und dem Gebieth von Ragusa aus ächten Quellen* iz 1810. (preuzeto s: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11114>)

Na karti Habsburškog Carstva iz 1806. - 1869. navodi se kao *Petrovac*, prikazana samo katastarskim planom (sl. 418.).



Sl. 418. Karta Habsburškog Carstva, *Druga vojna izmjera* (1806. – 1869.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

Najmlađi njen prikaz potječe iz sredine 19. stoljeća, a veže se uz kartu Habsburškog Carstva iz 1869. - 1887. (sl. 419.).



Sl. 419. Karta Habsburškog Carstva, Treća vojna izmjera (1869. – 1887.)

(preuzeto s:

[https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817\)](https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817))

Arhitekturu utvrde Petrovac spominje i Lujo Marun te navodi sačuvanu visinu obrambenih zidova, kao i postojanje kvadratične i peterokutne cisterne.¹²⁴³

4. Arheološko istraživanje

Pokusno arheološko iskopavanje proveo je fra Lujo Marun 1884. kad je još bio župski pomoćnik u Drnišu.¹²⁴⁴

5. Pokretni nalazi

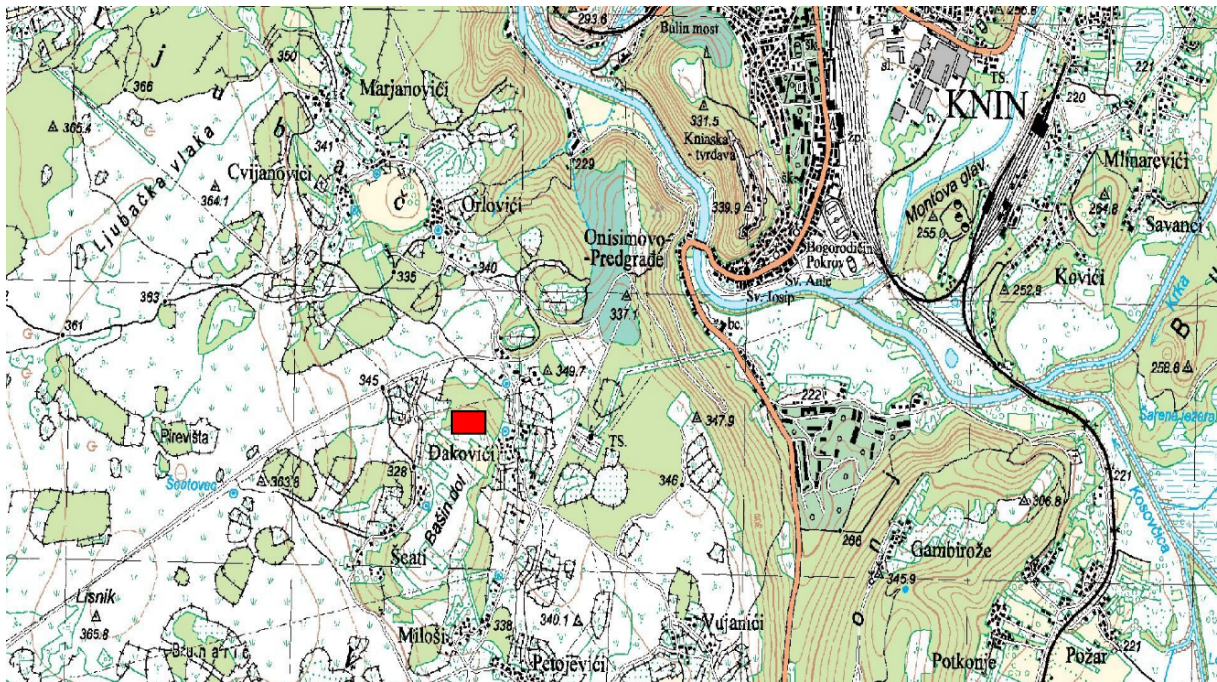
U nasipu od žbuke i gara pronađena su dva nedefinirana željezna predmeta.¹²⁴⁵

¹²⁴³ M. Petrincec, 1998., 36.

¹²⁴⁴ K. Jurišić, 1979., 28; M. Petrincec, 1998., 16.

¹²⁴⁵ M. Petrincec, 1998., 36.

19. VRBNIK - TVRĐAVA VRBNIK



Knin Knin 4416-2-3-4; Državna geodetska uprava Zagreb, 2006.
Izvadak: TK 1 : 25 000, 470 -3-4 Knin

Općina/Grad, Županija: Knin, Šibensko-kninska županija

Registar kulturnih dobara: nije u registru

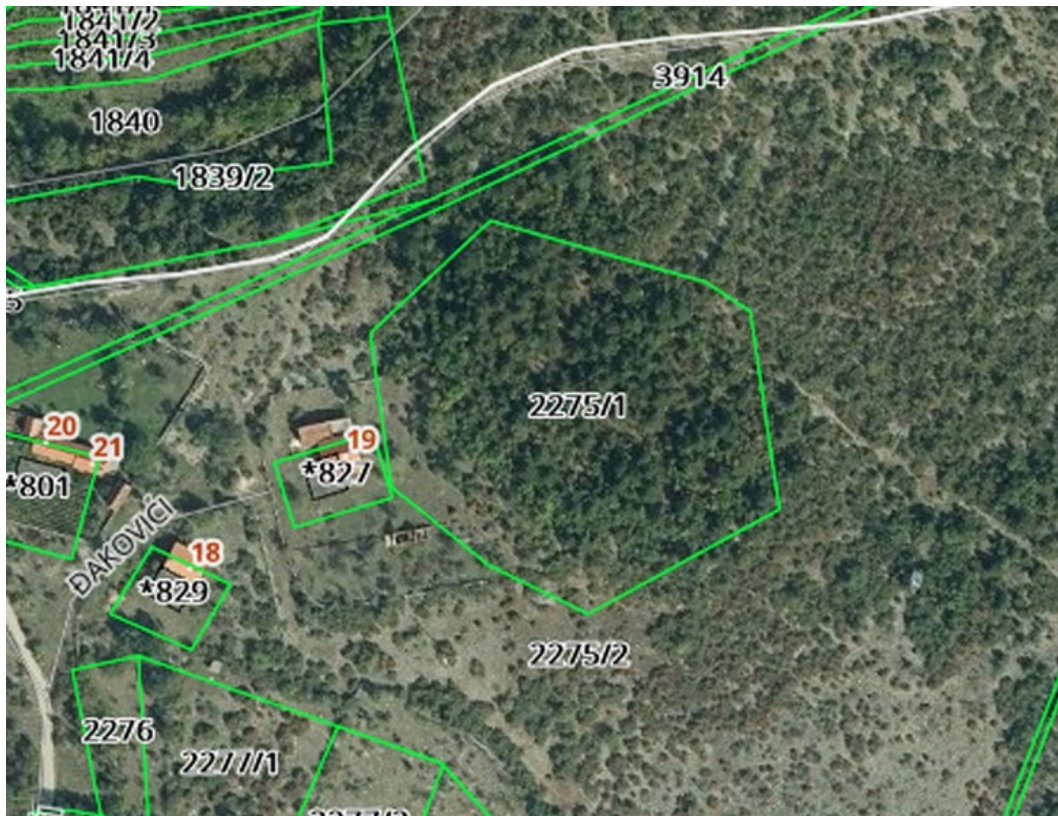
Koordinate: X=474520, Y=4876580

Položaj: Tvrđava Vrbnik smještena je na brdu Vrbniku na 350 metara n/m. neposredno uz lijevu stranu ceste koja vodi prema zaseoku Đakovići. Pristup utvrdi moguć je cestom iz Knina koja vodi prema mjestu Ljubač pored Knina.

Novovjekovna teritorijalna i posjednička pripadnost: U teritorijalnom smislu utvrda je pripadala Kotaru Knin, a bila je u posjedu austrijske vojske.

Toponimi: *Fort Verbnik, Fort Vrbnik, Fort Wrbnik i Tvrđava Vrbnik.*

1. Današnji izgled



Katastarski plan tvrđave Vrbnik k.č. zem 2275/1 k.o.
Vrbnik, (preuzeto s: <https://geoportal.dgu.hr/>)

Utvrda Vrbnik danas se nalazi u šumi, a orijentacije je sjeverozapad-jugoistok. Udaljena je 1,11 km od Kninske tvrđave, a od nje do prvog zaseoka Đakovića udaljenost iznosi 136,3 metara. Dimenzije tvrđave iznose cca 120 x 90 metara.

Obrambeni rov ispred grudobrana tvrđave ukopan je u litici. Od arhitektonskih dijelova na zamjećuju se jedva vidljivi ostaci položaja rampe za topove na njenoj jugoistočnoj strani (sl. 420.) i jarak ukopan u liticu na sjevernoj strani (sl. 421.). U središtu tvrđave nalazi se zidana vojarna. Moguće je govoriti o njenoj površini od oko 10 800 m.²



Sl. 420. Položaj rampe za topove na jugoistoku tvrđave (foto: Marko Sinobad, 2019.)



Sl. 421. Jarak na sjeveru tvrđave Vrbnik (foto: Marko Sinobad, 2019.)



Sl. 422. Tvrđava Parone ispred Verone
(preuzeto sa: <https://m.sibenik.in/> od 5. veljače 2019.)

2. Povijesni podaci

O tvrđavi nam nisu poznati povijesni podaci. Prema mišljenju konzervatora nastala je nakon poraza Napoleona 1815.¹²⁴⁶ Gradi se najvjerojatnije sredinom 19. stoljeća, a bila je u upotrebi sve do 1875., kada se vojska povlači i napušta je.¹²⁴⁷ S obzirom da to da na njoj nisu provedena istraživanja, možemo samo pretpostaviti kako su se uz zidane objekte nalazili i zemljani nasipi koji su služili kao zaštita od topovskih kugli, slično kao na tvrđavi Parone ispred Verone na sjeveru Italije (sl. 422.).

¹²⁴⁶ www.sibenik.in/ od 30. ožujka 2019.

¹²⁴⁷ www.huknet1.hr/?p=34323 od 5. veljače 2019.

3. Prikazi utvrde kroz stoljeća

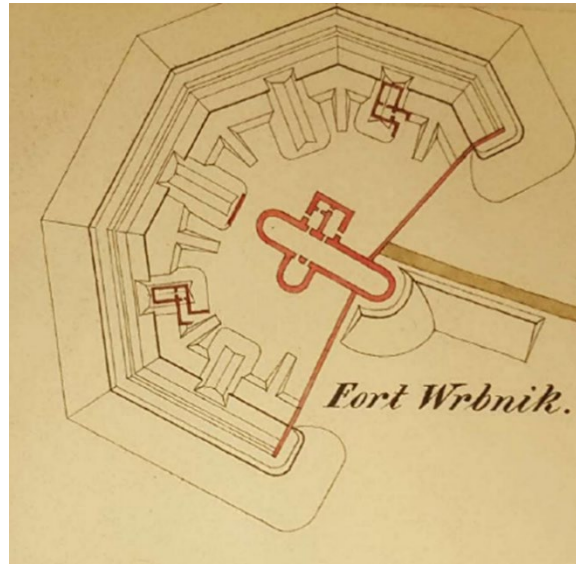
Prvi i jedini kartografski prikaz nalazi se na karti Habsburškog Carstva, Druge vojne izmjere iz 1806. - 1869. gdje se tvrđava navodi kao *Fort Verbnik* (sl. 423.).



Sl. 423. Karta Habsburškog Carstva, Druge vojna izmjera (1806. – 1869.)
(preuzeto s:

<https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435>)

Osim navedenog postoji i avionski snimak iz 1968. godine (sl. 428). Do otkrića tvrđave Vrbnik došlo je slijedom informacija dobivenih prilikom izrade Konzervatorskog elaborata za Kninsku tvrđavu,¹²⁴⁸ kada su pronađeni tlocrt (sl. 424) i tri presjeka (sl. 425 - 427)¹²⁴⁹ tvrđave iz kraja 19. stoljeća. Poznato je kako je tvrđava imala polukružni izgled s velikim grudobranima od kamenja i zemlje, a jarak ispred grudobrana je iskopan u litici.¹²⁵⁰

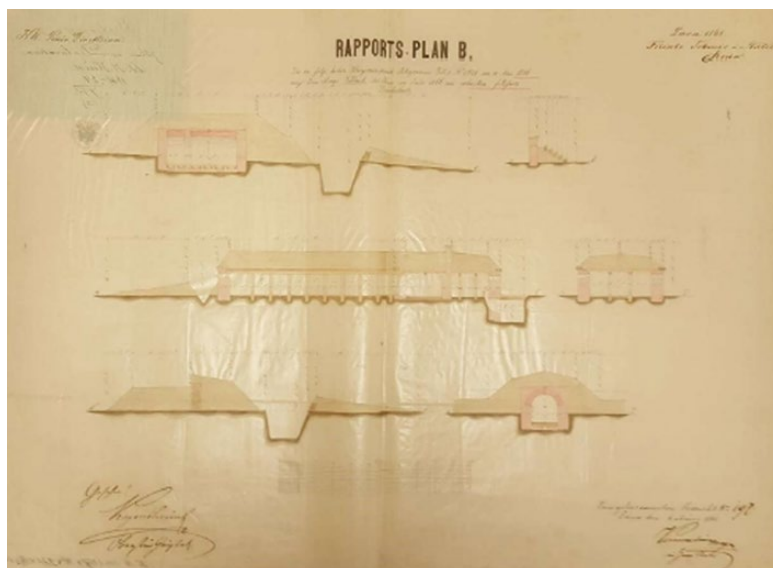


Sl. 424. Tlocrt tvrđave Vrbnik nepoznatog autora iz 1866. godine, (prema: T. Pleše, 2018, str. 234-235)

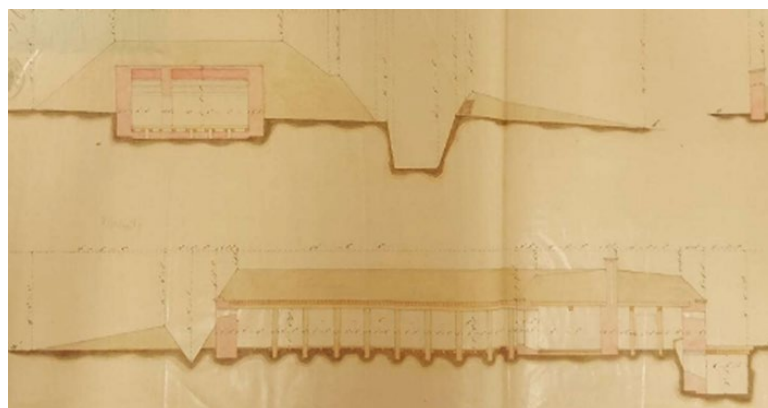
¹²⁴⁸ Angažiran na izradi Konzervatorskog elaborata za Kninsku tvrđavu, Hrvoje Kekez s Katoličkog sveučilišta u Zagrebu pronašao je u Državnom arhivu u Beču nacrt i presjeke tvrđave Vrbnik.

¹²⁴⁹ T. Pleše, 2018, 208, 234, 236, 237, 238.

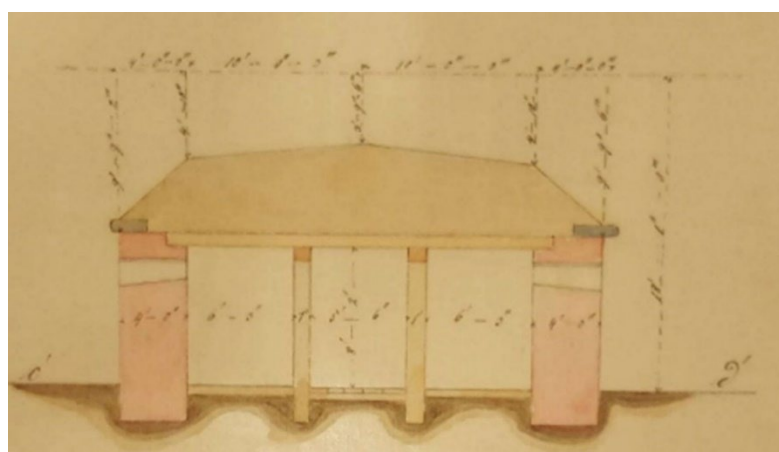
¹²⁵⁰ www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/8347862/ od 5. veljače 2019.



Sl. 425. Presjek tvrđave Vrbnik nepoznatog autora iz 1866. godine, nepoznat autor (prema T. Pleše, 2018, str. 236)



Sl. 426. Presjek tvrđave Vrbnik iz 1866. godine, nepoznat autor (prema Tajana Pleše, 2018, str. 237)



Sl. 427. Presjek tvrđave Vrbnik iz 1866. godine, nepoznat autor (prema Tajana Pleše, 2018, str. 238)



Sl. 428. Tvrđava Vrbnik na avionskoj snimci iz 1968. godine
<https://www.sibenik.in/>, 5. veljače 2019.

Osim navedenog postoji i avionski snimak iz 1968. (sl. 428.). Do otkrića tvrđave Vrbnik došlo je slijedom informacija dobivenih prilikom izrade Konzervatorskog elaborata za Kninsku tvrđavu¹²⁵¹, kada su pronađeni tlocrt (sl. 424.) i tri presjeka (sl. 425. – 427.)¹²⁵² tvrđave iz kraja 19. stoljeća. Poznato je kako je imala polukružni izgled s velikim grudobranima od kamenja i zemlje, a jarak ispred grudobrana iskopan je u litici.¹²⁵³

¹²⁵¹ Angažiran na izradi Konzervatorskog elaborata za Kninsku tvrđavu, Hrvoje Kekez s Katoličkog sveučilišta u Zagrebu pronašao je u Državnom arhivu u Beču nacrt i presjeke tvrđave Vrbnik.

¹²⁵² T. Pleše, 2018., 208, 234, 236, 237, 238.

¹²⁵³ www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/8347862/ od 5. veljače 2019.

VI. ANALIZA SREDNJOVJEKOVNIH I NOVOVJEKOVNIH UTVRDA NA KNINSKOM PODRUČJU

Povijest i namjena utvrda

Gradnja srednjovjekovnih, a kasnije i novovjekovnih utvrda obilježena je utjecajima koji su više bili posredni nego izravni. Iako su Mađari izvršili izravan politički utjecaj na kninsko područje kroz personalnu uniju, Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, njihov utjecaj na gradnju utvrda bio je širi, te se odnosio općenito na konstruktivne sadržaje utvrda.

Ostali utjecaji na kninsko područje dolaze izravno preko inženjera i graditelja koje Venecija šalje nakon što osvaja taj prostor. Poznato je kako u slučaju Kninske tvrđave dolaze graditelji iz Venecije, ali i iz gradova Mletačke Dalmacije. Venecija za graditeljske zahvate na Kninskoj tvrđavi šalje mletačkog inženjera i generala hrvatskih korijena, Antuna Jančića¹²⁵⁴, a osim njega, angažirali su se i graditelji iz dalmatinskih gradova, poput trogirskih graditelja, Ivana i Ignacija Macanovića¹²⁵⁵.

Pojava utvrda i u društvenom smislu je značila promjenu. Posebno se ističe uloga plemstva koje dobiva nove ovlasti, temeljene na dobivanju posjeda. Takav ustroj značajno je osnažio brojne velikaške obitelji od kojih su na kninskom području poznati Svačići, Nelipići, Martinušići, Utješinovići Martinušići, Utješinovići Mišljenovići, Bogatići, Šubići, Frankopani, Kurjakovići, Bojničići, Benkovići, Karlovići, Zrinski, Kegljevići i Talovci. Svi navedeni velikaši bili su u posjedu najmanje jedne utvrde, zavisno o razdoblju kada su imali najveću političku moć. Od svih njih najviše utvrda u svom posjedu imali su Nelipići i to njih osam, a to su Kninska tvrđava, Nečven, utvrda Petrovac, Zvonigrad, Ključica, Kamičak, Drniš i Glavaš. Frankopani su posjedovali njih pet, a to su: Glavaš, Tukleč, Zvonigrad, Ključica i Kamičak. Šubići su imali ukupno četiri: Kninsku tvrđavu, Zvonigrad, Zečevo i Trošenj. Svačići tri utvrde, Kninsku tvrđavu, Petrovac i Kamičak. Benkovićima i Bojničićima su pripadale dvije, Petrovac i Tukleč, dok su Martinušići također posjedovali dvije utvrde, Bogočin i Nečven.

Utješinovići Martinušići i Utješinovići Mišljenovići posjedovali su jednu utvrdu Kamičak, kao i obitelj Bogatića koja je u posjedu imala također jednu, Bogočin. Velikaši Kurjakovići

¹²⁵⁴ A. Žmegač, 2013., 103 A. Žmegač, 2021., 77.

¹²⁵⁵ P. Živković, 1993., 114.

isto su imali jednu i to Zvonigrad jednako kao i obitelj Karlovića i Zrinskih, dok se u posjedu Kegljevića nalazila utvrda Kegelj, a u posjedu Talovaca Petrovac.

Iz navedenog je vidljivo da su pojedine utvrde tijekom vremena mijenjale razne vlasnike.

Cestovne komunikacije u srednjem vijeku uglavnom su koristile ranije, antičke pravce, što je slučaj s komunikacijom *via Magna*.¹²⁵⁶ Osim spomenute komunikacije, postojao je i Pounjski put koji je išao od Pečuha, preko Koprivnice, Zagreba i Topuskog do Knina.¹²⁵⁷ To je bila cesta koja je spajala prostor čitavog Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva.

Četiri utvrde, a to su Matas¹²⁵⁸, Oton¹²⁵⁹, Trošenj¹²⁶⁰ i Vrbnik¹²⁶¹ koriste ranije gradinske položaje. Utvrda Kapitul je nastala na položaju iz antičkog vremena¹²⁶², dok ostale ne pokazuju kontinuitet iz ranijeg vremena.

Najveći broj utvrda odigrao je značajniju ulogu u naseljavanju prostora nekadašnje Kninske županije¹²⁶³, čiji je centar bio Knin, odnosno Kninska tvrđava, ujedno i najstariji administrativni centar distrikta¹²⁶⁴. Osim njega, unutar Kninske županije nalazila su se još dva distrikta, Oprominje¹²⁶⁵ i Unašice¹²⁶⁶. Manji broj utvrda nalazio se u sastavu Bribirske (Trošenj i Zečevo) i Kotara Knin (Bračić, Vrbnik).

Kad je riječ o smještaju utvrda, tada možemo reći kako se one nalaze uz riječne komunikacije: uz rijeku Krku Bogočin, Kamičak, Kapitul, Kninska tvrđava, Nečven, Trošenj i Vrbnik, uz rijeku Čikolu Drniš i Ključica, a uz Zrmanju Kegelj i Zvonigrad. Uz cestovne komunikacije *via Magna* i Pounjski put nalaze se Kninska tvrđava, Oton, Zečevo i Zvonigrad, dok su na gradinskim položajima Matas,¹²⁶⁷ Oton,¹²⁶⁸ Trošenj¹²⁶⁹ i Vrbnik.¹²⁷⁰

Na granicama posjeda Nelipića bile su utvrde Ključica, Glavaš, Zvonigrad i Tukleč. Tako se Ključica nalazila na granici Kninske županije i mletačke Dalmacije jer se tu carinila roba na

¹²⁵⁶ N. Jakšić, 1984., 325, 326.

¹²⁵⁷ P. Živković, 1992., 102.

¹²⁵⁸ W. Buttler, 1933., 190, Tafel 31/4.

¹²⁵⁹ W. Buttler, 1933., 191, Tafel 34/5

¹²⁶⁰ W. Buttler, 1933., 193.

¹²⁶¹ W. Buttler, 1933., 188, 189, Tafel 30/3.

¹²⁶² T. Burić, 1992., 97; M. Budimir, 1992., 24, 27.

¹²⁶³ F. Smiljanić, 1988., 141, 142.

¹²⁶⁴ F. Smiljanić, 1988., 140, F. Smiljanić, 1992., 56.

¹²⁶⁵ F. Smiljanić, 1988., 140, 145, 147; F. Smiljanić, 1992., 58.

¹²⁶⁶ F. Smiljanić, 1988., 140, 141; F. Smiljanić, 1992., 59.

¹²⁶⁷ W. Buttler, 1933., 190, Tafel 31/4

¹²⁶⁸ W. Buttler, 1933., 191, Tafel 34/5

¹²⁶⁹ P. Živković, 1992., 102.

¹²⁷⁰ W. Buttler, 1933., 193.

¹²⁷⁰ W. Buttler, 1933., 188, Tafel 30/3.

putu dalje u unutrašnjost.¹²⁷¹ Utrda Glavaš se nalazila na granici Kninske županije i Osmanlijskog carstva pa su je Osmanlije osvojile i dodatno utvrdile.¹²⁷² Treća utvrda Zvonigrad bila je najsjevernija utvrda Kninske županije, a graničila je s Ličkom županijom odnosno distriktom Odorjem.¹²⁷³ Tukleč je iz kasnog srednjeg vijeka te krajem 17. stoljeća postaje granična utvrda između Mletačke Republike i Osmanskog carstva.¹²⁷⁴

O granicama posjeda ostalih velikaških obitelji čije se utvrde javljaju na navedenom području zbog nedostataka točnih podataka sa sigurnošću nije moguće više reći.

Po svojoj namjeni srednjovjekovne utvrde na kninskom području prvotno su mogle biti sjedišta posjeda, a sudeći prema povijesnim podacima o njima, neke su mogle biti upravna i gospodarska središta. S vremenom, kako su ratovi postajali češći, namjena im se znatno mijenja u korist njihove obrane i to osobito na onim koje su se nalazile uz granicu Kninske županije, a kasnije i uz granicu Mletačke Republike s Osmanskim Carstvom. Takvu namjenu potvrđuju i povijesni izvori, a u novije vrijeme i provedena istraživanja na utvrdi Glavaš, kada su pronađeni nalazi poput kamenih projektila, dijelova samostrijela i jedne puščane kugle. Osim nje, namjenu graničnih utvrda su imale još tri, a to su Ključica, Tukleč i Zvonigrad. Dio njih vjerojatno je imao i ulogu stražarnice poput Kamička, Zečeva, Kapitula, Otona i Cudata, a jedna od njih je vrlo vjerojatno imala i ulogu carinarnice, a to je Ključica.

Arhitektonski dijelovi srednjovjekovnih utvrda

Arhitektonski dijelovi srednjovjekovnih utvrda koji čine njihove osnovne dijelove uključuju obrambene zidove s kulama, palas, stambene objekte i prostorije raznih namjena, dvorišta i cisterne. Navedeni elementi bili su podložni promjenama uslijed razvoja ratovanja, a osobito opsada. Tijekom srednjeg vijeka obrambeni zidovi postaju znatno viši i deblji, a njihove kule izrazito visoke. Utvrde su osim obrambenih zidova i kula, posjedovale palas i stambene prostorije, a mogle su imati i druge prostorije raznih namjena, primjerice stražarnice i tamnice. Komunikacija između spomenutih dijelova odvijala se preko dvorišta, koja su mogla biti unutrašnja i vanjska, a opskrba vodom bila je moguća s pomoću cisterne koja se mogla nalaziti ispred utvrde ili unutar njenih zidova.

¹²⁷¹ J. Zaninović- D. Gaurina, 2008., 149.

¹²⁷² Š. Ljubić, 1869., 113.

¹²⁷³ F. Smiljanić, 1988., 141.

¹²⁷⁴ S. Zlatović, 1896c, 149; S. Gunjača, 1958., 125.

Obrambeni zidovi

Za obrambene zidove možemo reći kako su sačuvani na najvećem broju, a stupanj njihove očuvanosti je različit od utvrde do utvrde. Na srednjovjekovnim utverdama najmanja debljina obrambenih zidova se kreće od 0,57 metara na utvrđi Kapitul do 1,67 metara na utvrđi Nečven. Najveća sačuvana visina obrambenog zida iznosi 16,51 metar na Ključici i 14,93 metra na utvrđi Glavaš.

Ključica je jedini primjer čiji obrambeni zid na jugozapadu posjeduje očuvano krunište (sl. 44.). Taj zid s kruništem upućuje na razvijeni srednji vijek, odnosno na vrijeme romaničke izgradnje 13. stoljeća. Krunište čine merloni i strijelnice, a u podnožju se nalaze tri niza otvora za grede koji su držali konstrukciju stražarske staze za branitelje.

Slične primjere iz 13. stoljeća na prostoru Dalmacije nalazimo u Zadru¹²⁷⁵, potom utverdama Petrapilosa¹²⁷⁶ i Kršan¹²⁷⁷ u Istri, u kontinentalnom dijelu Hrvatske na utverdama Vrbovec¹²⁷⁸, Velika kod Požege¹²⁷⁹, Veliki Kalnik¹²⁸⁰, Paka nedaleko Novog Marofa, Korod i Medvedgrad¹²⁸¹.

Kule

Većina feudalnih srednjovjekovnih utvrda ima sačuvane arhitektonske ostatke kula, kao npr. Bogočin, Bračić, Drniš, Glavaš, Kapitul, Kamičak, Kegelj, Ključica, Matas, Nečven, Trošenj, Tukleč, Zečevo i Oton. Nalaze se u sredini same utvrde, uklopljene ili pridodane bočnim zidovima ili su samostojeće. Stambene branič kule očuvane su u sredini utvrda Bogočin, Nečven, Drniš i Oton, a uklopljene su u bočne zidove utvrda Ključica, Kegelj, Matas, Glavaš, Trošenj i Tukleč (sl. 429.).

Takve utvrde bile su rezidencije velikaša koji su u njima mogli boraviti duže ili kraće vrijeme i koji su izravno utjecali na politička i gospodarska zbivanja toga vremena. Tako prema povijesnim podacima doznajemo kako su u Bogočinu sjedili Martinušići i Bogatići, u Drnišu, Ključici, Nečvenu i Glavašu Nelipići, dok Nečven u 16. stoljeću za vrijeme Osmanlija postaje i upravno središte nahije, sandžaka i kadiluka.

¹²⁷⁵ N. Klaić, I. Petricioli, 1976., 283; K. Gusar, D. Vujević, 2009., 226, sl. 11.

¹²⁷⁶ J. Višnjic, 2019., 15, sl. 4.

¹²⁷⁷ J. Višnjic, 2008., 28.

¹²⁷⁸ T. Tkalčec, 2010., 54, sl. 44.

¹²⁷⁹ Z. Horvat, 2010., 50, sl. 11; Z. Horvat, 2014., 95, 96, sl. 99.

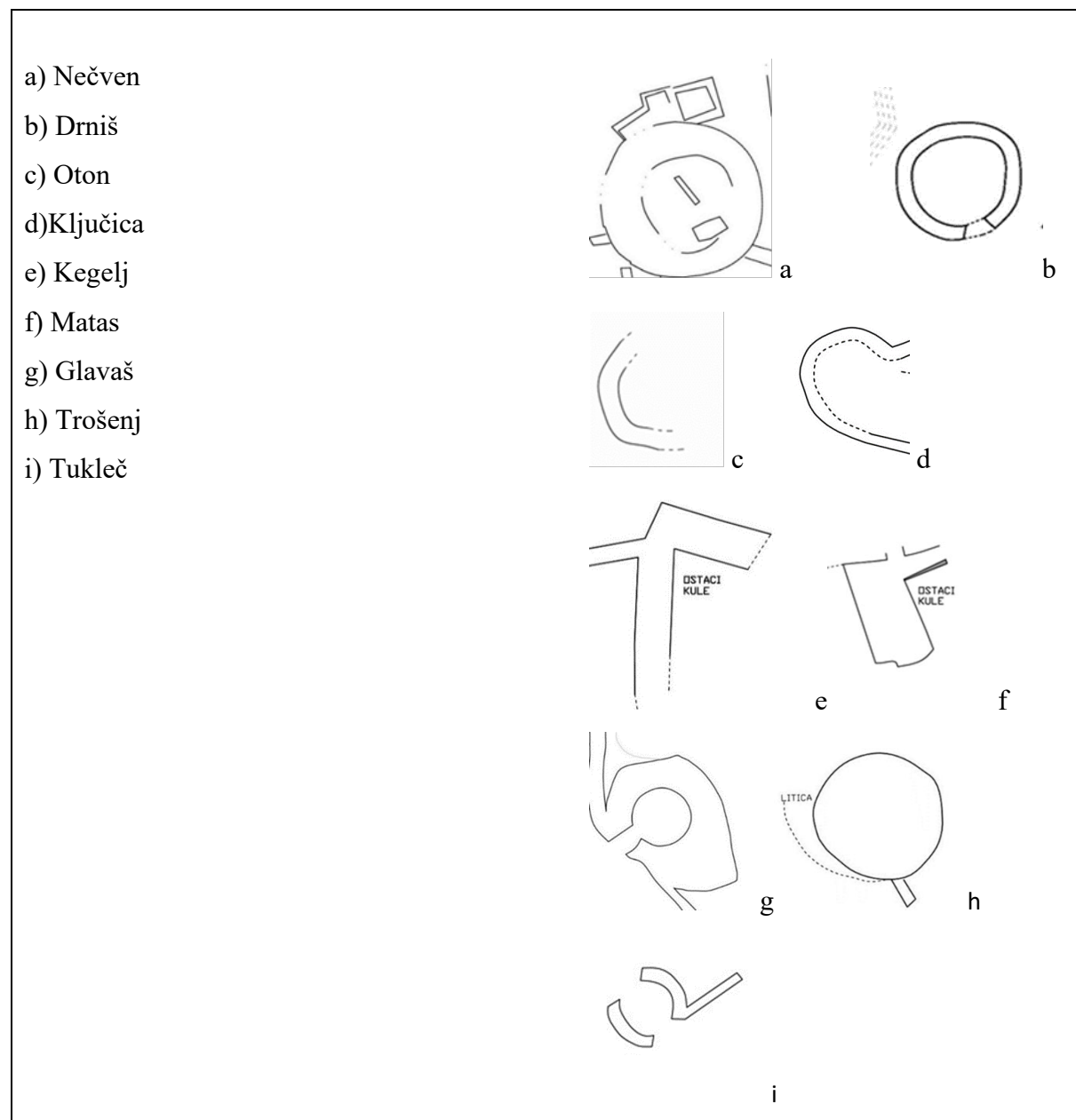
¹²⁸⁰ Z. Horvat, 2014., 95.

¹²⁸⁰ Z. Horvat, 2014., 95.

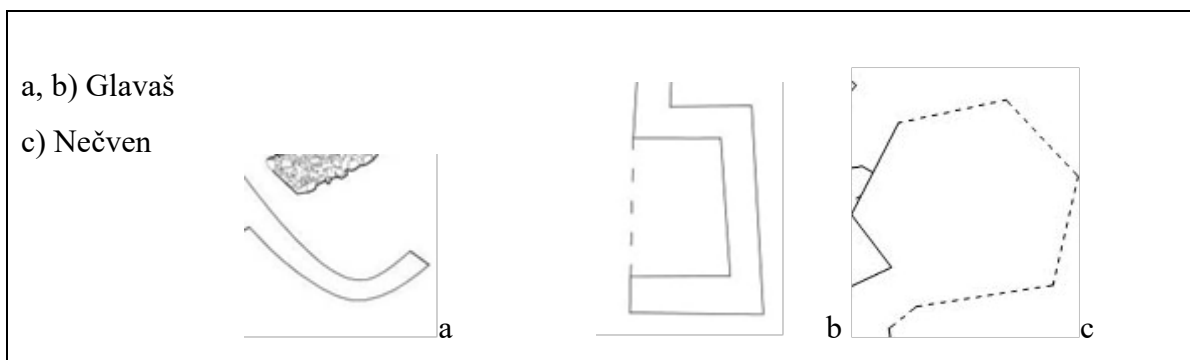
¹²⁸¹ Z. Horvat, 2010., 49. Z. Horvat, 2014., 95, sl. 98, 99.

U Ključici i Glavašu svoje sjedište nalaze Frankopani, u Trošenju Šubići, u Kegeljju Kegljevići, dok su u Tukleču Benkovići, Frankopani i Bojnići.

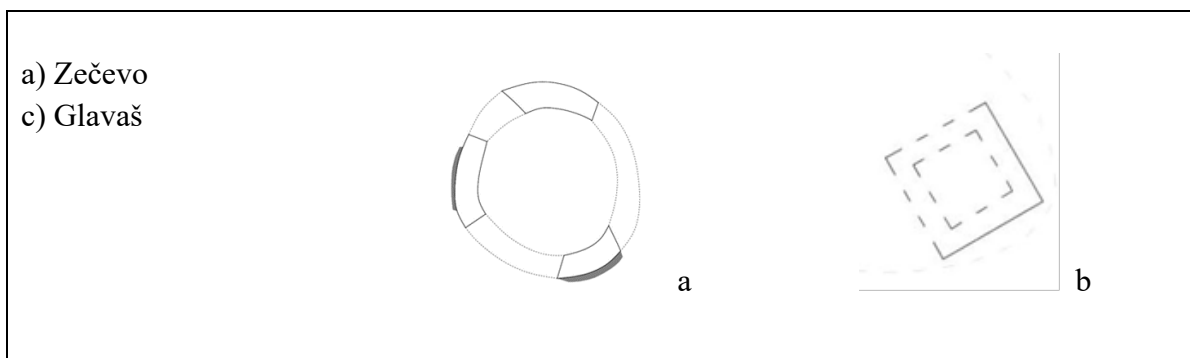
Druge, obrambene kule utvrda Glavaš i Nečven uklopljene su u bočne zidove (sl. 430.), dok se samostojeće nalaze na dvije utvrde; stambena branič kula na Zečevu i obrambena kula na litici nedaleko od Glavaša (sl. 431.).



Sl. 429. a-f Stambene branič kule na srednjovjekovnim utvrdama



Sl. 430. a-c Obrambene kule na srednjovekovnim utverdama



Sl. 431. a-c Samostoječe kule na srednjovekovnim utverdama

Za obrambenu kulo Kapitula, zbog lošije očuvanih zidova, nije moguće sa sigurnošću reći je li bila uklopljena ili pridodana obrambenim zidovima, nego to možemo samo pretpostaviti. Jednako tako ni za kulo utvrde Kamičak ne znamo radi li se o stambenoj branič kuli ili obrambenoj, dok za Matas možemo pretpostaviti kako je imala stambenu branič kulo, a i zbog lošije očuvanih obrambenih zidova nije moguće reći je li bila uklopljena ili pridodana obrambenim zidovima.

Malu površinu od 13,5 do 37 m² imaju kvadratična kula Kapitula, peterokutna kula Nečvena, potom pravokutna, kvadratična i polukružna utvrde Glavaš i kružna Tukleča. Površinu od 48 do 66 m² imaju kvadratična i pravokutna kula utvrda Kegelj i Matas, te kružne kule Glavaša, Otona, Drniša i Trošenja, dok veliku površinu 108 m² ima kružna kula utvrde Zečevo.

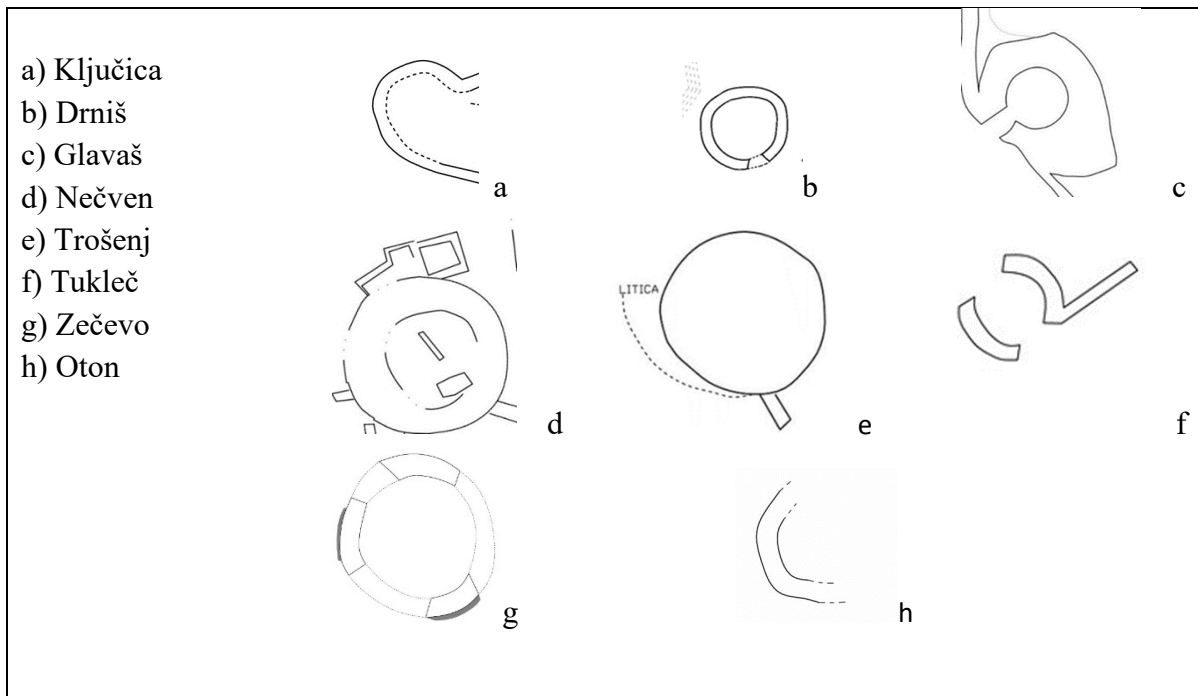
Kružne kule

Na utverdama su najzastupljenije kružne kule (Bogočin, Ključica, Drniš, Glavaš, Nečven, Trošenj, Tukleč, Zečevo, Oton). Neke od njih imaju sačuvane katne konstrukcije, a to su Drniš, Glavaš, Trošenj, Tukleč i Zečevo, dok su one iz utvrda Bogočin, Nečven i Oton očuvane samo u prizemnom nivou. Najveći broj ih se može datirati u kasni srednji vijek, odnosno 14. i 15. stoljeće.

Na utvrđi Bogočin ostaci kule u prizemnom nivou loše su vidljivi i nalaze se u središtu utvrde (sl. 432.). Za utvrdu se pretpostavlja kako je iz ranog srednjeg vijeka, ali za ostatke kružne kule to nije moguće reći, jer nisu provedena arheološka istraživanja koja bi to i potvrdila.



Sl. 432. Ostaci kružne kule u središtu utvrde Bogočin

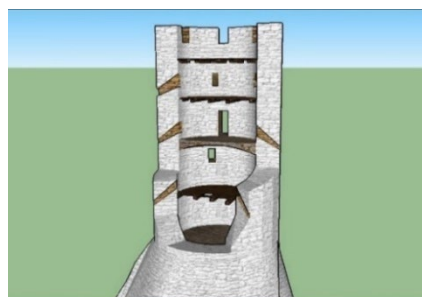


Sl. 433. a - h Kružne kule na srednjovjekovnim utverdama

Sljedeća utvrda, Ključica, je iz razvijenog srednjeg vijeka, a njena kružna kula je inkorporirana u obrambeni zid stambene prostorije koji se pruža u smjeru sjeverozapad-jugoistok (sl. 433.a). U stambenu prostoriju bila je inkorporirana tek od razine drugog kata prostorije, a kako nisu sačuvani otvori za međukatnu konstrukciju kule, nije moguće govoriti o broju katova. U Drnišu se kula nalazi u samom središtu utvrde i sačuvana je na razini prvog kata (sl. 433.b). Na Glavašu se nalazi na istočnoj strani utvrde (sl. 433.c, 434.), a sastoji se od tri kata: na prvom se nalazi veći otvor koji je imao funkciju vrata kroz koji se ulazilo u utvrdu prema čemu donosim i moguću rekonstrukciju unutrašnjosti kružne kule Glavaša (sl. 435.).



434. Kružna kula utvrde Glavaš, pogled s istoka



435. Moguća rekonstrukcija unutrašnjosti kule s međukatnim konstrukcijama, presjek (izradio: Dario Šošić, 11. svibnja 2020.)

Na utvrdi Nečven također su sačuvane kule i to dvije, iz vremena kasnog srednjeg vijeka. Prva se nalazila u središnjem dijelu i po svemu sudeći je bila glavna kula (sl. 433.d), sačuvana u prizemnom nivou, dok je druga peterokutna, ispunjena zemljom, inkorporirana u istočni obrambeni zid utvrde, a visinom u njegovoj razini.

Na utvrdi Trošenj se također nalazi kula i to kružna na njenom zapadnom dijelu. Na njoj je moguće razaznati pet katova s obzirom na smještaj otvora za međukatnu konstrukciju greda (sl. 433.e). Utvrda Tukleč ima trokatnu kružnu kulu koja se nalazi na njenoj jugozapadnoj strani (sl. 433.f), a na utvrdi Zečevo očuvala se kružna kula (sl. 433.g) koja ima pokos i kordonski vijenac pri svom dnu. Sačuvana je u razini prvog kata, na utvrdi Oton, koja je sagrađena u vrijeme pred osmanlijski prodor i konačno njihovo zauzimanje. Nalazimo također kulu i to kružnu, sačuvanu u prizemnom nivou (sl. 433.h).

Kružna kula Ključice datira se u 13. stoljeće, a slične iz tog vremena nalazimo na utverdama Topana u Imotskom¹²⁸² i Viškovci kraj Požege¹²⁸³, a šire na kuli utvrde Lucera u Italiji iz 13.

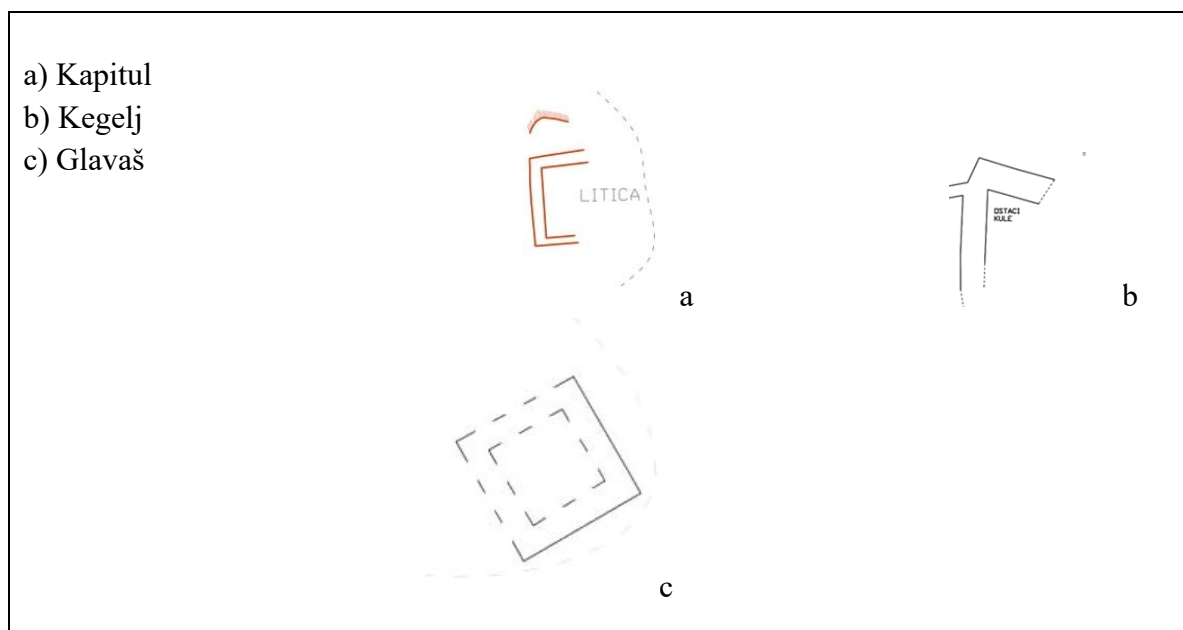
¹²⁸² I. Alduk, 2007., 632;

¹²⁸³ Z. Horvat, 2007., 29; Z. Horvat, 2014., 127, sl. 141.

stoljeća¹²⁸⁴, dok se ona iz Nečvena datira u 14. stoljeće. Sličnu iz tog vremena nalazimo na utvrdi Čačvina.¹²⁸⁵ Kule Drniša, Glavaša, Trošenja, Tukleča i Zečeva datiraju se u 15. stoljeće, a slične istovremene primjere nalazimo na utvrdama Nutjak¹²⁸⁶, Zadvarje¹²⁸⁷, Valpovo¹²⁸⁸ i Starom gradu Bariloviću¹²⁸⁹, dok šire usporedbe nalazimo u Starom gradu Baru u Crnoj Gori¹²⁹⁰, na utvrdama Fougères u Francuskoj¹²⁹¹ i Monzanares u Španjolskoj¹²⁹². Kružnoj kuli Otona sličnosti nalazimo kod kula utvrde Smlednik u Sloveniji, a datiraju se u 16. stoljeće.¹²⁹³

Kvadratične kule

Na utvrdama Kapitul, Kegelj i Glavaš kule su kvadratične. Neke od njih poput Kegelja imaju sačuvane katove, dok su na Kapitolu i Glavašu očuvane samo u prizemnom nivou te im je površina mala, a kod Kegelja veća.



Sl. 436.a-c Kvadratične kule na srednjovjekovnim utvrdama

¹²⁸⁴ A. Cassi Ramelli, 1964., 95, sl. 41.

¹²⁸⁵ Lj. Gudelj, 2000., 161.

¹²⁸⁶ I. Alduk, 2007., 629, 630.

¹²⁸⁷ I. Alduk, 2005., 219.

¹²⁸⁸ Z. Horvat, 2007., 30; Z. Horvat, 2014., 122.

¹²⁸⁹ A. Azinović Bebek, 2012., 328.

¹²⁹⁰ M. Zagarčanin, 2008., 9, sl. 8, 17b.

¹²⁹¹ A. Cassi Ramelli, 1964., 348, sl. 191.

¹²⁹² A. Cassi Ramelli, 1964., 207, sl. 110.

¹²⁹³ B. Štular, 2015., 92.

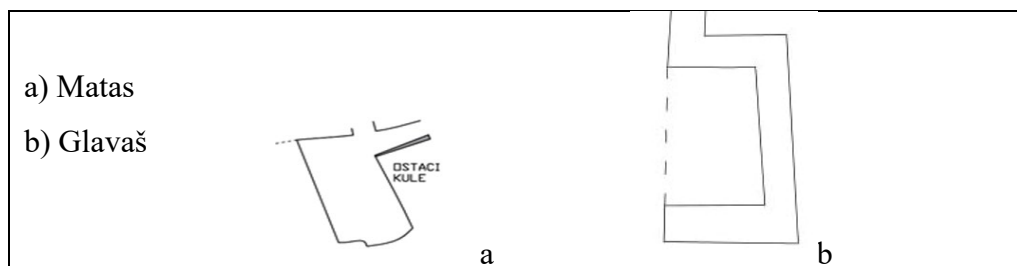
Na utvrđi Kapitul sačuvani su ostaci vjerojatno kvadratične kule (sl. 436.a) na istočnoj strani, u prizemnom nivou, iz kasnog srednjeg vijeka o čemu svjedoči i stariji tlocrt Kapitula (sl. 181.).

Na tom tlocrtu vidljivo je kako je flankirana na obrambeni zid, koji je s kulama izgrađen tek početkom 16. stoljeća, tačnije 1511.¹²⁹⁴

Na utvrđi Kegelj također se nalazi ista kula koja se prema dataciji cijele utvrde datira u vrijeme razvijenog srednjeg vijeka, a zbog većeg oštećenja nije moguće reći koliko katova je imala (sl. 436.b). Usporedbu joj nalazimo na utvrđi Petrapilosa u Istri i to na palasu kojega je sastavni dio i kvadratična kula¹²⁹⁵, a šire komparacije nalazimo joj na kuli Starog grada Bara u Crnoj Gori¹²⁹⁶, Podbočju u Sloveniji¹²⁹⁷ i Enni u Italiji¹²⁹⁸. Jugozapadno od utvrde Glavaš, a izdvojena na litici, nalazi se kvadratična, sačuvana u prizemnom nivou (sl. 436.c). Kula Kegelj datira se prema sličnoj kvadratičnoj kuli utvrde Podbočja u Sloveniji¹²⁹⁹ i onima utvrde Enna u Italiji¹³⁰⁰ u 13. stoljeće, dok se ona iz Glavaša datira prema čitavoj utvrđi u 15. stoljeće. Kula Kapitula datira se u 16. stoljeće prema obrambenom zidu na koji je spojena.

Pravokutne kule

Pravokutne kule očuvane su na utvrđama Kamičak, Matas i Glavaš, a potječu iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Neke od njih imaju sačuvane višekratne konstrukcije kao Matas i Glavaš, dok je na Kamičku ona sačuvana u prizemnom nivou. Površine su im raznolike.



Sl. 437. a - b Pravokutne kule na srednjovjekovnim utvrđama

¹²⁹⁴ Ć. Iveković, 1927., 260.

¹²⁹⁵ J. Višnjic, 2008., 11, sl. 5.

¹²⁹⁶ M. Zagarčanin, 2008., 9, sl. 8, 19b.

¹²⁹⁷ K. Predovnik, 2003., 43, sl. 21, 22, 23.

¹²⁹⁸ A. Cassi, Ramelli, 1964., 99, sl. 43; 105, sl. 47

¹²⁹⁹ K. Predovnik, 2003., 44, sl. 21, 22, 23.

¹³⁰⁰ A. Cassi, Ramelli, 1964., 99, sl. 43; 105, sl. 47.

Pravokutna kula utvrde Kamičak potječe iz vremena razvijenog srednjeg vijeka¹³⁰¹, a smještena je na jugozapadnoj strani utvrde.

Sljedeća utvrda, Matas, ima ostatke pravokutne kule iz kasnog srednjeg vijeka (sl. 437.a).¹³⁰²

Na njoj nisu sačuvani otvori za nosivu konstrukciju greda te tako nije moguće znati koliko je katova imala. Slične nalazimo na utvrdi Santo Pietro u Veroni, u Italiji iz 14. stoljeća.¹³⁰³

Na utvrdi Glavaš pravokutna kula nalazi se na njenoj sjevernoj strani, a potječe iz kasnog srednjeg vijeka (sl. 437.b), Njen južni zid obrambeni je zid utvrde, koji je ujedno i sjeverni zid Prostorije 2. Prema arhitektonskim ostacima čitave utvrde datira se u 15. stoljeće.

Pravokutna kula utvrde Kamičak datira se prema arhitekturi čitave utvrde u 13. stoljeće, dok se ona utvrde Matas datira u 14. stoljeće, a slične iz tog vremena nalazimo na utvrdama Tržana u Modrušu¹³⁰⁴, Possertu¹³⁰⁵ i Garić gradu¹³⁰⁶.

¹³⁰¹ M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 396.

¹³⁰² F. Rački, 1882., 184.

¹³⁰³ A. Cassi Ramelli, 1964., 85, sl. 35.

¹³⁰⁴ Z. Horvat, 2007., 30; Z. Horvat, 2014., 127.

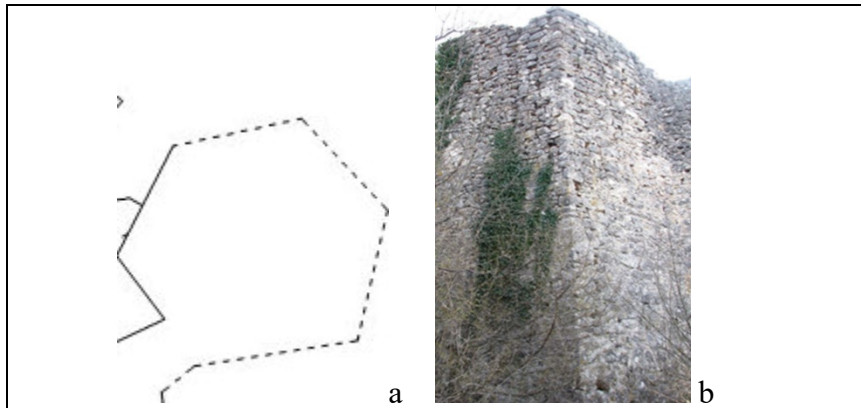
¹³⁰⁵ J. Višnjić, 2013., 477. J. Višnjić, 2014., 382.

¹³⁰⁶ Z. Horvat, 2007., 31; Z. Horvat, 2014., 121, 122, 126, sl. 142.

Peterokutna kula

Peterokutni oblik kule zastupljen je samo jednim primjerom na utvrđi Nečven i to na njenoj istočnoj strani. Kula je danas ispunjena zemljom i ne vidi se razlika u katovima (sl. 438.a i b).

Datira se u 14. stoljeće, a slične iz tog vremena nalazimo na utvrđama Čačvina¹³⁰⁷, potom kula sv. Martina¹³⁰⁸ utvrde Buje, te na utvrđi Čaklovac¹³⁰⁹.



Sl. 438. a - b. Peterokutna kula na utvrđi Nečven

Polukružna kula

Polukružna kula nalazi se samo na utvrđi Glavaš i to južnoj strani utvrde, sačuvana je u prizemnom nivou, a površinom je mala (sl. 439. a i b). Datira se u 15. stoljeće, a slične iz tog vremena imaju utvrde Ružica i to na zapadnoj strani¹³¹⁰ i Ivanec na sjeveroistoku¹³¹¹.

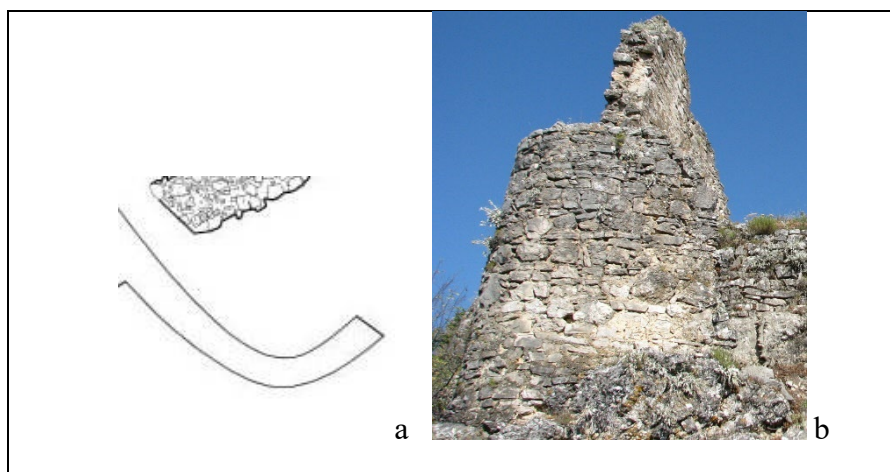
¹³⁰⁷ Lj. Gudelj, 2000., 163, 164.

¹³⁰⁸ J. Višnjic, 2012., 345. 346.

¹³⁰⁹ Z. Horvat, 1997, 46, Z. Horvat, 2007., 30, sl. 6; Z. Horvat, 2010., 51; Z. Horvat, 2014., 121.

¹³¹⁰ M. Radić, Z. Bojčić, 2004., 27, sl. 29.

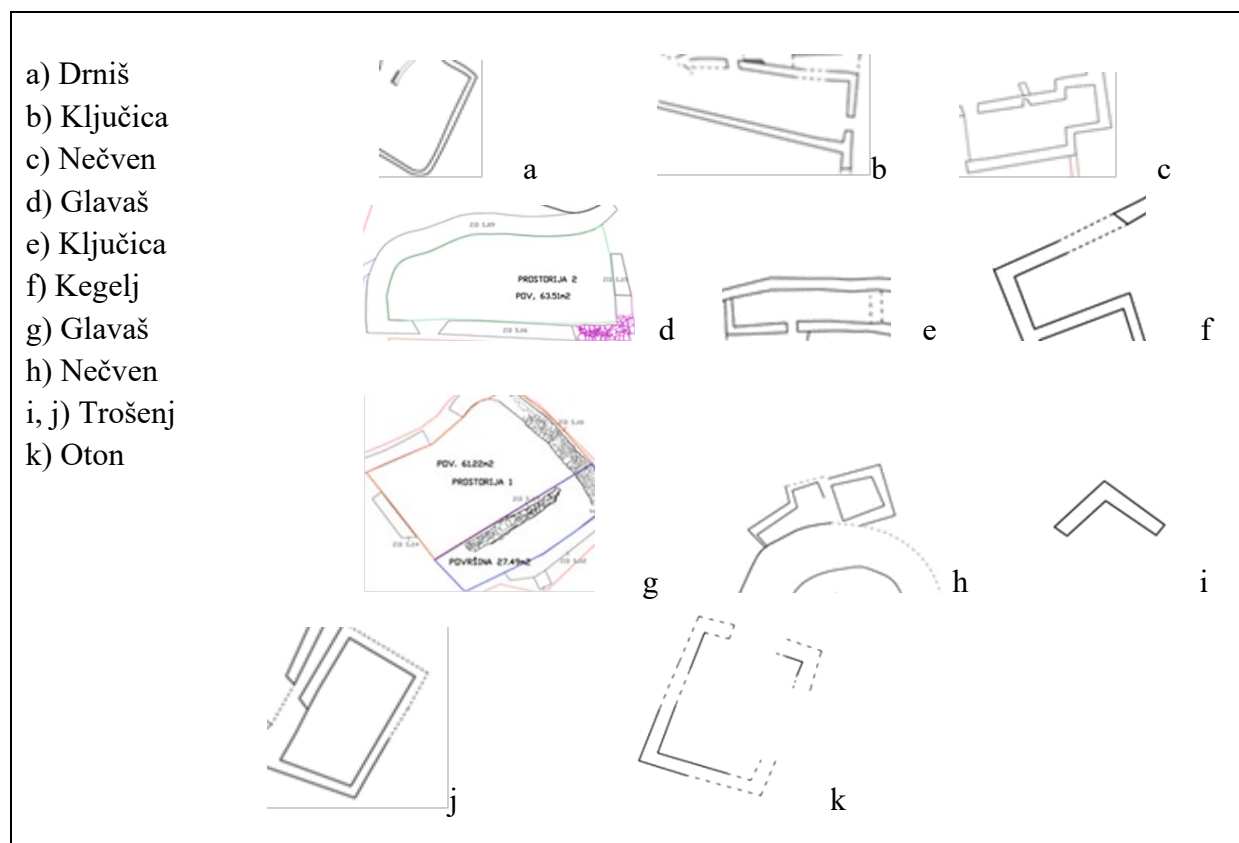
¹³¹¹ J. Belaj, 200., 8, 11; sl. 14.



Sl. 439. a - b Polukružna kula na utvrđi Glavaš

Palas i stambene prostorije

Na manjem broju kninskih utvrda poput Drniša, Ključice i Nečvena pretpostavljamo da su stambene prostorije imale funkciju palasa, dok se vrlo vjerojatno s obzirom na provedena istraživanja, palas nalazio i na utvrđi Glavaš. Na kninskim utvrdama nisu se svugdje jednako očuvali, a tlocrti su im pravokutnog i kvadratnog oblika.



Sl. 440.a-k Palasi i i stambene prostorije na srednjovjekovnim utverdama

Na utvrđi Drniš nalazi se ostatak stambene prostorije za koju pretpostavljamo da je imala funkciju palasa jer se nisu provela arheološka istraživanja u cijelosti. Pretpostavljenom palasu sačuvan je istočni zid (sl. 440.a), koji je ujedno i obrambeni zid utvrde. Na njemu je sačuvano 20-ak otvora za međukatnu konstrukciju kao i jedan prozorski otvor. Taj zid se gotovo pod pravim kutom lomi i nastavlja dalje prema jugu.

Na Ključici nalazimo stambenu prostoriju do kružne kule koja je vjerojatno također imala funkciju palasa (sl. 440.b). Bio je smješten do same kružne kule, a smjer njegovog pružanja je sjeverozapad-jugoistok, te ima gotovo pravokutnu osnovu, površine 115,991 m². Na njegovom jugozapadnom zidu nalazi se i šest većih otvora, koji upućuju na stambenu namjenu. Taj prostor je i dobro zaštićen, sa sjevera kružnom kulom, a sa sjeveroistoka i istoka stambenim prostorijama. Usporedbe Ključici nalazimo na palasu utvrde Petrapilosa¹³¹² i utvrde Kamnik u Sloveniji¹³¹³.

Na Nečvenu u središtu utvrde nalazi se stambena prostorija za koju se isto sumnja da je imala funkciju palasa. On se nalazi na sjevernoj strani utvrde, u dvorišnom prostoru, a to je ujedno i istočni obrambeni zid utvrde (sl. 440.c). Zidovi mu imaju pravokutnu osnovu, površine 48,215 m². Usporedbe nalazimo na palasu Kaštela Morosini-Grimani u Svetvinčentu.¹³¹⁴

Na utvrđi Glavaš Prostorija 2 (sl. 440.d) vjerojatno je imala funkciju palasa koji je ujedno i najbolje očuvani primjer. Spomenuta prostorija se nalazi na sjevernoj strani utvrde s površinom od 69,931 m². U njoj su pronađeni bogatiji nalazi nego drugdje na utvrđi, a osim toga, ima znatno bolje sačuvane vanjske zidove koji su imali gotovo pravokutnu osnovu, što je jedna od karakteristika palasa.¹³¹⁵ Također je Prostorija 2 bila i bolje branjena. Sa sjeverne strane zaštićena je pravokutnom kulom, a s istočne strane kružnom, dok je njen istočni zid ujedno i obrambeni zid utvrde. Na njenim je zidovima moguće zamijetiti kako se sastojala od prizemlja i dva kata. Također, površina Prostorije 2 gotovo je dvostruko veća od Prostorije 1. Osim navedenoga, posjeduje i puno više arhitektonskih elemenata (prozorskih otvora i strijelnica), o kojima će biti u nastavku više riječi.

¹³¹² J. Višnjić, 2008., 9; J. Višnjić, 2013., 477; J. Višnjić, 2014., 362; J. Višnjić, 2019., 15, sl.2, 3, 4.

¹³¹³ B. Štular, 2009., 52. Sl. 4.9.

¹³¹⁴ J. Višnjić, 2016., 430.

¹³¹⁵ Z. Horvat, 2014., 151.

Palas Ključice datira se u 13. stoljeće, a slične iz tog vremena nalazimo na utverdama Petrapilosa¹³¹⁶, Vrbovcu¹³¹⁷ i Kamniku u Sloveniji.¹³¹⁸

Onaj iz Nečvena potječe iz 14. stoljeća, a slične istovremene nalazimo na Kaštelu Morosini - Grimani¹³¹⁹ i Possert¹³²⁰, dok palasima Glavaša i Drniša usporedbe nalazimo u Starom gradu Baru u Crnoj Gori¹³²¹ i oni se datiraju u 15. stoljeće.

Stambene prostorije imale su Ključica, Kegelj, Glavaš, Nečven, Trošenj i Oton. Najbolje očuvana prostorija nalazi se na Ključici (sl. 440.e), koja je smještena na sjeveroistočnoj i istočnoj strani utvrde. S njene sjeverne strane na nju se nastavlja cisterna, a na zapadnoj strani prostorije nalazi se ulaz koji iz nje vodi u palas. Usporedbe joj nalazimo na utvrđi Kegelj i to kod prostorije smještene na južnoj strani u dvorištu (sl. 440.f). Pravokutnog je oblika, orijentacije sjever-jug, a njen zapadni zid ujedno je i obrambeni zid utvrde. S prostora Istre, usporedbe za stambene prostorije pronalazimo na utvrđi Petrapilosa¹³²², gdje se nalaze u središnjem dijelu kompleksa. U kontinentalnoj Hrvatskoj komparacije vidimo na utvrđi Vrbovec, gdje tri prizemne prostorije čine palas.¹³²³ U Glavašu, na južnom dijelu, otkrivena je jedna stambena prostorija, Prostorija 1 (sl. 440.g), kojoj su obrambeni zidovi slabije sačuvani. Primjerice, nedostaje na istočnoj, a sačuvan je na zapadnoj strani iste prostorije.

Na Nečvenu se nalaze dvije stambene prostorije sjeverno od kružne kule, a prislunjene uz nju (sl. 440.h). Usporedbe im nalazimo na istarskom poluotoku u utvrđi Possert¹³²⁴, uz istočni¹³²⁵, i sjeverni zid palasa¹³²⁶ te na južnom dijelu unutaršnjeg dvorišta gdje se nalazi jedna prostorija¹³²⁷, potom unutar palasa kaštela Morosini-Grimani u Svetvinčentu, gdje je istraživanjem pronađen jedan objekt.¹³²⁸

Na sljedećoj, utvrđi Trošenj, ostatci prostorija nalaze se na sjevernoj i sjeverozapadnoj (sl. 440.i), a potom na sjeveroistočnoj (sl. 440.j) strani utvrde.

¹³¹⁶ J. Višnjić, 2008., 9; J. Višnjić, 2013, 477; J. Višnjić, 2014., 362; J. Višnjić, 2019., 15, sl.2, 3, 4.

¹³¹⁷ T. Tkalčec, 2010., 27.

¹³¹⁸ B. Štular, 2009., 52. sl. 4. 9.

¹³¹⁹ J. Višnjić, 2016., 430.

¹³²⁰ J. Višnjić, 2013., 72, 73, sl. 5.

¹³²¹ M. Zagarčanin, 2008., 9, sl. 8, 8.

¹³²² J. Višnjić, 2008., 9; J. Višnjić, 2013., 477; J. Višnjić, 2014., 362; J. Višnjić, 2019., 15, sl.2, 3, 4.

¹³²³ T. Tkalčec, 2010., 27.

¹³²⁴ J. Višnjić, 2013., 72, 73, sl. 5.

¹³²⁵ J. Višnjić, 2013., 382; J. Višnjić, 2013., 477.

¹³²⁶ J. Višnjić, 2014., 382. J. Višnjić, 2016., 383.

¹³²⁷ J. Višnjić, 2014., 383.

¹³²⁸ J. Višnjić, 2016., 430.

Na posljednjoj, utvrdi Oton, postoji jedna prostorija na njenoj jugozapadnoj strani (sl. 440.k). Kvadratičnog je oblika, orijentacije sjeveroistok jugozapad. Najbolje su očuvani ostaci dvaju zidova na jugozapadnoj strani, a u temeljnoj stopi i na sjeveroistočnoj strani prostorije.

Stambene prostorije Ključice, Kegelja, Glavaša, Nečvena i Trošenja mogu se datirati od 13. do 15. stoljeća, a slične iz istog vremena imaju utvrde Petrapilosa¹³²⁹, Vrbovec¹³³⁰, Stari grad Zrin¹³³¹, Velika kod Požege, Lipovec, Paka kod Novog Marofa, Trakošćan, Cetin¹³³², Čačvina¹³³³, Kaštel Morosini-Grimani¹³³⁴, Possert¹³³⁵, Nutjak i Zadvarje¹³³⁶, Kličevica¹³³⁷, Ružica Grad¹³³⁸, utvrda Gorjan¹³³⁹ i Cesargrad.¹³⁴⁰ Stambena prostorija Otona datirana je prema čitavoj utvrdi u 16. stoljeće. Šire usporedbe za prostorije nalazimo u Podbočju u Sloveniji iz 13. stoljeća¹³⁴¹ te u Starom gradu Baru u Crnoj Gori gdje se stambeni objekt datira u vrijeme od 14. do 19. stoljeća.¹³⁴²

¹³²⁹ J. Višnjić, 2008., 9; J. Višnjić, 2013., 477; J. Višnjić, 2014., 362; J. Višnjić, 2019., 15, sl.2, 3, 4.

¹³³⁰ T. Tkalčec, 2010., 27.

¹³³¹ T. Pleše, P. Sekulić, 2012., 382.

¹³³² Z. Horvat, 2014., 140, sl. 157.

¹³³³ Lj. Gudelj, 2000., 165.

¹³³⁴ J. Višnjić, 2015., 430.

¹³³⁵ J. Višnjić, 2013., 72, 73, sl. 5.

¹³³⁶ I. Alduk, 2005., sl. 3

¹³³⁷ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 7, sl. 3.

¹³³⁸ Z. Horvat, 2009., 42, sl. 20; Z. Horvat, 2014., 154, sl. 173,174,175.

¹³³⁹ Z. Horvat, 2009., 41; Z. Horvat, 2014., 153, 155.

¹³⁴⁰ Z. Horvat, 2009., 36, sl. 7; Z. Horvat, 2014., 145.

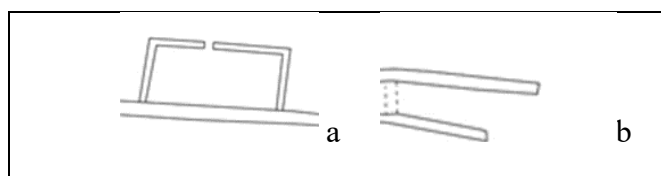
¹³⁴¹ K. Predovnik, 2003., 43.

¹³⁴² M. Zagarčanin, 2008., 9, sl. 8, 22.

Stražarnice i tamnice

Unutar dvorišta na jugozapadnoj strani Ključice nalazi se, pretpostavljamo, stražarnica (sl. 441.a)¹³⁴³, koja je pravokutne tlocrtne osnove. Njen jugozapadni zid ujedno je i obrambeni zid utvrde koji se pruža od zapada prema jugu. Objekt se sastojao od prizemlja i jednog kata. Na istočnoj strani stražarnice u prizemlju se nalazi ulaz, a u razini prvog kata na istočnoj strani manji prozor i veći otvor, te veći otvor na sjevernoj strani. Na južnoj strani su tri manja jednostavna prozorska otvora u prizemlju i veći otvor u razini prvog kata objekta.

Stražarnica se prema dataciji čitave utvrde smješta u 13. stoljeće. Osim nje, u istoj utvrdi na krajnjoj istočnoj strani nalazi se pretpostavljena tamnica utvrde od koje je sačuvan samo jedan zid, dok su ostali zidovi očuvani u temeljnoj stopi (sl. 441.b).¹³⁴⁴



441. a - b Stražarnica i tamnica na utvrdi Ključica

Dvorišta

Na malom broju kninskih utvrda zamjećuju se i dvorišta, bilo da se radi o unutarnjem ili vanjskom dvorištu. Dvorišta posjeduju Ključica i Nečven, a njihov razvoj možemo pratiti tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.

Ključica posjeduje unutarnje dvorište koje zatvaraju obrambeni zidovi na jugozapadnoj i južnoj strani utvrde čineći oblik pravokutnika (sl. 442.a). Usporedbe mu nalazimo na utvrdi Petrapilosa u Istri¹³⁴⁵, a u kontinentalnom dijelu Hrvatske na utvrdi Vrbovec¹³⁴⁶. Sačuvano unutarnje dvorište ima i Nečven (sl. 442.c). Zatvaraju ga obrambeni zidovi, peterokutna kula i palas, pa ima gotovo trokutast oblik. S prostora Dalmacije usporedbu mu nalazimo na Čačvini¹³⁴⁷, a na prostoru Istre na utvrdi Possert¹³⁴⁸.

Osim unutarnjeg, Ključica posjeduje i vanjsko dvorište (sl. 442.b), koje zatvara na krajnjoj zapadnoj strani manji obrambeni zid u dužini od 38,046 metara.

¹³⁴³ Voditelj zaštitnih arheoloških istraživanja i radova konzervacije Joško Zaninović, pretpostavlja za objekt u dvorištu utvrde Ključica kako je bio stražarnica. Ovom prilikom zahvaljujem kolegi na vrijednim informacijama.

¹³⁴⁴ Voditelj arheoloških istraživanja i radova konzervacije Joško Zaninović, pretpostavlja kako je riječ o tamnici.

¹³⁴⁵ J. Višnjić, 2008., 10, sl.5,1; 25 - 36; J. Višnjić, 2014., 362, 381; J. Višnjić, 2019., 15, sl. 2. 3.

¹³⁴⁶ T. Tkalčec, 2010., 32, 33.

¹³⁴⁷ Lj. Gudelj, 2000., 160, 165.

¹³⁴⁸ J. Višnjić, 2013., 73, sl. 5, 76; J. Višnjić, 2014., 377.

Datira se u 13. stoljeće, a slična dvorišta iz tog vremena nalazimo na utverdama Petrapilosa¹³⁴⁹ i Vrbovec¹³⁵⁰, dok se dvorište utvrde Nečven datira u 14. stoljeće, a sličnost iz tog vremena nalazimo na utverdama Čačvina¹³⁵¹ i Possert¹³⁵².

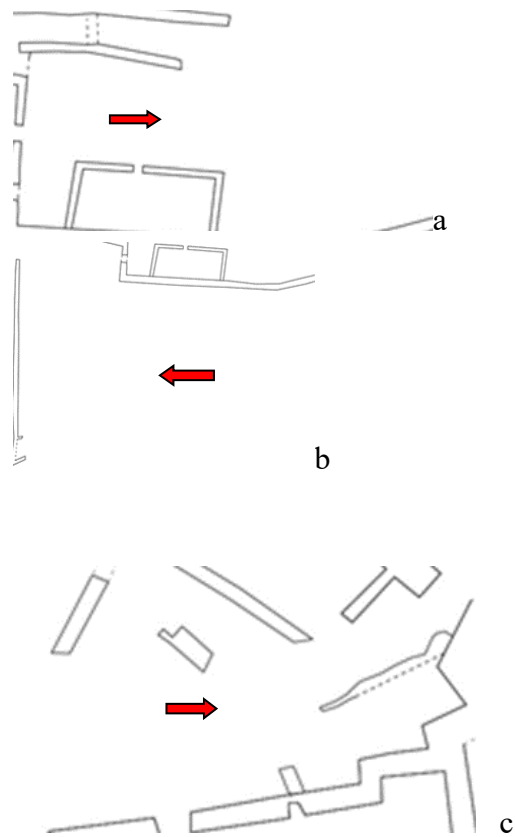
¹³⁴⁹ J. Višnjić, 2008., 10, sl.5,1; 25 - 36; J. Višnjić, 2014., 362, 381; J. Višnjić, 2019., 15, sl. 2. 3.

¹³⁵⁰ T. Tkalčec, 2010., 32, 33.

¹³⁵¹ Lj. Gudelj, 2000., 160, 165.

¹³⁵² J. Višnjić, 2013., 73, sl. 5, 76; J. Višnjić, 2014., 377.

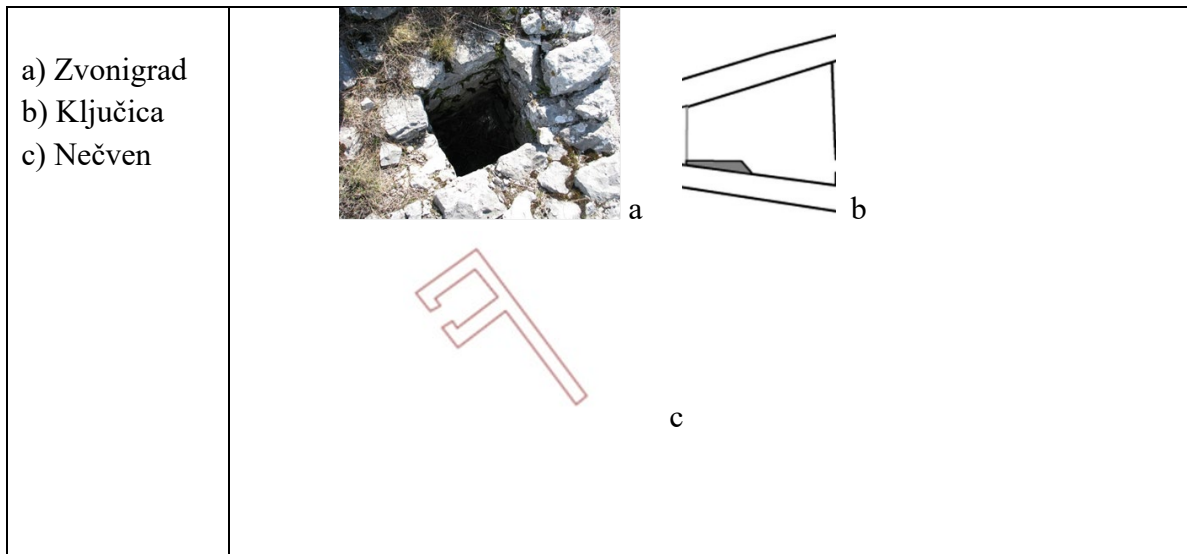
a-b) Ključica
c) Nečven



Sl. 442. a - c Dvorišta na utverdama Ključica i Nečven

Cisterne

Cisterne se nalaze na svega nekoliko utvrda, što ne znači da ih ostale nisu posjedovale, već je razlog tome činjenica da ih većina nije arheološki istražena. Nalaze na utverdama Zvonigrad, Ključica i Nečven. Razvoj cisterni možemo pratiti u razvijenom, kasnom srednjem vijeku i novom vijeku. One iz novog vijeka bit će obrađene u poglavlju koje se bavi arhitektonskim elementima novovjekovnih utvrda.



Sl. 443. a - g Srednjovjekovne cisterne na utverdama

Cisterne se nalaze u sklopu obrambenog zida utvrde (Zvonigrad), zatim neposredno uz ulaz (Ključica) ili ispred nje (Nečven). Prisutna su njena dva oblika tlocrta: kvadratični i nepravilni četverokut. Kvadratični i oblik nepravilnog četverokuta upućuju na razvijeni i kasni srednji vijek.

Prvi, kvadratični oblik ima cisterna na utvrdi Zvonigrad, gdje se nalazi u sklopu obrambenog zida, a ima kvadratičan otvor u razini zemlje, obzidan poluobrađenim kamenom sa svake strane otvora, tako i unutar cisterne (sl. 443.a). Isti oblik posjeduje i Nečven. Smještena je ispred utvrde sa zidovima u visini oko 1 metar iznad zemlje, a u sklopu cisterne se nalazi i kanal kojim se voda spuštala i na taj način se koristila za upotrebu (sl. 443.b).

Drugi oblik je nepravilnog četverokuta i očuvan je na Ključici. Smještena je unutar utvrde, sa zidovima u visini ostalih prostorija koji su ožbukani hidrauličnom žbukom (sl. 443. c).

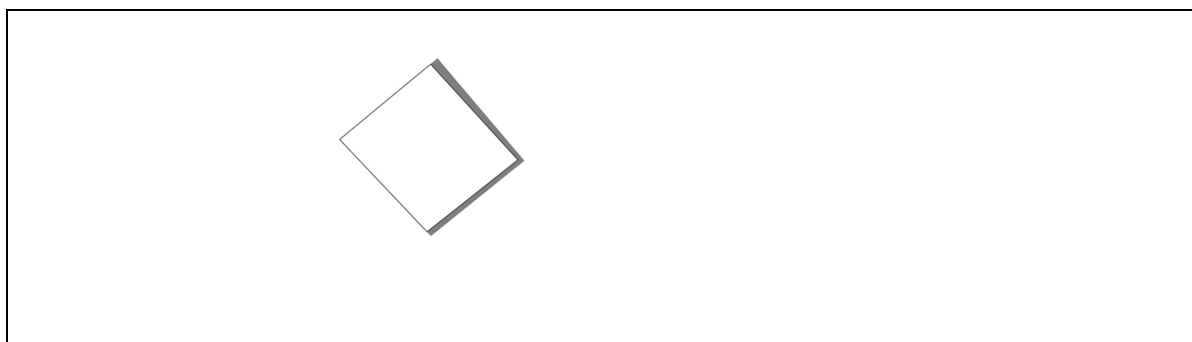
Kako je vidljivo iz navedenog, srednjovjekovne utvrde sastoje se od obrambenih zidova, kula, palasa i stambenih objekata, prostorija raznih namjena, dvorišta i cesterna. Među bolje očuvanim primjerima obrambenih zidova ističe se utvrda Ključica koja jedina ima sačuvano krunište, a ujedno se na njoj nalazi i najveća očuvana visina obrambenog zida od 16,51 metar. Kule imaju stambenu i obrambenu ili samo obrambenu funkciju, a na srednjovjekovnim primjerima smještene su u sredini utvrda, uklopljene ili pridodane bočnim zidovima ili su samostojeće. Njihovi su tlocrti kružni, kvadratični, pravokutni, peterokutni i polukružni. Pretpostavljamo kako se na tri utvrde - Drnišu, Ključici i Nečvenu nalazio palas, a vrlo vjerojatno se nalazio i na utvrdi Glavaš, što bi se moglo zaključiti nakon provedenih istraživanja. Osim navedenih elemenata na nekim primjerima poput Ključice i Nečvena očuvana su i dvorišta, dok su u Zvonigradu, Ključici i Nečvenu prisutne i cisterne.

Arhitektonski dijelovi novovjekovnih utvrda

Neki dijelovi srednjovjekovnih utvrda, kao što su obrambeni zidovi, kule i cisterne, javljaju se i na novovjekovnim utverdama, ali su znatno promijenjeni. Sada su obrambeni zidovi prilagođeni novim principima obrane koji uključuju razorno naoružanje. Njihova visina se smanjuje u korist njihove debljine, a takva je gradnja prisutna na Kninskoj tvrđavi i to na Kaštel Kninu, gdje je najmanja debljina obrambenog zida 0,80 metara, a najveća 1,08 metara, dok najveća visina novovjekovnog obrambenog zida na istom kaštelu iznosi 11,43 metara.

Kule

Promjene su vidljive i na kulama. Njihovi zidovi postaju niži i deblji, a površina veća. Takva je kvadratična kula utvrde Bračić koja još ima i sačuvane katove (sl. 444.), a datiramo ju u 18. stoljeće.



Sl. 444. Kvadratična kula na utvrdi Bračić

Nekad kvadratična kula Srednjeg kaštela postaje rondel, artiljerijska kula kružnog oblika o kojoj će kasnije biti više riječi.

Cisterne

Osim na obrambenim zidovima i kulama, jasne promjene u obliku tlocrta doživljavaju i cisterne koje sada postaju kružne.

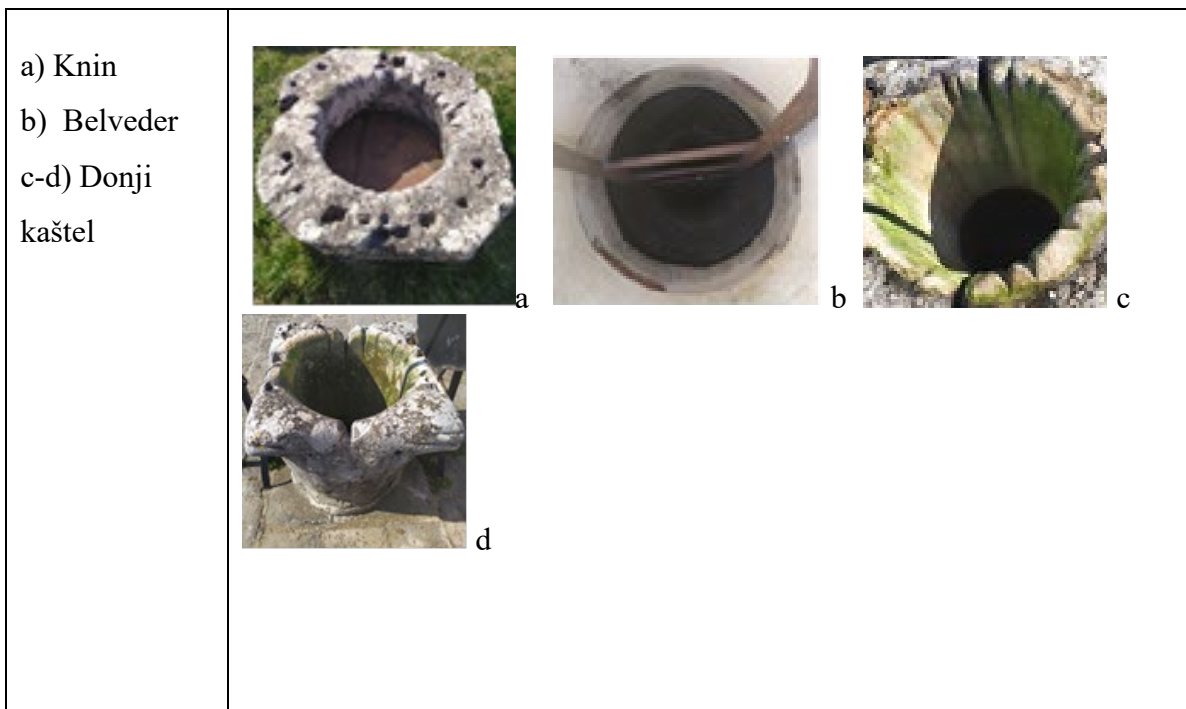
Takav se oblik nalazi na Kaštel Kninu, sa sačuvanim zdencem koji ima osmerokutno krunište u visini od 30-ak centimetara (sl. 445.a). Na Kaštel Belvederu nalazi se i četvrta cisterna kružnog oblika tlocrta koja se gradi 1844. (sl. 445.b).¹³⁵³ Čini je zdenac s kvadratičnim kruništem u visini od oko jedan metar.

Dvije cisterne nalaze se nedaleko od Glavnog ulaza u Donji kaštel (sl. 445.c i d), također s kvadratičnim kruništima, od kojih je na jednoj upisana 1818. godina, a svjedoči o vremenu kada se dograđuje.¹³⁵⁴ Pretpostavlja se kako cisterne potječu iz kasnog srednjeg vijeka ili osmanskog razdoblja.¹³⁵⁵ Na Kninskoj tvrđavi ukupno se nalazi njih šest, od kojih za dvije na Kaštel Kninu nije moguće znati kakvog su tlocrtnog oblika jer se nalaze u razini zemlje te su zbog lakšeg kretanja po prostoru bastiona u novije vrijeme zatrpane (sl. 446). Njihov smještaj je između palasa i zgrade koja je imala funkciju spremišta baruta.

¹³⁵³ T. Pleše, 2018., 277.

¹³⁵⁴ D. Kulić, 2020., list.23.

¹³⁵⁵ S. Kulić, 2020., list. 23.



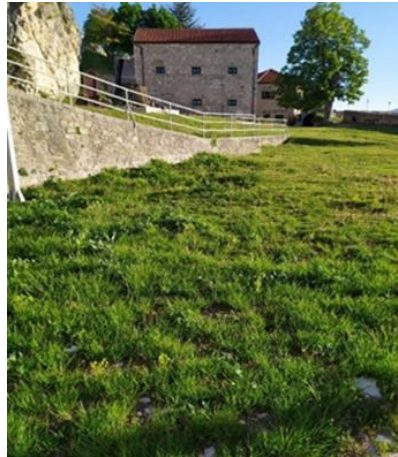
Sl. 445. a - d Novovjekovne cisterne kninske tvrđave



Sl. 446. Mjesto dviju cisterni bez kruništa u razini hodne površine

Trg

U Donjem kaštelu kninske utvrde se nalazi tvrđavski trg i zauzima središnji prostor ograđen zidovima (sl. 468).¹³⁵⁶ Njega zatvaraju bastioni Pisani, Vendramin, crkva sv. Barbare, pekarnica, kovačnica te zgrada koja je služila kao spremište, a danas je muzejska zgrada.¹³⁵⁷ Trg Kninske tvrđave datira se u 17. stoljeće, a za sada mu ne nalazimo analogije.



Sl. 468. Tvrđavski trg u Donjem kaštelu

1356 B. Bezić, 1980., 146, 147.

1357 B. Bezić, 1980., 146, 147; P. Paić, 1998, 62; M. Zelić, 2006., 16, 17.

Bastionski sustav

Bastionski sustav sklop je novovjekovnih fortifikacijskih dijelova koji je očuvan jedino na kninskoj utvrđi, a čine ga prvenstveno bastioni i to njih četrnaest, koji uz druge dijelove služe njihovom dodatnom ojačanju, poput četiri kavalira, dvije tenalje, više kazamata, rondela, traverse i baterije.

Nastajao je gotovo dva stoljeća izravnih političkih i vojnih utjecaja mletačke (talijanske), francuske i austrijske uprave, tijekom kojih se javljaju razni elementi bastionskih sustava.

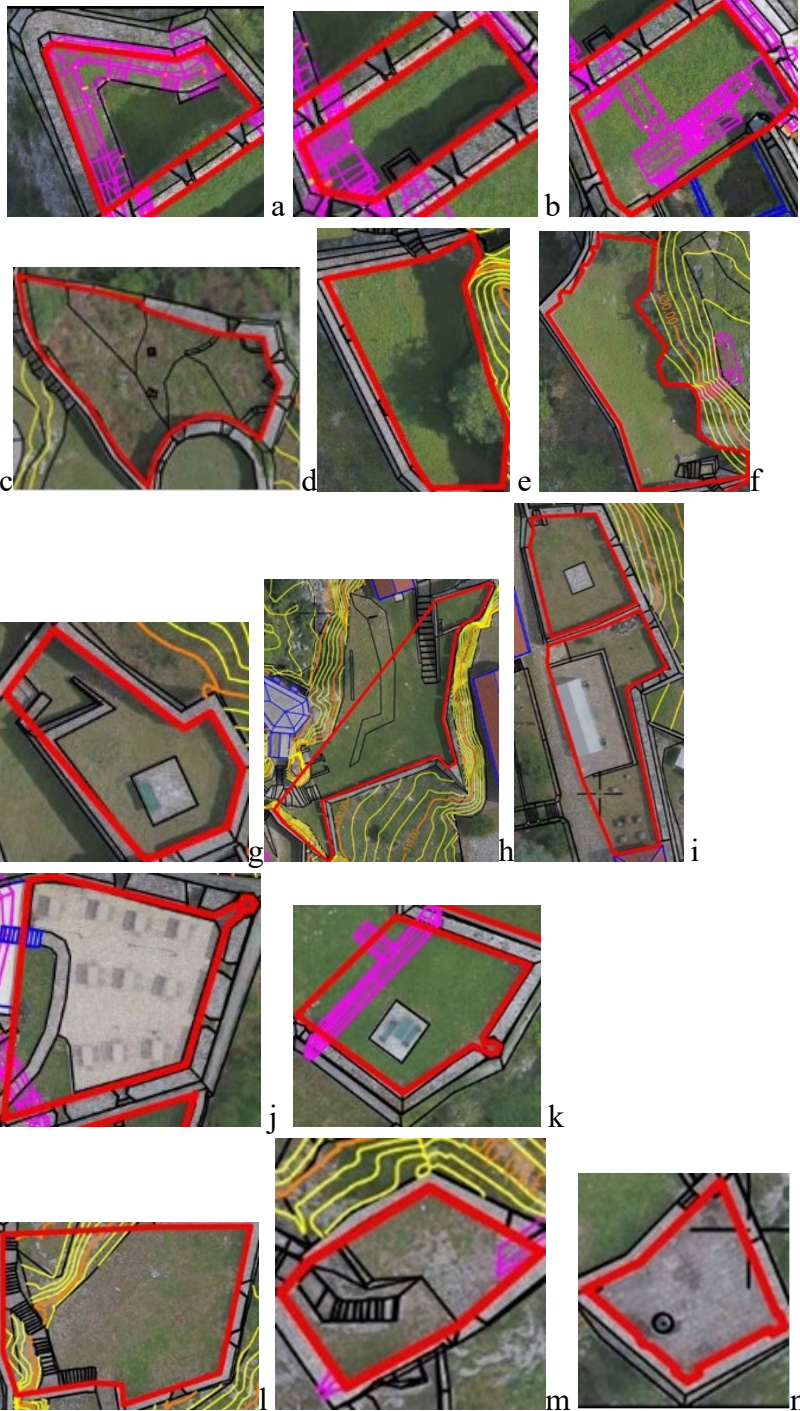
Bastioni

Nastali su kao rezultat nasipavanja terena koji je bio omeđen obrambenim zidovima, kako bi se dobili položaji za topove, a što je bio osnovni način obrane tijekom novog vijeka.

Njihova izgradnja uslijedila je neposredno nakon zauzeća Knina, što je potvrđeno i dekretom iz travnja 1710.¹³⁵⁸ Na kninskoj utvrđi ukupno ima 14 bastiona: na Kaštel Kninu tri (Bastioni Kalunerica), u Srednjem kaštelu se nalazi pet (Bastioni sv. Cecilije, Bastion Pasqualico, Bastion Kandia nova, Bastion Grimani) u Donjem gradu tri (Bastion Kavalier Sveceze, Bastion Pisani, Bastion Vendramin), jednako kao i na Kaštel Belvederu (Bastioni Belvedera, Bastion Emo). Iz navedenoga je vidljivo kako je njihova koncentracija najveća u Srednjem kaštelu, dok je na Donjem kaštelu, Kaštel Kninu i Kaštel Belvederu manja, zbog toga što na Donjem kaštelu postoje i dvije tenalje, a na preostala dva kaštela, presudna je u obrani bila i konfiguracija terena.

Na kninskoj utvrđi prisutni su s nepravilnim višestranim oblicima: četverokuta, peterokuta, sedmerokuta, osmerokuta i višestranici: Bastioni Kaštel Knina oblika su nepravilnih peterokuta i četverokuta (Bastioni Kalunerice) (sl. 447. a - c), dok su oni Srednjeg kaštela oblika nepravilnog peterokuta i višestranici (Bastion Pasqualico, Bastioni sv. Cecilije) (sl. 447. d - f), sedmerokuta (Bastion Grimani) (sl. 447.g) i osmerokuta (Bastion Kandia Nova) (sl. 447.h). Na Donjem kaštelu nepravilnog su osmerokuta (Bastion Sveceze) (sl. 447.i), četverokuta (Bastion Pisani) (sl. 447.j) i peterokuta (Bastion Vendramin) (sl. 447.k), a na Kaštel Belvederu oblika peterokuta (Bastion Emo) (sl. 447.l.) i nepravilnih četverokuta (Bastioni Belveder) (sl. 447. m,n).

¹³⁵⁸ A. Žmegač, 2009., 124.

<p>Kaštel Knin:</p> <p>a) Bastion Kalunerica</p> <p>b) Bastion Kalunerica</p> <p>c) Bastion Kalunerica</p> <p>Srednji Kaštel:</p> <p>d) Bastion Pasqualico</p> <p>e) Bastion sv. Cecilije</p> <p>f) Bastion sv. Cecilije</p> <p>g) Bastion Grimani</p> <p>h) Bastion Kandia nova</p> <p>Donji Kaštel:</p> <p>i) Bastion Kavalier Sveceze</p> <p>j) Bastion Pisani</p> <p>k) Bastion Vendramin</p> <p>Kaštel Belveder:</p> <p>l) Bastion Emo</p> <p>m) Bastion Kavalier Belveder</p> <p>n) Bastion Belveder</p>	 <p>The image displays 14 aerial photographs of bastions at the Knin Fortress, arranged in a grid-like fashion. Each photograph is labeled with a letter from 'a' to 'n'. The bastions are outlined in red, and some have additional purple or yellow highlights. The photographs show the bastions from various angles, highlighting their unique shapes and positions within the fortress walls. The labels correspond to the descriptions in the left column.</p>
--	---

Sl. 447. Bastioni na utvrđi Knin

Površina bastiona različita je i kreće se od 60 m² Bastiona Kavalier Belvedera do 561 m² Bastiona Kandia Nova. Najveća debljina zidova nalazi se na dva bastiona Kalunerice i iznosi 4,730 metara, dok je najmanja debljina zida od 0,45 metara na onome sv. Cecilije. Visina njihovih zidova prati visinu ostalih, jedino su kod tenalja „Niska kliješta“ i „Mala kliješta“ prednji niži od ostalih zidova utvrde. Na bastionima se najčešće nalaze otvori za topove, dok ih primjerice nema na spomenutim tenaljama jer su njihovi prednji zidovi poprilično niski u odnosu na ostale obrambene zidove utvrde. Na prilaznim zidovima redovito se nalaze i puškarnice, često u nizovima i to na svim kaštelima.

S obzirom na prethodno izneseno, možemo reći kako dimenzije bastiona Knina nisu standardne, što je usko povezano s fazama izgradnje, a koje su se odvijale u razdoblju od 1710. do 1713.¹³⁵⁹ Uslijed tih izgradnji, poništala se u najvećoj mjeri ranija srednjovjekovna izgradnja.

Osim Mlečana i Francuzi vrše intervencije na kninskoj utvrđi, a s intervencijama i manjim zahvatima na zidovima tvrđave nastavilo se i u vrijeme boravka austrijske vojske pa sve do polovice 19. stoljeća.

U vrijeme prve polovice 19. stoljeća nastaju dogradnje i prenamjene na više bastiona Donjeg kaštela i Kaštel Belvedera, a koje su se nastavile i kasnije tijekom istog stoljeća, te su potaknute potrebom za boljim smještajem vojske, a ne više za ratovanjem.¹³⁶⁰ Tako su vidljive promjene i intervencije kako na zidovima, tako i unutar bastiona u Donjem kaštelu (Bastion Kavalier Sveceze, Pisani, Vendramin) te na Kaštel Belvederu i to na drugom bastionu (Bastionu Belveder). Primjerice, bastion *Kavalier Sveceze* prenamijenjen je u položaj dviju cisterni, a s vanjske strane cisterne se zamjećuje ostatak kordonskog vijenca koji upućuje na nekadašnju funkciju. Nadalje, u Donjem kaštelu na Bastionu Pisani također se vrše dogradnje na način da se zatvara jedan otvor za top i on postaje vidikovac, dok su preostala dva otvora ostali isti. Također, dogradnja je vidljiva i na Bastionu Vendramin, gdje je jedan otvor za top postao vidikovac, a preostala dva se u prvoj polovici 19. stoljeća zatvaraju zidom (sl. 448.).

¹³⁵⁹ A. Žmegač, 2021., 84.

¹³⁶⁰ P. Živković, 1993., 116, 117



Sl. 448. Dogradnje na Bastionu Vendramin

Prenamjena i dogradnje vide se i na Kaštel Belvederu. Drugi, Bastion Belveder doživio je prenamjenu u položaj cisterne. Također se vrši i dogradnja na otvorima za topove kojisepretvaraju u vidikovce (449. a - b), a jedino je s vanjske strane cisterne očuvan kordonski vijenac koji upućuje na prijašnji bastion (sl. 437.).



Sl. 449. a - b Dogradnje na Bastionu Belveder

Unatoč spomenutim prenamjenama i dogradnjama bastioni Knina relativno su dobro očuvani i datiraju se u vrijeme 18. stoljeća. Njima slične nalazimo na prostoru Dalmacije i to u

gradovima Zadar, Šibenik, Drniš, Sinj, Klis, Trogir, Split, Omiš, Opuzen, Vrboska, Jelsa i Komiža i oni se datiraju od 16. do 18. stoljeća.¹³⁶¹ Slične nalazimo i šire, u Starom Baru¹³⁶² i Kotoru¹³⁶³ u Crnoj Gori, zatim u Bergamu, Bresci, Pescieri¹³⁶⁴ potom u Rimu,¹³⁶⁵ Pisi¹³⁶⁶, Civitavecchiju¹³⁶⁷, Lucci¹³⁶⁸, Veroni¹³⁶⁹, Pugli¹³⁷⁰ i Pistoji¹³⁷¹ na prostoru Italije i Langerisu¹³⁷² u Francuskoj.

Prethodno je spomenuto kako se unutar bastionskog sustava nalaze i kavaliri. To su inače istaknuti položaji na njima koji služe kao povišene platforme za topove. Na kninskoj utvrdi nalaze se po sredini bastiona, a oblik povišene platforme na osnovu stupnja očuvanosti može se prepostaviti samo na bastionu Belveder. Nastali su u vrijeme francuske uprave početkom 19. stoljeća, kada se događaju promjene uslijed manjih dogradnji.¹³⁷³ Tada nastaje *Kavalier Grimani* na Bastionu Grimani, *Kavalier Kandia Nova* na Bastionu Kandia Nova, *Kavalier Sveceze* na Bastionu Kavalier Sveceze i *Kavalier Belveder* na prvom bastionu Bastion Belvedera. Slabi ostaci kavalira jedino su vidljivi na Kaštel Belvederu (sl. 450.).



Sl. 450. Ostatak kavalira na Bastionu Belveder

¹³⁶¹ A. Žmegač, 2009., 165 - 190.

¹³⁶² S. Gelichi, 2005., 27, 28, T. 2/12; M. Zagarčanin, 2008., 9, sl. 8, 4c.

¹³⁶³ I. Lalošević, 2016., 122.

¹³⁶⁴ A. Cassi Ramelli, 1964., 375.

¹³⁶⁵ A. Cassi Ramelli, 1964., 410, sl. 234.

¹³⁶⁶ A. Cassi Ramelli, 1964., 380, sl. 221.

¹³⁶⁷ A. Cassi Ramelli, 1964., 381, sl. 222.

¹³⁶⁸ A. Cassi Ramelli, 1964., 386, sl. 223.

¹³⁶⁹ A. Cassi Ramelli, 1964., 370, sl. 215.

¹³⁷⁰ A. Cassi Ramelli, 1964., 374, sl. 218.

¹³⁷¹ A. Cassi Ramelli, 1964., 354, sl. 193.

¹³⁷² A. Cassi Ramelli, 1964., 372, sl. 217.

¹³⁷³ P. Živković, 1993., 116.

Slične nalazimo i na tvrđavi sv. Nikole¹³⁷⁴ u Šibeniku. Uz bastione su povezane i tenalje, fortifikacijski element u obliku kliješta koje su zapravo predbedemi koji dodatno štite prostor između njih. Na kninskom području očuvane su samo na kninskoj tvrđavi. U Donjem kaštelu sačuvane su dvije, jedna veća („Niska kliješta“) (sl. 451.) i druga, manja, („Mala kliješta“) (sl. 452.). Njihovi zidovi tvore slovo V, a zajedno sa zidovima bastiona zatvaraju oblik peterokuta. Slične tenalje imaju gradovi Palmanova¹³⁷⁵ i Legnago¹³⁷⁶ u Italiji, te Narbone¹³⁷⁷ i Langeris¹³⁷⁸ u Francuskoj.



Sl. 451. Tenalja „Niska kliješta“



Sl. 452. Tenalja „Mala kliješta“

Rondel

Rondel je artiljerijska kula najčešće kružnog oblika, očuvana je samo na utvrđi Knin. Nalazi se u Srednjem kaštelu, a naziva se *Topana* i integralni je dio novovjekovnog bastionskog sustava kninske utvrde (sl. 453.). Promjer mu iznosi 10, 230 metara, a površina 78 m.²

Unutrašnjost rondela ispunjena je zemljom kako bi se dobili položaji za topove, a potječe iz 16. stoljeća.¹³⁷⁹ Sličan nalazimo i na utvrđi Luja XI. u Dijonu u Francuskoj.¹³⁸⁰

¹³⁷⁴ J. Ćuzela, 1992., 67.

¹³⁷⁵ A. Cassi Ramelli, 1964., 351, 190.

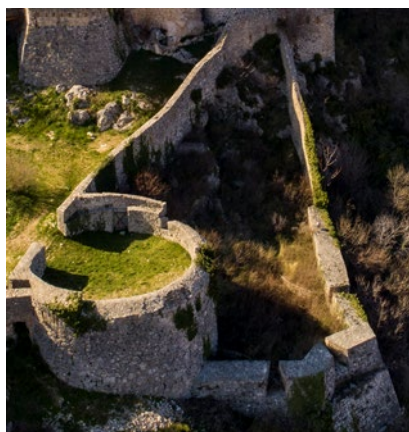
¹³⁷⁶ A. Cassi Ramelli, 1964., 373.

¹³⁷⁷ A. Cassi Ramelli, 1964., 372, sl. 217.

¹³⁷⁸ A. Cassi Ramelli, 1964., 372, sl. 217.

¹³⁷⁹ M. Zelić, 2006., 22.

¹³⁸⁰ A. Cassi Ramelli, 1964., 350, sl. 189.



Sl. 453. Rondel u Srednjem kaštelu

Kazamati

Kazamati su također novovjekovni arhitektonski dijelovi očuvani jedino u sklopu bastiona Kalunerica na Kaštel Kninu. Oni su **utvrđeni i presvođeni topnički položaji** ili platforme za topove (sl. 454. a - b) koji su sagrađeni unutar samih bastiona, a na kninskoj utvrdi smješteni su uz njihove rubove, dok su se na nekim drugim mletačkim utvrdama topnički položaji širili na čitav prostor utvrde.¹³⁸¹ Do njih vode hodnici i stepenice (sl. 455. a - b), a i ti prostori, kao i manje niše unutar njih su presvođeni. Takvo presvođivanje je uobičajeno i na nekim drugim mletačkim tvrđavama¹³⁸², kako kod nas tako i u Italiji¹³⁸³. Kazamati Knina datiraju se u 18. stoljeće, u vrijeme velike izgradnje kninske utvrde, a njima slične nalazimo na tvrđavi sv. Nikole kod Šibenika¹³⁸⁴ i talijanskim gradovima Rimu¹³⁸⁵, Palmanovi¹³⁸⁶, na Lidu u Veneciji¹³⁸⁷ i Vernole u Lecceu¹³⁸⁸, te Troyesu¹³⁸⁹ i Langerisu¹³⁹⁰ u Francuskoj i oni se datiraju u 16. stoljeće.

¹³⁸¹ B. Nadilo, 2001., 750.

¹³⁸² J. Ćuzela, 1992., 67; B. Nadilo, 2001., 750.

¹³⁸³ A. Cassi Ramelli, 1964., 386, sl. 223.

¹³⁸⁴ J. Ćuzela, 1992., 57.

¹³⁸⁵ A. Cassi Ramelli, 1964., 410, sl. 234.

¹³⁸⁶ A. Cassi Ramelli, 1964., 370, sl. 215.

¹³⁸⁷ A. Cassi Ramelli, 1964., 374, J. Ćuzela, 1992., 73.

¹³⁸⁸ A. Cassi Ramelli, 1964., 374, sl. 218, 375.

¹³⁸⁹ A. Cassi Ramelli, 1964., 352, sl. 191.

¹³⁹⁰ A. Cassi Ramelli, 1964., 372, sl. 217.



Sl. 454. a - b Kazamati bastiona Kalunerica



Sl. 455. a - b. Hodnici i stepenice koji vode prema kazamatima bastiona Kalunerica

Traversa

Traversa je novovjekovni arhitektonski dio utvrde koji se odnosi na zaklon izgrađen od priklesanog kamena vezanog žbukom očuvan na kninskoj utvrđi (sl. 456. a - b). Danas je vidljiv samo jedan, debljine oko jednog metra, a osnovna svrha im je bila zaštita branitelja od napada s boka, u ovom slučaju uz komunikaciju koja je vodila prema bastionima Kalunerica,

Kaštel Kninu. Datira se u početak 19. stoljeća, u vrijeme druge veće intervencije u dogradnjama na Kninskoj tvrđavi za vrijeme francuske uprave.¹³⁹¹



Sl. 456. a - b. Traversa na Kaštel Kninu

Baterija

Baterija je novovjekovni arhitektonski dio utvrde (bitnica) koji je očuvan jedino na Kaštel Kninu. To je položaj za topove s četiri topovska otvora od maksimalnih šest koji su karakteristični za ovakav sistem obrane. Oblika je gotovo pravilnog peterokuta i dodatno je zaštićena zidom sa sjeverne i istočne strane, a do nje vode stepenice. Smještena je nasuprot Srednjeg kaštela i Kaštel Laba (sl. 457.). Prema nacrtima, položaj baterije može se datirati u drugo desetljeće 19. stoljeća što se povezuje također s izgradnjom u vrijeme francuske uprave Kninom.¹³⁹² Slične baterije imaju gradovi Kotor u Crnoj Gori¹³⁹³, i Troyes u Francuskoj¹³⁹⁴.



Sl. 457. Baterija na Kaštel Kninu

¹³⁹¹ P. Živković, 1993., 117.

¹³⁹² P. Živković, 1993., 117.

¹³⁹³ I. Lalošević, 2017., 15.

¹³⁹⁴ A. Cassi Ramelli, 1964., 352, sl. 191.

Arhitektonski elementi na utverdama srednjeg i novog vijeka

Osim navedenih arhitektonskih dijelova na utverdama se nalaze i razni arhitektonski elementi poput otvora za zrak, otvora za nosivu konstrukciju greda, ulaza, prozora, strijelnica, puškarnica, pokosa, ojačanja temeljne stope, vijenaca, konzola, latrina (zahoda), dimnjaka, krušnih peći, stepenica i popločenja. Prilikom njihove analize pratio se razvoj pojedinog elementa kroz razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, te novog vijeka.

Otvori za zrak

Od arhitektonskih elemenata na Kninskoj tvrđavi sačuvani su i otvori za zrak. Javljaju se na zgradi vojarne koja je smještena na Kaštel Kninu (sl. 458.) i koja potječe iz 18. - 19. stoljeća. Nalaze na istočnom zidu vojarne koji je ujedno i obrambeni zid utvrde. Kako su nedostajali prozori, bilo je nužno napraviti svojevrstnu ventilaciju. Na ulazu je otvor bio širi, a prema izlazu manji, što je vidljivo i na istočnom obrambenom zidu gdje su otvori za zrak najmanji, a iznad njih je manja kamena ploča (sl. 459.). Na taj način se izlaz otvora za zrak razlikovao od ostale strukture zida. Danas su otvori urušeni i loše očuvani, ali možemo zaključiti prema ostacima opeke kako je ista od ulaza otvora prema izlazu zidana u obliku lijevka i pod nagibom (sl. 460.).



Sl. 458. Prednja strana otvora za zrak



Sl. 459. Stražnja strana otvora za zrak



Sl. 460. Struktura gradnje otvora za zrak

Otvori za nosivu konstrukciju greda

Otvori za nosivu konstrukciju greda nalazili su se na utverdama Ključica, Drniš, Glavaš, Tukleč i Trošenj, a potječu iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Karakterizira ih pravilan razmak na kojima su raspoređeni na zidu, bilo da je riječ o nosivoj konstrukciji stražarske staze (Ključica), bilo da su dijelili prvi kat od drugoga kata palasa (Drniš, Glavaš), kule (Glavaš, Tukleč, Trošenj, Zečevo) ili stambene prostorije (Tukleč, Trošenj). Otvori mogu biti kružni i kvadratični.

- a) Ključica
- b-d) Drniš
- e-g) Glavaš
- h-k) Tukleč
- i,l-m)
- Trošenj
- j) Zečevo



a



b



c



d



e



f



g



h



Sl. 461.a-m Otvori za nosivu konstrukciju greda na srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama

Na utvrđi Ključica nalaze se otvori za grede nosive konstrukcije stražarske staze raspoređeni u tri niza, njih tridesetak, koji se najbolje zamjećuju na obrambenom zidu na jugozapadnoj strani (sl. 461. a).

Otvore za međukatnu konstrukciju palasa na utvrđi Drniš zamjećujemo na obrambenom zidu na istoku utvrde, gdje ih se nalazi 20-ak (sl. 461.b), a jednako toliko i na sjeveroistočnoj strani (sl. 461.c), dok je na jugozapadoj strani utvrde sačuvano svega šest otvora za grede (sl. 461.d).

Na utvrđi Glavaš nalaze se na kružnoj kuli otvori za nosivu konstrukciju njih 10-ak (sl. 461.e), potom 20-ak u Prostoriji 2 (sl. 461.f), palasu utvrde gdje je u jednoj od rupa sačuvan i ostatak grede, a 15-ak se nalazi i na istočnom obrambenom zidu (sl. 461.g).

Na utvrđi Tukleč dvanaest otvora za grede odnosi se na nosivu međukatnu konstrukciju kule, od kojih je šest otvora dijelilo treći kat od drugoga, a jednako toliko i drugi od prvoga kata kružne kule (sl. 461.h).

Na kružnoj kuli utvrde Trošenj nalazi se 15-ak otvora za grede koji se odnose na nosivu međukatnu konstrukciju kule (sl. 461.i).

Na trećem zidu kružne kule na jugoistočnoj strani utvrde Zečevo šest otvora za grede odnose se na nosivu međukatnu konstrukciju kule (sl. 461.j).

Na Tukleču je očuvano i osam otvora za grede na sjeverozapadnom obrambenom zidu koji se odnose na konstrukciju stambene prostorije (sl. 461.k).

Na obrambenim zidovima na sjeveru i sjeverozapadu Trošenja nalazi se 10-ak otvora za grede (sl. 461.l), a odnose se na nosivu konstrukciju stambenih prostorija, dok se pet otvora odnosi na nosivu konstrukciju stambenih prostorija na sjeveroistočnoj strani utvrde (sl. 461.m).

Otvori za grede nosive konstrukcije stražarske staze na Ključici datiraju se u 13. stoljeće, a slične otvore iz tog vremena nalazimo na utvrdama Velika kod Požege¹³⁹⁵ i Viškovci¹³⁹⁶. Ostali otvori iz utvrda Drniš, Glavaš, Tukleč i Trošenj mogu se datirati u 15. stoljeće, a slične primjere nalazimo na Zadvarju¹³⁹⁷ i Bariloviću¹³⁹⁸.

Ulazi

Prema mjestu gdje su smješteni, ulaze možemo podijeliti na glavne u perimetralnim zidovima utvrda, zatim ulazi na kuli, palasima i stambenim prostorijama, stražarnici, dvorištima i kaštelima. Glavni ulazi u utvrde nisu svugdje jednako očuvani, a primjer bogatijeg glavnog nalazi se na Kninskoj tvrđavi. On je svojim dimenzijama veći i viši u odnosu na ostale koji vode prema pojedinim kaštelima kninske utvrde.

¹³⁹⁵ Z. Horvat, 1996., 181.

¹³⁹⁶ Z. Horvat, 1996., 184.

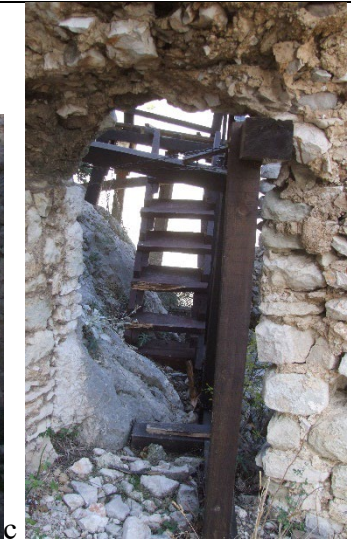
¹³⁹⁷ I. Alduk, 2005., 218.

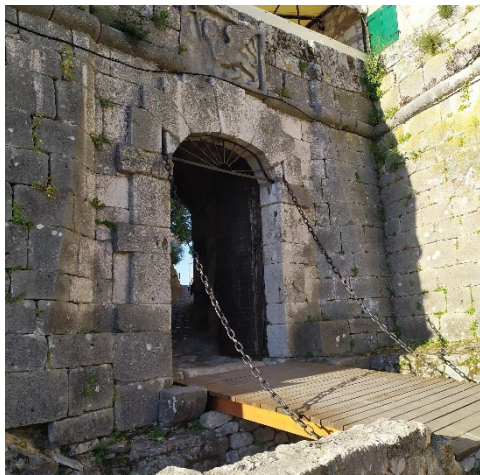
¹³⁹⁸ A. Azinović Bebek, 2012., 328.

Ostali ulazi koji se nalaze na kuli, palasima i stambenim prostorijama, potom stražarnici i dvorištima utvrda, znatno su siromašniji od onih koji vode na pojedine kaštele kninske utvrde. Očuvani su na utverdama Bogočin, Ključica, Kegelj, Matas, Nečven, Tukleč, Glavaš i Kninskoj tvrđavi.

Pokazuju različite tipološke karakteristike kroz razdoblja od razvijenog srednjeg do novog vijeka. Za razvijeni srednji vijek karakteristična je gradnja većim priklesanim kamenom, gdje je nadvoj u obliku luka (Bogočin i Ključica) koje čini više tankih ploča postavljenih „na nož“. Za razdoblja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka karakteristična je gradnja bočnih okvira vrata i nadvoja s većim priklesanim kamenom, gdje je nadvoj u obliku luka (Ključica, Nečven, Glavaš) te ulazi koji imaju sačuvane samo bočne okvire vrata od priklesanog kamena (Ključica, Kegelj, Matas, Nečven, Tukleč, podgrađe Kninske tvrđave). Iz kasnog srednjeg vijeka potječe i ulaz na kuli u razini prvog kata (Glavaš). Razdoblju novog vijeka pripadaju oni koji imaju sačuvane bočne okvire vrata i nadvoj od pravilno klesanih kamenih blokova u obliku luka (Kninska tvrđava).









Sl. 462. a - s Ulazi na srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama

Ulaz s blago lučnim segmentnim nadvojem, od okomitih ploča “na nož,” gdje se po sredini nadvoja nalaze dva kamena koji tvore zaglavni kamen¹³⁹⁹, nalazimo na utvrdi Bogočin unutar sjeveroistočnog obrambenog zida (sl. 462. a). U ovom slučaju zaglavni kamen iste je visine¹⁴⁰⁰ kao i kamene ploče luka, a često može biti i viši¹⁴⁰¹ od kamena sa strana. Ulaz koji ima luk od više tankih ploča postavljenih „na nož“ nalazimo i na Ključici i to istočno od palasa (sl. 462.b). Oba primjera mogu se smjestiti u 13. stoljeće.

Sljedeći tip ulaza su oni koji imaju bočne okvire vrata zidane od priklesanog kamena¹⁴⁰² i lučni nadvoj građen od većeg priklesanog kamena nalazimo na Ključici s južne strane palasa (sl. 462.c), na sjeveroistočnoj strani utvrde (sl. 462.d) kao i na objektu u unutarnjem dvorištu. Navedeni ulazi prema dataciji utvrde pripadaju 13. stoljeću. Uz peterokutnu kulu utvrde

¹³⁹⁹ B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 109.

¹⁴⁰⁰ B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 109, sl. 7.17.

¹⁴⁰¹ B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 109, sl. 7.18.

¹⁴⁰² B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 109, 110, sl. 7.16.

Nečven sačuvan je ulaz kojeg čine bočni okviri vrata i nadvoj, za koji se može pretpostaviti kako je bio lučni, jer je djelomično oštećen, a kasnije i konzerviran (sl. 462.e). Takve ulaze koje čine bočni okviri vrata od priklesanog kamena i nadvoj u obliku luka možemo prema utvrđi datirati u 14. stoljeće. Glavaš ima ulaz od bočnih okvira za vrata i nadvoj za koji se jedino može pretpostaviti kako je bio lučni jer je oštećen. To je ulaz u Prostoriju 2 na sjevernoj strani utvrde (sl. 462.f). Istog oblika je ulaz na kružnoj kuli utvrde Glavaš koji se nalazi u razini prvog kata (sl. 462.g). Slični su očuvani na kuli utvrde Kličevica,¹⁴⁰³ na sjevernom krilu palasa Ružice¹⁴⁰⁴, kulama Kaštela Gračanica¹⁴⁰⁵ i Ribnika¹⁴⁰⁶ i datiraju u 15. stoljeće¹⁴⁰⁷.

Ulaze kojima su sačuvani samo donji dijelovi, odnosno bočni okviri vrata zidani priklesanim kamenom, nalazimo na Ključici i to na jugozapadnoj strani utvrde (sl. 462.h), zatim na utvrđi Kegelj na njenoj sjeverozapadnoj (sl. 462.i) i jugoistočnoj strani (sl. 462.j), potom na utvrđi Matas na sjeveroistočnom zidu te uz obrambeni zid i kružnu kulu Nečvena, dok se na utvrđi Tukleč takav nalazi na jugozapadnoj strani. Tako očuvan ulaz nalazi se i u podgrađu Kninske tvrđave na vojarni konjice koja se sastoji od dviju prostorija (sl. 463.). Položaj ulaza je u Prostoriji 1, na istočnoj strani mletačke vojarnje. Ulazima sa sačuvanim bočnim okvirima vrata utvrda Kegelj i Ključica komparativne primjere nalazimo na utvrdama Petrapilosa¹⁴⁰⁸ i Vrbovec u Klenovcu Humskom¹⁴⁰⁹, a oni se datiraju u 13. stoljeće, dok za Nečven i Matas slične nalazimo na utvrđi Possert¹⁴¹⁰ i oni se datiraju u 14. stoljeće. Primjerima iz Glavaša i Tukleča sličnosti nalazimo s ulazom utvrde Zadvarje iz 15. stoljeća.¹⁴¹¹

Ulazi koje čine bočni okviri vrata i lučni nadvoj od fino klesanih kamenih blokova, nalaze se u Donjem kaštelu Knina i to je Glavni ulaz (sl. 462.k), zatim iz Donjeg kaštela u Srednji Kaštel (sl. 462.l), potom ulaz u Kaštel Knin (sl. 462.m), te manji koji nosi naziv "vrata Kalunerice" (sl. 462.n). Istog oblika su: ulaz u Kaštel Lab (sl. 462.o), zatim onaj iz Donjeg Kaštela u Kaštel Belveder (sl. 462.p) te ulaz iz Kaštela Laba koji vodi kroz „mala vrata“ stepenicama u Kaštel Belveder (sl. 462.r). Glavni u Donjem kaštelu kojeg čine bočni okviri vrata i segmentni lučni nadvoj od fino klesanih kamenih blokova je ujedno i jedini na

¹⁴⁰³ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 8, sl. 5.

¹⁴⁰⁴ Z. Horvat, 2014., 256, sl. 332.

¹⁴⁰⁵ Z. Horvat, 2014., 256, sl. 330.

¹⁴⁰⁶ Z. Horvat, 2014., 256, sl. 334, B.

¹⁴⁰⁷ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 8, sl. 5.

¹⁴⁰⁸ J. Višnjić, 2008., 9 - 10; J. Višnjić, 2012, 11; J. Višnjić, 2019., 14.

¹⁴⁰⁹ T. Tkalčec, 2010., 26, 27, 29.

¹⁴¹⁰ J. Višnjić, 2012., 73; sl. 5; 75.

¹⁴¹¹ I. Alduk, 2005., 233. sl. 8.

kninskoj utvrdi kojega čine veliki kameni blokovi. Po sredini lučnog nadvoja nalazi se zaglavni kamen kojemu je gornji dio ravan, dok je luk blago zaobljen, a kamen kvakastim¹⁴¹² oblikom usklađen sa slojevima zida. Unutar ulaza se nalaze sačuvana velika masivna i unutar njih manja vrata, a sve rađeno od drveta. Ispunjena su kovanim elementima koji su doprinosili njenoj čvrstoći, a u konačnici su utjecali i na bolju zaštitu čitavog ulaza. Ulaz iz Donjeg Kaštela u Srednji Kaštel znatno je niži od prethodno spomenutog, a kameni klesani blokovi od kojeg se sastoji također su manji. Nadvoj čine kameni klesani blokovi tvoreći blagi luk, a unutar njega se nalazi i niša koja je nekad bila i niša vrata.

Ulaz u Kaštel Knin ima kompozitni¹⁴¹³ lučni nadvoj od gotovo jednakih kamenih blokova koji čine blagi luk, dok bočne okvire vrata čine manji i veći kameni blokovi. Iznad kamenog nadvoja nalazi se još jedan veći od opeka složenih okomito. Manji ulaz u Kaštel Knin, koji nosi naziv "vrata Kalunerice", ima blago lučni nadvoj, dok bočne okvire vrata čini više kamenih blokova, od kojih je lijevi bočni okvir vrata oštećen. Jedan od ulaza je i onaj prema Kaštel Labu, gdje nadvoj čini kompozitni luk,¹⁴¹⁴ dok bočne okvire vrata čini više kamenih blokova. Iznad ulaza nalazi se natpis na kamenoj ploči iz 1711. koji spominje Carla Pisanija, generalnog providura Dalmacije i Epira i vrijeme velike izgradnje kninske utvrde.¹⁴¹⁵

Kod zadnjeg ulaza koji iz Kaštel Laba vodi kroz „mala vrata“ stepenicama u Kaštel Belveder, niša ulaza ujedno je nekad bila i niša vrata koja završava ravnom kamenom gredom (sl. 461.s).¹⁴¹⁶ Iznad kamene grede nalazi se zaglavni kamen. Spomenuti ulazi datiraju se u 18. stoljeće u vrijeme najveće izgradnje kninske utvrde.

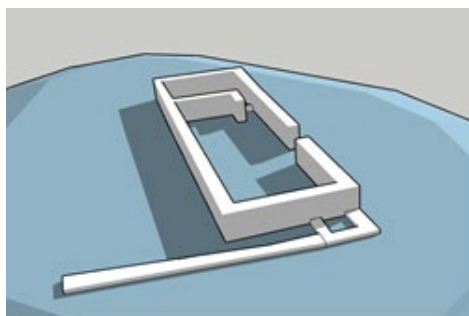
¹⁴¹² B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 110, sl. 7.19.

¹⁴¹³ B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 111, sl. 7.21.

¹⁴¹⁴ B. Crnković, Lj. Šarić, 2012., 111, sl. 7.21.

¹⁴¹⁵ M. Zelić, 2006., 25.

¹⁴¹⁶ Z. Horvat, 1998., 42; Z. Horvat, 2002., 12; Z. Horvat, 2014., 69.



Sl. 463. Ulaz na istočnoj strani mletačke vojarne u Podgrađu (izradio Dario Šošić, 2021.)

Prozori

Prema mjestu gdje se nalaze, prozorske otvore možemo podijeliti na one u obrambenim zidovima, kuli, palasima i stambenim prostorijama te stražarnici. Veći i bogatiji nalaze se na palasima i stambenim prostorijama i stražarnici, dok su manji na vanjskim obrambenim zidovima, kulama i stražarnici, a iznimku čini Kninska tvrđava gdje se na kvadratičnoj kuli Kaštel Knina nalazi jedan veći.

Prozorski otvori očuvani su na više utvrda (Zvonigrad, Ključica, Kegelj, Drniš, Glavaš, Trošenj, Tukleč, Zečevo, Kninska tvrđava), a potječu iz razvijenog i kasnog srednjeg te novog vijeka.

Različitih su stilskih značajki od kvadratičnih karakterističnih za razvijeni srednji vijek, koji imaju okvir na vanjskoj strani zida u ravni pročelja, gdje su natprozornik i doprozornici sa strana deblji od praga (Zvonigrad, Ključica, Kegelj), potom jednostavnih otvora s kamenim okvirom i nišom karakterističnih za razvijeni, kasni srednji i novi vijek (Ključica, Drniš, Glavaš, Trošenj, Tukleč, Kninska tvrđava), lučnih otvora s nišom karakterističnih za razvijeni i kasni srednji vijek (Ključica, Zečevo), do većih s kamenim okvirom bez prozorske niše karakterističnih za razvijeni i kasni srednji te novi vijek (Ključica, Trošenj, Kninska tvrđava).

- a) Zvonigrad
- b,d,j-l) Ključica
- c) Kegelj
- e-g) Glavaš
- h,m) Trošenj
- i) Tukulč



a



b



c



d



e



f



g



h



Sl. 464.a-m Prozori na srednjovjekovnim i novovjekovnim utvrdama

Kvadratični prozorski otvor kojemu su natprozornik i doprozornik deblji od praga nalazi se na utvrdama Zvonigrad i Ključica. Na Zvonigradu se takav nalazi na jugoistočnoj strani utvrde (sl. 464. a), a na Ključici na južnom obrambenom zidu stražarnice u unutarnjem dvorištu (sl. 464. b). Na Kegeljju također nalazimo isti tip otvora (sl. 464. c). Prozorski otvori utvrda Zvonigrad, Kegelj i Ključica datiraju se u 13. stoljeće, a slične iz tog vremena nalazimo na utvrđi Medvedgrad.¹⁴¹⁷

Jednostavan otvor s kamenim okvirom i nišom nalazi se na jugozapadnoj strani utvrde Ključica, potom još jedan na zapadnoj strani utvrde. Dva se nalaze i na sjeverozapadnoj strani palasa, od kojih je jedan potpuno sačuvan, a drugi je poprilično oštećen (sl. 464. d). Dva se nalaze i na pomoćnoj prostoriji tena zgradi stražarnice.

Isti oblik javlja se i na utvrđi Drniš i to u obrambenom zidu na jugu, potom još jedan na zapadu, te u kružnoj kuli. Glavaš posjeduje šest sačuvanih istog oblika, jedan se nalazi u obrambenom zidu na zapadu Prostorije 2 u razini prizemlja, drugi u razini prvog kata, dva u obrambenom zidu na istoku u razini prvog kata Prostorije 2 (sl. 464. e), jedan u razini drugog kata, jedan u obrambenom zidu do ulaza u u Prostoriju 2 (sl. 464. f), dok se posljednji nalazi

¹⁴¹⁷ Z. Horvat, 1997., 44, sl. 2; Z. Horvat, 2014., 262, 339.

na kružnoj kuli (sl. 464. g). Dva su očuvana na sjeveru i sjeverozapadu Trošenja u razini prvoga i drugoga kata (sl. 464. h). Također ih nalazimo na utvrđi Tukleč od kojih se dva nalaze na ostacima kružne kule, prvi, lošije očuvan u razini prvog kata, dok je drugi, dobro očuvan u razini drugog kata (sl. 464. i). Treći se nalazi na ostatku obrambenog zida na jugozapadnoj, dok je četvrti na obrambenom zidu na sjeverozapadnoj strani. Jedan primjer sačuvan je na kninskoj tvrđavi na Kaštel Kninu i to na istočnoj strani obrambenog zida (sl. 465).



Sl. 465. Prozor na istočnoj strani obrambenog zida na Kaštel Kninu

Jednostavni prozorski otvori s kamenim okvirom i nišom utvrda Ključica, Drniš, Glavaš, Trošenj, Tukleč datiraju se u 15. stoljeće, a slične im nalazimo na utvrđi Kličevica¹⁴¹⁸, dok oni s Kninske tvrđave upućuju na vrijeme velike izgradnje kninske utvrde u 18. stoljeću.

Drugi tip predstavljaju prozorski otvori s lučnim nadvojem i nišom očuvani na Ključici na kružnoj kuli (sl. 464. j) te na Zečevu na zidu kružne kule na jugoistočnoj strani (sl. 466.).



Sl. 466. Lučni prozor utvrde Zečevo

¹⁴¹⁸ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 8, sl. 4, 5.

Lučni prozori s nišom na Ključici datiramo prema čitavoj utvrdi u 13. stoljeće, dok se primjer sa Zečeva datira prema sličnom s utvrde Kličevica¹⁴¹⁹ u 15. stoljeće.

Veći prozorski otvori su kvadratični i pravokutni. Kod prvih je prisutan blagi luk, dok je kod drugih nadvoj bez luka i s kamenim okvirom bez prozorske niše. Prvi, kvadratičnog oblika nalaze se na Ključici, na jugozapadnom zidu palasa (sl. 464. k), iznad ulaza na jugu palasa i tri na stražarnici u unutarnjem dvorištu (sl. 464. l), a prema dataciji čitave utvrde mogu se smjestiti u 13. stoljeće.

Drugi, pravokutnog oblika, očuvan je na sjeveroistočnoj strani utvrde Trošenj (sl. 464. m) i on na osnovu datacije utvrde potječe iz 15. stoljeća. Još jedan primjer iste forme nalazi na kvadratičnoj kuli Kaštel Knina (sl. 467.), a datira se prema vremenu velike izgradnje kninske utvrde u 18. stoljeće.



467. Veći prozorski otvor na kvadratičnoj kuli

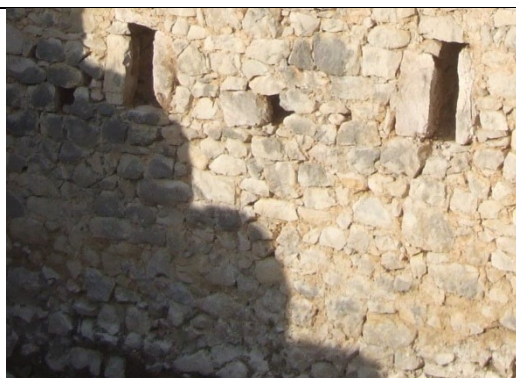
Strijelnice

Strijelnice su sačuvane na Ključici i Glavašu i vjerojatno potječu iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, a nalaze se na stražarnici, na vanjskim obrambenim zidovima i kuli utvrda. Sastoje se od kamene niše koja se sužava u uski otvor. Iznad i ispod otvora su kamene ploče koje se sužavaju prema otvoru jednako kao i niša. Suženje čini više kamenih ploča i kamenih

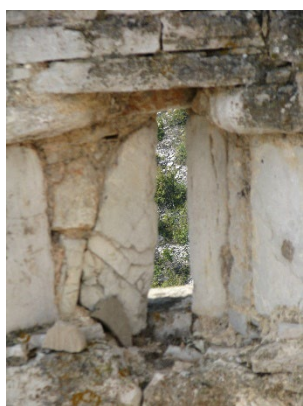
¹⁴¹⁹ K. Gusar, M. Ćurković, 2011., 8, sl. 4.

blokova vodoravno položenih sa strana uskog otvora ili samo dvije okomito postavljene ploče.

a) Ključica
b-f) Glavaš



a



b



c



d



Sl. 468.a - f Strijelnice na utverdama Ključica i Glavaš

Na Ključici se dvije strijelnice nalaze na stražarnici u unutarnjem dvorištu na južnoj strani utvrde (sl. 468. a), dok se na utvrđi Glavaš nalaze na južnoj strani na obrambenom zidu (sl. 468. b) i njoj nedostaje donja kamena ploča. Jedna se strijelnica nalazi na zapadnom obrambenom zidu Prostorije 2, njoj nedostaje donja kamena ploča uslijed oštećenja (sl. 468. c). Po četiri se strijelnice nalaze na kružnoj kuli (sl. 468. d), na obrambenom zidu na istoku utvrde (sl. 468. e), po jedna na pravokutnoj kuli na sjevernoj strani utvrde te na obrambenom zidu neposredno do glavnog ulaza (sl. 468. f).

Strijelnici Ključice slične nalazimo na utvrđi Petrapilosa¹⁴²⁰ u Istri i one se datiraju u 13. stoljeće, dok strijelnice Glavaša vjerojatno potječu iz 15. stoljeća, a slične iz tog vremena nalazimo na utvrđi Zadvarje¹⁴²¹.

¹⁴²⁰ J. Višnjic, 2008., 32, sl. 30; 35, sl. 33; 36, 47, sl. 49; 50, sl. 52.

Puškarnice

Puškarnice su prisutne samo na Kninskoj tvrđavi, a nalaze se na svih pet kaštela: Kninu, Srednjem, Donjem, Labu i Belvederu. Potječu iz novog vijeka, a javljaju se u dva tipa: prvi, gdje je uski otvor okružen kamenim okvirom sa sve četiri strane (sl. 469.) i drugi gdje je puškarnica u obliku kamene niše, a iznad i ispod uskog otvora nalaze se kamene ploče koja se sužavaju prema otvoru (sl. 470.). Puškarnice se nalaze na Kaštel Kninu gdje su i najizvornije sačuvane, jer su na drugim kaštelima kninske utvrde rekonstruirane tijekom dvadesetog stoljeća (sl. 471.). Kaštel Knin se s obzirom na provedena arheološka istraživanja, može najranije datirati u 14. stoljeće, dok same puškarnice potječu iz 18. stoljeća, a slične nalazimo u Kotoru u Crnoj Gori i one se datiraju u 18. stoljeće.¹⁴²²



Sl. 469. Primjer puškarnica na Kaštel Kninu
(foto: Neven Rogić, 2020.)



Sl. 470. Primjer
puškarnica na
Kninskoj tvrđavi



Sl. 471. Pogled kroz puškarnicu na Kninskoj
tvrđavi (foto: Ante Šimić, 2020.)

¹⁴²¹ I. Alduk, 2005., 219.

¹⁴²² I. Lalošević, 2017., 15.

Pokos

Pokos kao arhitektonski element imaju Glavaš, Zečevo i Knin. Na navedenim primjerima javlja se u kasnom srednjem i novom vijeku, a koristi se da bi dodatno učvrstio kule i bastione.



Sl. 472. a - c Pokosi na srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama

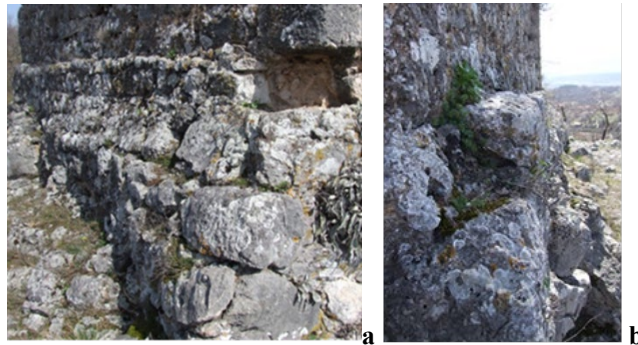
Na utvrdi Glavaš pokos se nalazi na kružnoj kuli (sl. 472.a). Vrlo sličan, prisutan je i na Zečevu na jugozapadu utvrde (sl. 472.b). Na kninskoj tvrđavi nalazi se na kružnoj kuli *Topani*, gdje se dodatno izgrađuje tijekom novog vijeka (sl. 472.c), kao i na svim bastionima u Donjem kaštelu.

Pokosi utvrda Glavaš i Zečevo datiraju se u 15. stoljeće, a slične iz tog vremena nalazimo na sljedećim utverdama: Ružica, Kostel, Ostrožac, Sisak i Veliki Tabor.¹⁴²³ Oni u Kninu datiraju se prema izgradnji utvrde u 18. stoljeće.

¹⁴²³ Z. Horvat, 1992., 100.

Ojačanje temeljne stope

Ojačanje temeljne stope nalazi se samo na utvrđi Bračić na sjeveroistoku i jugoistoku kvadratične kule i potječe iz novog vijeka. Njega čini zadebljanje za oko 50 centimetara i na taj način je znatno utjecalo na stabilnost kule (sl. 473.a i b). Ojačanje vjerojatno potječe iz 18. stoljeća te mu za sada ne nalazimo paralele.



Sl. 473. a - b Ojačanje temeljne stope na utvrđi Bračić

Kordonski vijenac

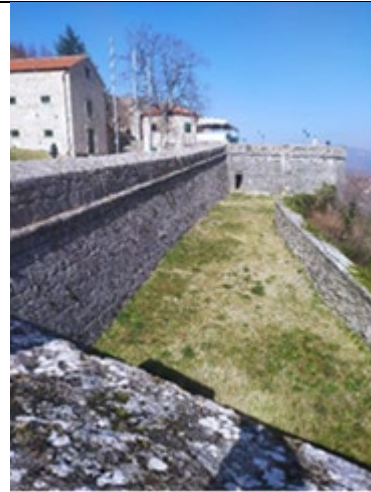
Kordonski vijenac imaju Zečevo i Kninska tvrđava, nalaze se na kuli i bastionima, a riječ je o primjerima iz kasnog srednjeg i novog vijeka. Poluobli vijenac učvrstio je kružnu kulu utvrde Zečevo (sl. 474.a), a potječe iz kasnog srednjeg vijeka. Slične primjere koji se datiraju u 15. stoljeće nalazimo na utvrđi Zadvarje.¹⁴²⁴ Na Kninskoj tvrđavi je vijenac istog oblika i to na svim bastionima Donjeg kaštela (sl. 474. b - c) i Kaštel Belvedera (sl. 474.d), a prema velikoj izgradnji kninske utvrde mogu se datirati u 18. stoljeće.

¹⁴²⁴ I. Alduk, 2005., 219.

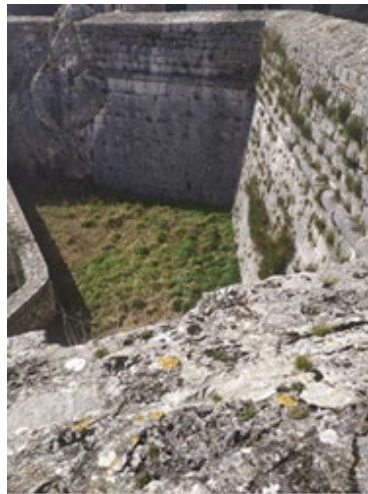
a) Zečevo
b-c) Knin
– Donji
kaštel
d) Knin–
Kaštel
Belveder



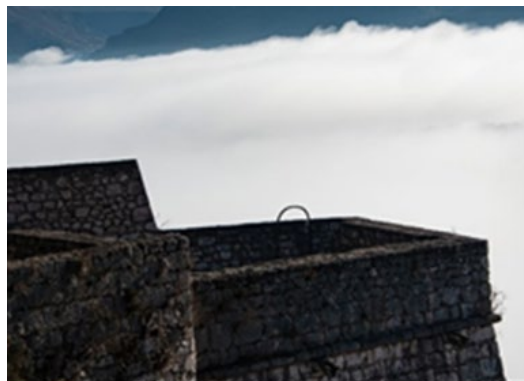
a



b



c



d

Sl. 474. a - d Kordonski vijenac na srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama

Konzole

Na nekim utvrdama kninskog područja sačuvane su i konzole. To su Ključica, Glavaš, Trošenj, Tukleč i Knin, a nalaze se u pomoćnoj prostoriji, kulama, palasu, stambenim prostorijama i iznad glavnog ulaza u Kaštel Knin. Služile su kao nosači drvenih stropova¹⁴²⁵, dok se za jednu neobičnu konzolu s Ključice može pretpostaviti kako je služila za ležaj stožera pokretnog mosta¹⁴²⁶.

Javljaju se u razvijenom i kasnom srednjem te u novom vijeku u dva tipa. Prvi, jednostavni tip konzola koje su bile jednostruko zaobljeno profilirane, a kojima je zaobljenje u obliku četvrtine kruga¹⁴²⁷ i drugi tip koji čini kružni otvor i profilacija. Jednostavne su prisutne na Ključici, Glavašu, Trošenju, Tukleču i Kninu. Na Ključici se nalazi 10-ak jednostavnih konzola na pomoćnoj prostoriji na sjeveroistočnoj strani utvrde. Osim njih tu je i jedna za koju se može pretpostaviti, prema mjestu gdje se nalazi, kako je bila ležaj stožera pokretnog mosta na obrambenom zidu s jugozapadne strane utvrde (sl. 475.a), u neposrednoj blizini ulaza koji iz utvrde vodi u vanjsko dvorište.

Jednostavne konzole prisutne su i na Glavašu i to jedna na istočnom obrambenom zidu Prostorije 2 i druga u obrambenom zidu neposredno do ulaza u utvrdi (sl. 475.b).

Na utvrdi Trošenj njih četiri nalaze se na sjeveru i sjeverozapadu utvrde, a sedam na sjeveroistoku (sl. 475.c), kao i na kružnoj kuli utvrde Tukleč.

Na Kninskoj tvrđavi dvanaest ih je očuvano je na Kaštel Kninu na zgradi vojarne, a dvije se nalaze iznad ulaza u isti kaštel (sl. 475.d).

Konzole na Ključici, Glavašu, Trošenju, Tukleču i Kninu javljaju se od 13. do 18. stoljeća. Jednostavne konzole Ključice su na pomoćnoj prostoriji na sjeveroistočnoj strani utvrde. Na Glavašu su prisutne na istočnom obrambenom zidu palasa i na obrambenom zidu SJ 009 neposredno do ulaza u utvrdi. Na Trošenju se četiri nalaze na sjeveru i sjeverozapadu utvrde, dok je njih sedam smješteno na sjeveroistoku. Ostaci triju konzola su i na kružnoj kuli utvrde Tukleč. Nalazimo im paralele na više nalazišta u Hrvatskoj¹⁴²⁸ i one se datiraju od 13. do 15. stoljeća. One vezane za Knin, njih dvije, nalaze se na ulazu u Kaštel Knin, dok je njih 12 smješteno u zgradi vojarne, na istom mjestui datiraju se prema velikoj izgradnji Knina u 18. stoljeće.

¹⁴²⁵ Z. Horvat, 2012., 4; Z. Horvat, 2014., 299.

¹⁴²⁶ Z. Horvat, 2012., 4; Z. Horvat, 2014., 299

¹⁴²⁷ Z. Horvat, 2012., 4; Z. Horvat, 2014., 299.

¹⁴²⁸ Z. Horvat, 2012., 4, 5, sl. 2.1; Z. Horvat, 2014., 299, sl. 400, 2.1

Na Ključici i njenom obrambenom zidu s jugozapadne strane palasa postoji jedna neobična konzola za koju pretpostavljamo kako je mogla, s obzirom na mjesto gdje se nalazi, služiti za stožer pokretnog mosta, a možemo je smjestiti prema čitavoj utvrđi u 13. stoljeće.



Sl. 475. a - d Konzole na srednjovjekovnim i novovjekovnim utvrdama

Latrine (zahodi)

Latrine, odnosno zahodi očuvani su na prostoru Kaštel Knina, a najvjerojatnije su nastale u fazi mletačke izgradnje tijekom novog vijeka. Smještene su između cisterni i stepenica koje vode na najviši bastion. Čine ih četiri lučna kamena otvora u debljini obrambenog zida na sjeverozapadu kaštela (sl. 476.). Na dnu sva četiri zahoda nalaze se okomiti otvori usmjereni prema provaliji, gdje su se slobodnim padom odlagale fekalije. Intimnost latrina čuvaju i danas manji zidovi u visini jednoga metra, a koji zatvaraju spomenuti prostor sa sjevera, istoka i juga. Prema ostacima kamena u obrambenom zidu južno i sjeverno od zahoda, možemo zaključiti kako su spomenuti zidovi bili veći i nekad se nalazili u razini obrambenog zida. Ulaz koji vodi prema zahodima nalazi se u istočnom zidu.

Latrine se na Kninskoj tvrđavi datiraju u 18. i 19. stoljeće kada se sve češće smještaju u debljinu zida, kako bi što manje bili na meti sve učestalije uporabe topništva.¹⁴²⁹



**476. Zahodi na najstarijem Kaštel Kninu
(foto: Ante Šimić, svibanj 2020.)**

Dimnjak

Unutar kompleksa Kninske tvrđave, na Kaštel Kninu, sačuvan je novovjekovni dimnjak građen od opeke (sl. 477.). Nalazi se u zgradi vojarne uz njen istočni zid, a između prvoga i drugoga otvora za zrak. Čine ga dva otvora, jedan kvadratični pri dnu dimnjaka, gdje je dim vjerojatno od kamina ulazio i jedan romboidan otvor pri vrhu dimnjaka, gdje je dim po svemu sudeći izlazio. Možemo ga datirati od 18. do 19. stoljeća.

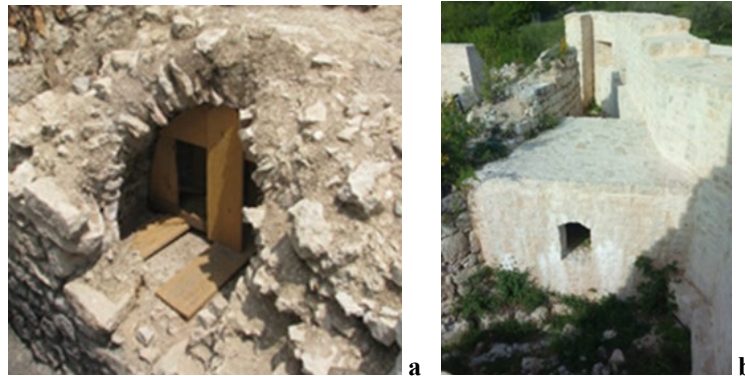


477. Dimnjak u zgradi vojarne

¹⁴²⁹ Z. Horvat, 1995., 309.

Krušna peć

Jedan od arhitektonskih elemenata koji se nalazi samo na utvrđi Nečven jest zidana krušna peć oblika kalote iz kasnog srednjeg vijeka (sl. 478. a - b). Otvor peći je u obliku blažeg luka, a unutrašnjost čini priklesan kamen kao osnova i kamene ploče okomito postavljene kako bi se dobio oblik kalote.¹⁴³⁰ Sličan primjer zabilježen ispred kule sv. Martina kod Buja smješta se u 14. stoljeće.¹⁴³¹



Sl. 478. a - b Krušna peć u utvrđi Nečven

Stepenice

Stepenice su prisutne na utvrdama Drniš, Knin, Ključica, Glavaš i Nečven. Javljaju se u razvijenom, kasnom srednjem te u novom vijeku u dva osnovna oblika: izrađene od priklesanog kamena i one klesane u litici. Ove prve nalazimo u utvrdama Drniš, Ključica i Kninskoj tvrđavi, a druge u Glavašu i Nečvenu. Stepenice od priklesanog kamena javljaju se jednako kroz sva spomenuta razdoblja, dok su one klesane u litici česte tijekom kasnog srednjeg vijeka.

Na utvrđi Drniš stepenice se nalaze zapadno od kružne kule, a čine ih priklesane kamene ploče (sl. 479.a - b). Vjerojatno su kameni blokovi činili stepenice u Ključici na istočnoj strani neposredno do glavnog ulaza u utvrdu, a povezivale su kružnu kulu s ostatkom utvrde (sl. 479.c), potom na Kaštel Kninu (sl. 479.d). Unutar Kaštel Belvedera postoje stepenice koje su služile za povezivanje sa Kaštel Labom (sl. 479.e), a činili su ih kameni blokovi iz jednog ili više dijelova. Na Glavašu su stepenice isklesane u litici (sl. 479.f) i povezivale su Prostoriju 1 s kružnom kulom i Prostorijom 2. Na Nečvenu u unutarnjem dvorištu također postoje stepenice klesane u litici (sl. 479.g).

¹⁴³⁰ N. Zaninović, 2014.

¹⁴³¹ J. Višnjčić, 2012., 346, 347.

- a-b) Drniš
- c) Ključica
- d-e) Knin
- f) Glavaš
- g) Nečven



a



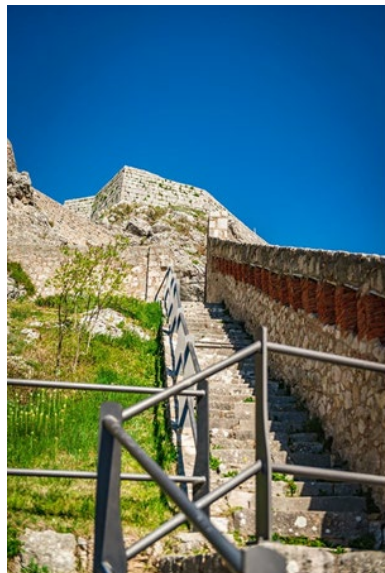
b



c



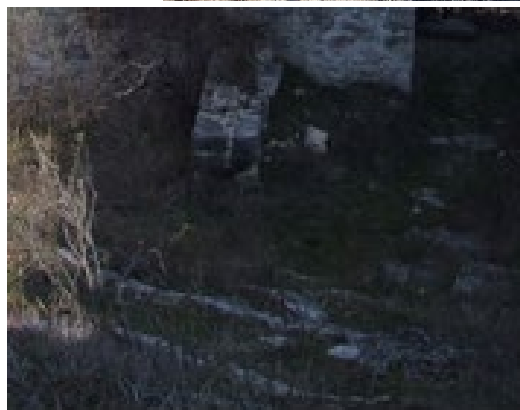
d



e



f



g

Sl. 479. a - g Stepenice na srednjovekovnim i novovekovnim utverdama

Stepenice na utverdama Drniš, Ključica, Knin, Glavaš i Nečven javljaju se u rasponu od 13. do 18. stoljeća. One s Ključice rađene su od kamenih blokova te se datiraju prema čitavoj utvrdi u 13. stoljeće, dok druge, rađene u litici utvrde Nečven, možemo datirati prema čitavoj utvrdi u 14. stoljeće. Stepenice od priklesanih kamenih ploča utvrde Drniš upućuju na 15. stoljeće, jednako kao i čitava utvrda, dok one izrađene u litici Glavaša datiramo prema gradnji utvrde u 15. stoljeće. Knin ima stepenice od kamenih blokova koje bilježimo vremenom velike izgradnje u 18. stoljeću.

Popločenja

Na utverdama kninskog područja sačuvala su se i popločenja. Očuvana su na kninskoj tvrđavi i njenom podgrađu, a navedeni primjeri potječu iz kraja razvijenog i kasnog srednjeg vijeka te novog vijeka. Prisutna su dva tipa popločenja. Kod prvog, kamene ploče uranjale su se u sitni pijesak i slagale jedna do druge, a potom se prostor između njih popunjavao zemljom (kninska tvrđava). Kod drugog, ploče su se slagale jedna do druge utopljene u žbuku (podgrađe Kninske tvrđave). Prvi tip popločenja, gdje su se kamene ploče uranjale u sitni pijesak i slagale jedna do druge, nalazi se u Donjem kaštelu preko kojeg se pristupalo Kaštel Belvederu i Srednjem kaštelu, potom na ulazu u Srednji iz pravca Donjeg kaštela, gdje su se na stazi vršili radovi konzervacije tijekom 2015., prilikom izgradnje Stalnog muzejskog postava Domovinskog rata (sl. 480.a, b). Drugi tip popločenja, gdje su se kamene ploče slagale jedna do druge utopljene u žbuku, nalazi se u podgrađu Kninske tvrđave gdje su izvršeni i radovi konzervacije (sl. 481.).



a



b

Sl. 480. Popločenja na Kninskoj tvrđavi: a) Donji kaštel; b) Srednji kaštel (foto: Ante Šimić, 2021.)



Sl. 481. Konzervirano popločenje u Prostoriji 2

Popločenje na podgrađu Kninske tvrđave javlja u vrijeme kraja 13. ili početka 14. stoljeća, dok se popločenja na tvrđavi javljaju tijekom izgradnje utvrde u 18. stoljeću.

Možemo reći kako se dio arhitektonskih elemenata, odnosno dijelova utvrda na novovjekovnim utverdama mijenja, dio ostaje nepromijenjen, a dio ih se javlja isključivo na novovjekovnim utverdama.

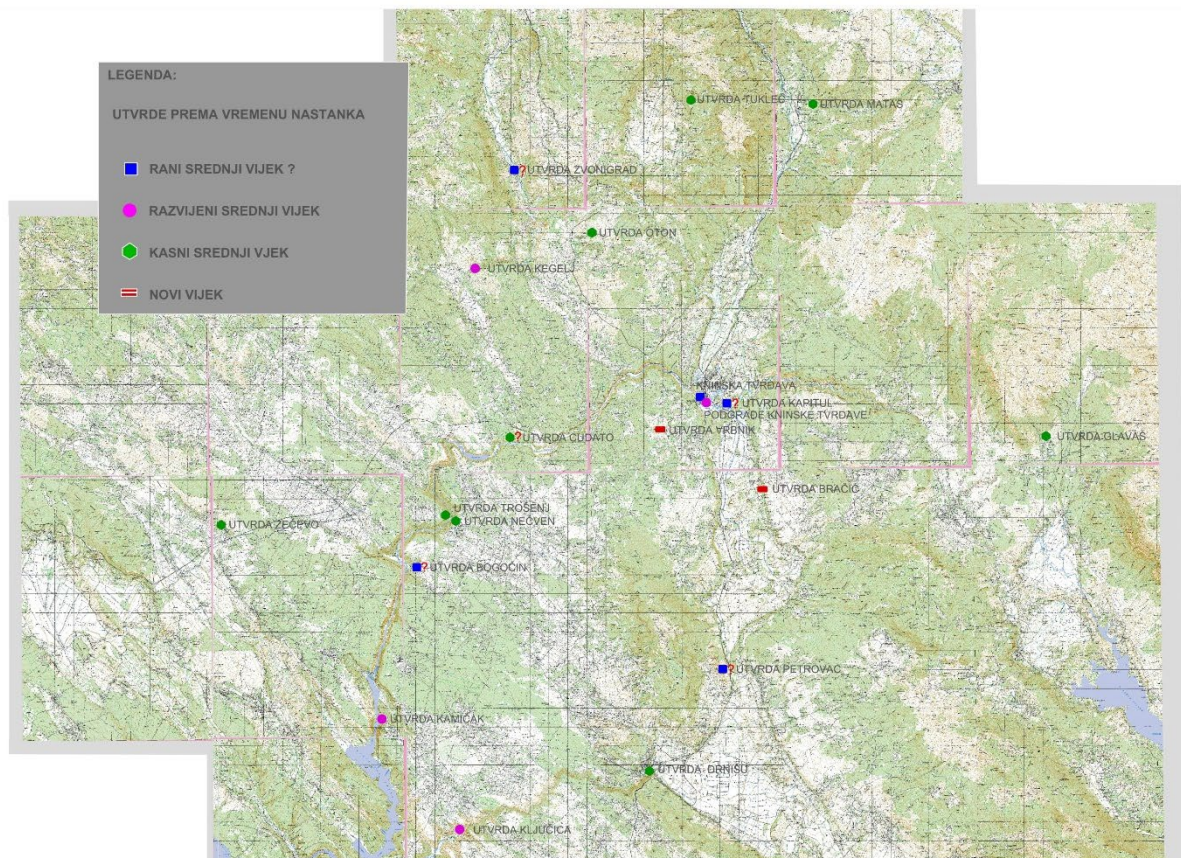
Razvoj obrađenih utvrda

Prema dosad poznatim podacima iz povijesnih izvora, među najstarije utvrde mogu se ubrojiti utvrde Bogočin, Kapitul, Kninska tvrđava, Petrovac i Zvonigrad. Jedino za Kninsku tvrđavu imamo dokument kralja Petra Krešimira I. koji upućuju na vrijeme sredine 10. stoljeća, a poznat je preko prijepisa iz 14. stoljeća. Za ostale navedene utvrde pretpostavljeno je da su nastale u ranom srednjem vijeku, ali kako nisu provedena arheološka istraživanja to se ne može sigurno potvrditi, nego ih samo spominju stariji autori poput Krste Stošića, Grgura Urlića Ivanovića, Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Emila Laszowskog. Ukoliko one i jesu iz ranog srednjeg vijeka, to vjerojatno nisu utvrde u klasičnom smislu, već su to prije ograđena naselja građena od organskog materijala, a ne od zidanog kamena, kao što je slučaj na Kapitolu.¹⁴³²

Dio utvrda koje se spominju u povijesnim izvorima mogle bi imati i starije razvojne faze, ali kako nisu istražene ili su djelomično istražene za njih načelno možemo reći kako su nastale u razvijenom ili kasnom srednjem vijeku (sl. 482.).

¹⁴³² F. Smiljanić, 1987., 216.

Jedino za utvrdu *Cudato* nemamo povijesnih podataka pa pretpostavljamo kako je sagrađena tijekom kasnog srednjeg vijeka.



Sl. 482. Utvrde prema vremenu nastanka

Kada je riječ o koncentraciji utvrda, ona je na kninskom području bila poprilično velika, osobito ako se promatra horizontalna udaljenost utvrda od tadašnjeg centra Kninske županije¹⁴³³, Četiri se nalaze na manje od šest kilometara, a deset se nalazi do dvadeset kilometara udaljenosti, što je ujedno i njihova najveća koncentracija. Na više od dvadeset kilometara nalaze se njih četiri.

S obzirom na kasniji razvoj gradova i naselja u blizini utvrda, možemo reći kako se u blizini dviju (Kninske tvrđave, Drniš) razvijaju gradovi Knin i Drniš, a u blizini njih dvanaest razvijaju manja naselja istoimenog naziva kao i utvrda (Bračić, Kamičak, Ključica, Bogočin, Glavaš, Trošenj, Zečevo, Kapitul, Nečven, Oton, Matas, Vrbnik). Uz pet utvrda nema tragova naselja (Kegelj, Zvonigrad, Tucleč, Cudato, Petrovac).

¹⁴³³ F. Smiljanić, 1988., 140.

Ukupan broj njih srednjovjekovnih i novovjekovnih na kninskom prostoru je devetnaest, od čega je sedamnaest iz srednjeg vijeka (Bogočin, Cudato, Drniš, Glavaš, Kamičak, Kapitul, Kegelj, Ključica, Kninska tvrđava, Nečven, Petrovac, Trošenj, Tukleč, Zečevo, Matas, Oton, Zvonigrad), a dvije iz novog vijeka (Bračić, Vrbnik), dok dio ima kontinuitet iz srednjeg u novi vijek (Drniš, Ključica, Glavaš, Matas, Trošenj, Zečevo, Nečven, Zvonigrad, Tukleč).

Feudalne utvrde na ovom stupnju istraženosti ne pokazuju razvoj kroz dugo vremensko razdoblje koje bi rezultirao s više građevinskih faza i u tom smislu se razlikuju od Kninske tvrđave.

U analizi navodimo najprije one feudalne rezidencijalne utvrde (Ključica, Nečven, Trošenj, Glavaš), a potom i one povezane uz obranu i kontrolu komunikacija (Bogočin, Kapitul, Petrovac, Zvonigrad, Kamičak, Kegelj, Matas, Drniš, Tukleč, Zečevo, Cudato, Oton, Bračić i tvrđava Vrbnik) i to kronološkim redom.

Na osnovu očuvanih arhitektonskih ostataka, učinjene su i idejne rekonstrukcije (Kegelj, Ključica, Nečven, Trošenj).

Rezidencijalne utvrde

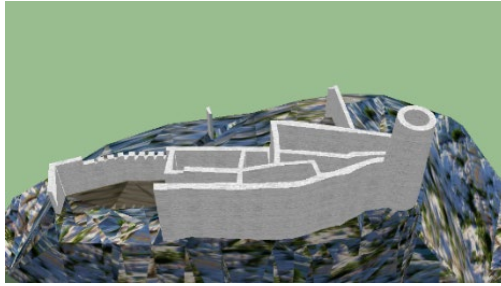
Svega su četiri bolje očuvane feudalne rezidencijalne utvrde na kninskom području, a to su: Ključica, Nečven, Trošenj i Glavaš. U prvo vrijeme, sagrađene su kao administrativni centri u kojima sjedište imaju njihovi vlasnici, velikaši kako bi nadzirali svoje posjede. Prva je Ključica, nešto bolje očuvana, koju čine obrambeni zidovi utvrde, kružna kula, četiri stambene prostorije, od kojih je jedna pretpostavljamo palas, unutarnje i vanjsko dvorište te cisterna. Donosim i moguću rekonstrukciju Ključice (sl. 483., 484.). S obzirom na provedena dosadašnja istraživanja, utvrda je iz razvijenog srednjeg vijeka, odnosno iz 13. stoljeća, a u povijesnim podacima se spominje kao jedna od devet podžupanskih gradova¹⁴³⁴ te jedna od Nelipićevih utvrda, gdje se carinila roba koja je iz Mletačke Dalmacije išla dalje u unutrašnjost¹⁴³⁵. Povijesni podaci spominju kako su i Frankopani u 15. stoljeću došli u posjed utvrde.¹⁴³⁶ Osmanlije osvajaju utvrdi 1546. i borave u njoj sve do 1648.¹⁴³⁷

¹⁴³⁴ G. Urlić, Ivanović, 1880., 47.

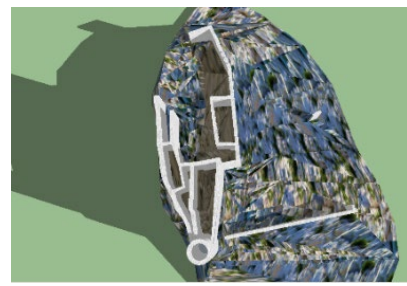
¹⁴³⁵ J. Zaninović- D. Gaurina, 2008., 149.

¹⁴³⁶ F. Šišić, 1905., 170; E. Laszowski, 1912a, 466; E. Laszowski, 1912b, 162.

¹⁴³⁷ A. Juric, 2004., 207; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 150.



**Sl. 483. Rekonstrukcija utvrde Ključica
pogled s istoka (izradio: Dario Šošić,
31. kolovoza 2016.)**

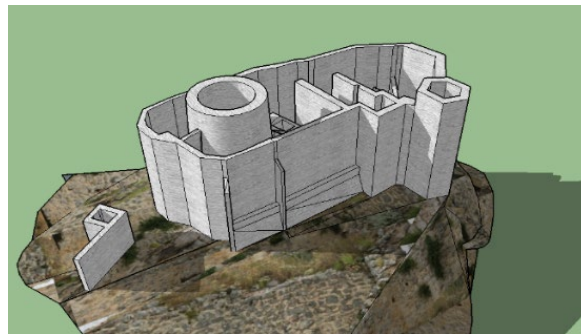


**Sl. 484. Rekonstrukcija utvrde Ključica,
pogled iz zraka (izradio: Dario Šošić,
31. kolovoza 2016.)**

Bolje očuvana je i utvrda Nečven. Nju čine obrambeni zidovi, kružna i peterokutna kula, stambeni objekt, pretpostavljamo palas, unutarne dvorište i cisterna na osnovu kojih donosim moguću rekonstrukciju (sl. 485., 486.). Tu su se provodila arheološka istraživanja, ali ne u cijelosti. Prema dosadašnjim istraživanjima, nastala je u 14. stoljeću. Prema povijesnim podacima doznajemo kako je pripadala Nelipićima¹⁴³⁸ i Martinušićima.¹⁴³⁹ Kad su Osmanlije početkom 16. stoljeća osvojile utvrdu, nisu je srušili, već je nastavljaju koristiti sve do kraja 17. stoljeća, s malom stankom u vrijeme Kandijskog rata.¹⁴⁴⁰ U vrijeme Osmanlija postaje sjedište nahije, zatim sandžaka i kadiluka¹⁴⁴¹, a dolaskom Mlečana krajem 17. stoljeća ruši se. Nema podataka o njenom stanju u 18. stoljeću¹⁴⁴², a u 19. stoljeću više nije naseljena¹⁴⁴³.



**Sl. 485. Rekonstrukcija utvrde
Nečven, pogled iz zraka (izradio: Dario Šošić
31. kolovoza 2016.)**



**Sl. 486. Rekonstrukcija utvrde Nečven
pogled s istoka (izradio: Dario Šošić,
31. kolovoza 2016.)**

Sljedeću, bolje očuvanu utvrdu Trošenj čine obrambeni zidovi, kružna kula i dvije stambene prostorije. Na njoj nisu provedena arheološka istraživanja koja bi otkrila u cijelosti i ostale

¹⁴³⁸ S. Zlatović, 1896c, 152; M. Zekan, 1997., 395.

¹⁴³⁹ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638.

¹⁴⁴⁰ A. Juric, 2004., 207; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 150.

¹⁴⁴¹ M. Zekan, 1997., 395; M. Zekan, 2007., 638; Š. Pilić, 2015., 235, 240, 242, 244.

¹⁴⁴² J. Zaninović, 2012., 688.

¹⁴⁴³ M. Zekan, 1997., 397; M. Zekan, 2007., 638; J. Zaninović, 2012., 688.

dijelove složenog tlocrta. No, na osnovi očuvanih ostataka donosim moguću rekonstrukciju (sl. 487., 488.). Trošenj u 15. stoljeću podiže obitelj Šubić.¹⁴⁴⁴ Služila je za osiguravanje prijelaza preko rijeke Krke, jer se pored nje nalazio viseći srednjovjekovni most¹⁴⁴⁵, a bila je i granična utvrda između Kninske, Bribirske i Podgorske županije¹⁴⁴⁶. Početkom 16. stoljeća Osmanlije je osvajaju i zadržavaju se u njoj sve do kraja 17. stoljeća, točnije 1684.¹⁴⁴⁷

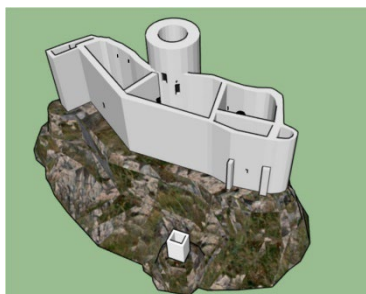


Sl. 487. Rekonstrukcija utvrde Trošenj, pogled sa zapada (izradio: Dario Šošić, 31. kolovoza 2016.)



Sl. 488. Rekonstrukcija utvrde Trošenj, pogled iz zraka (izradio: Dario Šošić, 31. kolovoza 2016.)

Utvrda Glavaš nešto je bolje očuvana i nju čine obrambeni zidovi, kružna, pravokutna, polukružna i kvadratna kula te dvije stambene prostorije (građevine), od kojih je jedna najvjerojatnije imala funkciju palasa. U cijelosti je arheološki istražena na čijim se rezultatima temelji idejna rekostrukcija (sl. 489., 490.).



Sl. 489. Rekonstrukcija utvrde Glavaš, pogled sa zapada (izradio: Dario Šošić, 31. kolovoza 2016.)



Sl. 490. Rekonstrukcija utvrde Glavaš, pogled iz zraka (izradio: Dario Šošić, 31. kolovoza 2016.)

Utvrda je iz kasnog srednjeg vijeka, odnosno iz 15. stoljeća, a bila je u posjedu Nelipića¹⁴⁴⁸ i Frankopana¹⁴⁴⁹. Osmanlije je zauzimaju 1517. i dodatno je utvrđuju.¹⁴⁵⁰ Povijesni podatci

¹⁴⁴⁴ M. Zekan, 1997., 397; B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 398.

¹⁴⁴⁵ S. Gunjača, 1978., 146; M. Zekan, 1997., 397.

¹⁴⁴⁶ S. Zlatović, 1896b, 88.

¹⁴⁴⁷ S. Zlatović, 1896b, 88; M. Zekan, 1997., 397; M. Zekan, 2007., 638; J. Zaninović - D. Gaurina, 2008., 151; A. Juric, 2009., 85; M. Ninić, B. Bojanić Obad Šćitaroci, D. Krajnik, 2012., 398.

¹⁴⁴⁸ F. Šišić, 1905., 143, 144.

¹⁴⁴⁹ F. Šišić, 1905, 170.

spominju kako je srušena u razdoblju 1683. - 1699.¹⁴⁵¹ U kasnom srednjem vijeku navodi se toponimom *Cetin*, a današnji naziv javlja se tek na kartografskom prikazu iz 18. stoljeća i to kao *Glavaz*.

Utvrdne vezane uz obranu i kontrolu komunikacija

Za utvrdu Bogočin možemo reći kako je lošije očuvana jer su od nje sačuvani samo ostaci obrambenog zida i kružne kule u središtu utvrde, a kako nisu provedena arheološka istraživanja, malo se zna o njenoj arhitekturi. Na temelju podataka koje donose stariji autori ona potječe iz ranog srednjeg vijeka i bila je sjedište hrvatske županije.¹⁴⁵² Od 15. stoljeća sjedište je dvije plemićke obitelji, Martinušića¹⁴⁵³ i Bogatića¹⁴⁵⁴, a početkom 16. stoljeća utvrdu osvajaju Osmanlije, nakon čega je porušena¹⁴⁵⁵.

Sljedećoj, utvrdi Kapitul danas su vidljiva dva obrambena zida i kvadratična kula. Na Kapitolu je u ranom srednjem vijeku postojala crkva, samostan i naselje koje u 10. stoljeću gubi svoj značaj.¹⁴⁵⁶ Često je spominjanje položaja utvrde u povijesnim podacima od 11. do 16. stoljeća¹⁴⁵⁷, a neizravno se spominje početkom 16. stoljeća kroz podizanje obrambenih zidova neposredno pred dolazak Osmanlija.¹⁴⁵⁸

U istu kategoriju ubrajamo i utvrdu Petrovac kojoj se očuvao ostatak obrambenog zida. Na žalost na lokalitetu nisu provedena istraživanja na osnovu kojih bi se nešto više doznalo o arhitekturi. Prema starijim autorima Petrovac je iz ranog srednjeg vijeka i navodi se i kao mjesto u kojemu je stolovao zadnji hrvatski kralj Petar Svačić.¹⁴⁵⁹ Utvrda se spominje i kao posjed velikaša i bana Petra Talovca od 15. stoljeća¹⁴⁶⁰, a nakon njegove smrti je u posjedu obitelji Bojničića i Benkovića¹⁴⁶¹. Položaj Petrovca svrstava se i među naselja 15. stoljeća kninsko-drniškog kraja.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁰ Š. Ljubić, 1869., 113.

¹⁴⁵¹ Š. Ljubić, 1869., 133.

¹⁴⁵² K. Stošić, 1927., 38; Z. Dizdar, 1993, 13; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152; A. Juric, 2009., 111.

¹⁴⁵³ Vj. Klaić, 1917., 28; A. Juric, 2009., 110.

¹⁴⁵⁴ G. Urlić Ivanović, 1889b, 89; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152.

¹⁴⁵⁵ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 152.

¹⁴⁵⁶ F. Smiljanić, 1987., 216.

¹⁴⁵⁷ S. Antoljak, 1992., 163.

¹⁴⁵⁸ S. Gunjača, 1960., 86.

¹⁴⁵⁹ G. Urlić Ivanović, 1880., 44, 45; Vj. Klaić, 1898., 2.

¹⁴⁶⁰ S. Gunjača, 1958., 127,128.

¹⁴⁶¹ S. Gunjača, 1958., 127,128.

¹⁴⁶² F. Smiljanić, 1992., 56, 57, 58.

Za utvrdu Zvonigrad možemo reći kako je čine samo ostaci obrambenih zidova i cisterna jer na njoj nisu provedena arheološka istraživanja. Prema starijim povjesničarima potječe iz ranog srednjeg vijeka, kada se navodi kao jedna od utvrda tadašnje Kninske županije.¹⁴⁶³ Od 13. - 14. stoljeća bila je u posjedu obitelji Šubića,¹⁴⁶⁴ a kasnije Nelipića,¹⁴⁶⁵ Frankopana,¹⁴⁶⁶ Kurjakovića¹⁴⁶⁷, Karlovića¹⁴⁶⁸ i Zrinskih¹⁴⁶⁹, a u upotrebi je do prve polovice 18. stoljeća, kada je utvrda i obnovljena¹⁴⁷⁰.

Utvrdi Kamičak danas je vidljiv polukružni obrambeni zid i ostaci pravokutne kule, dok ostalo nije sačuvano. Ne postoje pouzdani podaci o vremenu njene gradnje, a bila je u posjedu više velikaških obitelji od 12. stoljeća, a među njima Svačića¹⁴⁷¹, Nelipića¹⁴⁷², Frankopana¹⁴⁷³ i Utješinovića Martinušića¹⁴⁷⁴, a osim te obitelji spominju se i Mišljenovići¹⁴⁷⁵ do 15. stoljeća i to kao obitelj Utješinović Mišljenović. U 16. stoljeću osvajaju je Osmanlije i gubi svoj značaj te život na njoj prestaje.

Sljedeću, utvrdu Kegelj čine obrambeni zidovi, ostaci kvadratične kule i ostaci jedne stambene prostorije na temelju kojih donosim i moguću rekonstrukciju (sl. 491., 492.). Arheološka istraživanja nisu se provodila, a na temelju kojih bi se više znalo o njenoj arhitekturi. Potječe iz razvijenog srednjeg vijeka te se u 13. stoljeću kao njeni vlasnici spominju velikaši Kegljevići, podrijetlom iz Obrovca.¹⁴⁷⁶ Dolaskom Osmanlija u 16. stoljeću, ruši se i više ne obnavlja, a njeni vlasnici odlaze u kontinentalni dio Hrvatske.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁶³ F. Smiljanić, 1988., 146.

¹⁴⁶⁴ V. Klaić, 1917, XXI; D. Magaš 2003., 16.

¹⁴⁶⁵ E. Laszowski, 1912., 466.

¹⁴⁶⁶ F. Šišić, 1905., 170.

¹⁴⁶⁷ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

¹⁴⁶⁸ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

¹⁴⁶⁹ E. Laszowski, 1912., 468; E. Laszowski, 1912., 164.

¹⁴⁷⁰ E. Laszowski, 1912., 469; E. Laszowski, 1912., 165.

¹⁴⁷¹ P. Bačić, 1929., 105.

¹⁴⁷² E. Laszowski, 1912a, 466; E. Laszowski, 1912b, 162.

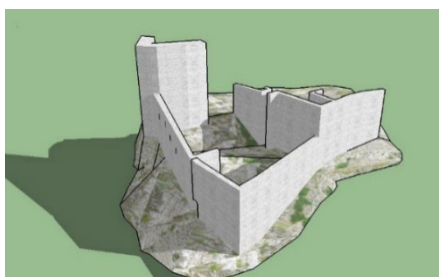
¹⁴⁷³ F. Šišić, 1905., 170; E. Laszowski, 1912a, 466; E. Laszowski, 1912b, 162.

¹⁴⁷⁴ G. Urlić Ivanović, 1880., 50; K. Stošić, 1927, 48,49; S. Zlatović, 1896c, 151.

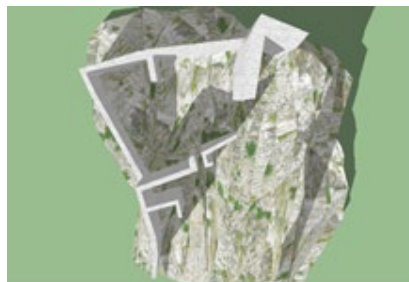
¹⁴⁷⁵ M. Zekan, 1997., 401; J. Zaninović, D. Gaurina, 2008., 148.

¹⁴⁷⁶ Vj. Klaić, 1917., 19

¹⁴⁷⁷ D. Magaš, 2003., 18.



**Sl. 491. Rekonstrukcija utvrde Kegelj
pogled sa sjeveozapadne strane utvrde
(izradio: Dario Šošić, 31. kolovoza 2016.)**



**Sl. 492. Rekonstrukcija utvrde Kegelj
pogled iz zraka (izradio: Dario Šošić,
31. kolovoza 2016.)**

Utvrdi Matas vidljivi su ostaci obrambenih zidova i pravokutne kule, a kao i prethodno navedena, nije istraživana. Vjerojatno je nastala u kasnom srednjem vijeku, a nije poznato kome je prvotno pripadala, ali je kasnije dobila naziv po mještanima s prezimenom Matas. Povijesni podaci nigdje ne spominju izrijekom, već jedino naselje Strmica i to često tijekom kasnog srednjeg vijeka.¹⁴⁷⁸ U 16. stoljeću, u vrijeme Osmanlija, kao njen vlasnik spominje se beg Kulinović.¹⁴⁷⁹ U 18. stoljeću je zapaljena i porušena, a tek se krajem 19. Stoljeća, u kartografskim izvorima, navodi se po prvi put nazivom Matas i to kao *Matas gradina*.

Na utvrđi Drniš očuvani su obrambeni zidovi i ostaci kružne kule. Na njoj su se provodila sondažna istraživanja, što je nedovoljno za poznavanje u cijelosti njenog arhitektonskog sklopa. Spominje se tek tijekom kasnog srednjeg vijeka, a vezano uz jedan kupoprodajni ugovor iz 15. stoljeća. U 16. stoljeću zauzimaju je Osmanlije, a zbog položaja dobiva prometni i gospodarski značaj¹⁴⁸⁰ te se spominje i kao mjesto stolovanja dizdara¹⁴⁸¹. U 17. stoljeću prema povijesnim podacima nalazila se u sklopu kliškog sandžaka i bosanskog pašaluka.¹⁴⁸² Dolaskom Mlečana krajem 17. stoljeća bila je okružena obrambenim zidovima u dužini gotovo jednog kilometra, a unutar zidova se nalazilo nenastanjeno naselje.¹⁴⁸³

Sljedeću, utvrdu Tukleč čine ostaci obrambenih zidova i kružne kule. Na utvrđi nisu provedena arheološka istraživanja te se ne zna puno o njenoj arhitekturi. Potječe iz kasnog srednjeg vijeka, a pripadala je Bojničićima¹⁴⁸⁴, Frankopanima¹⁴⁸⁵ i Benkovićima¹⁴⁸⁶. Osobito

¹⁴⁷⁸ S. Antoljak, 1962., 98, 112; D. Magaš, 2003., 15.

¹⁴⁷⁹ S. Zlatović, 1896c, 149,150.

¹⁴⁸⁰ K. Jurin Starčević, 2007.,119.

¹⁴⁸¹ J. Zaninović, D. Gaurina, 2008.,153

¹⁴⁸² F. Rački, 1882., 180.

¹⁴⁸³ F. Rački, 1882., 116; S. Zlatović, 1896c, 150.

¹⁴⁸⁴ L. Thálloczy Bárábas Samu, 1910., 193-255.

¹⁴⁸⁵ S. Gunjača, 1958., 126.

¹⁴⁸⁶ S. Antoljak, 1962., 92; S. Gunjača 1958., 125, 128.

su brojne isprave iz 15. stoljeća koje govore o njoj.¹⁴⁸⁷ Početkom 16. stoljeća zauzimaju je Osmanlije pa se tad našla u sastavu najprije bosanskog¹⁴⁸⁸, a potom i Krčko-ličkog sandžaka¹⁴⁸⁹. Krajem 17. stoljeća osvajaju je Mlečani koji je dodatno utvrđuju kao graničnu utvrdu prema Osmanskom Carstvu.¹⁴⁹⁰ Status granične utvrde imala je sve do kraja 18. stoljeća.¹⁴⁹¹

Od utvrde Zečevo očuvali su se samo ostaci kružne kule, a kao i većina do sad spomenutih utvrda ni ona nije istražena. Vjerojatno je nastala tijekom kasnog srednjeg vijeka, a nalazila se u blizini srednjovjekovne komunikacije *via Magnae*.¹⁴⁹² Iz jednog mletačkog izvješća iz 15. stoljeća, doznaje se kako je pripala Mletačkoj Republici.¹⁴⁹³ Početkom 16. stoljeća osvajaju je Osmanlije, a napuštaju je krajem 17. stoljeća, točnije 1684.

Utvrda Cudato vrlo je loše očuvana te su danas od nje vidljivi samo ostaci dvaju obrambenih zidova. Na njoj nisu provedena arheološka istraživanja. Pretpostavljamo kako je iz kasnog srednjeg vijeka, odnosno 15. stoljeća¹⁴⁹⁴, iako nam nedostaju detaljniji povijesni podaci. Na nekoliko karata navodi se nazivima *Cudato*, *Cudanto*, *Cudanton Castel Vechio d. Grad i Torre Antica dta Grad Rudecich*.

Utvrdi Bračić očuvana je samo kvadratična kula, a na njoj nisu provedena arheološka istraživanja. Vjerojatno je nastala u novom vijeku, a prema povijesnim podacima dobila je naziv po mještanima prezimena Bračić koji su se u 18. stoljeću doselili u Biskupiju iz Promine.¹⁴⁹⁵ Iz početka 18. stoljeća potječe i katastarska mapa s položajem utvrde označene katastarskim brojem čestice posjednika biskupijskih obitelji.¹⁴⁹⁶

Utvrdu Oton čine ostaci kružne kule i vanjski zid stambene prostorije. Arheološka istraživanja iz kojih bismo više saznali o njenoj arhitekturi nisu provedena. Potječe vjerojatno iz kasnog srednjeg vijeka. Rijetki povijesni podatci navode kako se nalazila u sastavu Kninske županije.¹⁴⁹⁷ U 16. stoljeću osvajaju je Osmanlije, a uskoro je i napuštaju.¹⁴⁹⁸

¹⁴⁸⁷ L. Tháloczy Bárabas Samu, 1910., 193-255; S. Antoljak, 1962., 92; S. Gunjača 1958., 125, 128.

¹⁴⁸⁸ P. Živković, 1993., 105.

¹⁴⁸⁹ H. Šabanović, 1959., 75.

¹⁴⁹⁰ S. Zlatović, 1896c, 149; S. Gunjača, 1958., 125.

¹⁴⁹¹ P. Živković, 1993., 115.

¹⁴⁹² N. Jakšić, 1985., 325.

¹⁴⁹³ F. Rački, 1882., 184; S. Zlatović, 1896b, 88.

¹⁴⁹⁴ Š. Vrkić, 2017., 215.

¹⁴⁹⁵ S. Gunjača, 1975., 146.

¹⁴⁹⁶ S. Gunjača, 1975., 153.

¹⁴⁹⁷ G. Urlić Ivanović, 1880., 44; S. Zlatović, 1896., 149.

¹⁴⁹⁸ S. Zlatović, 1896c, 149.

Tvrđava Vrbnik sastoji se od ostataka rampe za topove i jarka ispred grudobrana. Nije arheološki istražena, ali nam je poznat njen stariji tlocrt i njena tri presjeka.¹⁴⁹⁹ Prema njima možemo govoriti kako je tvrđava imala polukružni izgled s velikim grudobranima od kamenja i zemlje, a jarak ispred grudobrana je iskopan u litici.¹⁵⁰⁰ Sagradile su je austrijske vlasti u prvoj polovici 19. stoljeća. 19. stoljeća kako bi štitila južni prilaz Kninu.¹⁵⁰¹ Vrbnik se napušta 1875.¹⁵⁰²

S obzirom na provedena istraživanja, zatim poznate povijesne podatke o utvrdama te sličnosti do kojih se došlo kroz analizu arhitektonskih elemenata, možemo govoriti o njihovoj namjeni. Načelno možemo govoriti i o njihovoj dataciji, dok za dio utvrda ostaju otvorena pitanja vezana uz njihov konačan oblik, a na koja bi buduća istraživanja mogla dati konkretne odgovore.

Kninska tvrđava

Kao posebnu cjelinu izdvajamo Knin, odnosno Kninsku tvrđavu jer se razlikuje od ostalih primjera zbog svog dugog vremenskog kontinuiteta koji rezultira s više građevinskih faza, zbog namjene i sadržaja na utvrdu koja je s vremenom postala utvrđeni grad, na što nam upućuju razne povijesne izvorne isprave¹⁵⁰³, a potom i kartografski prikazi.

Kninska tvrđava sastoji se od pet kaštela: Kaštel Knina, Kaštel Laba, Srednjeg kaštela, Donjeg kaštela i Kaštel Belvedera od kojih su tri kaštela: Kaštel Knin, Srednji kaštel i Kaštel Lab nastali tijekom srednjeg vijeka, a u novom vijeku dograđena su još dva preostala.

Najstariji hrvatski povijesni dokument koji spominje Knin isprava je kralja Mihajla Krešimira II. iz sredine 10. stoljeća poznata preko prijepisa iz 14. stoljeća, koja navodi kninsku utvrdu kao kastrum.¹⁵⁰⁴ Konstantin Porfirogenet također sredinom 10. stoljeća¹⁵⁰⁵ navodi podatak o tadašnjoj utvrdu kao jednoj od devet „naseljenih“ gradova¹⁵⁰⁶.

Iz tog najranijeg razdoblja kninske utvrde nemamo podatke o njenom smještaju i veličini, ali s obzirom na kasnije podatke, znamo kako se razvila sjeverozapadno od brda Spas. Ono što se posredno može doznati preko isprava koje su izdane na utvrdu, jesu sadržaji koje je posjedovala, o čemu će kasnije biti više riječi.

¹⁴⁹⁹ T. Pleše, 2018, 208, 234, 236, 237, 238.

¹⁵⁰⁰ www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/8347862/ od 5. veljače 2019.

¹⁵⁰¹ www.sibenik.in/ od 30. ožujka 2019.

¹⁵⁰² www.huknet1.hr/?p=34323 od 5. veljače 2019.

¹⁵⁰³ M. Zelić, 2006., 4.

¹⁵⁰⁴ M. Zelić, 2006., 4.

¹⁵⁰⁵ P. Živković 1993., 99.

¹⁵⁰⁶ P. Živković 1993., 99.

Po svemu sudeći prava je izgradnja uslijedila od 12. stoljeća nadalje. Vladanje kralja Zvonimira Kninom nije se u političkom smislu razlikovalo od ostalih vladara prije njega. Jedina razlika je u tome što se u vrijeme Zvonimira javlja institucija hrvatskog biskupa.¹⁵⁰⁷

U 12. stoljeću kada Knin kao i ostatak Hrvatske ulazi u zajednicu s Ugarskom, ako je suditi prema povijesnim izvorima, značaj kninske utvrde ostaje i dalje od velike važnosti. Prema njima ugarska kraljevska vlast daje veliki značaj Kninu, a time i Kninskoj tvrđavi.¹⁵⁰⁸

U razdoblju 13. - 14. stoljeća Kninska tvrđava postaje sjedište hercega. Kako navode povijesni podaci on stoluje naizmjenično u Kninu i Zagrebu.¹⁵⁰⁹ U vrijeme 13. stoljeća ona postaje i mjesto borbi domaćeg plemstva za položaj i moć. Osobito se ističu dvije obitelji: Nelipići i Šubići.¹⁵¹⁰ Ta činjenica je dovoljan razlog da tvrđava i nadalje zadržava status grada kroz značajno vojno i administrativno središte. Vrlo vjerojatno je kako taj administrativni značaj dobiva i Kaštel Lab, koji je u 14. stoljeću poprilično izgrađen, a što su potvrdila i najnovija arheološka istraživanja.¹⁵¹¹

U 15. stoljeću nastavlja se značaj tvrđave kao urbanog mjesta, kako pokazuju transkripcije isprava gdje se održavaju sastanci 12 plemića, a vezano uz dodjelu zemlje preko kraljevskih izaslanika.¹⁵¹²

U 16. stoljeću, točnije 1522., Osmanlije su je pod vodstvom bosanskog sandžak-bega, Husrev-bega osvojili, a onda postaje kasaba, što bi značilo kako ima i dalje funkciju gradskog naselja.

Tada su, u 16. stoljeću postojala tri kaštela. Prvi od njih, sjeverozapadno na brdu Spas, smjestio se Kaštel Tina. Južnije od njega, drugi, Kaštel Lab, a u njihovom podnožju Srednji kaštel. Sva tri kaštela međusobno su bila spojena obrambenim zidom, koji se spušta istočno od uzvišenja na kojemu je nastao najstariji, te se spaja s obrambenim zidom Srednjeg i nastavlja se dalje pružati prema Labu.¹⁵¹³ Južnije od njih, uz rijeku Krku, nalazilo se i Podgrađe.

U 17. stoljeću Kninska tvrđava se još uvijek sastoji od već spomenuta tri kaštela međusobno povezanih palisadama, a na litici krajnje južno od utvrde, izdvojena se nalazi kula Gradac obrambenim zidom, kao i Podgrađe ograđeno palisadom istočno od utvrde.

¹⁵⁰⁷ P. Živković, 1993., 101.

¹⁵⁰⁸ P. Živković, 1993., 101.

¹⁵⁰⁹ P. Živković, 1993., 102.

¹⁵¹⁰ T. Pleše, 2018., 32.

¹⁵¹¹ M. Miletić, V. Koprivnjak, 2020., 22.

¹⁵¹² Mađarski državni arhiv, Arhiv obitelji Keglević, br. DL-DF 38575, 24. svibnja 1358. (transkripcija iz 1489., pisana na njemačkom jeziku).

¹⁵¹³ P. Živković, 1993., 105.

1688. Mlečani zauzimaju Knin, a utvrda gubi administrativni značaj koji je do tada imala u vrijeme Osmanlija i postaje izrazito naglašen njen vojni karakter te se oprema s bastionima za topove.¹⁵¹⁴ Vojni značaj zadržat će sve do demilitarizacije krajem 19. stoljeća.¹⁵¹⁵

Već je prethodno rečeno kako su izgradnja i opremanje bili pod izravnim utjecajem inženjera i graditelja koje Venecija šalje u Knin¹⁵¹⁶ ili ih nalazi na prostoru dalmatinskih gradova¹⁵¹⁷.

U 18. stoljeću tvrđava dobiva svoj konačni izduženi oblik, kakav je zadržala i danas.

Osim dosadašnja tri kaštela dodaju joj se još dva, a to su Donji kaštel i Kaštel Belveder, te se izgrađuje i njeno Podgrađe.¹⁵¹⁸ Nakon Mlečana, 1797. - 1805. nastupa vrijeme austrijske uprave. Kninska tvrđava polako gubi na svom strateškom položaju. 1805. osvaja je Napoleonova vojska koja se zadržava u Kninu sve do 1813. Nakon francuske uprave 1815. ponovo je administrativno zauzima Austrija sve do svog političkog i vojnog sloma 1918.

Već smo prethodno spomenuli važnost isprava koje su se pokazale ključne u praćenju njenog najranijeg oblikovanja. Podsjećamo na jednu takvu ispravu koja se odnosi na darivanje zemlje kralja Zvonimira časnim sestrama samostana sv. Benedikta u Splitu, kojima poklanja zemljište Pusticu u Lažanima.¹⁵¹⁹ Sam čin darivanja dogodio se kako izvori navode u „kraljevskoj palači,“ *villa regalis*.

Tijekom kasnog srednjeg vijeka, osim sve češćeg spominjanja palače kninske utvrde, kroz isprave se spominju i drugi sadržaji koji su postojali na tvrđavi gdje su isprave potpisane. Tako posredstvom ugovora sklopljenog između Vladislave, žene Ivana Nelipića i Šibenčana iz 1345.¹⁵²⁰, doznajemo kako su unutar zidina Kaštel Tnina postojale osim palače i kuće za stanovanje, štale, pa se čak spominje i kupalište¹⁵²¹.

Osim tih povijesnih izvora, tu su i kartografski prikazi koji upućuju na kontinuiranu izgradnju utvrde kroz stoljeća.

Tako je na kartografskom prikazu autora Matea Pagana iz 1530. na tvrđavi vidljivo više kula.¹⁵²² Iz vremena kasnog srednjeg i početka ranog novog vijeka potječe i kvadratična kula koja i danas postoji. Nalazi se inkorporirana u istočni obrambeni zid utvrde (sl. 493.). Radovi konzervacije, građevinske i konstruktivne sanacije provedeni na kuli 2006., potvrdili su njenu

¹⁵¹⁴ M. Zelić, 2006., 15.

¹⁵¹⁵ T. Pleše, 2018., 57.

¹⁵¹⁶ A. Žmegač, 2013., 103 A. Žmegač, 2021., 77.

¹⁵¹⁷ P. Živković, 1993., 114.

¹⁵¹⁸ Pogledati potpoglavlje Kninska tvrđava .

¹⁵¹⁹ M. Zelić, 2006., 4.

¹⁵²⁰ Š. Ljubić, 1885., II, 239.

¹⁵²¹ M. Ančić, 1993., 62.

¹⁵²² Pogledati potpoglavlje Kninska tvrđava

gradnju krajem srednjeg vijeka, a u zidu kule, kao spolije, pronađena su dva ranoromanička ulomka pilastra.¹⁵²³ Kasniji povijesni podaci navode kako je bila ispunjena zemljom.¹⁵²⁴



Sl. 493. Kvadratična kula na Kaštel Kninu

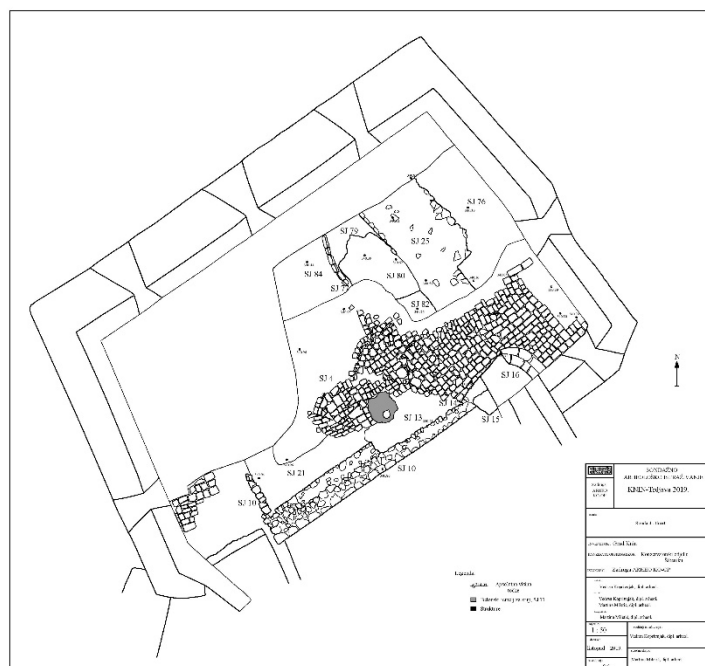
Osim nje, arheološkim istraživanjima 2019. pronađeni su manji arhitektonski ostaci vrlo vjerojatno još jedne kvadratične kule s istog kartografskog prikaza. Ta druga ima orijentaciju sjeverozapad-jugoistok (sl. 494.). Po svemu sudeći obuhvaćala je prostor čitavog Gornjeg bastiona.¹⁵²⁵ Uz nju nalazio se i obrambeni zid, koji je također manjim dijelom otkriven, a spojen je na jugoistočni kut kule.¹⁵²⁶

¹⁵²³ K. Gugo Rumštajn, 2011., 218.

¹⁵²⁴ M. Zelić, 2006. 13.

¹⁵²⁵ M. Miletić, V. Koprivnjak, 2019., 30.

¹⁵²⁶ Prema riječima kolege Vedrana Koprivnjaka kvadratična kula je bila u jednom vremenskom razdoblju nasuta zemljom, što su istraživanja i potvrdila. Ovom prilikom zahvaljujem mu na vrijednim informacijama vezanima uz istraživanje Gornjeg bastiona na Kaštel Kninu.



**Sl. 494. Ostaci kvadratične kule na Kaštel Kninu
(prema: Vedran Koprivnjak, Martina Milić, 2019.,
nacrt br.06)**

Prema Paganovoj karti iz 1530. postojala je i treća kvadratična kula, smještena južnije od prve dvije, na prostoru Srednjeg kaštela. Imala je krunište i bila je viša od obrambenog zida. Na karti Wolfganga Laziusa iz 1570. - 1606. vidljivo je kako se na mjestu kvadratične kule sada nalazi kružna kula, iz čega možemo zaključiti kako je kvadratična doživjela svoju prenamjenu i postala kružna. Kao takva, mogla je odolijevati novom načinu ratovanja gdje je od najveće važnosti bila uloga topova, a po čemu je i dobila naziv *Topana* (sl. 495.). Osim prethodno spomenutih kula, vremenu srednjeg vijeka, prema nanovijim istraživanjima, pripada i vojarna na Kaštel Kninu, koja je u to vrijeme bila palača. Već je prethodno spomenuta kroz povijesne izvore kao jedan od objekata, a pronalazak mletačkog srebrnog novca iz vremena 14. stoljeća, potvrđuje postojanje palače sada i kroz materijalne nalaze.¹⁵²⁷ U političkom smislu to je vrijeme obilježeno vladanjem Nelipića Kninom, ali i njihovim čestim sukobima sa Šibenčanima, potom mirenjem, a sve u ime Mletačke Republike.¹⁵²⁸

¹⁵²⁷M. Milić Koprivnjak, V. Koprivnjak, 2021., 20. Sondažnim istraživanjem je pronađen novac dužda Giovannija Dolfina koji je bio u optjecaju od 1356. do 1361. Zahvaljujem kolegi Vedranu Koprivnjaku, voditelju istraživanja na vrijednim informacijama.

¹⁵²⁸K. Regan, 2021., 659.



Sl. 495. Bastionska kružna kula *Topana*

Krajem 17. stoljeća u vrijeme Mlečana kninska utvrda još uvijek ima jasne elemente osmanlijske izgradnje. Tako se na kartografskom prikazu iz 1600. - 1699. na Kaštel Tini jasno daju raspoznati kružna kula sa šatorastim krovom i obrambeni zid s kruništem, koji je povezan i sa Srednjim kaštelom i s kružnom kulom Topanom.¹⁵²⁹

U 18. stoljeću, Mletačka Republika vrši izgradnju Kninske tvrđave.¹⁵³⁰ Tom izgradnjom najprije je bio zahvaćen spomenuti kaštel, a onda redom i ostali kašteli. Na Kaštel Kninu građevinski zahvati obuhvaćaju obrambene zidove koji se izgrađuju u obliku triju bastiona, terasasto položenih jedan iznad drugoga poput kliješta.¹⁵³¹ Bližu analogiju za sličnu izgradnju nalazimo u Zadru¹⁵³², a šire s talijanskom Veronom, Bresciom i Palmanovom, te grčkim gradovima Krfom i Nauplijem.¹⁵³³ Navedeni bastioni povezani su nizom hodnika unutar kojih se nalaze tamnice (kazamati), a pristup svakom pojedinosiguravale su stepenice.

U isto vrijeme izgrađuje se i više objekata koji se odnose na zgradu zapovjednika tvrđave, zatim zgradu vojarne i barutanu.

Potrebno je istaknuti činjenicu kako je vrijeme mletačke izgradnje na Kaštel Kninu poništilo onu srednjovjekovnu fazu, u kojoj se spominju palača, kuće za stanovanje, štale, kupalište i tri kvadratične kule. Ono što nestaje u vrijeme Mlečana jesu zidovi s kruništima, koji su postojali

¹⁵²⁹ Pogledati potpoglavlje Kninska tvrđava.

¹⁵³⁰ Pogledati potpoglavlje Kninska tvrđava.

¹⁵³¹ A. Žmegač, 2000., 124.

¹⁵³² A. Žmegač, 2009., 121.

¹⁵³³ A. Žmegač, 2009., 121.

u vrijeme srednjeg vijeka, pa i u vrijeme kada Osmanlije borave na utvrdi. Mletačka građevinska faza zadržala je i danas isti oblik jer se i danas na kaštelu nalaze isti objekti, doduše u ruševnom stanju.

S obzirom na sve prethodno rečeno, možemo zaključiti kako Kninska tvrđava ima u svojoj osnovi izdužen oblik, a s obzirom na kasniju izgradnju u 18. stoljeću, (sl. 496.).



**Sl. 496. Izgradnja obrambenih zidova u 18. stoljeću
(foto: Neven Rogić, 2019.)**

Mletačka izgradnja u vrijeme 18. stoljeća proširila se i na preostale kaštele tvrđave. Tako je na Srednjem izgrađena zgrada koja je služila kao magazin i pekara, a kasnije, u 19. stoljeću, ta ista zgrada je prenamijenjena u vojarnu.¹⁵³⁴ Također tu se u 18. stoljeću izgrađuje i barutana, koja je istraživana tijekom 2019.¹⁵³⁵ Osim navedenih objekata se nalazi i već spomenuta kružna kula Topana, koja se u vrijeme mletačkog boravka, pretvara u bastion¹⁵³⁶, na način da su njeni zidovi ispunjeni topovskim otvorima, kao i većim brojem puškarnica¹⁵³⁷ (sl. 497.).

¹⁵³⁴ T. Pleše, 2018., 277.

¹⁵³⁵ U sklopu europskog projekta kojim se žele revitalizirati objekti na Kninskoj tvrđavi, Grad Knin je angažirao 2019. zadrugu Arheo co-op i njegovog upravitelja Vedrana Koprivnjaka za provođenje arheološkog istraživanja. Tom prilikom je učinjeno pet sondi 2019. godine. Jedna od pet odnosila se na mletačku barutanu. G. 2020. istražene su još dvije sonde na položaju Laba.

¹⁵³⁶ A. Žmegač, 2009., 120.

¹⁵³⁷ M. Zelić, 2003., 13.



Sl. 497. Kružna kula u Srednjem kaštelu
(foto: Ante Šimić, svibanj 2020.)

U isto vrijeme u Srednjem kaštelu izgrađuju se i drugi bastioni poput Postaje sv. Cecilije, Postaje Pasqualigo, Bastiona Grimani i Postaje Kandia nova (sl. 498.).



Sl. 498. Postaja Kandia nova na Kninskoj tvrđavi s otvorima za topove
(foto: Neven Rogić, 2019.)

Izgradnja tijekom novog vijeka, odnosno 18. stoljeća, obuhvatila je i Donji kaštel. Unutar njega nalazimo stambene objekte koji su izgrađeni u tom vremenu.

Tako sredinom 18. stoljeća Mlečani kod Glavnog ulaza grade zgradu koja postaje stražarnica.¹⁵³⁸ U Donjem kaštelu nastaje i zgrada zapovjednika tvrđave iz početka 18. stoljeća. Ona je u toj funkciji bila sve do odlaska vojske iz utvrde 1889.¹⁵³⁹, kada postaje prvi Muzej hrvatskih spomenika.

Osim navedenih stambenih objekata, grade se tijekom 18. stoljeća i crkva sv. Barbare, potom pekara i kovačnica. Osim zgrada grade se i bastioni: *Bastion Pisani*, *Niska kliješta*, i *Postaja*

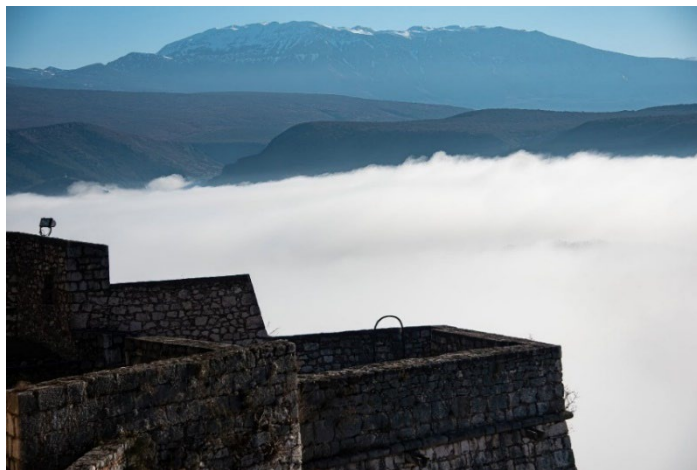
¹⁵³⁸ T. Pleše, 2018., 277.

¹⁵³⁹ T. Pleše, 2018., 277.

Vendramin. Niska kliješta i Postaja Vendramin ujedno imaju predbedeme koji u tlocrtu imaju V-oblik.¹⁵⁴⁰

Unutar Donjeg kaštela, tijekom prve polovice 19. stoljeća, provodi se ujedno i zadnja faza izgradnje na Kninskoj tvrđavi kada zgrada, koja je imala funkciju vojarne za potrebe smještaja vojske tijekom 20. stoljeća, doživljava prenamjenu u izložbeni prostor Muzeja rimskih spomenika¹⁵⁴¹, a kasnije i galerijski prostor, što ostaje do danas. Također stražarnica koja se gradi kod Glavnog ulaza u ovaj kaštel, postaje u 19. stoljeću, točnije 1841. godine vojarna.¹⁵⁴²

Na najmlađem, Kaštelu Belvederu izgradnja traje tijekom 18. stoljeća. Tada se grade bastioni kao i stambeni objekti, poput vojarnе za pješastvo.¹⁵⁴³ Bastioni imaju kordonsko ojačanje i pokos (sl. 499.).



Sl. 499. Bastion na Kaštel Belvederu (foto: Ivica Šimić, 23. veljače 2021.)

Na istoj vojarni tijekom 19. stoljeća traje dodatna izgradnja za pješastvo. Sjeverna strana objekta i dalje ima funkciju vojarne za pješastvo, dok južna zgrada postaje bolnica.¹⁵⁴⁴

Osim kninske tvrđave, izgradnja je obuhvatila i njeno podgrađe, gdje se prema kartografskim izvorima krajem 17. i tijekom 18. stoljeća nalazi vojarna konjice koja se sastoji od dviju prostorija. Arheološkim istraživanjem pronađeni su nalazi koji su potvrdili život na ovom položaju i ranije, krajem 13. ili početkom 14. stoljeća, pa sve do 18. stoljeća.

¹⁵⁴⁰ A. Žmegač, 2021., 78.

¹⁵⁴¹ Pogledati pod poglavlje 1. Kninska tvrđava, Karta 152, br.19.

¹⁵⁴² T. Pleše, 2018., 277.

¹⁵⁴³ T. Pleše, 2018., 277.

¹⁵⁴⁴ M. Zelić, 2003., 16.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Unatoč relativno dobroj vidljivosti/uočljivosti u krajoliku, te nizu raspoloživih povijesnih i kartografskih podataka, srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama na kninskom, ali i širem dalmatinskom području, još uvijek nije posvećena ni približno zadovoljavajuća pažnja znanstvene, ponajprije arheološke zajednice. Izuzev relativno dobro poznate topografske slike utvrda i osnovnih podataka iz raznovrsnih povijesnih izvora, tek su rijetki lokaliteti ove vrste bili predmetom arheoloških istraživanja koja bi omogućila utemeljenu raspravu o njihovoj kronologiji, povijesnim, gospodarskim i društvenim mehanizmima koji su utjecali na odabir pozicije za njihovu gradnju, funkciji, arhitektonskim mijenama, porastu i/ili gubitku značaja tijekom vremena.

U ovom radu razmatrani prostor pripadao je sve do prije tridesetak godina općini Knin, kao važnoj ustrojbenoj političko-teritorijalnoj jedinici, a njegov smještaj se u najvećoj mjeri preklapa s prostorom srednjovjekovne Kninske županije. U geografskom smislu on je omeđen planinskim lancima Velebita i Dinare s jedne te Kozjakom i Prominom s druge strane. Njegovo središte u srednjem vijeku činio je grad Knin koji je ujedno vršio i ulogu distrikta kao manje upravne jedinice. Osim spomenutog distrikta Knina, unutar Kninske županije nalazila su se još dva, Oprominje i Unašica. Najveći broj utvrda se tako nalazio u sastavu Kninske županije i njenih distrikata, a manji broj u sastavu susjedne županije, Bribirske (Trošenj, Zečevo). U razdoblju novog vijeka umjesto županija javljaju se kotarevi kao znatno manje ustrojbene jedinice. Tako je poznato kako se unutar Kotara Knin nalaze dvije utvrde (Bračić, Vrbnik).

Na kninskom području od ukupno devetnaest istraženo je tek šest utvrda u manjem (Kapitul, Ključica, Kninska tvrđava i njeno podgrađe, Nečven, Drniš) ili većem obujmu (Glavaš), a njih trinaest je samo rekognoscirano (Bračić, Kamičak, Bogočin, Trošenj, Zečevo, Kegelj, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas, Petrovac, Vrbnik). U ovom radu po prvi puta napravljeni su arhitektonski planovi njih petnaest (Bračić, Drniš, Ključica, Glavaš, Trošenj, Zečevo, Kapitul, Kninska tvrđava i podgrađe, Kegelj, Nečven, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas).

Interpretaciju otežavaju i relativno oskudni podaci o utverdama na širem dalmatinskom, ali i susjednim prostorima od kojih se zbog položaja i sličnih kulturnih, političkih i povijesnih okolnosti za komparativnu analizu kao najpogodniji nameće istarski prostor.

Pojava i razvoj srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda na kninskom području obilježena je različitim političkim, društvenim i kulturnim utjecajima. Poznato je kako su Mađari izvršili veliki politički utjecaj na njihov nastanak kroz personalnu uniju, Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, dok su u graditeljskim elementima njihovi utjecaji bili dosta širi i općeniti. Pojava utvrda na širem prostoru istočnog Jadrana vezuje se uz 12. stoljeće kada raspoložemo s preciznim podacima prema kojima se Kninska tvrđava nalazi u sustavu čvrstih gradova i postaje centar kninske županije. Kasnije, tek nakon što Venecija osvaja kninsko područje 1688., javljaju se i izravni graditeljski utjecaji, kada Venecija šalje hrvatske graditelje i inženjere iz dalmatinskih gradova, Antuna Jančića te Ivana i Ignacija Macanovića za nastavak izgradnje najveće utvrde Kninske tvrđave. Osim hrvatskih graditelja koji su tad radili za Mlečane, poznato je kako su kasnije za vrijeme 19. stoljeća izraženi utjecaji Francuza i Austrijanaca kad se kninska utvrda dograđuje.

Pojava utvrda značila je i društvenu promjenu, pojavu plemstva, čije se bogatstvo mjerilo brojem posjeda. Na kninskom se području tijekom srednjeg i novog vijeka nalazilo više plemićkih obitelji, Svačići, Nelipići, Martinušići, Utješinovići Martinušići, Utješinovići Mišljenovići, Bogatići, Šubići, Frankopani, Kurjakovići, Bojničići, Benkovići, Karlovići, Zrinski, Kegljevići i Talovci. Svi oni bili su u posjedu najmanje jedne utvrde, ovisno o razdoblju kad su imali najveći politički utjecaj. Od svih njih najviše njih u svom posjedu imali su Nelipići i to njih osam, a to su Kninska tvrđava, Nečven, utvrde Petrovac, Zvonigrad, Ključica, Kamičak, Drniš i Glavaš. Frankopani su posjedovali njih pet, a to su: Glavaš, Tukleč, Zvonigrad, Ključica i Kamičak. Šubići su posjedovali ukupno četiri utvrde Kninsku tvrđavu, Zvonigrad, Zečevo i Trošenj. Svačići su imali tri utvrde, Kninsku tvrđavu, Petrovac i Kamičak. Benkovićima su također pripadale tri, Zvonigrad, Petrovac i Tukleč, dok su Martinušići posjedovali dvije, Bogočin i Nečven. Bojničići su bili vlasnici također dviju utvrda, Petrovac i Tukleč. Jednu su posjedovali Utješinovići Martinušići i to Kamičak, Bogatići Bogočin, Kurjakovići Zvonigrad jednako kao i obitelj Karlovića i Zrinski, dok se u posjedu Kegljevića nalazi Kegelj, a Talovaca Petrovac. Naime, vidljivo je da su utvrde mijenjale vlasnike jer se iste, razumljivo, javljaju uz različite plemićke obitelji. U 13. i 14. stoljeću najveći politički utjecaj imali su Nelipići, Šubići, Martinušići i Kurjakovići, a u 15. stoljeću Frankopani, Karlovići, Zrinski i Benkovići.

Osim političkih i društvenih utjecaja poznato je kako su se trgovina i promet odvijali većim rijekama, cestama i prijevojima te doprinijeli njihovom razvoju, a na taj način se osim pribavljanja različitih dobara, šire i ideje, različita tehnološka, pa i graditeljska dostignuća.

Osobito su značajne dvije cestovne komunikacije koje su koristile ranije antičke pravce, kao što je *via Magna* koja je spajala Knin sa zadarskim zaleđem. Osim nje, koristio se i Pounjski put koji je išao od Pečuha, preko Koprivnice, Zagreba i Topuskog do Knina i na taj je način bio povezan prostor čitavog Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva.

Geostrateški položaj u blizini komunikacija bio je ključan za odabir pozicija utvrda. Najveći broj na kninskom području nalazi se uz riječne komunikacije. Tako ih je najviše uz rijeku Krku. Takve su utvrde Kamičak, Bogočin i Kapitul koje su u funkciji bile sve do 16. stoljeća, potom Nečven i Trošenj u kojima život traje sve do kraja 17. stoljeća, a zatim Kninska tvrđava i Vrbnik koje se koriste kao vojne utvrde do 19. stoljeća.

Uz rijeku Čikolu se nalazi utvrda Drniš koja je u funkciji bila sve do 17. stoljeća, dok se uz rijeku Zrmanju nalaze Kegelj i Zvonigrad, od kojih je na Kegelju život trajao sve do početka 17., a na Zvonigradu sve do prve polovice 18. stoljeća.

Ne iznenađuje smještaj velikog broja njih uz rijeku Krku, tim više što su uz nju nastajala i brojna prapovijesna kao i antička naselja, što je svakako svjedoči o njenoj velikoj važnosti, a što je vidljivo i kasnije zbog nastanka većeg broja utvrda uz nju.

Povoljan strateški položaj pojedinih pozicija na kojima su nastale utvrde prepoznat je i u znatno ranijim periodima pa su tako na širem prostoru prapovijesnih gradina nastale utvrde Matas, Oton, potom već spomenute Trošenj i Vrbnik, dok je Kapitul smješten na položaju iz antičkog vremena. Uz cestovne komunikacije *via Magna* i Pounjski put nalaze se Kninska tvrđava, Oton i Zečevo koja je bila naseljena sve do kraja 17. stoljeća.

Topografija utvrda jasno ukazuje kako je ključni faktor za odabir njihovih pozicija bio geostrateške naravi. Ponajprije se to odnosi na blizinu komunikacija, a zatim i na strateški smještaj u pograničnim zonama utjecaja velikih političkih sila (Mletačka Republika, Osmanlijsko Carstvo) ili, pak, zonama utjecaja pojedinih plemićkih obitelji. Neke su služile kao granice posjeda. Ključica tijekom 14. stoljeća u vlasništvu Nelipića služi kao granična utvrda prema Kninskoj županiji i Mletačkoj Republici. Na granici Kninske, zatim Ličke županije i distrikta Odorja, tijekom 15. stoljeća, nalazi se Zvonigrad kojem se tada izmjenjuje više vlasnika (Nelipići, Frankopani, Kurjakovići, Karlovići, Zrinski), dok je utvrda Tukleč krajem 17. stoljeća granična utvrda između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Na granici Kninske županije i Osmanskog carstva tijekom 16. stoljeća nalazi se Glavaš, tada u rukama Osmanlija.

O granicama posjeda ostalih velikaških obitelji, čije se utvrde javljaju na navedenom području, zbog nedostataka točnih podataka sa sigurnošću nije moguće više reći. Tijekom

novog vijeka osvaja ih Mletačka Republika te su se one našle unutar njihovog svekolikog utjecaja. Tad Tukleč postaje granična utvrda između Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, dok se prava graditeljska renesansa odvija na Kninskoj tvrđavi koja bilježi vrijeme velike izgradnje.

S obzirom na vrijeme njihova nastanka, među najstarije se ubrajaju Kapitul, Bogočin, Kninska tvrđava, Zvonigrad i Petrovac. Prema ispravi kralja Petra Krešimira I., koja je poznata preko prijepisa iz 14. stoljeća, Kninsku tvrđavu možemo smjestiti u sredinu 10. stoljeća. Za ostale pretpostavljamo da su nastale u ranom srednjem vijeku, ali kako na njima nisu provedena arheološka istraživanja to se ne može sa sigurnošću potvrditi, već ih samo spominju stariji autori. Više podataka imamo za one koje su nastale u razvijenom srednjem vijeku (Kegelj, Kamičak, Ključica), dok ih je najviše onih iz kasnog srednjeg vijeka (Drniš, Matas, Glavaš, Trošenj, Nečven, Tukleč, Zečevo), a što potvrđuju i povijesni izvori. Potonjem vremenskom okviru možemo uvjetno pridodati i utvrdi Cudato za koju, nažalost, nemamo povijesnih podataka. Tek su dvije sagrađene u novom vijeku (Bračić, Vrbnik).

Dakle, ukupan broj srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda na kninskom prostoru je devetnaest, od čega sedamnaest utvrda potječe iz srednjeg (Bogočin, Drniš, Cudato, Glavaš, Kamičak, Kapitul, Ključica, Kegelj, Kninska tvrđava, Nečven, Trošenj, Petrovac, Tukleč, Zečevo, Matas, Oton, Zvonigrad), a dvije iz novog vijeka (Bračić, Vrbnik), dok ih dio ima kontinuitet iz srednjeg u novi vijek (Drniš, Ključica, Glavaš, Matas, Trošenj, Zečevo, Nečven, Petrovac, Tukleč, Zvonigrad).

S obzirom na namjenu, za dio njih možemo reći kako su to feudalne rezidencijalne utvrde (Ključica, Nečven, Trošenj, Glavaš), a potom i one povezane uz obranu i kontrolu komunikacija (Bogočin, Kapitul, Petrovac, Zvonigrad, Kamičak, Kegelj, Matas, Drniš, Tukleč, Zečevo, Cudato, Bračić, Oton, tvrđava Vrbnik), a navodimo ih kronološkim redom.

Ključicu čine obrambeni zidovi, kružna kula, pet stambenih prostorija, od kojih je jedna pretpostavljamo palas, unutarnje i vanjsko dvorište za koje se može pretpostaviti kako je bilo ispunjeno pomoćnim prostorijama koje su imale gospodarski značaj te cisterna. U povijesnim se izvorima prvi put spominje 1333. pod nazivom *Clavi*. Nalazila se uz plovni put koji je spajao Čikolu s Krkom i dalje s morem. Bila je u posjedu obitelji Nelipić i izložena njihovim stalnim ratovanjima s Mlečanima i Šibenčanima. Također je bila ključna utvrda Nelipića po pitanju carinjenja robe koja se prevozila u Dalmaciju i dalje prema unutrašnjosti. 1421. vlasnik joj je Ivan III. (Ivaniš) Nelipić. Osmanlije je osvajaju 1546. i ostaju tu do 1648.

Tijekom Kandijskog rata osvajaju je Mlečani, kao i druge Nelipićeve utvrde u Kninskoj županiji. Za Morejskog rata 1688. Mlečani trajno osvajaju čitav prostor nekadašnje Kninske županije koji drže sve do 1797.

Utvrda Nečven ima bolje sačuvane arhitektonske ostatke koje čine obrambeni zidovi, kružna i peterokutna kula, stambeni objekt, pretpostavljamo palas, unutarnje dvorište i cisterna. Jedna je od utvrda nekadašnje srednjovjekovne Kninske županije koja se u povijesnim izvorima spominje od prve polovice 14. stoljeća. Za vrijeme osmanske vlasti u 16. stoljeću postaje sjedište nahije, sandžaka i kadiluka. Najprije je bila u sastavu bosanskog, a kasnije Krčko-ličkog sandžaka. Nakon mletačkog osvajanja 1688. srušena je.

Podaci o utvrđi Trošenj javljaju se u povijesnim izvorima od 15. do 17. stoljeća. U 15. stoljeću grade je velikaši Šubići. Početkom 16. stoljeća osvajaju je Osmanlije i zadržavaju se sve do 1684. Za nju se veže velik broj toponima, a neki od njih su *villa Chuchevno*, *Zucea*, *Zvirač* i *Porušen grad*.

Utvrda Glavaš spada u kategoriju rezidencijalnih utvrda, a sastoji se od obrambenih zidova, četiri kule (kružne, pravokutne, polukružne i kvadratne) te dviju stambenih prostorija od kojih je jedna najvjerojatnije imala funkciju palasa. U povijesnim se izvorima spominje od 15. stoljeća i to pod toponimom *Cetina*, *Cethina* i *Castro*, a nigdje se izričito ne spominje pod današnjim nazivom. Toponim *Cetina* kao i njegove izvedenice, usko je povezan uz teritorijalno rasprostiranje srednjovjekovne Cetinske županije, a pretpostavlja se da se utvrda u srednjem vijeku nalazila na njenoj sjeveroistočnoj granici. Kako se krajem srednjeg vijeka raspadaju srednjovjekovne župnije, gube se i toponimi koji su usko bili povezani uz postojanje istih. To se zorno očituje na primjeru ove utvrde koja se na većem broju karata od 16. stoljeća javlja pod novim toponimom *Dinaric*. Tek u 18. stoljeću njega zamjenjuje današnji naziv Glavaš. U 15. stoljeću bila je u posjedu Nelipića i Frankopana. 1517. osvajaju je Osmanlije. Nije napušтана ni u vrijeme osmanlijske vlasti, a niti u vrijeme Mletačke Republike, te se život u njoj odvijao sve do u početak 18. stoljeća.

Utvrda Bogočin danas ima sačuvane samo ostatke obrambenog zida i kružne kule u središtu. Pretpostavlja se da je u 9. stoljeću bila sjedište hrvatske županije, a povijesni izvori navode je kao kasnije sjedište poznatih hrvatskih plemićkih obitelji Martinušića i Bogatića u 15. stoljeću. Početkom 16. stoljeća Osmanlije je osvajaju te ubrzo i ruše.

Utvrda Kapitul je lošije sačuvana jer su joj sačuvana dva obrambena zida i kvadratična kula, a pripada rijetkim primjerima lokaliteta na kojima su provedena arheološka istraživanja. U izvorima se ona neizravno navodi kroz podizanje obrambenih zidova neposredno pred

dolazak Osmanlija početkom 16. stoljeća. Povijesna potvrda takvog utvrđivanja može se iščitati iz karte Matea Pagana iz 1530., a to je ujedno najstariji kartografski izvor koji prikazuje Kapitul kao utvrdu. S obzirom na to kako je tu već u ranosrednjovjekovnom razdoblju postojalo naselje, vrlo vjerojatno je takvo naselje u jednom razdoblju bilo ograđeno obrambenim zidom. Osmanlijskim osvajanjem Knina 1522. Kapitul se napušta i počinje njegovo postupno zanemarivanje. 1688. osvajaju ga Mlečani i dodatno uništavaju odnoseći kamen za obnovu kninske utvrde i izgradnju podgrađa Kninske tvrđave. Ista praksa nastavljena je i u kasnijem razdoblju kada franjevci odnose kamenu građu s kninske katedrale za potrebe gradnje crkve i samostana sv. Ante u Kninu.

Na utvrdi Petrovac očuvao se samo ostatak obrambenog zida, a lokalitet se spominje kao tvrđava u kojoj je stolovao kralj Petar Svačić (1094. - 1097.). On je mjesto boravka hrvatskog velikaša i bana Petra Talovca u 15. stoljeću, a nakon njega u drugoj polovici istog stoljeća nalazi se u posjedu obitelji Bojničića i Benkovića. Bila je naseljena sve do 1626., kada se napušta.

Utvrdi Zvonigrad čine samo ostaci obrambenih zidova i cisterna, a povijesni podaci navode kako je od 13. do 14. stoljeća bila u posjedu Šubića. U 15. stoljeću pod vlašću je raznih plemićkih obitelji poput Nelipića, Frankopana, Kurjakovića i Karlovića. Početkom 16. stoljeća dolazi u ruke obitelji Zrinskih koji su njeni pravni vlasnici i nakon dolaska Osmanlija 1522. 1688. dolazi pod vlast Mlečana.

Utvrdi Kamičak sačuvani su polukružni obrambeni zid i ostaci pravokutne kule. Više je povijesnih izvora iz 15. stoljeća koji je spominju u posjedu raznih plemićkih obitelji. Jedan od njih iz 1411. spominje zaruke Nelipićeve kćeri Katarine s Ivanom Frankopanom, kada je Katarina dobila Kamičak te se u izvorima navodi do 1688. kada je u sastavu Mletačke Republike.

Sljedeća, utvrda Kegelj danas ima očuvane obrambene zidove, ostatke kvadratične kule i ostatke jedne stambene prostorije. U ispravi Mladena II. Šubića iz 1322. spominje se kao posjed Kegljević iz plemena Prkalji, a u povijesnim izvorima najviše se navodi tijekom 15. stoljeća. Nije arheološki istražena već je na njoj provedeno samo rekognosciranje. Danas je slabo očuvana, a bila je u upotrebi sve do kraja 16. stoljeća

Utvrdi Matas vidljivi su ostaci obrambenih zidova i pravokutne kule. U povijesnim podacima nigdje se izrijeком ne spominje, već jedino naselje Strmica kojemu pripada istoimena utvrda i to u prvoj polovici 17. stoljeća. Mletačko izvješće spominje Strmicu kao *Harmizza*, a nalazi se u sastavu tadašnjeg Bosanskog sandžaka. Tek karta Habsburškog Carstva iz vremena treće

izmjere 1869. – 1887. navodi utvrdu pod toponimom *Matas gradina*. Sudeći po njenom položaju imala je ulogu osmatračnice i štitila prijevoj uz granicu.

Na utvrdi Drniš očuvani su obrambeni zidovi i ostaci kružne kule. Ona se u povijesnim podacima prvi put navodi 1494., Najbrojniji su podaci iz vremena Osmanlija u vrijeme 16. stoljeća, kada se prema osmanlijskoj nomenklaturi navodi kao kasaba, a nalazi se u sastavu Kliškog sandžaka, unutar bosanskog pašaluka. U funkciji je sve do 1648. kada je Mlečani napuštaju.

Utvrdi Tukleč vidljivi su ostaci obrambenih zidova i kružne kule. U povijesnim izvorima spominje se tek tijekom 15. stoljeća. Pripadala je trima velikaškim obiteljima, Bojničićima, Benkovićima i Frankopanima. Poput ostalih utvrda srednjovjekovne Kninske županije, 1522. ulazi u sastav najprije bosanskog sanžaka, a kasnije i Krčko-ličkog sandžaka. Osmanlije Tukleč ne napuštaju i ne ruše, što se može zaključiti iz njenih toponima poput *de Tucarichi*, *Turska kadca*, *Turska kaca*, *Turska gradina*. Dolaskom Mlečana 1688. dodatno se utvrđuje kao granična utvrda sve do 1797.

Zečevo čine ostaci kružne kule, a najraniji spomen u povijesnim izvorima potječe iz 1433. u kontekstu nagodbe Žigmunda Luksemburškog s Mlečanima. Osmanlije je osvajaju 1523., a napuštaju 1684.

Utvrdi Cudato danas ima vidljive ostatke samo dva obrambena zida. Ne spominje se u povijesnim izvorima, već se jedino prikazuje na kartama pa je tako na karti Matea Pagana iz prve polovice 16. stoljeća navedena nazivom *Cudato*. Osim ovog toponima, spominje se na kartografskim prikazima i kao *Cudanto*, *Cudanton*, *Castel Vechio d. Grad i Torre Antica dta Grad Rudecich*. S obzirom na položaj na litici iznad kanjona rijeke Krke, imala je vjerojatno ulogu stražarnice te čuvala posjede u njenoj blizini.

Utvrdi Bračić očuvana je samo kvadratična kula. Vjerojatno je nastala u novom vijeku, a spominje se prvi put na katastarskoj mapi u 18. stoljeću. Nakon toga je prikazana na svega nekoliko karata iz 19. stoljeća, gdje se navodi toponimima *Kula Berljacina*, *Kula Berljačina*, *Casteletto Bracich i Utvrdi Bračić*.

Utvrdi Oton čine ostaci kružne kule i vanjski zid stambene prostorije. Vrlo je slabo poznata, a ne zna se točno kada je izgrađena. Osmanlije je osvajaju i napuštaju 1522. Na kartama u razdoblju od 16. do 19. st. navodi se s dva toponima: *Hoton* i *Otton*.

Tvrđava Vrbnik je loše vidljiva, a sačuvan joj je nacrt iz 19. stoljeća, iz kojeg se vidi da je bila polukružnog oblika i imala obrambeni sustav kojega čini šest grudobrana sa svih strana i jarak

ispred grudobrana iskopan u litici na sjeveru. Sagrađena je u prvoj polovici 19. stoljeća kako bi štitila južni prilaz Kninu, a bila je u upotrebi sve do 1875.

Kninsku tvrđavu, odnosno Knin, izdvajamo kao posebnu cjelinu zbog dugog vremenskog kontinuiteta korištenja i političke uloge administrativnog središta što je rezultiralo s više građevinskih faza na koje upućuju povijesne isprave i kartografski prikazi. S obzirom na to da za njenu izgradnju u određenim periodima nedostaju pisani povijesni izvori, bolji uvid navedenu problematiku donose nam jedino rezultati arheoloških i konzervatorskih istraživanja, kao i već navedeni kartografski izvori. Sastoji se od pet kaštela koji se nastavljaju jedan na drugi i između sebe su povezani vratima i pokretnim mostovima. Najveća udaljenost između njih iznosi 470 metara. Za izgradnju najstarijeg Kaštel Tine nedostaju povijesni podaci. Na brdu Spas 70-ih godina 20. stoljeća provedena su arheološka istraživanja čiji su rezultati ukazali na postojanje temeljnih ostataka crkvene arhitekture. Nalaz arhitrava oltarne pregrade s natpisom *EDIFIC* upućuje na 9. stoljeće. Postojanje groblja, kao i crkvene arhitekture na sjevernom dijelu platoa Spasa daju pretpostaviti kako je u to vrijeme postojao najstariji kaštel kninske utvrde Kaštel Tin i kako se u njemu već tad živjelo. Sredinom 10. stoljeća spominje ga i Konstantin Porfirogenet, što daje zaključiti kako je već tada morala na tom mjestu postojati formirana utvrda.

Kaštel Tin postaje mjesto vladanja hrvatskih kraljeva, kratko vrijeme Mihajla Krešimira II., a trajnije kralja Dmitra Zvonimira, zatim Petra Svačića, Šubića i Nelipića. Njegova važnost očituje se u povijesnim izvorima koji ga spominju vezanu uz djelatnosti kraljeva Mihajla Krešimira II. i Dmitra Zvonimira, krbavskog biskupa Saracena, hrvatsko-dalmatinske banove te bosanskog bana Stjepana Kotromanića.

Prema izvorima u Kaštelu Tini se u 14. stoljeću nalaze palača, stambeni objekti i kupalište. U razdoblju 13., 14. i 15. stoljeća ovaj najstariji kninski kaštel je odigrao važnu političku ulogu administrativnog središta županije.

Kaštel Lab prema najnovijim arheološkim istraživanjima nastao je u 14. stoljeću, a povijesni izvori upućuju da je služio kao sjedište vicebana. Postavlja se pitanje u kojoj mjeri je Lab značajan, kako u administrativnom, a onda i u prostornom smislu, jer kartografski izvor iz 1530. autora Matea Pagana prikazuje srednjovjekovni Lab odnosno *Labwar* zajedno s kninskim podgrađem *Borgo de Tina*, neposredno ispod Laba.

Tadašnji Knin ima sve elemente gospodarski razvijenog grada. U prilog tome idu i činjenice koje ukazuju kako je tijekom 14. i 15. stoljeća Kaštel Tina postao centar banskog sudbenog stola, županijskog stola kao i mjesto *locus credibili*, gdje su se donosile važne odluke vezane

uz sudsko, pravno i administrativno poslovanje srednjovjekovnog Knina, dok se za Lab pretpostavlja da je bio sjedište vicebana. U navedenom razdoblju za ostala tri kaštela nam nedostaju povijesni podatci, pa se oni javljaju tek kasnije i to na raznim kartografskim prikazima.

Sačuvani kartografski prikazi Kninske tvrđave koji potječu iz novog vijeka prikazuju razvoj utvrde te njene arhitektonske dijelove i elemente, pa se tako na njima javlja svih pet kaštela: Knin (Tina), Srednji, Lab, Donji i Belveder. Kašteli su ispunjeni bastionima, odnosno istaknutim dijelom bedema utvrde, koji su na kninskoj utvrdi najčešće u obliku nepravilnog peterokuta. Oni su karakteristični novovjekovni fortifikacijski elementi koji su na kninskom području očuvani jedino na kninskoj tvrđavi, a nastali su kao rezultat nasipavanja terena kako bi se dobili položaji za topove, a što je bio osnovni način obrane tijekom novog vijeka. Nalaze se na četiri od pet kninskih kaštela: Kninu, Srednjem, Donjem i Belvederu. To su *Bastioni Kalunerica*, *Bastion sv. Cecilije*, *Bastion Kandia nova*, *Bastion Grimani*, *Bastion Pasqualigo*, *Bastion Kavalier Sveceze*, *Bastion Pisani*, *Bastion Vendramin*, *Bastion Emo* i *Bastioni Belvedera*.

Provedena analiza pokazala je kako je kninska utvrda po mnogo čemu jedinstvena u svom razvoju te joj zbog njenog dugog kontinuiteta, ali i nepotpunog poznavanja njenog izgleda osobito u ranijim razdobljima, nije moguće tražiti direktne usporedbe. Tek u 18. stoljeću izgradnja bastiona upućuje na sličnost u izgradnji s talijanskim gradovima Veronom, Bresciom i Palmanovom, te grčkim gradovima Krfom i Nauplijem. Krajem 19. stoljeća kninska utvrda gubi vojni značaj.

Kako god je s vremenom dobivala na važnosti u administrativnom smislu, tako je njeno podgrađe postajalo jezgra grada u civilnom smislu, jer postaje centar života njegovih stanovnika. Upravo se u podgrađu Kninske tvrđave razvijaju obrtne djelatnosti koje su bile od važnosti za život jednog grada.

Prije njegove izgradnje tu se u vrijeme kraja 11., ili prijelaza u 12. stoljeće, nalazila crkva sv. Stjepana, što je vidljivo po ulomcima crkvenog namještaja. Prema provedenim istraživanjima, može se reći kako stambeni objekt potječe s kraja 13. ili početka 14. stoljeća, a u upotrebi je u drugačijoj funkciji, kao mletačka vojarna konjice sve do prve polovice 18. stoljeća.

Treba spomenuti i različite arhitektonske dijelove i elemente koji su karakteristična pojava na utvrdama kroz razdoblja srednjeg i novog vijeka. Jedan dio ih se na novovjekovnim utvrdama mijenja, dio ih ostaje nepromijenjen, dok se neki javljaju isključivo na novovjekovnim utvrdama.

Tako su na srednjovjekovnim i novovjekovnim utverdama obrađenog područja očuvani razni dijelovi, odnosno elementi koji uključuju obrambene zidove s kulama, zatim različite kategorije stambenih (palas i jednostavnije stambene prostorije) i objekata/strukture specifičnih namjena (stražarnica, tamnica, cisterne) te javnih površina (dvorišta, trg).

Bez popratnih arheoloških istraživanja teško ih je ili pak potpuno nemoguće preciznije datirati ukoliko ne posjeduju neke karakteristične značajke koje su bile podložne promjenama tijekom vremena i imaju ustaljenu kronologiju pojave ili završetka uporabe istih.

Obrambeni zidovi sačuvani su na najvećem broju utvrda. Prema njihovim dimenzijama možemo zaključiti da je visina srednjovjekovnih zidova veća od novovjekovnih te kako su novovjekovni zidovi znatno deblji od srednjovjekovnih, a glavni razlog za to je što se visina obrambenih zidova tijekom novog vijeka snižava usljed sve veće bastionske obrane. Od svih utvrda na kninskom području, jedino Ključica ima obrambeni zid s očuvanim kruništem iz 13. stoljeća, koje čine merloni i strijelnice, a u podnožju kruništa nalaze se tri niza otvora za grede koji su držali konstrukciju stražarske staze za branitelje. Vanjski zid je označavao perimetar utvrde i važnije, služio je u obrambene svrhe.

Obrambenu funkciju zidova u srednjem i novom vijeku potvrđuje i prisustvo strijelnica (Ključica, Glavaš), puškarnica (Kninska tvrđava), konzola (Ključica, Glavaš, Trošenj, Tukleč, Knin) koje su držale galerije sa stražarskim stazama, dok je donji dio zidova ojačan pokosom (Glavaš, Zečevo, Knin) i kordonskim vijencima (Zečevo, Kninska tvrđava).

Na vanjskim zidovima sačuvani su i brojni arhitektonski elementi poput ulaza. Manje utvrde (Bogočin, Matas, Tukleč) imaju po jedan ulaz, dok veće (Ključica, Kegelj, Nečven, Glavaš, Kninska tvrđava) imaju dva, pet ili sedam ulaza. U srednjem vijeku se ulaz u kule diže na prvi kat, što se vidi kod kružne kule utvrde Glavaš, a relativno su svi ulazi istovremeni. Tijekom srednjeg vijeka ulazi su građeni od priklesanog kamena, dok se u novom (Kninska tvrđava) grade od pravilnih klesanaca. Osim ulaza i prozori su sačuvani na vanjskim zidovima, stambenim prostorijama i kulama te između njih nema nekih većih razlika.

Više od polovice utvrda imaju očuvane kule (Bogočin, Bračić, Drniš, Glavaš, Kapitul, Kamičak, Kegelj, Ključica, Matas, Nečven, Trošenj, Tukleč, Zečevo, Oton), a koje su različitih tlocrta kružne, kvadratične, pravokutne, peterokutne, polukružne.

Kule se nalaze u sredini utvrde, uklopljene ili pridodane bočnim zidovima ili su samostojeće. Stambene branič kule i danas su vidljive po sredini Bogočina, Nečvena, Drniša i Otona, a iste namjene su i one na Ključici, Kegelju, Glavašu i Tukleču koje su uklopljene u bočne zidove.

Kule isključivo obrambene namjene očuvane su na ostalim lokalitetima, pa su primjerice obrambene kule Glavaša i Nečvena uklopljene u bočne zidove utvrda.

Neke od njih imaju sačuvane katove (Drniš, Glavaš, Trošenj, Tukleč i Zečevo), dok je manji broj kula imao pokos (Glavaš, Zečevo, Knin) ili ojačanje temeljne stope (Bračić). Od svih oblika jedino su pravokutna i polukružna kula istovremene, dok se ostali oblici javljaju kroz različita razdoblja.

Kasnije, tijekom novog vijeka u sklopu obrambenih zidova utvrda, javljaju se i složeniji arhitektonski oblici vojne arhitekture poput bastionskog sustava (Knin). Takav sustav omogućavao je učinkovitiju obranu vatrenim oružjem, a sastoji se od više povezanih bastiona na kojima su smješteni topovi (Bastioni Kalunerice, Bastion Pasqualico, Bastioni sv. Cecilije, Bastion Kandia nova, Bastion Grimani, Bastion Kavalier Sveceze, Bastion Pisani, Bastion Vendramin, Bastion Emo, Bastioni Belvedera). Njihovi zidovi postaju deblji i niži, ispunjeni otvorima za topove, a njihova najveća koncentracija je u Srednjem i Donjem kaštelu, a svojim oblikom su nepravilni peterokuti, četverokuti, sedmerokuti i osmerokuti. U njihovom sklopu nastaju i kazamati kao utvrđeni i presvođeni topnički položaji (Kaštel Knin), ali i tenalje (Donji kaštel). Osim navedenih arhitektonskih dijelova unutar sustava bastiona je i rondel, artiljerijska kružna kula (Srednji kaštel).

Pored arhitektonskih dijelova koji su izravno bili vezani uz bastione, javljaju se i oni dodatni, koji su također važni čimbenici obrane u bastionskom sustavu Knina. Takav primjer je traversa koja služi kao zaklon koji je štitio branitelje od napada s boka, a osim nje javlja se i baterija (bitnica) na kojoj su smješteni topovi (Kaštel Knin).

U organizaciji prostora utvrda, u jednom slučaju očuvalo se vanjsko dvorište (Ključica), dok su u dva slučaja očuvana unutarnja dvorišta (Ključica, Nečven) i to pravokutnog (Ključica) i trokutastog oblika (Nečven). Unutar dvorišta nalazili su se palasi gdje su velikaši stanovali (Drniš, Ključica, Nečven i Glavaš), a tlocrt im je pravokutan (Ključica, Glavaš, Nečven) i kvadratan (Drniš). Osim njih, javljaju se i jednostavnije stambene prostorije (Ključica, Kegelj, Glavaš, Nečven, Trošenj, Oton) te stražarnica i tamnica (Ključica). Osim samih građevina očuvani su i brojni arhitektonski elementi poput stepenica (Drniš, Knin, Ključica, Glavaš, Nečven) rađenih priklesanog kamena (Drniš, Ključica) i klesanih u litici (Glavaš, Nečven) koje su povezivale razne dijelove utvrda. Prostori su mogli biti popločeni kao kod kninske utvrde gdje su povezivali sve kaštele. Stepenice su se nalazile i unutar bastiona, a čine ih ploče uranjene u sitni pijesak (Kninska tvrđava) ili utopljene u žbuku (podgrađe Kninske tvrđave).

U novom vijeku organizaciju unutarnjeg prostora preuzima trg, a nalazimo ga samo na utvrdi Knin. Njega su zatvarali zidovi bastiona, a on je također mogao biti popločen.

U svakodnevnom životu utvrda voda je imala ključnu ulogu pa su utvrde bile opremljene cisternama (Zvonigrad, Ključica, Nečven, Knin), a osim vode, jednako je važna bila i ishrana, o čemu svjedoči i krušna peć (Nečven). U obavljanju osobne higijene važne su latrine (Kaštel Knin). Hladne tvrđavske prostorije bile su grijane, za što potvrdu nalazimo u postojanju dimnjaka a prostori su se i prozračivali što je vidljivo iz sačuvanih otvora za zrak (Kaštel Knin).

Jedino je na Kninskoj tvrđavi razvijen bastionski sustav obrane sastavljen od bastiona, kavalira, tenalja, kazamata, traverse i baterije, što nije slučaj sa srednjovjekovnim utvrdama, gdje su kule uz obrambene zidove činile temelj obrane.

Kninska utvrda nije uvijek imala isključivo vojni značaj, bar ne tijekom ranog srednjeg vijeka kada je više bila administrativni, politički, a tek onda i vojni utvrđeni grad. Ta njena uloga se mijenjala tijekom vremena, razvojem podgrađa u njenoj neposrednoj blizini, osobito od razvijenog, preko kasnog pa sve do novog vijeka, kada se stanovništvo doseljava i nastanjuje taj prostor te se prvi put javlja kninsko građanstvo. Tad se značajno smanjuje njena važnost u administrativnom smislu, a jača njena vojna uloga.

Za srednjovjekovne utvrde koje nastavljaju život tijekom novog vijeka (Drniš, Ključica, Glavaš, Matas, Trošenj, Zečevo, Nečven, Zvonigrad) možemo reći s obzirom na dosadašnja arheološka istraživanja, kako pojedine utvrde (Ključica, Nečven, Glavaš) ne doživljavaju značajne promjene u arhitekturi tijekom novog vijeka, već samo manje intervencije i dogradnje, dok se za preostale to ne može potvrditi bez arheoloških istraživanja.

Unutar problematike interpretacije srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda kninskog područja također treba istaknuti i važnost rezultata arheoloških istraživanja koji su uz ostatke arhitekture iznjedrila i značajan broj sitnih nalaza. Arheološka istraživanja provedena su na šest lokaliteta, a to su Glavaš, Kapitul, Ključica, Kninska tvrđava i njeno podgrađe, Nečven i Drniš, kojima treba pridružiti i radove konzervacije na pojedinima od njih (Glavaš, Nečven, Kninska tvrđava i podgrađe). Tijekom spomenutih radova otkriveni su pokretni arheološki nalazi izrađeni od keramike, metala, stakla, kamena i kosti koji pripadaju kategorijama predmeta svakodnevne namjene, oružju, novcu, jahačoj i konjskoj opremi. Otkriveni predmeti u nekim slučajevima pomogli su i u preciznijoj dataciji, odnosno upotpunili podatke iz povijesnih izvora na način da ukazuju na širi vremenski raspon i pomicanje granica datacije.

Kada je riječ o arhitektonskim ostacima fortifikacija kninskog područja, značajne usporedbe nalazimo među ostalim dalmatinskim nalazištima kao što su utvrde Kličevica, Zemunik, Čačvina i Nutjak, dok su s prostora Istre to utvrde Petrapilosa, Possert, Kaštel Morosini-Grimani i kula sv. Martina kod Buja.

Komparacije također nalazimo i na kontinentalnom dijelu Hrvatske na utverdama Paka kod Novog Marofa, Trakošćan, Lipovec, Cesargrad, Vrbovec, Cetin, Stari grad Zrin, Velika kod Požege, Ružica Grad i Gorjan.

Spomenute sličnosti su i shvatljive zbog sličnog položaja i razvoja te povijesno-političkih i kulturnih utjecaja, osobito kada razmatramo prostor Dalmacije i Istre.

Šire usporedbe u novovjekovnom razdoblju za bastionski fortifikacijski sustav očuvan na tvrđavi u Kninu nalazimo na prostoru Italije, u Bergamu, Bresci, Cremi, Asoli, Veroni i Legnagu, zatim su to u Grčkoj Rion, Modon, Nauplij i Koron, dok je primjerice na prostoru Slovenije to Kopar.

Zaključno, provedena analiza pomogla je dodatno rasvijetliti značaj srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda na kninskom području. Premda dobrim dijelom ograničena zbog nedostatnih podataka, provedena analiza teži sustavnom (re)interpretiranju važnog srednjovjekovnog i novovjekovnog fenomena – utvrda u jednoj specifičnoj mikroregiji - kninskom području koje je bilo od neizmjerne važnosti. Dinamična povijesna događanja koja obilježavaju navedene periode odrazila su se i na funkcioniranje utvrda, rast ili opadanje njihove uloge ili, pak, njihovo potpuno napuštanje, kao i na njihove međuodnose, ali i na sam koncept uređenja šireg prostora u okviru različitih političkih realiteta, počevši od ranosrednjovjekovne hrvatske države do političkog i vojnog sloma Austrije 1918.

Neizbježno korištene šire komparacije, ponajprije sa srodnim pojavama u bolje istraženim bližim i/ili daljim regijama, pokazale su da utvrde na kninskom području nisu ni u čemu zaostajale za njima, osobito u graditeljskim dostignućima pojedinih epoha. Mnoge hipoteze postavljene u ovom radu moći će biti potvrđene tek nakon provedenih sustavnijih istraživanja na ovoj vrsti lokaliteta, a ovaj rad svakako predstavlja dobru osnovu za strategiju i planiranje takvih zahvata u budućnosti.

LITERATURA

- ALDUK I. 2005. - Ivan Alduk, Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje, *Starohrvatska prosvjeta* III ser. sv. 32/2005., Split, 2005., 217-227.
- ALDUK I. 2006. - Ivan Alduk, Tvrđava Zadvarje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, Zagreb, 2006., 412-414.
- ALDUK I. 2007. - Ivan Alduk, Srednjovjekovne tvrđave, u: (gl.ured. Vesna Kusin) *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007., 623 - 636.
- ALDUK I. 2009. - Ivan Alduk, Tvrđava Kuk iznad Kučina, *Tusculum* 2, Solin 2009., 71-83.
- ALDUK I. 2010. - Ivan Alduk, Srednjovjekovne tvrđave uz rijeku Cetinu, Zagreb, 2010.
- ALDUK I. 2015. - Ivan Alduk, Gradina na temelju izvora iz 16. stoljeća, *Tusculum* 8, 2015., 107-116.
- ANČIĆ M. 1996. - Mladen Ančić, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti u Zadru*, sv. 38/ 1996., 53-95.
- ANTERIĆ I. 2013.- Ivana Anterić, Ulomci staklenih posuda, u: (ur. Ante Milošević) *Baba lokva, kasnosrednjovjekovno naselje*, Split, 2013., 27-33.
- ANTOLJAK S. 1962. - Stjepan Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, *Radovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 9, Zadar, 1962., 55-115.
- ANTOLJAK S. 1971.-1972. - Stjepan Antoljak, Značaj i važnost isprave Kralja Krešimira I. Za hrvatsku povijest X. stoljeća, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 10/1971 - 1972., Zadar, 1971. - 1972., 41-116.
- ANTOLJAK S. 1992.- Hrvati u prošlosti, Split, 1992.
- ANZULOVIĆ I. 2006. - Ivna Anzulović, Nakit na zadarskom području u povijesnim izvorima od 13. do konca 16. stoljeća, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, sv. 48/2006, Zadar, 2006., 199-214.
- AZINOVIĆ BEBEK A. 2009 - Ana Azinović Bebek, Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća, oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumbarku, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., XLII, Zagreb, 2009., 463-488.
- AZINOVIĆ BEBEK A 2012 – Ana Azinović Bebek, Stari grad Barilović, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011, Zagreb, 2012., 327-329.
- AZINOVIĆ BEBEK A., JANEŠ A. 2016. - Ana Azinović Bebek, Andrej Janeš, Pul Vele Crikve, arheološka istraživanja riječkog kasnosrednjovjekovnog i ranonovovjekovnog groblja,

Kasnosrednjovjekovno i novovjekovno groblje uznesenja blažene djevice Marije u Rijeci, knjiga II. Srednjovjekovno i novovjekovno razdoblje, Rijeka 2016., 41-335.

AZINOVIĆ BEBEK A., JANEŠ A. 2016. - Ana Azinović Bebek, Andrej Janeš, Groblje oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku, u: (gl.ured. Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan i dr.) *Zbornik prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije*, Zagreb, 4. lipnja 2014, Zagreb 2016., 123-139.

BABIĆ A. - 2008.- Angela Babić, Utvrda Čačvina, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, Zagreb, 2008., 536-538.

BABIĆ A. - 2008. – Angela Babić, Utvrda Nutjak, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, Zagreb, 2008., 538-540.

BABIĆ A. - 2009. – Angela Babić, Utvrda Nutjak, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 5/2008, Zagreb, 2009., 651-652.

BABIN M. - 2013. - Marijeta Babin, Keramički nalazi u: (ur. Ante Milošević) *Baba lokva*, kasnosrednjovjekovno naselje, Split, 2013., 11-17.

BAČIĆ P. 1923. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, Kolijevka Petra Svačića vojvode Domalda I Nelipica, *Jadran*, br.8, Split, 1923., str. 2.

BAČIĆ D. 1929.- Dorotea Bačić, Srednjovjekovna baština Parka prirode Papuk, Velika, 2009.

BAČIĆ P. 1929. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, *Jadranska vila*, 7, Omiš, 1929.,105-106.

BAČIĆ P. 1929. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, *Jadranska vila*, 8, Omiš, 1929.,118-120.

BAČIĆ P. 1929. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, *Jadranska vila*, 9, Omiš, 1929.,135-137

BAČIĆ P. 1929. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, *Jadranska vila*, 10, Omiš, 1929.,151-153.

BAČIĆ P. 1929. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, *Jadranska vila*, 11, Omiš, 1929.,167-171.

BAČIĆ P. 1929. - Petar Bačić, Grad Kamičak na Krci, *Jadranska vila*, 12, Omiš, 1929.,184-187.

BARADA M. 2012. - Martina Barada, Dvigrad, zaštitno istraživanje, konzervatorski radovi, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/ 2011, Zagreb 2012., 354-357.

- BALIĆ J., 2017. - Juraj Balić, Templari u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na templare u Vrani, u: *Zbornik radova*, Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti, Zadar, 2017., 257-270.
- BALOG Z. 1986. - Zdenko Balog, Povijesni i graditeljski razvoj naselja u: *Roč - povijesni i graditeljski razvoj naselja*, Odjel za povijest umjetnosti, Zagreb, 1986., 5-32.
- BALOG Z. 1988. - Zdenko Balog, Građevinski razvoj Trakošćana, *Kaj*, 1-2, Zagreb, 1988., 89-100.
- BALOG Z. 1988. - 1989. - Zdenko Balog, Građevinska obnova Trakošćana, *Peristil*, Zagreb, 1988.-1989., 67-70.
- BALOG Z. 1988.-1989. - Zdenko Balog, Građevinski razvoj Trakošćana, *Kaj*, 1-2, Zagreb, 1988.- 1989., 67-70.
- BALOG Z. 1992. - Zdenko Balog, Istraživanje najranije povijesti tvrđave Trakošćan - prije dolaska Draškovića, *Kaj*, br. 5-6, Zagreb, 1992., 53-54.
- BALOG Z. 1992. - Roč - važna tvrđava rašporskog kapetana u renesansnim stoljećima, u: *Buzetski zbornik*, br. 17, Buzet, 1992., 105-111.
- BALOG Z. 1993. - Stambena arhitektura grada Roča, u: *Buzetski zbornik*, br. 18, Buzet, 1993., 37- 44.
- BALOG Z. 1997. - Zdenko Balog, Stari Zrin, u: *Zrinski zbornik za povijest i obnovu Hrvatskog Pounja 2* (1997), Zagreb, 1997., 75-103.
- BALOG Z. 1999. - Zdenko Balog, Urbanistički razvoj Križevaca u srednjem vijeku / Zdenko Balog, *Zbornik radova za historiju umjetnosti i arheologiju*, god. 41 (1998), Zagreb, 1999., 23-34.
- BALOG Z. 2005a. - Zdenko Balog, Trakošćan i Klenovnik - dvije rezidencije Draškovića / *Kaj časopis za kulturu i prosvjetu*, god. 28 (1995), 1/2, Zagreb, 2005., 81-92.
- BALOG Z. 2005b. - Roč u srednjem vijeku, Račice, 2005.
- BELAJ J. 2008.- Juraj Belaj, Ivanec kroz slojeve prošlosti, Deset godina arheoloških istraživanja u Ivancu, Zagreb, 2008.
- BEKIĆ L. 2000. - Luka Bekić, Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. XXXII-XXXIII, (1999-2000), Zagreb, 2000., 249-279.
- BEKIĆ L. 2006. - Luka Bekić, Ciglenica kod Varaždinskih toplica, Srednjovjekovno selište, Zaštitna arheologija u okolici Varaždina, Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb-Goričan, Zagreb, 2006., 31-90.

- BEKIĆ L. 2008a. - Luka Bekić, Glinene lule s utvrde Čanjevo, Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003.- 2007., Visoko, 2008., 191-196.
- BEKIĆ L. 2008b. - Luka Bekić, Numizmatički nalazi s utvrde Čanjevo, Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003. - 2007., Visoko, 2008., 235- 242.
- BEKIĆ L. 2017. - Luka Bekić, Novovjekovni i moderni metalni nalazi iz okoliša crkve sv. Nikole u Zadru, Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom kompleksu sv. Nikole u Zadru, 1.dio., Zadar, 2017., 187-204
- BEKIĆ L. 2017. - Luka Bekić, Novovjekovni i moderni stakleni nalazi iz sv. Nikole u Zadru, Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom kompleksu sv. Nikole u Zadru, 1.dio., Zadar, 2017., 205-210.
- BEKIĆ L. 2017. - Luka Bekić, Novovjekovni i moderni numizmatički nalazi pronađeni kod crkve sv. Nikole u Zadru, Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom kompleksu sv. Nikole u Zadru, 1.dio., Zadar, 2017., 159-170.
- BELOŠEVIĆ S. 1926. - Stjepan Belošević: *Županija varaždinska i slobodni i kraljevski grad Varaždin*, Zagreb, 1926.
- BENUSSI B. 2002. - Bernardo Benussi, Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine, Pula, 2002.
- BERTOŠA M. - 2009.- Miroslav Bertoša, Fortifikacijska arhitektura ratne luke, u: (gl. ured. Attilio Krizmanič) *Istra kroz stoljeća, Pulska kruna, pomorska tvrđava Pula, fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja 19./20. stoljeće*, 2009., 9-24.
- BERTOŠA M., 1969. - Miroslav Bertoša, Dvigradsko područje prema nekim dokumentima iz XVI–XVIII. st., u: *Jadranski zbornik*, 7, Rijeka - Pula, 1969., 161-175.
- BEZIĆ B. 1980. - Bosiljka Bezić, Prilog poznavanju kninske tvrđave, u: *Fiskovićev zbornik II*, Zagreb, 1980., 137-150.
- BEZINA P. - 1998. - Petar Bezina, Ljetopis samostana sv. Ante u Kninu, Zagreb, 1998.
- BIRIN A. 2008. - Ante Birin, Posjedi Nelipića na području srednjovjekovnog kotara Promine, *Zbornik Miljevci*, Miljevci, 2008., 1-12.
- BLACK J., 2002. - Jeremy Black, *European Warfare, 1494. - 1660.*, London, New York, 2005.
- BLEICKEN J. ET ALL. 2005. - Jochen Bleicken et all., *Novi vijek II. Povijest Svijeta III dio*, prijevod: Alka Škiljan et all., Split, 2005.
- BOJANI, G. C., 1997.- Gian Carlo, Per una storia della ceramica di Faenza – Materiali dalle mura di Portello, *Vol. I, Catalogo*, Faenza, 1997.

- BONAČIĆ MANDINIĆ M. 2014. - Maja Bonačić Mandinić, Numizmatika, (gl.ured. Vedrana Delonga i suradnici) Prije sjećanja, Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine II dio, Split, 2014, 359-364.
- BONAČIĆ MANDINIĆ M. 2014.- Maja Bonačić Mandinić, Predmeti od kovine, (gl.ured. Vedrana Delonga i suradnici) Prije sjećanja, Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine II dio, Split, 2014, 367-386.
- BOBOVEC A. 1993. - Ana Bobovec, Grad Moslavina u svjetlu dosadašnjih arheoloških istraživanja, *Muzejski vjesnik* 16 (1993), Zagreb, 1993., 17-21.
- BRADARA T. 2006. - Tatjana Bradara, Arheološko istraživanje u Kostelu Petrapilosa 2005. godine, Osvrt na keramičko posuđe od 14. do 16. stoljeća, u: *Buzetski zbornik*, 33, Buzet, 2006., 39-50.
- BRADARA T., 2006. - Tatjana Bradara, Kasnosrednjovjekovna i renesansna keramika s područja Istre: stolno posuđe od 14. do 16. st., Pula, 2006.
- BRADARA T. 2007. - Tatjana Bradara, Ukrasni motivi na keramičkim nalazima iz Kaštela Rašpor,“u: *Buzetski zbornik* 34, Buzet, 2007., 65-72.
- BRKOVIĆ M. 2017. - Milko Brković, Bosanski kraljevski dvor i dalmatinski gradovi, u: Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti, *Zbornik radova*, Zadar, 2017., 271-282.
- BUDAK N. 1994. Neven Budak, Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku, Zagreb-Koprivnica, 1994.
- BUDAK N., RAUKAR T. 2006. - Neven Budak, Tomislav Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb, 2006.
- BUDIMIR M. 1990. - Milojko Budimir, Arheološka topografija kninske krajine, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 15/1990, Zagreb, 1990., 23-32.
- BURIĆ T. 2013. - Tonči Burić, u: (ur.Ante Milošević) Baba lokva, kasnosrednjovjekovno naselje, Split, 2013.,4-9.
- CANOVA G. - CESCUTTI G.A. 1993. - Giovanni Canova, Gian Andrea Cescutti, Proposta per un modello di classificazione delle decorazioni dei manufatti in ceramica in: *Cataloghi e monografie archeologiche dei civici musei di Udine*, Collana diretta da M. Buora, Pubblicazioni dei civici musei di Udine, Udine, 1993., 133-168.
- CASSI RAMELLI A. 1964. – Antonio Cassi Ramelli, Dalle caverne al rifugi blindati, Trenta secoli di architettura militare, Milano, 1964.

- CERVIGNI L., MALAGUTI C., RIAVEZ P. 2004. - Leonardo Cervigni, Carla Malaguti, Pietro Riavez, La città fortificata di Dvigrad/Duecastelli (Istria), *Antichità Altoadriatiche* LVI, Trieste, 2004., 219-221.
- CONCINA E. MOLteni E. 2001 – Ennio Concina, Elisabetta Molteni, La fabbrica della fortezza L'architettura militare di Venezia, Venezia, 2001.
- CORLETT CH. 2009. Christian Corlett, Kiltimon Castle - medieval castle or modern folly?, Dublin, 2009., *Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 138, Dublin., 2008, 47-70.
- CRNKOVIĆ B. , ŠARIĆ LJ. 2012. – Branko Crnković, Ljubo Šarić, Građenje prirodnim kamenom, Zagreb, 2012.
- CUNJA R. 2001. - Radovan Cunja, 2001, Italijanska majolika iz Celja, U: (ur. M. Guštin) Srednjeveško Celje, *Archaeologia Slovenica Historica* 3, Ljubljana, 2001., 295-310.
- CVITANOVIĆ Đ., 1984a - Đurđica Cvitanović, Renesansna jezgra Buzeštine, u: *Buzetski zbornik*, br. 7-8, Buzet, 1984a., 203-211.
- CVITANOVIĆ Đ. 1984b. - Đurđica Cvitanović, Spomenici kulture Starog grada Buzeta, u: *Buzetski zbornik*, br. 7-8, Buzet, 1984., 221-226.
- CVITANOVIĆ Đ. 1984c. - Đurđica Cvitanović, Spomenici kulture Roča, u: *Buzetski zbornik*, br. 7-8, Buzet, 1984, 227-233.
- ČEČ D., DAROVEC D. 2009. - Dragica Čeč, Darko Darovec, Značenje seoskih utvrda uz mletačko-habsburšku granicu u ranom novom vijeku, *Povijesni prilozi*, br. 37, Zagreb, 2009., 217-245.
- ČIMIN R. 2008a.- Robert Čimin, Nepokretni arheološki nalazi Utrve Čanjevo, (ured. Luka Bekić) Utrda Čanjevo, istraživanja 2003 – 2007, Visoko, 2008., 41-70.
- ČIMIN R. 2008b. - Robert Čimin, Keramički nalazi s utvrde Čanjevo, (ured. Luka Bekić) Utrda Čanjevo, istraživanja 2003 – 2007, Visoko, 2008., 121-190.
- ČIMIN R. 2008c. - Robert Čimin, Metalni nalazi s utvrde Čanjevo, (ured. Luka Bekić) Utrda Čanjevo, istraživanja 2003 - 2007, Visoko, 2008., 197-234.
- ČIMIN R. 2008d. - Robert Čimin, Ostali nalazi utvrde Čanjevo, (ured. Luka Bekić) Utrda Čanjevo, istraživanja 2003 - 2007, Visoko, 2008., 234-252.
- ČIMIN R. 2015. - Robert Čimin, Revitalizacija koprivničke renesansne tvrđave: problemi, mogućnosti i smjernice, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 26, Varaždin, 2015., 115-132.

- ĆUZELA J. 1992. - Joško Ćuzela, Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 33, Split, 1992., 51-76.
- ĆUZELA J. 2005. - Josip Ćuzela, Šibenski fortifikacijski sustav, u: *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti Zavoda povijesnih društvenih znanosti Hrvatske akademije znanosti umjetnosti*, 23, Šibenik, 2005., 292-293.
- ĆUZELA J. 2007. - Joško Ćuzela, Tvrđava Knin, u: (gl.ured. Vesna Kusin) *Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007., 661-663.
- DEANOVIĆ A. 1978. - Ana Deanović, Glosar naziva u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj, *Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za likovne umjetnosti*, knj. VIII, Zagreb 1978., 35-48.
- DELONGA V. 1996. - Vedrana Delonga, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split, 1996.
- DELONGA V. 1985. - Vedrana Delonga, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 14. Split, 1985., 259-282.
- DELONGA V. 1987. - Vedrana Delonga, Keramika, u: *Bribir u srednjem vijeku*, U čast stogodišnjice Kninskog (Hrvatskog) starinarskog društva 1887 - 1987 i 130 godina od rođenja fra Luje Maruna, utemeljitelja nacionalne arheologije, Split 1987., 9-124.
- DELONGA V. 2014. - Vedrana Delonga, Gruba keramika i keramika od pročišćene gline, u: (gl.ured. Vedrana Delonga i suradnici) *Prije sjećanja, Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine II dio*, Split, 2014, 103-154.
- DEMO Ž. 2007. - Željko Demo, Opatovina, tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti, Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine, Zagreb, 2007.
- DEMMIN A. 1893. - August Demmin, *Die Kriegswaffen*, Leipzig, 1893.
- DEVIDE M. 1971. - Marija Devide, Burgovi u Slavoniji, *Arhitektura*, br. 109-110, Zagreb, 1971., 12-15.
- DIZDAR Z. 1993. - Zdravko Dizdar, Svoji na svome, *Prominski glasnik*, br. 1, Zagreb 1993., 13-15.
- DOBRONIĆ L. 1993. - Lelja Dobronić, *Povijest palače Hrvatskoga sabora*, Zagreb, 1993.
- DOŠEN B. 2017. - Božo Došen, Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti, Zadar, 2017.
- DOLENZ, H., 1992., - Heimo Thomas Dolenz, Studien zu den Eisenmessern vom Magdalensberg in Kärnten, *Carinthia I*, 182. *Jahrgang*, Klagenfurt, 1992., 93-134.

- DRAGIČEVIĆ M., 1996., - Magdalena Dragičević, Metalni proizvodi u: *Bribir u srednjem vijeku*, promijenjeno izdanje, Split, 1996., 5-87.
- ĐURIĆ T. 1981. - Tomislav Đurić, Srednjovjekovni gradovi slavonskog gorja, Varaždin, 1981.
- ĐURIĆ T., FELETER D. 1981. - Tomislav Đurić, Dragutin Feletar: Stari gradovi i dvorci sjeverozapadne Hrvatske, Varaždin, 1981.
- FAZINIĆ A. 1989. - Alena Fazinić, Srednjovjekovne zidine grada Korčule, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13 (1988–1989), Zagreb, 1989., 81-89.
- FAZINIĆ A. 2001. - Alena Fazinić, Korčulansko predgrađe Borgo od 16. do 19. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25 (2001), Zagreb, 2001., 209-222.
- FRANOV- ŽIVKOVIĆ G. 2017. - Grozdana Franov-Živković, Stanje na mletačko - turskoj granici na području Vrane u 17. st. na temelju dokumenata pisanih hrvatskom ćirilicom (bosanicom) i glagoljicom, u: *Zbornik radova*, Zadar, 2017., 411-438.
- FRAS F. J. 1988.- Franjo Julije Fras, *Topografija Karlovačke vojne krajine*, Gospić, 1988.
- GARDELLI G. 1986. - Giuliana Gardelli, *Ceramiche del medioevo e del rinascimento*, Ferrara, 1986.
- GELICHI S. 2005. – Sauro Gelichi, The Archaeology of an abandoned town, The 2005 Project in Stari Bar, Venecija, 2005.
- GEREVICH L. 1984 - László Gerevich, A Pilisi Ciszterci Apátság- Szentendre, 1984.
- GERELYES L., I. FELD I., 1986. - Hódoltság kori leletgyűttesek az Ozotai Várkastélyból, Fundkomplexe des Burgeschlosses von Ozora aus der Zeit der Türkenherrschaft, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1986, Budapest, 1986.
- GOLDSTEIN I. - GRGIN B., 2006. - Ivo Goldstein, Borislav Grgin, *Europa i sredozemlje u srednjem vijeku*, Zagreb, 2006.
- GLAVAŠ I. 2015 - Ivo Glavaš: Marginalije o tvrđavi sv. Nikole kod Šibenika i Velikim kopnenim vratima, Zagreb, 2015., *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 39, Zagreb, 2015., 131-140.
- GLAVAŠ I. 2015. - Ivo Glavaš, Kaštel Andreis u Zamurvi (Jadrtovcu) u Morinjskom zaljevu kod Šibenika, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Zagreb, 2015., 125-130.
- GLAVIČIĆ A. - 2000. - Ante Glavičić, Stručna izvješća uz obnovu starih zidina i kula grada Senja (I: dio), *Senjski zbornik* 27, 2000, Senj, 2000., 339-350.
- GRAVETT CH. 2008. - Christopher Gravett, Castle, London, New York, 2008.
- GRAVETT CH., 2000. - Christopher Gravett, Medieval Siege Warfare, Osprey, 2000.

GRAVETT CH., NICOLLE D. 2006. - Christopher Gravett, David Nicolle, The Normans Warrior Knights and their Castles, Osprey, 2006.

GRUJIĆ N., 1986. - Nada Grujić, Dubrovnik - Pustijerna. Istraživanja jednog dijela povijesnog tkiva grada, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 10/1986, Zagreb, 1986., 7-39.

GUDELJ LJ. 2000. - Ljubo Gudelj, 2000., Ljubo Gudelj, Utvrda Čačvina, Rezultati arheološkog istraživanja 1992.-1996., *Starohrvatska prosvjeta* III ser. sv. 27/2000, Split, 2000., 153-182.

GUGO K. 2002. - Katarina Gugo, Hoće li buduća arheološka istraživanja potvrditi da smo na tragu crkvi koja je imala funkciju katedrale hrvatskoga, a kasnije kninskog biskupa?!, *Obavijesti HAD -a br. 2*, god. XXXIV, Zagreb, 2002., 69-73.

GUGO RUMŠTAJN K. 2003. - Katarina Gugo Rumštajn, Lokalitet Tvrđava - Podgrađe - srednjovjekovni kompleks, u: *Obavijesti* br. 3, XXXV/2003., Zagreb, 2003., 110-116.

GUGO RUMŠTAJN K. 2004. - Katarina Gugo Rumštajn, Arheološki vodič po kninskom području, Knin, 2004.

GUGO RUMŠTAJN K. 2001. 2003. 2004. - Katarina Gugo Rumštajn, Dnevnik istraživanja podgrađa Kninske tvrđave 2001., 2003. i 2004.

GUGO RUMŠTAJN K. 2009. - Gugo Rumštajn, Ostaci antičke i srednjovjekovne arhitekture na kninskom području (*magistarski rad*), Filozofski fakultet humanističkih znanosti, Zagreb, 2009.

GUGO RUMŠTAJN K., ŠTILINOVIĆ A., TRBOJEVIĆ T. 2009. - Katarine Gugo Rumštajn, Ana Štilinović, Tajana Trbojević, Srednjovjekovni kompleks na položaju Podgrađe u Kninu – rezultati arheozoološke analize koštanog materijala, u: *Jurišićev zbornik*, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb; Međunarodni centar za podvodnu arheologiju, Zagreb, 2009., 206-212.

GUGO RUMŠTAJN K. 2010. - Katarina Gugo Rumštajn, Dva ranoromanička ulomka crkvenog namještaja pronađena u četvrtastoj kuli kaštela *Tnin*, *Archaeologia Adriatica* IV (2010), Zadar, 2010., 217-226.

GUGO RUMŠTAJN K. 2010. - Katarina Gugo Rumštajn, Utvrda Glavaš, *Hrvatski arheološki godišnjak* 6/ 2009, Zagreb, 2010., 572-573.

GUGO RUMŠTAJN K. 2011. - Katarina Gugo Rumštajn, Utvrda Glavaš, *Hrvatski arheološki godišnjak* 7/2010, Zagreb, 2011., 594–595.

GUGO RUMŠTAJN K. 2012. – Katarina Gugo Rumštajn, Utvrda Glavaš, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011, Zagreb, 2012., 594-595.

- GUGO RUMŠTAJN K. 2013. - Katarina Gugo Rumštajn, Podgrađe kninske tvrđave – rezultati istraživanja 2001. - 2006., katalog izložbe, Kninski muzej, Knin, 2013.
- GUGO K. 2014a. - Katarina Gugo, Utvrda Glavaš - od zemlje do vitrine - arheološka istraživanja 2009.-2010., katalog izložbe, Kninski muzej, Knin, 2014.
- GUGO K. 2014b. - Katarina Gugo, Utvrda Glavaš - od zemlje do vitrine - arheološka istraživanja 20011. - 2012., katalog izložbe, Kninski muzej, Knin, 2014.
- GUGO K. 2015. - Katarina Gugo, Elaborat arheološkog nadzora, zaštitnog i konzrvatorskog istraživanja, Knin, 2015.
- GUNJAČA S. 1937. - Stjepan Gunjača, Cetinski knez Ivan I. Nelipić, *Napredak*, 1937, Sarajevo, 1972., 3-12.
- GUNJAČA S. 1958. - Stjepan Gunjača, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica I., Starohrvatska prosvjeta* ser. III., sv. 6., Split, 1958., 105-164.
- GUNJAČA S. 1960a. - Stjepan Gunjača, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica II., Starohrvatska prosvjeta* ser. III., sv. 7., Split, 1960., 7-142.
- GUNJAČA S. 1960b. – Stjepan Gunjača, Trogodišnji rad Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika, (1955., 1956.-1957.), *Starohrvatska prosvjeta* ser. III., sv.7., Split, 1960., 267-281.
- GUNJAČA S. 1975. - Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, knj. 3, Hrvatsko historijsko Kosovo, Zagreb, 1975., 129-168.
- GUSAR K. 2006. - Karla Gusar, Gotička i renesansna keramika iz Nina, (magistarski rad), Zadar, 2006.
- GUSAR K. 2007. - Karla Gusar, Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika s lokaliteta sv. Križ u Ninu, *Archaeologia adriatica* I (2007), Zadar, 2007., 175-198.
- GUSAR K., VUJEVIĆ D. 2009. - Karla Gusar, Dario Vujević, Prilog poznavanju utvrde Citadela u Zadru - istraživanje Barbakana 2008. godine, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 26/2009., Zagreb, 2009., 219-246.
- GUSAR K. 2010 - Karla Gusar, Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika sa šireg zadarskog područja, (doktorski rad), Zadar, 2010.
- GUSAR K., ČURKOVIĆ M. 2011. - Karla Gusar, Marin Čurković, Utvrda Kličevica, rezultati arheoloških istraživanja 1990. godine, Benkovac, 2011.
- GUSAR K., VISKOVIĆ E. 2012. - Karla Gusar, Eduard Visković, Keramika kasnog srednjeg i ranog novog vijeka s područja grada Hvara, u: (gl. ured. Tomislav Šeparović) *Dani Stjepana Gunjače 2, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa*, Split, 2012., 237-266.

- GUSAR K., VUJEVIĆ D. 2014. - Karla Gusar, Dario Vujević, Grob 75 s lokaliteta Pakoštane - Crkvina, *Archaeologia Adriatica*, vol. 7, br. 1. 2013., Zadar, 2014., 271-300.
- GUSAR K. ILKIĆ M. 2016. - Karla Gusar, Mato Ilkić, Kasnosrednjovjekovni i novovjekovni arheološki nalazi s utvrde Fortica u Novigradu, Zadar, 2016.
- GUSAR K., VUJEVIĆ D. 2016. - Karla Gusar, Dario Vujević, Utvrda u Zemunik Donjem u srednjem i novom vijeku, Rezultati arheoloških istraživanja 2014. godine, Zadar, 2016.
- GUŠTIN M., CUNJA R., PREDOVNIK K.K. 1993. - Mitja Guštin, Radovan Cunja, Katarina Katja Predovnik, Podbočje/ Stari grad, Brežice, 1993.
- HILJE E. 2008. - Emil Hilje, Gradnja kaštela u Ražancu 1507. godine, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, sv. 50/2008., 119-145.
- HILJE E. 2011. - Emil Hilje, Mletački kaštel u Zadru, *Ars adriatica* 1/2011. (109-116), Zadar, 2011., 109-116.
- HIRSCHLER I., MADIRACA V. 2011. - Ivana Hirschler, Vinko Madiraca, Arheološko istraživanje unutrašnjosti prizemlja kule „C“ dvora Veliki Tabor, Zagreb, 2011, 223-237.
- HORVAT A. 1974. - Anđela Horvat, Anđela Horvat, Pregradnja burgova - kašteli, *Vjesnik muzealaca i konzervatora*, god. XXIII, br. 1-2, Zagreb, 1974., 26-28.
- HORVAT Z. 1981. - Zorislav Horvat, Gotička kula varaždinskog Starog grada, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 5/7, Zagreb, 1981., 75-82.
- HORVAT Z. 1984.- 1985. - Zorislav Horvat, Burg u Brinju i njegova kapela, *Peristil*, 27-28, Zagreb, 1984.-1985., 41-67.
- HORVAT Z. 1987. - Zorislav Horvat, O nekim srednjovjekovnim kamenim dovratnicima, *Bulletin JAZU*, 1, Zagreb, 1987., 39-80.
- HORVAT Z. 1987. - Zorislav Horvat, O izgledu srednjovjekovnog zida na primjerima nekih građevina u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Godišnjak zaštite kulture Hrvatske*, br.12/1986, Zagreb, 1987., 179 - 192.
- HORVAT Z., 1989. - Zorislav Horvat, Strukture gotičke arhitekture, Zagreb, 1989.
- HORVAT Z. 1993.- Zorislav Horvat, Kružne branič - kule u hrvatskoj Krajini u 16. stoljeću, *Prostor*, 2-4, Zagreb, 1993., 159-188.
- HORVAT Z. 1992.-1993. - Zorislav Horvat, Polukružni luk u gotičkoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske, *Peristil*, 35/36, Zagreb, 1992. - 1993., 55-68.
- HORVAT Z. 1992. - Zorislav Horvat, Katalog gotičkih profilacija, arhitekture kontinentalne Hrvatske, Zagreb, 1992.

- HORVAT Z. 1993. - Z. Horvat, Polukružni luk u gotičkoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske, *Peristil* vol.35/36, br.1, Zagreb, 1993., 55-68.
- HORVAT Z. 1993. - Zorislav Horvat, Kružne branič - kule u hrvatskoj Krajini u 16. stoljeću, *Prostor*, 2-4, Zagreb, 1993., 159-188.
- HORVAT Z. 1994. - Zorislav Horvat, Grijanje u srednjovjekovnim burgovima u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, 3-4, Zagreb, 1994., 215-239.
- HORVAT Z. 1995. - Zorislav Horvat, Neki pomoćni prostori u starim gradovima kontinentalne Hrvatske, *Prostor*, 2, Zagreb, 1995., 299-322.
- HORVAT Z. 1996. - Zorislav Horvat, Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12-15. st., *Prostor* 4, Zagreb, 1996., 175-200.
- HORVAT Z. 1997. - Zorislav Horvat, Prozori na burgovima XIII.- XIV.st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, 5, Zagreb, 1997., 43-60.
- HORVAT Z. 1998. - Zorislav Horvat, Ulazi u burgove 12.-15. stoljeća, u *Peristil*, 6, Zagreb, 1998., 41-66.
- HORVAT Z. 1999. - Zorislav Horvat, Kapele u burgovima 13.- 15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor*, 7, Zagreb, 1999.15. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor* 17(2000),1 (37), Zagreb, 2009., 181-198.
- HORVAT Z. 2002. - Zorislav Horvat, Vrata na burgovima kontinentalnog dijela Hrvatske, u: *Prostor*, 10, Zagreb, 2002., 11-19.
- HORVAT Z. 2007. - Zorislav Horvat, Branič - kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća, *Prostor* 15 (2007), 1 (33), Zagreb, 2007., 28-40.
- HORVAT Z. 2008. - Zorislav Horvat, Pozicije burgova tijekom 13. – 15. stoljeća, *Prostor* 16 (2008) 1(35), Zagreb, 2008., 23-39.
- HORVAT Z. 2009. - Zorislav Horvat, Stambeni prostori u burgovima 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor* 17(2009) 1(37), Zagreb, 2009., 32- 51.
- HORVAT Z. 2010. - Zorislav Horvat, Stilska stratigrafija burgova 13.-15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Prostor* 18 (2010) 1(39), Zagreb, 2010., 42 - 61.
- HORVAT Z. 2012.- Zorislav Horvat, Oprema i pojedinosti na burgovima kontinentalne Hrvatske, *Prostor* 1(43), 20 (2012), Zagreb, 2012., 2-19.
- HORVAT Z. 2013. - Zorislav Horvat, Turske kule i gradovi u Lici i Krbavi, *Senjski zbornik*, 40, 2013, Senj, 2013., 417- 470.
- HORVAT Z. 2014. - Zorislava Horvata, Burgologija - Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske, Zagreb, 2014.

- HORVAT K. 1986a. - Katarina Horvat, Hum - formiranje i razvoj grada u razdoblju od XI. do XII. stoljeća, u: *Buzetski zbornik*, br. 10, Buzet, 1986., 213-226.
- HORVAT K. 1986b. - Hum - razvoj grada, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 10, Zagreb, 1986., 41-68.
- HORVAT K. 1988. - Katarina Horvat Levaj, Gradovi - utvrde sjeveroistočne Istre, Građevni razvoj i problemi revitalizacije, u: *Buzetski zbornik*, br. 12, Buzet, 1988., 215-219.
- HORVAT-LEVAJ K. 2002. - Katarina Horvat Levaj, Perasti u Visu – kula, kuća i palača, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 26 (2002), Zagreb, 2002., 30-48.
- HUDEC M. 1995. - Mladen Hudec, Rekonstrukcija papinske kule u Senju, *Senjski zbornik* 22 (1995), Senj, 1995., 95-110.
- ILKIĆ M., MEŠTROV M. 2017. - Noviji nalazi novca iz srednjeg i novog vijeka s područja Vrane, u: Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti, *Zbornik radova*, Zadar, 2017., 91-106.
- IVEKOVIĆ Ć. 1927. - Ćiril Iveković, Kapitul kraj Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, Nova serija I, 3-4, Zagreb - Knin, 1927., 252-271.
- JAKŠIĆ N. 1982. - Nikola Jakšić, Iz srednjovjekovne topografije Knina, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 20 (9), Zadar, 1982., 43-52.
- JAKŠIĆ N. 1985. - Nikola Jakšić, Topografija pravca Via magna, cesta vocata tendes per lucam, *Starohrvatska prosvjeta* ser. III, sv. 14. Split, 1985., 325-346.
- JAKŠIĆ N. 1995. - Nikola Jakšić, Knin, hrvatska srednjovjekovna prijestolnica, II. dopunjeno izdanje, Split, 1995.
- JAKŠIĆ N. 1996. - Nikola Jakšić, Knin, hrvatska srednjovjekovna prijestolnica, III. dopunjeno izdanje, Split, 1996.
- JURČEVIĆ A. 2021.- Ante Jurčević, Kapitul – povijest arheoloških istraživanja i preliminarni rezultati najnovijih revizijskih iskopavanja u razdoblju od 2011. do 2017. godine, *Starohrvatska prosvjeta*, III ser. Sv. 47/2020, Split, 2021, 397-422.
- JURIC A. 2009. - Ante Juric, Gradovi, utvrde i sakralni spomenici uz Krku i Čikolu, Matica hrvatska Skradin, Skradin, 2009.
- JURIN STARČEVIĆ K. 2006. - Kornelija Jurin Starčević, Islamsko - osmanski gradovi dalmatinskog zaleđa: prilog istraživanju urbanog razvoja u 16. i 17. stoljeću, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest*, vol.38, Zagreb, 2006., 113-154.
- JURIŠIĆ K. 1979. – Karlo Jurišić, Fra Lujo Marun, osnivač starohrvatske arheologije (1857.-1939.), Split, 1979.

- JUROŠ MONFARDIN F. 2001. - Fina Juroš Monfardin, Dvigrad: povijesno-arheološka skica, *Histria Archaeologia*, 30/1999, Pula, 2001., 155-165.
- KEEN M. 1999. - Maurice Keen, *Medieval Warfare a History*, Oxford, 1999.
- KOCSIS, eE., 1998. - A Visegradi királyi palota kályhái és kályhacsempe letei, The stoves and stove tiles of the Visegrád royal palace, *Visegrád Régészeti monográfiái 1998*, Visegrád, 1998.
- KORUNEK M., 2011. - Marijana Korunek, Pregled utvrda, burgova i kaštela na području Varaždinske županije, *Izdanja Had -a*, 28/2011., Zagreb, 2011., 230-231.
- KORUNEK M., 2012. - Marijana Korunek, Utvrda Grebengrad kod Novog Marofa, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 36*, (2012), Zagreb, 2012., 67-82.
- KORUNEK M., 2015. - Marijana Korunek, Problematika očuvanja i revitalizacije fortifikacijske arhitekture na primjeru Puste Bele, Pake i Grebengrada, *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU*, Varaždin; br. 26, 2015., Varaždin, 2015., 93-104.
- KILEY F. K., 2004.- Kevin F. Kiley, *Artillery of the Napoleonic wars 1792. -1815.*, London, 2004.
- KLAIĆ VJ. 1917. - Vjekoslav Klaić, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, *Acta Keglevichiana 1322.-1527.*, Zagreb 1917., 121-163.
- KLAIĆ B. 1974. - Bratoljub Klaić, Veliki riječnik stranih riječi, izraza i kratica, Zagreb, 1974.
- KLAIĆ N. 1987a. - Nada Klaić, Medvedgrad i njegovi gospodari, Globus, Zagreb, 1987.
- KLAIĆ N. 1976b. - Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1976.
- KLAIĆ N., PETRICIOLI I. 1976. - Ivo Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Zagreb, 1976.
- KLJAJIĆ, J., 2003. - Josip Kljajić, u: *Zbornik Mire Kolar - Dimitrijević*, Pregled razvoja vojnog graditeljstva u Europi od 15.do 19. stoljeća, , Zagreb, 2003., 63-78.
- KLEN D. 1977. - Danilo Klen, u: *Buzetski zbornik*, Iz prošlosti Kostela - Petre Pilose i njegovih sela, , br. 2, Buzet, 1977., 29-50.
- KOLANOVIĆ J. 1971. - Josip Kolanović, Vrana i templari, u: *Zborniku radova*, Povijest Vrane: političko, kulturno i privredno značenje Vrane kroz stoljeća, Zadar, 1971., 207- 225.
- KOCSIS, E. 1999. - Ásatás a Tògyfa utca 24-ben:Excavations at 24. TólgyfaStreet/ Budapest Régiségei, 33/1999., Budapest, 1999.

- KOS L. 1971. - Lucijan Kos, Prior vranski i njegove funkcije u našoj pravnoj povijesti, *Radovi instituta jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv.18(1971), Zadar, 1971., 227-237.
- KOS M., ŽVANUT M. 1994. - Mateja Kos, Maja Žvanut, Ljubljanske steklarne v 16. stoletju in njihovi izdelki, Ljubljana, 1994.
- KOŠČAK I. 1973. - Ivan Koščak, Od Grebengrada do Novog Marofa, *Kaj - časopis za kulturu i prosvjetu*, br. 4-5, Zagreb, 1973., 71-73.
- KOVAČIĆ V. 1985 - Vanja Kovačić, Omiška tvrđava Starigrad, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 25, Split, 1985., 161-184.
- KOVAČIĆ, V. 1992. - Vanja Kovačić, Fortifikacije grada Omiša, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, br. 16/1992, Zagreb, 1992., 29-40.
- KOVAČIĆ V. 2011. - Vanja Kovačić, Gradski kaštel u Trogiru, Prilog proučavanju fortifikacija ranog XV. stoljeća, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 42, Trogir, 2011., 95-120.
- KOVALOVSZKI J. - Júlia Kovalovszki, A pálos remeték Szent Kereszt- kolostora, Das Kloster zum Heiligen Kreuz der Pauliner Einsiedler, *Communicationes Arcaeologicae Hungariae* 1992, Budapest, 1992.
- KRAJÍČ R., 2003., - Rudolf Krajíc, Kovárna v Sezimově Ústí a analýza výrobků ze železa. *Sezimovo Ústí Archeologie středověkého poddanského města 3.*, Díl II, Praha- Sezimovo Ústí- Tábor, 2003., 5-194.
- KRAMER, D., 2005., - Diether Kramer, Weitschar, Bajcsa – Vár, eine steirische Festung in Ungarn, um Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, Graz, 2005.
- KRAŠ M. 1994. - Marijan Kraš, Prilozi za povijest Ivanca, *Ivanečki kalendar 1994*, Ivanec, 1994., 35-44.
- KRAŠ M. 1996. - Marijan Kraš, Ivanec: Prilozi povijesti Ivanca od prvog spomena 1396 do 1940 godine, u: *Zbornik 600 godina Ivanca*, Varaždin, 1996., 57-89.
- KRIZMANIĆ A. 2008b - Attilio Krizmanić, Pulska kruna, knjiga 2, Pula, 2008.
- KRNČEVIĆ Ž. 2001. - Željko Krnčević, Nekoliko neistraženih srednjovjekovnih utvrda u Šibenskom kraju, *Histria antiqua*, br. 7, Pula, 2001., 145-158.
- KRUHEK M. 1974. - Milan Kruhek, Povijesni izvori, problem istraživanja i čuvanja starih gradova, *Vjesnik muzealaca i konzervatora*, god. XXIII, br. 1-2, Zagreb, 1974. god. XXIII, br. 1-2, Zagreb 1974., 34-37.

- KRUHEK M., HORVAT. Z. 1983. - Milan Kruhek, Zorislav Horvat, Barilović grad, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 8/9 (1982/1983), 121-137.
- KRUHEK M. 1987. - Milan Kruhek, Stari glinski gradovi i utvrde, Zagreb, 1987.
- KRUHEK M. 1990. - Milan Kruhek, Utvrde senjske kapetanije u 16. stoljeću, u: *Senjski zbornik* 17, Zagreb, 1990., 95-97.
- KRUHEK M. 1990. - Milan Kruhek, Zorislav Horvat, Castrum Thersan et civitas Modrussa-povijest i topografija, *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 16/1990, Zagreb, 1990., 89-131.
- KRUHEK M. 1994. - Milan Kruhek, Fortifikacijsko graditeljstvo i obrana hrvatskih zemalja tijekom stoljeća, *Gazophylacium*, 3-4, Zagreb, 1994., 173-194.
- KRUHEK M. 1995. - Milan Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana hrvatskih zemalja tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.
- KRUHEK M. 1995. - Milan Kruhek, *Karlovac: utvrde, granice i ljudi*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- KRUHEK M. 1999. - Milan Kruhek, *Stari grad Dubovac*, Zagreb, 1999.
- KRUHEK M. 2001. - Milan Kruhek, Cetin - spomenik hrvatske povijesti i fortifikacijskog graditeljstva, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 26/27, Zagreb, 2000. - 2001., 209-230.
- KRUHEK M. 2008. - Milan Kruhek, Srednjovjekovni Modruš: Grad knezova Krčkih-Frankopana i biskupa Krbavsko-modruške biskupije, Matica hrvatska, Ogranak Ogulin, Ogulin, 2008.
- KRUHEK M. 2009. - Milan Kruhek, Drežnik, srednjovjekovno naselje i kaštel Frankopana na Korani, Rakovica 2009.
- KRUHEK M. 2013. - Milan Kruhek, Turske kule u Lici i Krbavi 1527.-1689. godine, u: *Senjski zbornik* 40, 2013, Senj, 2013., 471-508
- KULIĆ D. 2020. – Darko Kulić, Projekt signalizacije, pješačkih tokova i postavljanja interpretacijskih ploča na Kninskoj tvrđavi, Split, 2020.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1854. - Ivan Kukuljević Sakcinski, Dogadjaji Medvedgrada, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, Zagreb, 1854., 157-160.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1856.- Ivan Kukuljević Sakcinski, Bericht über einige Baudenkmale Croatiens, *Mitteilungen der Zentralkommission*, Wien, 1856., 232-237.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1869a. - Ivan Kukuljević Sakcinski, Njeke gradine i gradovi u Kraljevini Hrvatskoj, sv. II, Zagreb, 1869.

- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1869b. - Ivan Kukuljević Sakcinski, Njeke gradine i gradovi u Kraljevini Hrvatskoj, sv. III, Zagreb, 1869.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1873. - Ivan Kukuljević Sakcinski, Putne uspomene Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije, Zagreb, 1873.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1886. - Ivan Kukuljević Sakcinski, Priorat Vranski, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* LXXXI, Zagreb, 1886., 1-80.
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. 1887. - Ivan Kukuljević Sakcinski, Sokol - grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i obrt*, Zagreb, 1887., 57-65.
- KUŠEN E. 1994. - Eduard Kušen, Moguća obnova starog grada Ivanca, *Ivanečki kalendar*, Ivanec, 1994., 53-59.
- LALOŠEVIĆ I. 2016. - Ilija Lalošević, Utvrđeni gradovi Boke Kotorske iz mletačkog razdoblja, Boka Kotorska, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, vol. 58, 2016, Zadar, 2016., 115-146.
- LALOŠEVIĆ I. 2017. - Ilija Lalošević, Utvrđeni punktovi kotorske tvrđave venecijanskog perioda, Kotor, 2017.
- LASZOWSKI E. 1889a. - Emil Laszowski, Brlog na Kupi i njegovi gospodari, *Svjetlo*, 4/1889, 6, Zagreb, 1889., 8-11.
- LASZOWSKI E. 1889b. - Emil Laszowski, Brlog na Kupi i njegovi gospodari, *Svjetlo*, 13/1889, Zagreb, 1889., 18-19.
- LASZOWSKI E. 1893a. - Emil Laszowski, *Ribnik, historička rasprava*, Zagreb, 1893.
- LASZOWSKI E. 1893b. - Emil Laszowski, Lipovac, *Narodne novine*, 60/1893, Zagreb, 1893., 238-239.
- LASZOWSKI E. 1894. - Emil Laszowski, Modruš, *Prosvjeta*, 2/1894, Zagreb, 1894., 746-750.
- LASZOWSKI E. 1895a. - Emil Laszowski, Brinje, *Prosvjeta*, 3/ 1895, 4, Zagreb, 1895., 116-119.
- LASZOWSKI E. 1895b. - Emil Laszowski, Trakošćan, *Prosvjeta*, 3/1895, 12, Zagreb, 1895. 368-371.
- LASZOWSKI E. 1895c. - Emil Laszowski, Hreljin, *Prosvjeta*, 3/1895, 10, Zagreb, 1895., 297-301.
- LASZOWSKI E. 1895d - Emil Laszowski, Grad Ribnik, *Prosvjeta*, 3/1895, 22, Zagreb, 1895. 701-702.

LASZOWSKI E. 1896a. - Emil Laszowski, Greben, *Prosvjeta*, 4/1896, 21, Zagreb, 1896. 668-670.

LASZOWSKI E. 1896b. - Emil Laszowski, Turopoljski grad, *Prosvjeta*, 4/1896, 10, Zagreb, 1896., 310-318.

LASZOWSKI E. 1896c. - Emil Laszowski, Dubovac, *Prosvjeta*, 4/1896, Zagreb, 1896., 329-335.

LASZOWSKI E. 1896d. - Emil Laszowski, Caprag kraj Siska, *Prosvjeta*, 4/1896, 11, Zagreb, 1896., 333-350.

LASZOWSKI E. 1896e. - Emil Laszowski, Kostel, *Prosvjeta*, 4/1896, 12, Zagreb, 1896., 373.

LASZOWSKI E. 1896f. - Emil Laszowski, Kostel, *Prosvjeta*, 4/1896, 15, Zagreb, 1896., 476-478.

LASZOWSKI E. 1896g. - Emil Laszowski, Novigrad, *Prosvjeta*, 4/1896, 4, Zagreb, 1896., 112-126.

LASZOWSKI E. 1896h. - Emil Laszowski, Kamensko, *Prosvjeta*, 4/1896, 5, Zagreb, 1896g., 144-155.

LASZOWSKI E. 1897a. - Emil Laszowski, Kostel, *Bog i Hrvati*, 4/1897, Zagreb, 1897., 104-105.

LASZOWSKI E. 1897b. - Emil Laszowski, Stari grad u Krapini, *Bog i Hrvati*, 4/1897, Zagreb, 1897., 99-101.

LASZOWSKI E. 1897c. - Emil Laszowski, Ogulinski grad, *Prosvjeta*, 5/1897, 2, Zagreb, 1897., 61-62

LASZOWSKI E. 1897d. - Emil Laszowski, Cesargrad, *Prosvjeta*, 5/1897, 2, Zagreb, 1897., 89-90.

LASZOWSKI E. 1897e. - Emil Laszowski, Grad Tounj, *Prosvjeta*, 5/1897, 3, Zagreb, 1897., 85-95.

LASZOWSKI E. 1897f. - Emil Laszowski, Okić grad, *Prosvjeta*, 5/1897, 13, Zagreb, 1897e., 396-400.

LASZOWSKI E. 1897g. - Emil Laszowski, Želin-Čiče, *Prosvjeta*, 5/1897, 14, 435-438, 15, 454-456, Zagreb, 1897.

LASZOWSKI E. 1897h. - Emil Laszowski, Želin-Čiče, *Prosvjeta*, 5/1897, 14, Zagreb, 1897., 435-438.

LASZOWSKI E. 1897i. - Emil Laszowski, Želin-Čiče, *Prosvjeta*, 5/1897, 15, Zagreb, Zagreb, 1897., 454-456.

LASZOWSKI E. 1897j. - Emil Laszowski, Brezovica, *Prosvjeta*, 5/1897, 20, Zagreb, 1897., 628-631.

LASZOWSKI E. 1897k. - Emil Laszowski, Brezovica, *Prosvjeta* 5/1897, 21, Zagreb, 1897., 660-663.

LASZOWSKI E.1898a.- E. Laszowski, Gomirje, *Narodne novine*, 64/1898, Zagreb, 1898., 297-299.

LASZOWSKI E. 1898b. - Emil Laszowski, Veliki Tabor, *Preporod*, 1/1898, 2, Zagreb, 1898b., 58-59.

LASZOWSKI E. 1899a. - E. Laszowski, Grad Vinica, *Prosvjeta*, 7/ 1899, 14, Zagreb, 1899a., 435-439.

LASZOWSKI E. 1899b. - E. Laszowski, Grad Brlog i okolica, *Hrvatski planinar* 2/1899, 10, Zagreb, 1899b., 151-154.

LASZOWSKI E.,1902. - Emil Laszowski, *Hrvatske povijesne građevine*, Zagreb, 1902.

LASZOWSKI E. 1903.-1904. - E. Laszowski, Povjesne crtice o gradu Beli u županiji Varaždinskoj, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva nove serije*, sv. VII, Zagreb,1903.-1904., 191-202.

LASZOWSKI E. 1906a. - E. Laszowski, Nacrti za obnovu grada Dubovca (8 crteža), *Prosvjeta*, 6, Zagreb, 1906., 187-190.

LASZOWSKI E., 1906b. - E. Laszowski, Sačuvanje razvalina grada Zrinja, *Prosvjeta*, 13, Zagreb, 1906., 28-29.

LASZOWSKI E. 1912a. - Emil Laszowski, Gradina Oštrc u Zagorju, *Prosvjeta*, god. 20, br. 7/8, Zagreb, 1912., 328-332.

LASZOWSKI E, 1912b. - Emil Laszowski, Zvonigrad u Lici, *Javor*, 39/1912, Zagreb, 1912., 161-165.

LASZOWSKI E., 1912c. - Emil Laszowski, Zvonigrad u Lici, *Prosvjeta*, 20/1912, 11/12, Zagreb, 1912., 465-469.

LASZOWSKI E., 1914.- Emil Laszowski, Grad Belec, *Hrvatska prosvjeta*, br. 1, Zagreb, 1914., 33-36.

LASZOWSKI E., 1937.- Emil Laszowski, Prilog historiji hrvatskih porodica Martinuševića, Utješinovića, Mišljenovića i njihovih srodnika, *Vjesnik Kraljevskog državnog arkiva u Zagrebu* 7/1937, Zagreb, 1937., 153-157.

- LEONARDUZZI A. 1993. - Aleardo Leonarduzzi, La ceramica graffita in: *Publicazioni dei civici musei di Udine*, dirette da G. Bergamini, *Cataloghi e monografie archeologiche dei civici musei di Udine*, Collana diretta da M. Buora, Udine, 1993.
- LEPAGE G. G. J. - D. 2002. - Jean –Denis G.G. Lepage, *Castles and Fortified Cities of Medieval Europe*, An illustrated History, London, 2002.
- LEPAGE G. G. J.- D. 2005. - Jean - Denis G.G. Lepage, *Medieval Armies and Weapons in Western Europe*, London, 2005.
- LEVAJ K. 2001. Katarina Horvat Levaj, Hum - grad i spomenici, u: *Buzetski zbornik*, Buzet, 2001., 41-68.
- LIBRENJAK A., ČERINA D., ŽUPIĆ B. 2006. - Anita Librenjak, Dubravka Čerina, Branimir Župić, Sinj- tvrđava Grad, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005., Zagreb, 2006., 393-396.
- LIBRENJAK A., ČERINA D. 2006. - Anita Librenjak, Dubravka Čerina, Preliminarno izvješće o zaštitnim arheološkim istraživanjima na tvrđavi Grad u Sinju 1998. i 1999.godine, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, vol.27, Zagreb, 2006., 271-282.
- LIBRENJAK A., ČERINA D. 2007. - Anita Librenjak, Dubravka Čerina, Sinj- tvrđava Grad, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb, 2007., 432-433.
- LIVERANI G. 1993. - Giuseppe Liverani, *Italianische majolika*, Verlag M. Du Mont Schauberg, Köln, 1993.
- LJUBIĆ Š. 1872 - Šime Ljubić, Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike, II., 1336.-1347., Zagreb, 1870.
- LJUBIĆ Š. 1872 - Šime Ljubić, Listine o odnošajih između Južnog Slavenstva i Mletačke Republike, III., 1347.-1358., Zagreb, 1872.
- LJUBIĆ Š. 1869. - Šime Ljubić, Ogledalo književne poviesti jugoslavijanske na podučavanje mladeži, knj. II, Rijeka, 1869.
- MAČKOVIĆ R. 2003. – Romana Mačković, Zelingrad – arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada, *Obavijesti*, 35 (2003) 1, Zagreb, 2003., 146-155.
- MAGAŠ D. 2000. - Damir Magaš, Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el contado di Zara et Sebenicho), u: *Ekohistorija - Zbornik radova*, Venecija oko 1530., *Triplex Confinium* (1500.- 1800.), br. 28, Split, 2003., 13-28.
- MARASOVIĆ T. 1952. -Tomislav Marasović, Srednjovjekovna utvrda Glavaš na Dinari, *Hrvatsko Kolo* 5, br.3, Zagreb, 1952., 195–197.

- MARASOVIĆ K. 1999. - Katja Marasović, Utvrde Kaštel Sućurca u: *Kaštelanski zbornik 6*, Kaštela, 1999., 133-146.
- MARASOVIĆ K. 2012. - Katja Marasović, Mletački kaštel u Splitu, izgradnja i preobrazbe, *Prostor* 20(2012), Zagreb, 2012., 250-263.
- MAROEVIĆ I. 1971. - Ivo Maroević, Maroević, Zaštitni radovi na Garić gradu, *Arhitektura*, br.109-110, Zagreb, 1971., 33-37.
- MAROEVIĆ I. 1974. - Ivo Maroević, Prilog metodologiji ujednačavanja sustava istraživanja i dokumentiranja utvrđenih starih gradova u Hrvatskoj, *Vjesnik muzealaca i konzervatora*, god. XXIII, br. 1-2, Zagreb, 1974., 38- 46.
- MAROEVIĆ I. 1975.- Ivo Maroević, Garić grad (prijedlog za rekonstrukciju središnje kule), *Vjesnik konzervatora i restauratora Hrvatske*, XXI, 6, Zagreb, 1975., 12-21.
- MARUN L. 1895. - Lujo Marun, Starohrvatsko groblje sa crkvom sv. Spasa na Cetini, SHP God I, br. 4, Zagreb, 1895, 224- 230, 225,
- MARUŠIĆ B. 1981. - Branko Marušić, „Arheološko istraživanje u Rimu kod Roča“, u: *Buzetski zbornik*, br. 5, Buzet, 1981.,149-151.
- MARUŠIĆ B. 1983. - Branko Marušić „Prilog poznavanju arheoloških nalazišta Buzeštine“, u: *Buzetski zbornik*, br. 6, Buzet, 1983., 175-179.
- MALAGUTI, C., RIAVEZ P., 2009. - Chiara Malaguti, Pietro Riavez, *Progetto Duecastelli, una città veneta abbandonata dell Istria medievale. Interventi di valorizzazione e musealizzazione: Sintesi dei risultati acquisiti nel corso delle campagne di scavo e ricerca 2001-2005. I nuovi interventi archeologici 2008*, (Izveštaj u arhivi KO Pula), Trieste, 2009.
- MATIJEVIĆ M., SOKOL V. 1997. - Mirjana Matijević, Vladimir Sokol, „Najstarije povijesno svjedočanstvo o Ivancu, u: Zbornik 600 godina Ivanca“, *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, knj. 8., 1997., Ivanec, 1997., 23-27.
- MATEJČIĆ R. 1982. - Radmila Matejčić, Granične utvrde i gradovi u sjevernoj Istri, Rašporski kapetanat, *Povijesni razvoj i problemi revitalizacije Starog grada*, Zagreb, 1982., 1- 40.
- MIAGOSTOVICH V. 1909. - Vincenzo Miagostovich, Per una cronica sebenicense, *Rivista dalmatica*, V, Zadar, 1909., 41-45.
- MILETIĆ Ž. 1993. - Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 32 (19) (1992/93), Zadar, 1993., 117-150.
- MILETIĆ M. 2008. - Milivoj Miletić, Utvrda Glavaš, Općina Kijevo, Konzervatorski elaborat s projektnom dokumentacijom, Šibenik, 2008.

- MILETIĆ D. 2013. - Drago Miletić, *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 2013.
- MILETIĆ M., KOPRIVNJAK V., 2020. – Martina Miletić, Vedran Koprivnjak, Završni stručni izvještaj sa sondažnog istraživanja tvrđave u Kninu, Šibensko – kninska županija, Zagreb, 2019.
- MILETIĆ M. KOPRIVNJAK V. 2019. – Martina Miletić, Vedran Koprivnjak, Završni stručni izvještaj sa sondažnog arheološkog istraživanja tvrđave u Kninu, Šibensko- kninska županija, Zagreb, 2019.
- MILETIĆ KOPRIVNJAK M, KOPRIVNJAK V. 2021.- Martina Miletić Koprivnjak, Vedran Koprivnjak, Preliminarni stručni izvještaj sa sondažnog arheološkog istraživanja tvrđave u Kninu, položaj vojarne na Gornjem gradu, Šibensko-kninska županija, Zagreb, 2021.
- MILIĆ M. 2013 - Marica Milić, Metalni nalazi, u: (ur. Ante Milošević) *Baba lokva, kasnosrednjovjekovno naselje*, Split, 2013., 18-26.
- MILOŠEVIĆ, A. 2005 - Ante Milošević, *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*, (doktorski rad), Zadar, 2005.
- MILOŠEVIĆ B. 2013 – Branka Milošević, Kaštel (Castelvenere), Buje, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak 9/2012*, Zagreb, 2013., 438-439.
- MOHOROVIČIĆ A., 1962. - Andre Mohorovičić, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Leksikografski zavod, sv. 2 (D-Ini), Zagreb, 1962.
- MOHOROVIČIĆ A., 1966. - Andre Mohorovičić, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Leksikografski zavod, sv. 4 (Portr-Ž), Dodatak, Zagreb, 1966.
- MUSTAČEK M. 2008. - Mladen Mustaček, Konzerviranje i restauriranje keramičkih nalaza s utvrde Čanjevo, (ured. Luka Bekić) *Utvrdna Čanjevo, istraživanja 2003 - 2007*, Visoko, 2008., 261-268.
- NEFAT N. 2012. - Nataša Nefat, Konzervatorski radovi na Kaštelu Petrapilosa od 2000. do 2011. u: *Buzetski zbornik*, br. 39, Buzet, 2012., 107-122.
- NICOLLE D. 2007. - David Nicolle, *Crusader Castles in Cyprus, Greece and the Aegean 1191.–1571.*, Osprey Publishing, Oxford, 2007.
- NICHOLSON H., NICOLLE D., 2005. - Helen Nicholson, David Nicolle, *God'Warriors, Crusaders, Saracens and the Battle for Jerusalem*, Oxford, 2005.
- NIKOLIĆ M. 1973. - Milivoj Nikolić, Opsadna tehnika, u: *Vojna enciklopedija*, sv. 6, Beograd, 1973., 420-421.

NINIĆ M., OBAD ŠĆITAROCI B., KRAJNIK D. 2012. - Marina Ninić, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci i Damir Krajnik, Srednjovjekovne utvrde na području Nacionalnog parka Krka, *Prostor*, 20 (2012), 2 (44), Zagreb, 2012., 392-401.

NADILO B. 2001a. - Branko Nodilo, Kninska tvrđava kao vrata Dalmacije i ključ Hrvatske, *Građevinar* 53 (2001) 10, Zagreb, 2001., 669-677.

NADILO B. 2001b.- Branko Nadilo, Tvrđava sv. Nikole ispred ulaza u Šibensku luku, *Građevinar* 53 (2001) 10, Zagreb, 2001., 747-753.

NADILO B. 2001c. - Branko Nadilo, Nastanak i značenje utvrde na Trsatu iznad Rijeke, *Građevinar* 54, (2002), 3, Zagreb, 2001., 185-193.

NADILO B. 2002a. - Branko Nadilo, Utvrda Sokolac iznad Brinja, *Građevinar* 54 (2002) 5, Zagreb, 2002., 307-312.

NADILO B. 2002b. - Branko Nadilo, O utverdama na ličkom području, *Građevinar* 54 (2002) 7, Zagreb, 2002., 435 - 442.

NADILO B. 2002c. - Branko Nadilo, Utvrda u Ogulinu, 54 (2002), 9, Zagreb, 2002., 559-564.

NADILO B. 2002d. - Branko Nadilo, Zamkovi sjeverno od Ogulina i neobična sudbina dvorca Bosiljevo, *Građevinar* 54 (2002) 10, Zagreb, 2002.

NADILO B. 2002e. - Branko Nadilo, Pregled utvrda južnog Korduna i ruševine Cetingrada, 54 (2002), 11, Zagreb, 2002., 691-695.

NADILO B. 2002f. - Branko Nadilo, Neistražene ruševine modruške utvrde i naselja 54 (2002), 8, Zagreb, 2002., 499-505.

NADILO B. 2002g. - Branko Nadilo, Zamkovi sjeverno od Ogulina i neobična sudbina dvorca Bosiljevo, *Građevinar* 54 (2002) 10, Zagreb, 2002., 621-627.

NADILO B. 2003a – Branko Nadilo, Živopisne i romantične utvrde Ozalj i Ribnik, 55 (2003), 3 Zagreb, 2003., 177-184.

NADILO B. 2003b - Branko Nadilo, Ruševine zamkova na samoborskom i žumberačkom gorju, *Građevinar* 55 (2003) 4; Zagreb, 2003., 239-245.

NADILO B. 2003c. - Branko Nadilo, Sisačka tvrđava i druge utvrde u Donjem Pokuplju, *Građevinar* 55 (2003) 7, Zagreb, 2003., 425-431.

NADILO B. 2003d. - Branko Nadilo, Utvrde na sjeverozapadu Hrvatskoga zagorja, *Građevinar* 55 (2003) 10, Zagreb, 2003., 605-610.

NADILO B. 2004a. - Branko Nadilo, Ruševine zamkova na jugoistočnim obroncima Ivanščice, *Građevinar* 56 (2004) 2, Zagreb, 2004., 105-109.

NADILO B. 2004b. - Branko Nadilo, Utvrda u središnjem dijelu Ivanšćice i druga graditeljska baština, 56 (2004), 1, Zagreb, 2004., 33 - 40.

NADILO B. 2004c. - Branko Nadilo, Podravske utvrde u blizini Koprivnice, *Građevinar* 56 (2004) 9 Zagreb, 2004., 575-583.

NADILO B. 2004d. - Branko Nadilo, Obrambene građevine u Križevcima i najbližoj okolini, *Građevinar* 56 (2004), Zagreb, 2004., 445 - 451.

NADILO B. 2004e. - Branko Nadilo, Podravske utvrde u blizini Koprivnice 56 (2004), 9, Zagreb, 2004., 575-583.

NADILO B. 2004f. - Branko Nadilo, Ostaci obrambenih građevina na području Moslavine, 56 (2004), 10, Zagreb, 2004., 649-656.

NADILO B. 2004g. - Branko Nadilo, Obrambene građevine uz Savu i na zapadnim obroncima Psunja, 56 (2004), 11, Zagreb, 2004., 705-711.

NADILO B. 2004h. - Branko Nadilo Utvrde na južnim obroncima Psunja i Požeške gore, 56 (2004), 12, Zagreb, 2004., 775-783.

NADILO B. 2005a. - Branko Nadilo, Tvrđave i kašteli Požeške kotline 57 (2005), 1, Zagreb, 2005., 55-63.

NADILO B. 2005b. - Branko Nadilo Tvrđave i kašteli Požeške kotline 57 (2005), 2, Zagreb, 2005., 121-128.

NADILO B. 2005c. - Branko Nadilo Obrambene građevine na sjevernim obroncima Krndije, 57 (2005), 4, Zagreb, 2005., 277-283.

NADILO B. 2005 d. - Branko Nadilo Utvrde u Slavonskom Brodu 57 (2005), 5, Zagreb, 2005., 355-362.

NADILO B. 2005e. - Branko Nadilo Nastanak i razvoj osječke Tvrđe 57 (2005), 7, Zagreb, 2005., 533-546.

NADILO B. 2005f. - Branko Nadilo, Obrambene građevine uz obalu Dunava, *Građevinar* 57 (2005) 9, Zagreb, 2005., 277-282.

NADILO B. 2008. - Branko Nadilo, Obrambene građevine uz Savu i na zapadnim obroncima Psunja, Studija revitalizacije i obnove dvorca Golubovec, *Građevinar*, vol. 60, br. 4, Zagreb, 2008., 379-380.

NADILO B. 2012. - Branko Nadilo, Utvrđeni gradovi i naselja sjeverno od Čepićkog polja, *Građevinar* 64 (2012) 6, Zagreb, 2012., 413- 420.

- NOVAK G. 1966. - Grga Novak, Mletačka uputstva i izvještaji, *Commissiones et relationes venetae, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol.48, sv. V, 1591.-1600., Zagreb, 1966., 5-366.
- NOVAK G. 1970.- Grga Novak, Mletačka uputstva i izvještaji, *Commissiones et relationes venetae, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, vol. 49, sv. VI, 1588. - 1620., Zagreb, 1970., 5-346.
- NOVAK G. 1972. - Grga Novak, Mletačka uputstva i izvještaji, *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Commissiones et relationes Venetae*, vol. 50, part.. VII od 1621. - 1671., Zagreb, 1972., 5-386.
- NOVAK G., MAŠTROVIĆ V. 1971. - Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Povijest Vrane: političko, kulturno i privredno značenje Vrane kroz stoljeća, Zadar, 1971.
- NOVOSEL F. 2017. - Filip Novosel, Na granici Mletačke Republike i Osmanskog carstva: Opsada Vrane i vojna revolucija na prostoru Dalmacije u vrijeme Kandijskog rata (1645.-1669.), u: *Zbornik radova*, Zadar, 2017., 381.-394.
- MISIUDA D. 1987. - Danuta Misiuda, u: *Buzetski zbornik*, Povijesni i građevni razvoj kaštela Sovinjaka, br. 11, Buzet, 1987., 131-40.
- PAIĆ P. 1998. - Paško Paić, Knin, hrvatski kraljevski grad, Knin, 1998.
- PEDIŠIĆ I. 2006. - Ivan Pedišić, Sanacijsko konzervatorski radovi na Bribirskoj glavici u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, Zagreb, 2006., 363-364.
- PERAČIĆ Š. 1993. - Šime Peracić, Knin pod Mlečanima (1688.-1979), u: *Kninski zbornik*, Zagreb, 1993., 132-145.
- PERIČIĆ Š. 1971. - Šime Peričić, Vranski feud i obitelj Borelli, u: *Zborniku radova*, Povijest Vrane: političko, kulturno i privredno značenje Vrane kroz stoljeća, Zadar, 1971., 389-410.
- PERKOVIĆ J. 2013. - Jelica Perković, Prostorni razvoj obrambenog sustava Pustijerne u Dubrovniku do 16. stoljeća, *Prostor* 21(2013), 2(46), Zagreb, 2013., 236-247.
- PETRICIOLI I. 1953. - Ivo Petricioli, Ostaci srednjovjekovnog kastela u Zadru. *Glas Zadra*, Zadar 21. veljace 1953, god. IV, br. 92, Zadar, 1953., 3.
- PETRICIOLI I. 1955. - Ivo Petricioli, "Kulina" kod Petrcana, *Glas Zadra*, Zadar 2. srpnja 1955, god. VI, br. 211, Zadar, 1955., 5.
- PETRICIOLI I., 1959a. - Ivo Petricioli, Pronadjeni ostaci prave "Bablje kule" i srednjovjekovne citadele, *Glas Zadra*, Zadar II. travnja 1959, god. X, br. 404, Zadar, 1959., 2.
- PETRICIOLI I. 1959b. - Ivo Petricioli, Mletacke utvrde u srednjovjekovnom Zadru. *Zadarska revija*, Zadar VIII/1959, Zadar, 1959., 100-104.

- PETRICIOLI I. 1962. - Ivo Petricioli, Bablja" ili "Srednjovjekovna" kula?
Narodni list, Zadar 22. rujna 1962., god. XII, br. 579, Zadar, 1962., 5.
- PETRICIOLI, I., 1965. - Ivo Petricioli, Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, *Diadora*, 3, Zadar, 1965., 169-203.
- PETRICIOLI, I., 1969. - Ivo Petricioli, Zoranićeve deželje na suvremenoj karti, *Zadarska revija* 5, Zadar, 1969., 523-529.
- PETRICIOLI I. 1976. - Ivo Petricioli: Lice srednjovjekovnog grada, Zadar u romanici, Vrijeme gotike u: Zadar u srednjem vijeku do 1409., izdanja, *Prošlost Zadra*, knj. II., Zadar, 1976., 282-286.
- PETRICIOLI I. 1987a. - Ivo Petricioli, Tri srednjovjekovna dokumenta o radovima u kastelu Sv. Mihovila na Ugljanu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 26(13)/1986-1987, Zadar, 1987., 156 -177.
- PETRICIOLI I. 1987b. - Ivo Petricioli, Od gotike do renesanse u: Zadar pod mletačkom upravom, Zadar, 1987., 127-133.
- PETRICIOLI I. 1987c. - Ivo Petricioli, Renesansna tvrđava u: Zadar pod mletačkom upravom 1409 - 1797, Zadar, 1987., 275-283.
- PETRICIOLI, I. - ŠVELEC, F. - PERIČIĆ, Š. - 1987č. Tomislav Raukar - Ivo Petricioli - Franjo Švelec - Šime Peričić, *Prošlost Zadra III, Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar, 1987.
- PETRICIOLI I. 1989. - Ivo Petricioli, Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 28(15), 1988.-1989., Zadar, 1989., 145-156.
- PETRINEC M. 1998. - Maja Petrincec, *Starinarski dnevnicu fra Luje Maruna*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 1998.
- PILIĆ Š. 2015. - Šime Pilić, Turski katastri Miljevaca i Promine u 16. stoljeću, *Godišnjak Titius*, br.8 (2015), Split, 2016., 235-295.
- PIVAC, D. 2003. - Dunja Pivac, Prilog poznavanju ladanjsko-fortifikacijskog graditeljstva splitsko-trogirskog područja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, 2003., 85-95.
- POPOVIĆ M. 2006.- Marko Popović, Zamak u srpskim zemljama poznog srednjeg vijeka, u: *Zbornik radova Bizantološkog instituta*, XLIII, Beograd, 2006., 189-207.
- PREDOVNIK K. 2003. - Katarina Predovnik, Trdnjava Kostanjevica na staremu gradu nad Podbočjem, Ljubljana, 2003.

- PRELOG M. 1983. - Milan Prelog, Ljudske intervencije u prostoru – Graditeljska baština, *Buzet - Povijesno-građevni razvoj i problemi revitalizacije Staroga grada*, Zagreb, 1983.,1-2.
- PLEŠE T. 2018. - Tajana Pleše, Knin, Kninska tvrđava, *Konzervatorski elaborat Hrvatskog restauratorskog zavoda*, Zagreb, 2018., 4-357.
- PLEŠE T., SEKULIĆ P. 2013. - Tajana Pleše, Petar Sekulić, Jelengrad i Košutgrad - dva moslavačka stara grada, *Prilozi Instituta arheologije u Zagrebu*,30/2013, Zagreb, 2013., 69-92.
- PLEŠE T., SEKULIĆ P. 2014. - Tajana Pleše, Petar Sekulić, Stari gradovi i utvrde Moslavačke i Zrinske gore: Problemi istraživanja, konzerviranja i prezentiranja, *Starohrvatska prosvjeta*, III ser. sv. 41/2014, Split, 2014., 5-35.
- PRIBAKOVIĆ D. 1956. - Dušan Pribaković, Neki podaci o gradištima severozapadne Hrvatske, *Vesti Vojnog Muzeja* 3, Beograd, 1956., 107-141.
- RAČKI F. 1882. - Franjo Rački, Prilozi za povijest bosanskih patarena, *Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, XIV, Zagreb, 1882.,1-29.
- RAČKI F. 1882. - Franjo Rački, Opis bosanskog pašaluka iz XVII vieka, *Starine Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, XIV, Zagreb, 1882., 175-190.
- RAČKI F. 1882. - Franjo Rački, Prilozi za geografsko statistički opis bosanskog pašaluka, *Starine, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, XVII, Zagreb, 1882., 173-195.
- RADIĆ F. 1895. – Frano Radić, Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartola na sadašnjem Kapitolu kod knina, *Starohrvatska prosvjeta*, god. 1, br. 2, Knin, 1895., 90-96
- RADIĆ M., BOJČIĆ Z. 2004. - Mladen Radić, Zvonko Bojčić, Srednjovjekovni grad Ružica, Muzej Slavonije, Osijek, 2004.
- RADAUŠ T. 1998. – Tatjana Radauš, 1998. Tatjana Radauš, Erdődy, *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, 1998.
- RACHAM B. 1952. - B. Racham, Italian Maiolica, London, 1952.
- RAUKAR T. 1997. - Tomislav Raukar, Hrvatsko srednjovjekovlje, prostor, ljudi, ideje, Zagreb, 1997.
- RAVLIĆ A. 2014. - Anto Ravlić, Započela obnova bedema zapuštene utvrde Badanj, *Novi list*, Rijeka, 2014.
- REGAN K., 2012. - Krešimir Regan, Plemički grad Kegalj (Kegaljgrad), Zagreb, 2012, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 54/2012, 1-34.

- REGAN K., 2017. - Krešimir Regan, Plemićki grad Vrana, u: *Zbornik radova*, Braća Vranjani i vransko područje tijekom povijesti, Zadar, 2017., 313-360.
- REGAN K. 2021. – Krešimir Regan, Kninske utvrde kroz prošlost, *Starohrvatska prosvjeta*, ser.III, sv. 47/2020, Split, 2021, 653-687.
- RIAVEZ P. 2012. - Pietro Riavez, Scavi a Duecastelli 2011 - Ambiente nord del palazzo comunale, (Izvještaj u arhivi KO Pula), Trieste, 2012.
- SACCARDO F. 1993. - Francesca Saccardo, Ceramica dei secoli XIV - XVII nel ritrovamento della Vecchia della Misericordia in Venezia, *Bollettino del Museo Civico di Padova*, La ceramica graffita medievale e rinascimentale nel Veneto, Marzo, 1993., 203-211.
- SALAJIĆ S. 2002. - Silvija Salajić, Otkopavanje zatrpanog starog virovitičkog grada, *Obavijesti HAD-a*, br. 3, god. XXXIV/2002., Zagreb, 2002., 146-150.
- SCHNEIDER H., STÜBER K. 1980. - Hugo Schneider, Karl Stüber, Waffen im Schweizerschen Landesmuseum, Griffwaffen I, Zürich, 1980., 195 - 212.
- SEKULA J., 2008. - Janja Sekula, Povijest posjeda Čanjevo, (ured. Luka Bekić) *Utvrdna Čanjevo, istraživanja 2003 – 2007*, Visoko, 2008., 25-40.
- ŠKARPA DUBRETA D. - Daria Škarpa Dubreta, Knin, Kninska tvrđava, konzervatorski elaborat, *Hrvatski reastauratorski zavod, služba za nepokretnu baštinu*, Zagreb, 2018.
- SKELAC G. 2007. - Goran Skelac, Sinj - tvrđava Grad, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb, 2007., 433-434.
- SLUKAN ALTIĆ M. 2007. - Mirela Slukan Altić, Kartografski izvori za povijest Pokrčja - od prvog spomena do uspostave osmanske vlasti, u: *Simpozij rijeka Krka*, Šibenik, 2007., 1041-1066.
- SMILJANIĆ F. 1985. - Franjo Smiljanić, Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24/1984. - 1985., Zadar, 1985., 119 - 132.
- SMILJANIĆ F. 1988. - Franjo Smiljanić, Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 27(14), 1987/87, Zadar, 1988., 135-150.
- SMILJANIĆ F. 1992. - Franjo Smiljanić, Građa za povijesnu topografiju kninsko - drniškog kraja u srednjem vijeku, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 15, Zagreb, 1992., 319-333.
- STANIĆ P. 1891. - Petar Stanić, Sredovječni spomenici u vrličkoj okolini, *Vjesnik Hrvatskog arheologičkoga društva* god.13, br.1., Zagreb, 1891. 9 – 13.
- STANKOVIĆ M. 1958. - Milivoje Stanković, Historijski osvrt na ulogu artiljerije u združenom boju, Beograd, 1958.

- STAMATOVIĆ Ž. 2014. - Željko Stamatović, Antičko i srednjovjekovno staklo , u: (gl.ured. Vedrana Delonga i suradnici) Prije sjećanja, Arheološka istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače u Splitu 1992. godine II dio, Split, 2014, 305-337.
- STOŠIČ K. 1927. - Krsto Stošić, Rijeka Krka, Šibenik, 1927.
- STOŠIČ K. 1941. - Krsto Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik, 1941.
- SZABO Đ. 1910.-1911. - Đuro Szabo, Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s., XI, Zagreb, 1910.-1911., 55-56.
- SZABO Đ. 1912. - Đuro Szabo, Izvještaj o radu Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetničkih i historičkih spomenika u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911., *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, XII, Zagreb, 1912., 201-259.
- SZABO Đ. 1913.-1914. - Đuro Szabo, Spomenici kotara Krapina i Zlatar, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s. , XII, Zagreb, 1913.- 1914., 103-204.
- SZABO Đ. 1914. - Đuro Szabo, Razvaline Medvedgrada, *Savremenik*, 1, Zagreb, 1914.
- SZABO Đ. 1915. - 1919. - Đuro Szabo, Spomenici kotara Ivanec, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n. s , XIV, Zagreb, 1915. - 1919., 22-97.
- SZABO Đ. 1920. - Đuro Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920.
- SZATMARI I. 1999. - Imre Szatma, A Sarkadi vár középkori lelei, *Diemittelalterlichen Funde der Burg Sarkad*, *Communicatines Archaeologicae Hungariae*, Budapest, 1999.
- STOKSTAD M. 2005. - Marilyn Stokstad, *Medieval castles*, London, 2005.
- ŠABANOVIĆ H. 1959.- Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959.
- ŠTRMELJ D. 2015. - David Štrmelj, Novi prilozi proučavanju kaštela Sv. Mihovila na otoku Ugljanu, *Ars Adriatica* 5/2015. (89-94) Zadar, 2015., 89-94.
- ŠANJEK F. 2003. - Franjo Šanjek, *Povijest Hrvata - srednji vijek*, Zagreb, 2003.
- ŠENTIJA J. 1982. - Josip Šentija, *Opća enciklopedija*, Zagreb, sv. 8, (Š-Žva), Zagreb, 1982.
- ŠIMEK M. 1999. - Marina Šimek, *Arheologija srednjega vijeka*, *Toponimi*, *Arheološka topografija*, *Županija Varaždinska u srednjem vijeku (katalog izložbe)*, Varaždin, 1999.
- ŠIMIĆ I. 2014. – Ivica Šimić, *Godišnjak grada Knina: 2014.*, Knin, 2014.
- ŠIMIĆ I. 2015. – Ivica Šimić, *Godišnjak grada Knina 2015.*, Knin, 2015.
- ŠIMIĆ I. 2016. – Ivica Šimić, *Godišnjak grada Knina 2016.*, Knin, 2016.
- ŠIMIĆ I. 2017. – Ivica Šimić, *Godišnjak grada Knina 2017.*, Knin, 2017.
- ŠIMIĆ I. 2018. – Ivica Šimić, *Godišnjak grada Knina 2018.*, Knin, 2018.
- ŠIŠIĆ, F. 1905. - Ferdo Šišić, *Iz arhiva u Željeznom*, *Vjesnik Hrvatsko - slavonsko - dalmatinskog zemaljskog arhiva*, god. VII, Zagreb, 1905., 137-177.

- ŠIŠIĆ F. 1924. - Ferdo Šišić, O sredovječnom hrvatskom gradu Labu, u: *Bulićev zbornik*, Zagreb- Split, 1924, 577-585.
- ŠKILJAN I. 2011. - Ivana Škiljan, Kasnogotički pećnjaci s Garić grada, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, br. 4(2011), Zagreb, 2011., 161-194.
- ŠKILJAN I. 2015. - Ivana Škiljan, Srednjovjekovni i novovjekovni pećnjaci Slavonije, (*doktorski rad*), Zagreb, 2015.
- ŠTULAR B. 2009. – Mali grad ,visoko srednjeveški grad v Kamniku, *Opera Instituti Sloveniae* 15, Ljubljana 2009. 11-246.
- ŠTULAR B. 2015.- Smlednik castle, (gl. Ur. Aleš Pogačnik) u: *Monographie Instituti Archaeologici Sloveniae* 8, Ljubljana 2015., 117-143.
- TABAK A. 2009. - Angela Tabak, Utvrda Nutjak, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008., Zagreb, 2009., 651-652.
- TADIĆ, B. 1987. - Biserka Tadić, Jagoda Marković, Katarina Horvat Levaj, Analiza sjeveroistočnog dijela povijesne jezgre Šibenika, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 11 (1987), Zagreb, 1987., 5-29.
- TATIĆ D. 2014. - Danijel Tatić, Mario Werhas, fortifikacijski sustav Pule, Štinjanska skupina utvrda, Zagreb, 2014.
- THÁLLOCZY L. 1910. - Lajos Thálloczy Bárabas Samu, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus, A Frangepán Család Oklevéltára I.* Budapest, 1910.
- TEMESVÁRY F. 1961. - F. Temesváry Kulcstípusok és zár - mechanizmusok fejlődése aXV. Században, *Folia Archaeologica XIII*, Budapest, 1961., 151 - 181.
- TEŽAK S. 1995. - Spomenka Težak, Klenovnik u »tami« srednjeg vijeka, *Klenovnik/ 750. godina Kenovnika*, Klenovnik, 1995.
- TOMAC P. 1959. - Vojna historija, Priština, 1959.
- TOMAŠIĆ I. 1868. - Cronicum breve regni Croatiae, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 12, Zagreb, 1868.
- TKALČEC T. 2008. - Tatjana Tkalčec, Arheološka slika obrambenog sustava srednjovjekovne Slavonije, (*doktorski rad*), Zagreb, 2008.
- TKALČEC T. 2010. - Tatjana Tkalčec, Burg Vrbovec u Klenovcu Humskom, deseta sezona arheoloških istraživanja, Zagreb, 2010.
- TRALJIĆ S.M. 1971. - Seid Mustafa Traljić, Vrana i njezini gospodari u doba turske vladavine, u: *Zborniku radova*, Povijest Vrane: političko, kulturno i privredno značenje Vrane kroz stoljeća, Zadar, 1971., 343- 376.

- TRALJIĆ S. M. 1972. - Seid Mustafa Traljić, Drniš šesnaestog i sedamnaestog stoljeća, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije u Zadru, sv. 19. Zadar, 1972, 393- 404.
- TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ T., ŠTILINOVIĆ A. 2008. - Aheozoološka analiza kostiju s utvrde Čanjevo, Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003.- 2007., Visoko, 2008., 253- 260.
- TRZUN Z. 2013. - Zvonko Trzun, Artiljerija srednjega vijeka, *Vojna povijest*, 24, Zagreb, 2013., 68-69.
- URLIĆ IVANOVIĆ G. 1880. - Grgur Urlić Ivanović Ključ, Grad Nelepićev u kninskoj županiji, *Narodni koledar* 18, Zadar 18, Zadar, 1880., 43-69.
- URLIĆ IVANOVIĆ G. 1889a. - Grgur Urlić Ivanović, Nečven - kule, „*Narodni list*“, Zadar, 1889., 28.
- URLIĆ IVANOVIĆ. G. 1889b. - Grgur Urlić Ivanović, Od Nečvena do Bogočina, „*Narodni list*, Zadar, 1889., 89.
- URLIĆ IVANOVIĆ G.1892a. - Grgur Urlić Ivanović, Doli, gori Krkom: mozaik, *Iskra* 2, 4(1892), Zadar, 1892., 26-27.
- URLIĆ IVANOVIĆ G.1892b. - Grgur Urlić Ivanović, Doli, gori Krkom: mozaik, *Iskra* 2, 5(1892), Zadar, 1892., 38-40.
- URLIĆ IVANOVIĆ G.1892c. - Grgur Urlić Ivanović, Doli, gori Krkom: mozaik, *Iskra* 2, 6(1892), Zadar, 1892., 44-45.
- URLIĆ IVANOVIĆ G. 1895a. - Grgur Urlić Ivanović, Nečven - kule, Starohrvatska tvrđava u Kninskoj županiji, *Starohrvatska prosvjeta* god.I.br.I. Knin, 1895., 46 -50.
- URLIĆ IVANOVIĆ G. 1895b. - Grgur Urlić Ivanović, Ključić, grad Nelepićev u kninskoj županiji, *Starohrvatska prosvjeta*, god. I., br.2., Knin, 1895b.,174-182.
- URODA N. 2008. - Uroda, Vrlika - tvrđava Prozor, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4/2007, Zagreb, 2008., 543-545.
- VALENTIĆ M. 2005. - Mirko Valentić, Lovorka Čoralić, *Povijest Hrvata, od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2005.
- VEŽIĆ P. 1992. - Pavuša Vežić, Rezultati istraživanja na prostoru Citadele u Zadru, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 16/ 1990, Zagreb, 1992.
- VIRÁGOS G. 2006. - Gábor Virágos, The Social Archaeology of Residential Sites: Hungarian Noble Residences and their Social Context from the Thirteenth through to the Sixteenth Century: an Outline for Methodology, Oxford, 2006.
- VILIČIĆ M. 1973. - Melita Viličić, Građevna povijest senjskog Kaštela i grafička rekonstrukcija pojedinih faza izgradnje, *Senjski zbornik*, 5, 1971-1973, Senj, 1973., 71-76.

- VILIČIĆ M. 1990. - Melita Viličić, Gradska vrata i urbanističko formiranje drevnog Senja, u: *Senjski zbornik* 17, Senj, 1990., 153-184.
- VIŠNJIĆ J. 2008. - Josip Višnjić, Arhitektonska analiza srednjovjekovne utvrde Petrapilosa, (magistarski rad), Koper 2008.
- VIŠNJIĆ J., 2008. - Josip Višnjić, Koštane izrađevine s utvrde Čanjevo, (ured.Luka Bekić) *Utvrdna Čanjevo, istraživanja 2003 – 2007*, Visoko, 2008., 107- 120.
- VIŠNJIĆ J. 2010. - Josip Višnjić, 2010. Josip Višnjić, Petrapilosa, arhitektonski razvoj utvrde, u: *Buzetski zbornik*, br. 37, Buzet, 2010., 49-76.
- VIŠNJIĆ J, PERCAN T., PLEŠTINA I. 2011. - Josip Višnjić, Tihomir Percan, Ivica Pleština, Prilog arheološkoj topografiji grada Buja, Buje, 2011.
- VIŠNJIĆ J. 2012. - Josip Višnjić, Rezultati arheoloških istraživanja provedenih unutar kaštela Petrapilosa tijekom 2010. i 2011. u: *Buzetski zbornik*, br. 39, Buzet, 2012. 123-158.
- VIŠNJIĆ J. 2012.- Josip Višnjić, Kula sv. Martina, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2012, Zagreb, 2012., 346, 347.
- VIŠNJIĆ J. 2013a. - Josip Višnjić, Utvrda Possert, sustavno iskopavanje i konzervacija, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9/2012, Zagreb, 2013., 476-478.
- VIŠNJIĆ J. 2013b. - Josip Višnjić, Srednjovjekovna utvrda Possert, Šest godina arheoloških radova i konzervatorskih zahvata na sačuvanim arhitektonskim strukturama, *Histria Archaeologica* 43/2012, Pula, 2013., 67-154.
- VIŠNJIĆ J. 2013c. - Josip Višnjić, Rušnjak, utvrda Petrapilosa, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 9/2012, Zagreb, 2013., 464-466.
- VIŠNJIĆ J 2014a. - Josip Višnjić, Rušnjak, utvrda Petrapilosa, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak*10/2013, Zagreb, 2014., 362-364.
- VIŠNJIĆ J. 2014b. - Josip Višnjić, Utvrda Possert, sustavno iskopavanje, konzervatorsko – restauratorski radovi, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 10/2013, Zagreb, 2014., 377-378.
- VIŠNJIĆ J 2015a. - Josip Višnjić, Utvrda Petrapilosa, zaštitno iskopavanje, konzervatorsko-restauratorski radovi, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11/2014, Zagreb, 2015., 380-382.
- VIŠNJIĆ J. 2015b. - Josip Višnjić, Utvrda Possert, sustavno iskopavanje, konzervatorsko – restauratorski radovi, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11/2014, Zagreb, 2015., 382-383.
- VIŠNJIĆ J. 2016. – Josip Višnjić, Svetvinčenat - kaštel Morosini Grimani, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 12/2015, Zagreb, 2016., 430-431.
- VIŠNJIĆ J. 2019. – Josip Višnjić, Petrapilosa - paradigmatički primjer razvoja istarske srednjovjekovne feudalne države, u: (gl. ured. Josip Višnjić) *Notabile castrum/ Castello ben*

munito e ornato, Kašteli Petrapilosa i San Vincenati u povijesnom i građevinskom kontekstu, Svetivinčenat, 2019., 12-35.

VITALE S. 2014 – Saša Vitale, Dvigrad, zaštitno iskopavanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 10/2013, Zagreb, 2014., 320-323.

VLAHOV D. 2008. - Dražen Vlahov, Crtice iz povijesti Huma, u: *Buzetski zbornik*, br. 35, Buzet, 2008., 59-83.

VRKIĆ Š. 2017. – Šime Vrkić, Prilog arheološkoj topografiji sela Radučić, *Diadora* br. 31, Zadar, 2017., 197-222.

VRKIĆ Š. 2017. - Šime Vrkić, Nepokretni nalazi iz novog vijeka iz sv. Nikole u Zadru, u: (ured. Luka Bekić) Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom kompleksu sv. Nikole u Zadru 2014.- 2016., Prostor sv. Nikole u novovjekovno doba, 4 dio, Zadar, 2017., 83-96.

VRKIĆ Š. 2017. - Šime Vrkić, Grobovi i groblja u samostanskom kompleksu sv. Nikole u Zadru, u: (ured. Luka Bekić) Sveti Nikola u Zadru, Arheološko iskopavanje u samostanskom kompleksu sv. Nikole u Zadru 2014.- 2016., 1 dio, Zadar, 2017., 97-112.

ZAGARČANIN M. – Mladen Zagarčanin, Stari grad Bar, Vodič kroz vjekove, Bar, 2008.

ZANINOVIĆ M. 1974. - Marin Zaninović, Kninsko područje u antici, *Arheološki radovi i rasprave* HAZU u Zagrebu, knj.7, Zagreb, 1974., 301-320.

ZANINOVIĆ M. 1992. - Marin Zaninović, Od Ninije do Promone, Arheološka istraživanja u Kninu i Kninskoj krajini, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 15, 1990, Zagreb, 1992., 33-40.

ZANINOVIĆ M. 1996. - Marin Zaninović, Od Helena do Hrvata, Zagreb, 1996.

ZANINOVIĆ J. 2006. - Joško Zaninović, Ključica - srednjovjekovna utvrda, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2/2005, Zagreb, 2006., 332-334.

ZANINOVIĆ J. 2007. - Joško Zaninović, Ključica - srednjovjekovna utvrda, *Hrvatski arheološki godišnjak* 3/2006, Zagreb, 2007., 373-375.

ZANINOVIĆ J., GAURINA D. 2008. - Joško Zaninović, Davor Gaurina, Nelipićeve utvrde na rijekama Krki i Čikoli, u: *Zbornik Miljevci* 2008., Šibenik, 2008., 145-162.

ZANINOVIĆ J. 2008. – Joško Zaninović, Ključica- srednjovjekovna utvrda, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007, Zagreb, 2008., 431- 432.

ZANINOVIĆ J., 2012. - Joško Zaninović, Utvrda Ključica, arheološko - konzervatorsko istraživanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011, Zagreb, 2012., 595-598.

- ZANINOVIĆ N., 2012. - Nataša Zaninović, Utvrda Nečven, arheološko - konzervatorsko istraživanje, *Hrvatski arheološki godišnjak* 8/2011, Zagreb, 2012., 688-690.
- ZEKAN M. 1997. - Mate Zekan, Srednjovjekovne utvrde na rijeci Krki, u: *Visovački zbornik*, Visovac, 1997., 391-405.
- ZEKAN M. 2007. - Mate Zekan, Utvrđeni gradovi i kule na rijeci Krki, u: (gl.ured. Vesna Kusin) *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*, Zagreb, 2007., 637-640.
- ZELIĆ M. 1999. - Manda Zelić, Kninska tvrđava, Knin, kulturno povijesni vodič, prvo izdanje, Knin, 1999., 33-42.
- ZELIĆ M. 2003. - Manda Zelić, *Kninska tvrđava, kulturno povijesni vodič*, dopunjeno prvo izdanje, Knin, 2003.
- ZELIĆ M. 2006. - Manda Zelić, *Srednjovjekovne isprave Knina i kninskog kaptola*, katalog izložbe, Kninski muzej, 5.-31. prosinca 2006. godine, Knin, 2006.
- ZEUNE J. 1996. - Joachim Zeune, *Burgen Symbole der Macht*, Regensburg, 1996.
- ZGLAV-MARTINEC H. 2004. - Helga Zglav - Martinec, *Ulomak do ulomka*, Split, 2004.
- ZLATOVIĆ S. 1884c. - Stjepan Zlatović, O Cetinu, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, god. VI., br. 3, Zagreb, 1884., 76-79.
- ZLATOVIĆ S. 1884d.- Stjepan Zlatović, O Cetinu gdje se je obavio izbor Hasburgovaca na prijestol hrvatski, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, god. VI., br. 4, Zagreb, 1884., 97-105.
- ZLATOVIĆ S. 1885. - Stjepan Zlatović, Gradina Ključica na Čikoli, *Viestnik hrvatskoga arheološkog društva*, god. VII., Zagreb, 1885. 101-107.
- ZLATOVIĆ S. 1895a. - Stjepan Zlatović, Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, Iz ostavštine o. Fra Stjepana Zlatovića, *Starohrvatska prosvjeta* god.I., br. 1., Knin, 1895a., 10-15.
- ZLATOVIĆ S. 1895b. - Stjepan Zlatović, Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, Iz ostavštine o. Stjepana Zlatovića, *Starohrvatska prosvjeta*, god. I., br. 2., Knin, 1895b., 79-83.
- ZLATOVIĆ S. 1895c - Stjepan Zlatović, Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji, Iz ostavštine o. Stjepana Zlatovića, *Starohrvatska prosvjeta*, god.I.br.3., Knin, 1895c., 138-145.
- ZLATOVIĆ S. 1896b. - Stjepan Zlatović, Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji, Iz ostavštine o. Stjepana Zlatovića, *Starohrvatska prosvjeta*, god. II.br.2., Knin, 1896b., 87-90.

- ZLATOVIĆ S. 1896c. - Stjepan Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji, Iz ostavštine o. Stjepana Zlatovića, *Starohrvatska prosvjeta*, god. II.br.3., Knin, 1896., 148-155.
- ZLATOVIĆ S. 1896c. - Stjepan Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji, Iz ostavštine o. Stjepana Zlatovića, *Starohrvatska prosvjeta*, god. III.br.3., Knin, 1896., 91-152
- ŽIVKOVIĆ P. 1993. - Petar Živković, Oblikovanje kninske tvrđave i grada do godine 1918.u: (urednici: Stjepan Antoljak, Trpimir Macan, Dragutin Pavličević), *Kninski zbornik*, Zagreb, 1993., 96-122.
- ZMAIĆ V. 2008.- Vesna Zmaić, Rekonstrukcija odjevnih predmeta i opreme s kraja 16.st. na primjeru utvrde Čanjevo, (ured. Luka Bekić) *Utvrda Čanjevo, istraživanja 2003 - 2007*, Visoko, 2008.
- ŽMEGAČ A. 1990. - Andrej Žmegač, Tartaglin neoklasicizam, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 14, 1990., 193-197.
- ŽMEGAČ A. 1992. - Andrej Žmegač, 1992. Veliki Tabor - interpretacija arhitekture, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16, Zagreb, 1992., 67-75.
- ŽMEGAČ A. 1994a. - Andrej Žmegač, Biskupske i kaptolske utvrde, *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*, Zagreb, 1994.
- ŽMEGAČ A. 1994b. - Andrej Žmegač, *Povijesno arhitektonsko vrednovanje sisačkoga kaštela, Sisačka bitka 1593.*, Zagreb–Sisak, 1994.
- ŽMEGAČ A. 1997. - Andrej Žmegač, Slučaj nekadašnje tvrđave u Koprivnici: tipična i atipična obilježja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 21, Zagreb, 1997., 63-67.
- ŽMEGAČ A. 2000. - Andrej Žmegač, 2000. Bastioni kontinentalne Hrvatske, Prilog poznavanju fortifikacijskoga graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, Zagreb, 2000., 1-192.
- ŽMEGAČ A. 2000. - Andrej Žmegač, Karlstadt – Karlovac. Zur Frage der befestigten Idealstadt, u: *Militärische Bedrohung und bauliche Reaktion. Festschrift für Volker Schmidtchen*, Marburg, 2000., 62-70.
- ŽMEGAČ A. 2001a. - Andrej Žmegač, Utvrda sv. Nikole pred Šibenikom, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25, Zagreb, 2001., 91-100.
- ŽMEGAČ A. 2001b. - Andrej Žmegač, 2001. Kaštel Nehaj kraj Senja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, Zagreb, 2001., 19-29.

- ŽMEGAČ A. 2002. - Andrej Žmegač, Stonski fortifikacijski kompleks – nekoliko pitanja, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 2001.–2002., Split, 2002., 91-100
- ŽMEGAČ A. 2003. - Andrej Žmegač, Zadarske utvrde 16. stoljeća, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 27, Zagreb, 2003., 107-118.
- ŽMEGAČ A. 2004. - Andrej Žmegač, Utvrda franjevačkog samostana na Lopudu, *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 28, Zagreb, 2004., 64 -77.
- ŽMEGAČ A. 2005. - Andrej Žmegač, Stierovi projekti osuvremenjivanja graničnih utvrda iz 1657. godine, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 29, Zagreb, 2005., 125-136.
- ŽMEGAČ A. 2009a. - Andrej Žmegač, Bastioni jadranske Hrvatske, Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009.
- ŽMEGAČ A. 2009b. - Andrej Žmegač, Još jedan stari prikaz šibenske Utvrde sv. Nikole, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33, (2009), Zagreb, 2009., 77-82.
- ŽMEGAČ A. 2010. - Andrej Žmegač, Utvrde od srednjega vijeka do 19. stoljeća, u: *Hrvatska umjetnost. Povijest i spomenici*, Zagreb, 2010., 82-89.
- ŽMEGAČ A. 2013. - Andrej Žmegač, Mletački graditelj utvrda Antun Jančić, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb*, 37 (2013), Zagreb, 2013., 101-112.
- ŽMEGAČ A. 2014a. - Andrej Žmegač, Kaštel sv. Petar kraj Lošinja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 38 (2014), Zagreb, 2014., 81-86.
- ŽMEGAČ A. 2014b. - Andrej Žmegač, Fortezze venete in Dalmazia, *L`architettura militare di Venezia in terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, Firenze, 2014., 283-303.
- ŽMEGAČ A. 2021. – Anrej Žmegač, Modernizacija kninske tvrđave u 18. stoljeću, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44/1(2020), Zagreb, 2021, 73-88

Internet:

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA ZA OBNOVU DRNIŠKE GRADINE, 2017., Arheološka istraživanja za obnovu drniške Gradine, *Šibenski portal*, <https://sibenskiportal.hr/zupanja/drnis/arheoloska-istrazivanja-za-obnovu-drniske-gradine/> (5. 02. 2019.)

ARHEOLOŠKA SENZACIJA KOD KNINA: OTKRIVENA JEDNA OD NAJVEĆIH AUSTRIJSKIH TVRĐAVA U HRVATSKOJ, Ima površinu od gotovo jednog hektara, 2019., *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/arheoloska-senzacija-kod-knina-otkrivena-jedna-od-najvecih-austrijskih-tvrđava-u-hrvatskoj-ima-površinu-od-gotovo-jednog-hektara-8347862> (12. lipnja 2019.)

AVESANI S. 1700 – 1799. Knin (Dalmazia), *Civici Musei di Venezia*, <https://www.archiviodelacomunicazione.it/Sicap/Disegni/1153/?WEB=MuseiVE> (23. rujna 2017.)

CAMOCIO G. F. 1574., Zarra et contado citta principale della Dalmatia, *Digitalna knjižnica Zadar*, <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=791&s=publ> (14. veljače 2023.)

CAMOZZIN G. B. 1700 – 1799. Pianta della Fortezza di Knin, Knin (Dalmazia), *Grad Knin*, <https://knin.hr/wp-content/uploads/2019/05/> (14. veljače 2023.)

CANTELLI G. 1690., La Croatia e Contea di Zara descritte da Giacomo Cantelli da Vignola, 1690., *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11142> (23. rujna 2017.)

CORONELLI V. 1687., Chnin Fortezza nella Dalmatia 30 miglia lontana da Sebenico nell'ultime Parti di quel Territo E confinante Bossina, 1687. *Wikimedia Commons*, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Chnin_Fortezza_nella_Dalmatia_30_miglia_lontana_da_Sebenico_nell'ultime_Part_di_quel_Territo_E_confinante_alla_Bossina_-_Coronelli_Vincenzo_-_1687.jpg (14. veljače 2023.)

DRNIŠKA GRADINA 2011., Drniška gradina, *ŠibenikIN*, https://www.sibenik.in/kulturna_bastina/drniska-gradina/ (5. veljače 2019.)

ENGELMANN W. 1789. Westlicher Theil von Dalmatien, *Moll's map collection*, <https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/065/306/2610352441/> (23. rujna 2017.)

FERRARI A. 1719., Mappa del territorio compreso tra Stermizza, Racovnik, Rerlevich e Knin, con delineati i posti di confine tra Veneti Imperiali, *Archivio di stato Venezia*,

<http://www.archivodistatovenezia.it/divenire/document.htm?idUa=1296>HYPERLINK (23. rujna 2017.)

FORLANI P., 1570., La vera et fidele discriptione di tutto il Contado di Zara et Sebenico, *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, <http://db.nsk.hr/HeritageDetails.aspx?id=928/> (23. rujna 2017.)

HOFFMANN J., 1690., Neue Ungarisch und Türckische Grosse Land-Charte, *Moll's map collection*, <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/018/2619316435/> (23. rujna 2017)

KARTA DALMACIJE, Dalmácia térképe 1770. [TK 1210/1-4], *Maps Hungaricana*, <https://maps.hungaricana.hu/en/OSZKTerkeptar/1206/?list=eyJxdWVyeSI6ICJEYWxtXHUwMGUxY2lhIHRcdTAwZTlya1x1MDBlOXBlIDE3NzAuIFtUSyAxMjEwLzEtNF0sICJ9> (13. veljače 2023.)

KARTA HABSBURŠKE MONARHIJE 1763 - 1787., Prva vojna izmjera, *Maps Arcanum*, <https://maps.arcanum.com/en/map/europe18centuryfirstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=1933564.2179513853%2C5491081.167338834%2C2593368.646109027%2C5720392.252194363> (13. veljače 2023.)

KARTA HABSBURŠKE MONARHIJE 1806 – 1869., Druga vojna izmjera, *Maps Arcanum*, <https://maps.arcanum.com/en/map/europe19centurysecondsurvey/?layers=158%2C164&bbox=80717.50186914625%2C5617663.561851321%2C2558500.2107614195%2C6534907.901273435> (13. veljače 2023.)

KARTA HABSBURŠKE MONARHIJE 1869 – 1887., Treća vojna izmjera, *Maps Arcanum*, <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000/?layers=43&bbox=1904244.906006969%2C6131661.292981383%2C1909399.6281019505%2C6133452.785831817> (13. veljače 2023.)

KATASTARSKI PLAN TVRĐAVE VRBNIK 2020., *Geoportal DGU*, <https://geoportal.dgu.hr/> (18. rujna 2019.)

ARHEOLOŠKA SENZACIJA KOD KNINA: OTKRIVENA JEDNA OD NAJVEĆIH AUSTRIJSKIH TVRĐAVA U HRVATSKOJ, Ima površinu od gotovo jednog hektara, 2019., *Jutarnji list*, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/arheoloska-senzacija-kod-knina-otkrivena-jedna-od-najvecih-austrijskih-tvrđava-u-hrvatskoj-ima-povrsinu-od-gotovo-jednog-hektara-8347862> (12. lipnja 2019.)

KONRAD M. P. 1701 - 1750., Dalmatia et regiones adjacentes, Croatia, Bosnia, Slavonia, Servia, Albania..., *Moll's map collection*, <https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/052/586/2619316517/> (23. rujna 2017.)

LAZARUS SECRETARIUS 1528., Tabula Hungariae, Ingolstadt, *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Tabula_Hungariae (23. rujna 2017)

LAZIUS W. 1570. – 1606., Zarae. Et Sebenici Descriptio 1570.-1606. *Old maps online*, <https://www.oldmapsonline.org/map/mzk/2619316684> (14. veljače 2023.)

MERCATOR G. 1590., Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae parte, 1590. *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11200> (14. veljače 2023.)

MELCHIORI F. 1718., Mappa del territorio compreso tra la valle di Tischovaz, il corso del fiume Buttisnizza e la città di Knin, con la linea dei nuovi confini proposti con la pace di Carlovitz, *Archivio di stato Venezia*, <http://www.archiviodistatovenezia.it/divenire/> (14. veljače 2023.)

MERIAN M. 1647., Tafel der Stätte und Herschafften Zara und Sebenico in Dalmatia gelegen, *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=list&find=Tafel+der+St%C3%A4tte+und+Herschafften+Zara+und+Sebenico+in+Dalmatia+gelegen%2C+1647> (14. veljače 2023.)

MONATH P. K. 1701-1750., Dalmatia et regiones adjacentes, Croatia, Bosnia, Slavonia, Servia, Albania..., *Moll's map collection* <http://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/586/2619316517/> (14. veljače 2023.)

NEPOZNATI AUTOR 1600 - 1699., Opsada Knina, Knin (Dalmazia), *Civici Musei di Venezia*, <http://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe/> (23. rujna 2017.)

NEPOZNATI A. 1700 – 1799., Knin (Dalmacija), *Civici Musei di Venezia*, <http://www.archiviodellacomunicazione.it/Sicap/list/any:knin/page:1/?WEB=MuseiVe> (23. rujna 2017.)

NEPOZNATI A. 1751., Illyricum in Dalmatiam Chrobatiam Slavoniam et Serbliam divisum, *Moll's map collection*, https://mapy.mzk.cz/en/mzk03/001/051/628/2619316317_04/ (23. rujna 2017.)

NEŽIĆ M. 2020., Kaštel Petrapilosa/ Il Castello Pietrapelosa, *Histria*, <https://histriaweb.eu/wp/kastel-petrapilosa-il-castello-di-pietrapelosa/> (29. prosinca 2020.)

ORTELIUS A. 1598., Carinthiae et Goritiae... / Histria tabula.../ Zarae, et Serebenici, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1598. *Paulus Swaen*,

<https://www.swaen.com/listing/carinthiae-et-goritiae-histria-tabula-zarae-et-serebenici/6424>
(14. veljače 2023.)

PAGANO M. 1530., *Tvto el cotado di Zara-E. Sebenicho*, *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=10182 (31. svibnja 2023.)

POVIJESNO ARHEOLOŠKO OTKRIĆE 2013., *Otkrivena katedrala kninskog biskupa na Kapitulju kod Knina 2013.* *Huknet*,
<https://huknet1.hr/?p=1569> (14. veljače 2023.)

SAMBUCUS Johannes 1572., *Illyricvm*, *Moll's map collection*
<https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/573/2619316524/> (14. veljače 2023.)

SANSON G. 1633.-1703., *Le Golfe de Venise*, *Moll's map collection*,
<http://mapy.mzk.cz/de/mzk03/001/049/110/2619270036/> (14. veljače 2023.)

SATELITSKI SNIMAK UTVRDE ZVONIGRAD 2005., *Google My Maps*,
<https://www.google.com/maps/search/zvonigrad,+Palanka/@44.1316429,16.0368962,6850m/data=!3m2!1e3!4b1> (14. veljače 2023.)

SATELITSKI SNIMAK UTVRDE TUKLEČ, 2005., *Google My Maps*,
<https://www.google.com/maps/search/Plavno,+Turska+kaca+2005./@44.0560938,16.2204673,857m/data=!3m1!1e3> (14. veljače 2023.)

SATELITSKI SNIMAK UTVRDE MATAS, 2005., *Google My Maps*,
<https://www.google.com/maps/search/Strmica,+utvrda+Matas/@44.1717541,16.2681354,214m/data=!3m1!1e3> (14. veljače 2023.)

SCHIMEK M. 1788., *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina [Rama]*, *Moll's map collection*, <https://www.mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/608/2619316504/> (14. veljače 2023.)
<http://mapy.mzk.cz/mzk> (23. rujna 2017.)

SREDNJOVJEKOVNA TVRĐAVA, DRNIŠKA GRADINA, 2011., *Turistička zajednica Grada Drniša*, <https://www.tz-drnis.hr/index.php/hr/sto-posjetiti/srednjovjekovne-utvrde> (14. veljače 2023.)

STIER M. 1684., *Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn 1684.* *Moll's map collection*, <https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/199/2619316484/> (14. veljače 2023.)

TRAU M., STEIN C 1810., *Carte von Dalmatien : und dem Gebieth von Ragusa aus ächten Quellen / gezogen und bearbeitet von*, *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu*, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11114> (14. veljače 2023.)

TVRĐAVA VRBNIK 1968., *Šibenik IN*, <https://www.sibenik.in/> (5. veljače 2019.)

UTVRDA KAMIČAK, snimak iz zraka, *Google. hr*

https://www.google.hr/travel/entity/key/ChgIlMnSy_3UivF2GgwvZy8xMmgyc3RzZHoQBA?ved=0CAAQ5JsGahcKEwiAmeO08ZX9AhUAAAAAHQAAAAAQAw&ts=CAESABoECgIaACoECgAaAA (14. veljače 2023.)

UTVRDA DRNIŠ, snimak iz zraka, *Turistička zajednica Grada Drniša,*

<https://www.tz-drnis.hr/index.php/hr/sto-posjetiti/srednjovjekovne-utvrde> (14. veljače 2023.)

VELIKO OTKRIĆE KOD KNINA, 2019., *Huknet*, <https://huknet1.hr/?p=34323> (12. lipnja 2019.)

WEIGEL CH. 1718., Dalmacija i Albanija sa susjednim zemljama i dijelom mora, Dalmatia Albania cum proximis regionibus & parte maris Adriatici, *Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu,*

<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10314> (14. veljače 2023.)

ZANINOVIĆ N. 2013., Krušna peć u srednjovjekovnoj utvrdi Nečven, *Nacionalni park Krka,* <http://www.npkrka.hr/buk/buk8/> (10. 04. 2019.)

ZANINOVIĆ N. 2014., Krušna peć u srednjovjekovnoj utvrdi Nečven, *Nacionalni park Krka,* <https://www.np-krka.hr/buk/buk8/files/assets/downloads/page0056.pdf> (9. listopada 2021)

ZAPOČELO ARHEOLOŠKO ISTRAŽIVANJE NA GRADINI 2017., *Radio Drniš,* <http://www.radiodrnis.hr/> (5. veljače 2019.)

ZAPOČELA ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA NA UTVRDI GRADINA U DRNIŠU 2017., *Grad Drniš,* <https://www.drnis.hr/gospodarstvo/projekti/integrirani-program-obnove-kulturne-bastine-grada-drnisa/> (5. 02. 2019)

SAŽETAK

Srednjovjekovne i novovjekovne utvrde na kninskom području poprilično su zapostavljena arheološka baština. Većina takvih nalazišta, nažalost, do danas nije arheološki istražena niti je na njima provedena obnova, a slična situacija evidentna je i na drugim dalmatinskim lokalitetima. Na kninskom području njihovo proučavanje započelo je krajem 19. stoljeća, a njihovo istraživanje dva stoljeća kasnije, točnije početkom 21. stoljeća.

Navedeni prostor omeđen je planinskim lancima Velebita i Dinare s jedne te Kozjakom i Prominom s druge strane, a u najvećoj mjeri poklapa se s prostorom srednjovjekovne Kninske županije i do prije tridesetak godina pripadao je općini Knin, važnoj ustrojbenoj političko-teritorijalnoj jedinici. Središte mu je, u srednjem vijeku, činio grad Knin, koji je ujedno vršio i ulogu distrikta kao manje upravne jedinice. Osim spomenutog distrikta Knina, unutar Kninske županije nalazila su se još dva distrikta - Oprominje i Unašica.

Najveći se broj utvrda tako nalazio u sastavu Kninske županije i njenih distrikata, a manji broj u sastavu susjedne županije, Bribirske (Trošenj, Zečevo). U razdoblju novog vijeka umjesto županija javljaju se kotari kao znatno manje ustrojbene jedinice.

Devetnaest je srednjovjekovnih i novovjekovnih utvrda na kninskom prostoru (Bračić, Kamičak, Drniš, Ključica, Bogočin, Glavaš, Trošenj, Zečevo, Kapitul, Kninska tvrđava i podgrađe Kninske tvrđave, Kegelj, Nečven, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas, Petrovac, Vrbnik), od čega sedamnaest utvrda potječe iz srednjeg (Bogočin, Drniš, Cudato, Glavaš, Kamičak, Kapitul, Ključica, Kegelj, Kninska tvrđava, Nečven, Trošenj, Petrovac, Tukleč, Zečevo, Matas, Oton, Zvonigrad), a dvije su iz novog vijeka (Bračić, Vrbnik), dok ih dio ima kontinuitet iz srednjeg u novi vijek (Drniš, Ključica, Glavaš, Matas, Trošenj, Zečevo, Nečven, Petrovac, Tukleč, Zvonigrad).

Njihov nastanak u srednjem vijeku vezan je uz pojavu plemstva, čije se bogatstvo mjerilo brojem posjeda. Na kninskom području se tijekom srednjeg i novog vijeka nalazilo više plemićkih obitelji: Svačići, Nelipići, Martinušići, Utješinovići Martinušići, Utješinović Mišljenovići, Bogatići, Šubići, Frankopani, Kurjakovići, Bojničići, Benkovići, Karlovići, Zrinski, Kegljevići i Talovci. Svi su oni bili u posjedu najmanje jedne utvrde, ovisno o razdoblju kad su imali najveći politički utjecaj.

Na ovom području od ukupno devetnaest istraženo je tek šest utvrda u manjem (Kapitul, Ključica, Kninska tvrđava i njeno podgrađe, Nečven, Drniš) ili većem obujmu (Glavaš), a njih trinaest je samo rekognoscirano (Bračić, Kamičak, Bogočin, Trošenj, Zečevo, Kegelj, Oton,

Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas, Petrovac, Vrbnik). U ovom radu su po prvi puta napravljeni arhitektonski planovi za njih petnaest (Bračić, Drniš, Ključica, Glavaš, Trošenj, Zečevo, Kapitul, Kninska tvrđava i podgrađe, Kegelj, Nečven, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas).

S obzirom na namjenu, za dio utvrda možemo reći kako su to feudalne rezidencijalne utvrde (Ključica, Nečven, Trošenj, Glavaš), a također, isto se može reći i za one povezane uz obranu i kontrolu komunikacija (Bogočin, Kapitul, Petrovac, Zvonigrad, Kamičak, Kegelj, Matas, Drniš, Tukleč, Zečevo, Cudato, Bračić, Oton, tvrđava Vrbnik).

Kninska tvrđava, odnosno Knin, izdvaja se kao posebna cjelina, odnosno utvrđeni grad, zbog dugog vremenskog kontinuiteta korištenja i političke uloge administrativnog središta, što je rezultiralo s više građevinskih faza tijekom srednjeg i novog vijeka.

Provedena je i arhitektonska analiza nad dijelovima svih utvrda koji uključuju obrambene zidove, kule, različite kategorije stambenih prostorija (palas, jednostavnije stambene prostorije) i objekata specifičnih namjena (stražarnica, tamnica, cisterne) te javnih površina (dvorišta, trg). U novom vijeku javljaju se i složeniji oblici vojne arhitekture, poput bastionskog sustava na utvrdi Knin kod kojeg, uz više bastiona, nalazimo druge dijelove kao što su rondel, traversa i baterija.

Srednjovjekovnim utvrdama nalazimo značajne usporedbe među dalmatinskim i istarskim nalazištima, kao i na tlu kontinentalnog dijela Hrvatske, dok za novovjekovno razdoblje najviše paralela nalazimo na tlu Italije. Navedene komparacije sa srodnim pojavama u bolje istraženim bližim i/ili daljim regijama pokazale su da utvrde na kninskom području nisu ni u čemu zaostajale za njima, osobito u graditeljskim dostignućima pojedinih epoha.

Ključne riječi: kninsko područje; obrambeni zidovi; srednji i novi vijek; utvrde

SUMMARY

Medieval and Modern period fortifications in the area of Knin are fairly neglected archaeological heritage. Unfortunately, most of such sites have neither been archaeologically excavated nor reconstructed up to now and similar situation is noticeable on other locations as well. In the area of Knin, the study of fortifications began at the end of the 19th century and their excavations two centuries later, namely at the beginning of the 21st century. The mentioned area is surrounded with the mountain chains of Velebit and Dinara on one side and Kozjak and Promina on the other side. In most part, it overlaps with with the medieval county of Knin which belonged to the municipality of Knin and was an important political and territorial unit. In the Middle Ages its centre was the town of Knin, which was at the same time a district – a minor territorial unit. Besides the already mentioned district of Knin, there were two other districts in the area of Knin – Opominje and Unašica. Most of the fortifications were within the county of Knin and its districts, while a few were within adjacent countie – the county of Bribir (Trošenj and Zečevo). In the Modern Period, far smaller territorial units appeared – kotar (kotar – a smaller district).

In total, there are nineteen medieval and modern period fortifications in the area of Knin (Bračić, Kamičak, Drniš, Ključica, Bogočin, Glavaš, Trošenj, Zečevo, Kapitul, the fortress of Knin and the lower town of Knin, Kegelj, Nečven, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas, Petrovac, Vrbnik), seventeen of them originating from the Middle Ages (Kamičak, Drniš, Ključica, Bogočin, Glavaš, Trošenj, Zečevo, Kapitul, the fortress of Knin and the Lower Town of Knin, Kegelj, Nečven, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas, Petrovac) and two of them from the Modern Period (Bračić and Vrbnik), while some of them have the continuity from the Middle Ages into the Modern Period (Drniš, Ključica, Glavaš, Matas, Trošenj, Zečevo, Nečven, Petrovac, Tukleč, Zvonigrad).

The appearance of fortifications in this area is closely related to the arising of nobility, whose wealth was measured by the amount of their possessions. In the Middle Ages and the Modern Period there were several noble families in the area of Knin (the families of Svačić, Nelipić, Martinušić, Utješinović Martinušić, Utješinović Mišljenović, Bogatić, Šubić, Frankopan, Kurjaković, Bojničić, Benković, Karlović, Zrinski, Kegljević and Talovac). Each one of them possessed at least one fortification, depending on the period of their strongest political influence.

Among nineteen fortifications of this area, six of them have been excavated to a lesser extent (Kapitul, Ključica, the fortress of Knin with its lower town, Nečven and Drniš), one of them has been fully excavated (Glavaš) and on thirteen of them only the field survey has been conducted (Bračić, Kamičak, Bogočin, Trošenj, Zečevo, Kegelj, Oton, Zvonigrad, Tukleč, Cudato, Matas, Petrovac and Vrbnik).

Regarding their purpose, we can state that one part of these fortifications were feudal residential forts (Ključica, Nečven, Trošenj, Glavaš) and there were also those connected to the defence and control of communications (Bogočin, Kapitul, Petrovac, Zvonigrad, Kamičak, Kegelj, Matas, Drniš, Tukleč, Zečevo, Cudato, Bračić, Oton, Vrbnik).

The fortress of Knin, or Knin, stands out as a separate unit, i.e. the fortified town, due to its long-term continuity of use and its political role as the administrative centre which resulted in more phases of its construction during the Middle Ages and the Modern Period.

An architectural analysis was also carried out on the parts of all fortifications, which include defensive walls, towers, different categories of rooms (*palas*, simple living quarters), the objects of specific use (armory, dungeon, cisterns) and public spaces (courtyards, square).

In the Modern Period, more complex types of military architecture appeared, like the bastion system of the fort Knin, where, along with several bastions, we find some other parts as well, like roundel, traverse and battery. There are many similarities between the medieval fortifications in Dalmatia and Istria as well as in the continental part of Croatia, while modern fortifications have more similarities with those found in Italy. The named comparisons with the similar ones in better developed nearer and further regions have shown that the fortifications of the area of Knin weren't behind them in anything, especially in the construction achievements of certain epochs.

Key words: the area of Knin, defensive walls, the Middle Ages, the Modern Period, fortifications

ŽIVOTOPIS

Katarina Gugo rođena je 1968. godine u Kninu u kojemu je i stekla osnovno te srednjoškolsko obrazovanje. Dvopredmetni studij arheologije te latinskog jezika i rimske književnosti završila je 1995. godine na tada Filozofskom fakultetu u Zadru, Sveučilišta u Splitu. Iste godine zaposlila se u Kninskom muzeju u zvanju kustosa Arheološkog odjela. Od 2003. godine do danas voditelj je Arheološkog odjela Kninskog muzeja.

Voditelj je sustavnih istraživanja kasnoantičkog položaja rimske vile u Kijevu, potom stambenog objekta u podgrađu Kninske tvrđave, kao i utvrde Glavaš. Voditelj je i manjih zaštitnih istraživanja provedenih na području grada Knina.

Zadnjih desetak godina kontinuirano se bavila radovima konzervacije na antičkom položaju rimske vile rustike u Orliću, ponovnim istraživanjem mozaika na istoj vili i njihovom zaštitom, kao i radovima konzervacije na stambenom vojnom objektu u podgrađu Kninske tvrđave. Sudjelovala je u istraživanjima na širem području Šibensko-kninske i Virovitičko-podravske županije.

Sudjelovala je više godina u znanstvenom projektu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske pod nazivom *Arheozoološka istraživanja s lokaliteta Hrvatske» (0053999)* čiji je voditelj bio prof. dr. sc. Krešimir Babić, pri Zavodu za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Godine 2009. magistrirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu s temom *Ostaci antičke i srednjovjekovne arhitekture na kninskom području*, a iste je godine stekla i zvanje višeg kustosa Arheološkog odjela Kninskog muzeja. Autorica je knjige *Rezultati istraživanja i konzervacije na kasnoantičkoj vili rustici u Kijevu*.

Od 1996. do 2000. godine bila je prva predsjednica Matice hrvatske (ogranak Knin). Godine 2015. za dvadesetu obljetnicu vojno-redarstvene akcije „Oluja“ objavila je u koautorstvu knjigu *885 dana rata, Korespodencija obitelji Gugo na kninskom području*.

Član je Hrvatskog geološkog društva i Hrvatskog muzejskog društva.